

468.

BUDENZ-ALBUM

BUDENZ JÓZSEF

XXV ÉVES NYELVÉSZETI MŰKÖDÉSE
EMLÉKÉRE

KIADJÁK

TANÍTVÁNYAI

(BUDENZ J. ARCKÉPÉVEL)

A TISZTA JÖVEDELEM A REGULY-ALAP JAVÁRA FORDÍTTATIK

BUDAPEST
AKADÉMIAI KÖNYVKERESKEDÉS
(KNOLL KÁROLY ÉS TÁRSA)

1884.

Hornyánszky V. sajtója.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

BUDENZ-ALBUM

Burley J
(1836 - 1892)

BUDENZ-ALBUM

BUDENZ JÓZSEF

XXV ÉVES NYELVÉSZETI MŰKÖDÉSE

EMLÉKÉRE

KIADJÁK

TANÍTVÁNYAI

(BUDENZ J. ARCKÉPÉVEL)

A TISZTA JÖVEDELEM A REGULY-ALAP JAVÁRA FORDÍTTATIK

BUDAPEST
AKADÉMIAI KÖNYVKERESKEDÉS
(KNOLL KÁROLY ÉS TÁRSA)

1884.

106713

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

1977

R
1977

Budenz József.

Budenz József 1836. június 13-dikán született Németországban, az egykori hesseni választófejedelemségnek Rasdorf nevű falujában. Atyja egyszerű falusi tanító volt és az ő vezetése alatt végezte szülőhelyén az elemi iskolákat. A gondos atya fölismerte fiában a tehetséget és elhatározta, hogy kitaníttatja. Egyelőre otthon, a rasdorfi plébánosnál tanulta a latint és görögöt, még pedig annyi buzgalommal és szorgalommal, hogy midőn atya a szomszéd Fulda városába vitte, hogy az ottani gymnasiumba beírassa, mindjárt a harmadik osztályba vették föl. Hat év alatt a gymnasiumot is elvégezte és megnyílt előtte az egyetem. 1854-ben Marburgba ment. Csak az első évet töltötte ennek régi egyetemén. Tudomány utáni vágya csakhamar elcsábította onnan, a marburgi egyetem nem tudta kielégíteni. Átköltözött Göttingába, az akkori Németország egyik legkitünőbb egyetemi városába. Buzgón folytatta itt classika-philologiai tanulmányait és kibővítette részletes archaeologiai és összehasonlító nyelvészeti ismeretekkel. Legtöbbet köszönhetett Benfey Theodornak, a ki az összehasonlító nyelvészetben kalauzolta, kinek kedvelt tanítványa volt s kihez később is szeretet és barátság csatolta; Karl Friedrich Hermannak, ki a philológiában és Wieselernek, ki az archaeológiában volt tanára. Az egyetemhez csatolt seminariumban különösen Schneidewin, Sauppe és Ernst Curtius, a historikus, voltak rá hatással. Nevesebb tanárai közt találjuk még ezeken kívül Ewaldot, kinél a perzsa, és Wüstefeldet, kinél az arab nyelvet hallgatta. Göttinga tanári kara, melynek most felsorolt tagjai közül is majd mindegyik a német tudományosság

egy-egy nevezetes férfi volt, az óriás és sokoldalú, háromezrézer kötetre, ötezer kéziratra terjedő könyvtár, a sok nyilvános, köztük az archaeologiai intézet mind hathatósan támogatták Budenzet azon törekvésében, hogy mennél több tudományos ismeretre tegyen szert. Három évig látogatta a göttingai egyetemet és a harmadik évben, 1858. márczius elején, az indogermán nyelvészetből és az archaeológiából doktorrá avatták. Fölvatató értekezése a görög *ος* képzőről szólt (Das suffix *ος* — *ος*, *αος*, *ουος* im griechischen. Ein beitrag zur wortbildungslehre. 90 l.) és a szakkörökben mindjárt föltünést keltett. Curtius György is idézi Griechische Etymologie című művében.

Budenzet, a ki annyi készütséggel végezte indogermán tanulmányait, a sors nem arra rendelte, hogy az összehasonlító nyelvészet ezen ágának művelésére szentelje életét. A véletlen másképp döntött tudományos működése fölött. 1856-ban megismerkedett Nagy Lajossal, a ki most a kolozsvári unitárius gymnasiumban a magyar és görög nyelv tanára, azon időtájt pedig mint fiatal theologus szintén a göttingai egyetem hallgatója volt. Egy házban laktak. Budenz semmire sem gondolva, csupa kíváncsiságból, nyelvészeti érdeklődésből kérdezgetett tőle egyet mást a magyar nyelv felől. Ez az érdeklődése azonban csakhamar annyira növekedett, hogy rövid idő alatt áttanulta a magyar alaktant és mindjárt nagyobb művek olvasásához fogott. Legelső olvasmánya Arany János Toldija volt. A nyelvi nehézségek elhárításában Nagy Lajos segített neki. Nem sok idő teltett belé és Budenz már meglehetősen könnyűséggel mozgott a legkülönbözőbb magyar olvasmányokban és jókora szókincsre tett szert. Még Göttingában annyira vitte magyar nyelvel tudományát, hogy a társalgást is megértette, ha nem valami gyorsan folyt. 1857—58-ban ugyanis több magyar ember is vetődött Göttingába, a többi közt Ferencz József, a mostani unitárius püspök, Buzogány Áron, most miniszteri tanácsos, továbbá Szabó Samu, Szabó János, Nagy Ferencz, Molnár László és a korán elhunyt Marosi Gergely. Budenz mind ezekkel megismerkedett és baráti viszonyt folytatott. Legbensőbb barátság azonban Nagy Lajoshoz esatolta s neki is köszönhetett, mint láttuk, legtöbbet. Magyar tanulásának ugyanekkor már a tudomány is vehette némi hasznát. Szeretett tanára, Benfey, ez időtájban fordította le a szanszkrit Pancatantra című mesegyűjteményt, melynek első kötetét Benfey ösz-

sze hasonlító mesetanulmánya képezi. Kimutatja itt, hogyan vándoroltak a mesék egyik néptől a másikhoz, hogyan alakultak át sokszor e vándorlás közben kis patakból hömpölygő folyamává, és kimutatja, hogy a keringő változatoknak eredeti forrása legtöbbször a távol délkeleten, az indusoknál keresendő. Ez összehasonlító mesetanulmányoknál a legkülömbözőbb népekre kiterjeszkedik és tanulmánya körébe vonja a magyar népmeséket is. Budenz éppen Erdélyi János népmeséit olvasta és Benfey erről értesülve, fölkerlte őt, hogy csináljon belőlük tanulmánya számára kivonatokat. Az Erdélyiből vett idézetek Budenz közvetítésével kerültek bele a Pancsatantrába.

A magyar nyelvnek ilyen tanulása közben akadtak kezébe Boller egyetemi tanárnak a bécsi tudományos akadémia „Sitzungsberichte“-iben közölt és az altaji nyelvekkel foglalkozó tanulmányai. Ezen munkák győzték meg legelőször róla, hogy az altaji nyelvek között szoros rokoní összetartozás van és ezek olvasása közben érelődött meg lelkében a gondolat, hogy életét hasonló tanulmányoknak szentelje. Hozzáfogott tehát a török nyelv tüzetes tanulásához is. Mennél előbbre haladt e két nyelv tanulásában, annál inkább megerősödött azon szándékában, hogy az altaji nyelvészetet fogja művelni. Ennek azonban egyik alapföltételéül tekintette, hogy valamelyik ágát ugy elsajátítsa, hogy ép oly biztosan mozoghasson benne mint a saját anyanyelvében. E czélból Magyarországra szeretett volna menni. Többször beszélgetett a felől Nagy Lajossal, többször kifejezte előtte, milyen szívesen elmenne az ő hazájába, ha ott bármily szerény állást is kaphatna, a mely gondtalan életet biztosítana neki. Nagy 1858 elején hazautazott. Pesten megállapodott, fölkereste Hunfalvy Pált, beszélt neki Budenzről, elmondta milyen buzgón foglalkozik ez már most is a magyar és török nyelvvel, milyen irányt szabott jövőendő tudományos munkálkodásának és mi volna a kívánsága.

A magyar összehasonlító nyelvészet éppen ebben az időtájban kezdett újra virágozni. Hunfalvy Pál volt az, a ki új életre ébresztette a mult század végén és a jelennek elején oly szépen megindult, de aztán csakhamar majdnem ötven esztendő mély álmomba merült nyelvészeti mozgalmat. Az 1851. év január 18-dikán emelte föl az akadémiában hatalmas szavát. Ekkor tűzte ki czélul, hogy az altaji nyelvészet terén „nekünk kell megragadni a vezérséget“, mert csak ez az egy alkalmunk van magunkat „az európai tudó-

mánynak szükségessé tenni.“ Tudománya egész súlyával, lelkének forró meggyőződésével küzdött az eddigi, nagyjából hiú ábrándoknak hódoló nyelvészeti irány ellen és minden ezután föllépő magyar nyelvésznek alapelvét tűzte ki, hogy tanulmányaiban, ha azt akarja, hogy komoly számba vegye a tudományos világ, a rokon altaji nyelvekre tekintettel legyen. Maga mindjárt egész erővel hozzá fog a munkához, kifejti azon általános elveket, melyek a nyelvhasznítást vezérlik, és kijelöli azon tennivalókat, melyek a nyelvészet terén rájuk várakoznak. Majd belemélyed a részletes kutatásba és az altaji nyelvek közül kezdetben leginkább a magyar, finn és török nyelvek közti viszonyt kutatja. Lassankint, kivált midőn azon kineveket kezdi átbúvárolni, melyeket Reguly hosszú utazásából magával hozott, a finnen kívül a többi ugor nyelveket, különösen a mordvint és a vogult is belevonja vizsgálata körébe és végre azon meggyőződésre jut, hogy a magyar nyelv középálást foglal el a finn és a török nyelv között és a mordvinnal és vogul-osztjakkal alkot szorosabb egységet.

Ilyen volt a magyar összehasonlító nyelvészet állapota itthon minálunk abban az időben, midőn Budenz künt Németországban úgy szólván még csak mint műkedvelő foglalkozott a nyelvészet ezen ágával s midőn Hunfalvy Nagytól Budenz kívánságáról értesült. Hunfalvy, a ki az általa művelt tudományáért annyira lelkesült, örömmel fogadta a hírt. Már nem állt ugyan egyedül az általa művelt téren, már csoportosult körüle egy pár lelkes ember, mint Fábian István, Riedl Szende, Imre Sándor, Torkos Sándor, kik figyelemre méltó dolgozatokat közöltek az általa szerkesztett Magyar Nyelvészetben, de ez még mind kevés volt. Olyan munkatársat óhajtott régóta, a ki az indogermán nyelvészetben jártas és ismeri a módszerét. Budenzben ilyenre akadt. Nemsokára levelezni kezdtek egymással és a levelezés eredménye az volt, hogy 1858. május 16-án Budenz már itt volt Magyarország szívében, Budapesten.

Legelső útja Hunfalvyhoz volt. A mint belépett az ajtón, a magas, nyulánk, akkor még alig serkedező bajuszú fiatal emberben Hunfalvy azonnal fölismerte a várt Budenzet és nevén szólítva üdvözölte. Az evangélikus gymnasiumban szánt neki állást, ott akarta a görög és latin nyelv tanítására alkalmaztatni. De mily nagy volt meglepetése, midőn a beszélgetés folyamában megtudta Budenz-

től, hogy katolikus. Hunfalvy rá sem gondolt, hogy hesseni ember más is lehessen, mint evangélikus, és ebben a hiszemben szerezte meg neki az említett állomást. Mit csináljon most Budenzzel? Azt az állomást, melyet neki szánt, mint katolikus el nem foglalhatja. A Bach-korszakban ez még akkor se történhetett volna meg, ha az evangélikusok maguk akarták volna is.

Szerenesére a dolog nem volt nagyon sürgős. Budenznek külföldben is az volt első sorban a szándéka, hogy magát a magyar beszélgetésben gyakorolja, az új tanév pedig még messze volt, csak októberben kezdődött. Addig majd csak akad számára valami más alkalmazás. Hunfalvy ajánlatára nemsokára Debreczenbe rándult Lugossy Józsefhez. A június, július hónapot részint az Érmelléken, részint ott töltötte Lugossy vendégszerető házában s „az ifju szak tudós... a nagy magyar alföldön, folyvásti magyar tanulmányozások közben eltöltött nyári két havát szerény erkölsei, példás szorgalma s tudományos társalkodásának beese által nála feledhetlenné tette.“ E két hónap alatt annyira belegyakorolta magát a magyar nyelvbe, hogy rajta folyékonyan beszélni és élvezhetően írni is megtanult. Debreczenben írta Lugossy kívánságára legelső magyarul szerkesztett értekezését is „A görög *δανο* képzőrül“, melyet Lugossy egész lelkesedéssel irt bevezetés kíséretében küldött meg Hunfalvynak a Magyar Nyelvészet számára. Ő akart „derék új hazánkfiának irodalmunkban első fölvezetője“ lenni. Csakhogy a bemutatással egy kissé megkésett. A *δανο* képzőről szólót két más ennek megírása után készült értekezése jóval megelőzte. A Tanodai Lapokban látott napvilágot első magyar nyomtatott dolgozata a „Tithonos mythologiai jelentéséről“ (1858. szept. és okt. szám) magában a Magyar Nyelvészetben pedig „az indh (andh) ige gyök görök tulajdonnevekben“ című értekezése előzte meg a Debreczenben készült dolgozatot.

Augusztus elején tért vissza Budenz Pestre. Hunfalvy e közben folyvást azon iparkodott, hogy valahol számára alkalmazást találjon. Végre sikerült ilyenre szert tennie. Egy napon Lonkay Antallal, a ki akkor a Tanodai Lapok szerkesztője volt, megjelent Budenz lakásán. Fölszólították őt, nem volna-e kedve elmenni Székes-Fehérvárra az ottani gymnasiumban a görög nyelvet tanítani. Midőn Budenz hajlandóságát kinyilvánította, fölszólította őt Lonkay, hogy a formaság kedvéért írjon egy folyamodványt és küldje el

Zirczre. A felelet nem soká késett. Rezuesek Antal, az akkori zirczi prior, a későbbi apát, csakhamar meghívta a tanszékre és az 1858—59. tanév megnyíltával Budenzet már Székes-Fehérvárott találjuk. Két évig volt itt és buzgón megfelelt tanári állásának. Az első évben a harmadik osztályban tanította a görögöt és ugyanott, valamint az elsőben a németet. A második évben a hetedik osztályban is előadta a görögöt, a nyolczadikban pedig a németet.

A fehérvári elfoglaltság, a vidéki elszigeteltség nem hatott Budenzre bénítólag. Sőt ellenkezőleg. Mig egyrészt a magyar nyelvben mind jobban tökéletesítette magát, addig másrészt egész sorozat nyelvészeti értekezést irt és hozzáfogott egyszersmind a finn nyelv tanulásához. A törökkel és magyarral való tüzetes foglalkozás miatt erre mindeddig még nem volt érkezése. Valóban bámulatos az a tevékenység, melyet fehérvári tartózkodása rövid két éve alatt a folytonos tanítás és tanulás mellett ki tudott fejteni. Itt irta a kolozsvári latin iskolai szótárnak, Curtius Griechische Etymologie művének, Raumer és Brücke hangphysiologiai munkáinak ismertetését valamint „A görög accentus elnevezései s azok magyarításairól“ szóló értekezését, melyek részint a Magyar Nyelvészetben, részint a Tanodai Lapokban jelentek meg s philologiai szakköreinkben általános föltűnést keltettek. Itt irta első dolgozatait az altaji nyelvészet terén, a „j elejű török szók magyar szókhoz való viszonyulásáról“ és „Adalék a magyar számnevek megfejtéséhez“ czímmel. Itt irta első szorosán vett magyar kérdéseket tárgyaló cikkeit: „A szanszkrit igeidők a magyarra viszonyítva“, „A magyar *-talan*, *-telen* képzőről“ és „A magyar *meg* és rokonsága“ czíműt, melyet Hunfalvy a magyar kérdések tárgyalásánál mintául állít föl, és a külföldön is méltó figyelmet keltett. Itt irt még néhány kisebbet is, melyek közül az egyik Heltai és Erdösi nyomán a magyarban megvolt kétféle hosszú *e*-t ismertet, a másik pedig a *gy* kétféle eredetének kimutatásával foglalkozik. Innen indult az 1859. nyári szüneten Erdélybe, a székekelyekhez, és utazásának eredménye a „Székely beszédről“ szóló értekezése volt, melyben ő mutatja ki legelőször azon különbséget, a mely a keleti és nyugoti székely nyelvjárások között fönnáll. Itt készült még 1860-ban, bár a Történelmi Tárból sokkal később jelent meg, „Szulejmán naplója 1529. bécsi hadjáratáról“, melyet törökből fordított és „Tárikh-i Üngürüş, azaz Magyarország króni-

kája című török kézirat ismertetése. "Ezen Székes-Fehérvárott kifejtett munkássága alapján választotta meg a magyar tudományos akadémia az ifjú tudóst Magyarországon lételének alig harmadik évében tagjai közé.

Fehérvárott Budenz jól érezte magát. Jó barátoknak, jó ismerősnek soha se volt hiányával, ezek pedig gondoskodtak róla, hogy a komoly tanulást, a fárasztó tanítást közbe-korba kellemes szórakozás váltsa föl. Mind a mellett visszavágyott Pestre, a fővárosi légkörbe. Az 1860. évi nyár utóján már ott találjuk. Tanítással kereste egy darabig itt is a kenyerét, a Peregriny-féle intézetben tanította vagy egy fél évig a görögöt. De nem volt szándéka középiskolai tanárnak maradni, hisz Fehérvárt is jórészt azért hagyta oda. Olyan állásra törekedett, a hol minden üres idejét a tudománynak szentelheti. 1861-ben elérte vágyát, a magyar tudományos akadémiához könyvtársegédnek nevezték ki.

A könyvtársegédi szerény fizetésből éldegélt aztán az évek hosszú során át. Külső élete egyhangúan folyt le, de annál változatosabb, gazdagabb volt szellemi élete. Ezen idő alatt teremtette meg a tévedések és botlások során áthaladva azt a módszert, melynek alkalmazásával lehetett egyedül az ugor összehasonlító nyelvészet terén biztosan és sikerrel előrehaladni. Láttuk, hogy Budenz idejövetele alkalmával a magyar nyelvet a finn és török között állónak tekintették, s azt tartották, hogy épp oly rokon az egyikkel, mint a másikkal. Budenz maga is elfogadja ezt a nézetet; sőt még tovább megy és 1862. január 13-dikán tartott „Török-magyar nyelvhasználat és a hasonlító magyar altaji hangtanról“ című székfoglaló értekezésében egyenesen azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a magyar nem a finn-ugor, hanem a török nyelvcsoporthoz tartozik, kimondja, hogy tovább járt együtt a törökséggel mint a finn-ugor nyelvekkel. Budenz azonban csakhamar belátta, hogy ezen ítélete korai volt. Eddigi egyoldalú tanulmányának volt ez a kifolyása. Az ugor nyelveket mindeddig nálunk még alig ismerték, vagy legalább nagyon hiányosan, Reguly hagyományai sem voltak kiadva. Hunfalvy is, Budenz is, mind a ketten belátták, hogy az eddig követett út nem volt helyes és hogy mielőtt a következtetéseket levonhatnák, előbb azon tényeket kell jól ismerniök, melyekből e következtetéseket levonhatják. Mind a ketten előveszik Reguly hagyatékait és

Hunfalvy a vogul, Budenz pedig a többi nyelvekre vonatkozó gyűjtéseit teszik tüzetes tanulmányuk tárgyává. Mindenekelőtt a Reguly csuvas példamondatait közli Budenz és a lehető legpontosabb philológiai gondossággal megszerkeszti a csuvas nyelv alaktanát. Azután szintén a Reguly hagyatékából ismerteti a cseremisiz példamondatokat és szövegeket, földolgozza e nyelvnek alaktanát, megszerkeszti az „Erdei és hegyi cseremisiz szótárt“ és ismerteti az 1775-diki cseremisiz grammatikát. Majd áttér Reguly mordvin hagyatékainak közlésére és elkészíti moksa- és erza-mordvin szótárát. Ezen közben azonban a törökség terén is bűvárokodik. A csuvas tanulmányok is idevonatkoztak, most pedig „Khivai tatárság“ cím alatt a Vámbéryval jött kongrati tatárnak, Molla Iszháknak a nyelvjárását írja meg és kíséri szövegekkel. Ide vágó cikkei még „Hangutánzó igék a törökben“, „Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban“, „Csuvas hangutánzó igék“, „Török szófejtegetések bírálata“ s még néhány kisebb értekezése a Nyelvtudományi Közlemények Vegyes apróságok rovatában. Foglalkozik mélyen, behatóan a többi ugor nyelvekkel is és az ugorság és törökség terén tett e részletes kutatások és tanulmányok lassankint arra a meggyőződésre juttatják, hogy egyedül az ugor nyelvek azok, a melyekkel a magyar nyelv szorosan rokon s a nagy altaji nyelvcsaládnak semmilyen más csoportjába sem sorozható. Ezen meggyőződését legelőször „A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések“ című művében mondta ki egész világossággal. Ezentúlra azt a kötelességet rója a magyar nyelvészekre, hogy abba hagyva az általános altaji nyelvhasználatát, első sorban a magyarnak az ugor nyelvekhez való viszonyát kutassák. Azt a feladatot tűzi a magyar összehasonlító nyelvtudomány elé, hogy azon nyomozásokat tegye meg mindenek előtt, „melyek a finn-ugor nyelvcsoporthoz egységes alapnyelvénél visszaállítására (rekonstruálására) kívántatnak“. Ezen kitűzött célnak egyik részét igyekszik megvalósítani a Szóegyezésekben. Azon magyar főszókat sorolja föl e munkájában, melyek azonos vagy egyeztethető alakban a többi ugor nyelvekben még kimutathatók. Összefoglalja benne mindazt, a mi kutatás e terén eddig történt. Kiválasztja az eddigi szóhasonlításokból a használhatót, maga pedig számos új szóhasonlítással járul hozzájuk. A Szóegyezések tulajdonképpen csak előkészület akar lenni egy későbbi nagyobb

munkához, melynek czélja lesz az ugor alapnyelv alakjait visszaállítani. Azonban ezen alakjában is rendkívüli fontosságú e munka nyelvészetünk történetében. Azonkívül, hogy a magyar nyelvhasználatnak kiszabja a kellő határokat, megteremti itt azt a módszert is, melynek alapján a hasonlításnak történni kell. Az eddigi ingadozó, bizonytalan kapkodás helyett a biztos tudás alapját veti meg benne.

Elérkezett az ideje, hogy azon tudomány, melynek alapja Hunfalvy és Budenz együttes működése folytán így meg volt rakva, szélesebb körben is elterjedjen. 1868-ban Budenz a magyar-ugor összehasonlító nyelvészet előadására egyetemi magántanárnak habilitáltatta magát. Négy évet töltött ezen minőségben. Végre 1872-ben az altaji összehasonlító nyelvészeti tanszéket rendszeresítették és Budenzet rendes tanárrá nevezték ki a budapesti egyetemre.

E két rendbeli tanári működése alatt fejlődik az összehasonlító magyar nyelvtudomány azon emelkedett színvonalra, melyen ma áll. S ezen magaslatra ő emelte. Alig hogy befejezte a „Szóegyezéseket“, azonnal hozzáfog ennek javított kiadásához. Csakhogy e javított kiadásból egészen új munka keletkezett, olyan munka, melyet, nem a napi lapok pusztá fráziséval élve, a szó legvalódiabb értelmében mondhatunk korszakalkotónak. Ezen munka a „Magyar-ugor összehasonlító szótár“, melyen közel tíz évig dolgozott. Főadata ezen majd ezer lapra terjedő szótárnak, hogy a *magyar nyelv* szókincséből mutassa ki az *ugor* eredetű tőszókat, vagyis azon szókat, melyek még azon korból valók, midőn a magyar nyelv még nem volt külön nyelv, hanem a többi ugor nyelvekkel együtt egy közös ugor ősnyelvben élt. Itt már nem elégzik meg azzal, hogy a rokon szókat egymással összevesse, hanem azon ősz ugor főalakot is meghatározza, melyből az egyes ugor nyelvek szótestei származtak. Egy fejezetében megvilágítja az ugor nyelvek őstörténetét is. Azon nevezetes hangtani körülményből, hogy a magyarral egyezőleg ugyanazon szókban a lapp, a vogul-osztják és a zürjén-votják szókezdő *n*-vel (=ny) él, míg a finn, a cseremisiz és a mordvin *n*-vel, azt a fontos következtetést vonja, hogy az ugor alapnyelvből először csak két ág vált el és a magyar sokáig a vogul-osztják, zürjén-votják és a lappal alkotott egy közös nyelvet, melyből ismét más hangtani körülményekből ítélve legelőször a lapp nyelv vált ki. Az ugor nyelvek

elágazását bővebben egy más, németül irt „Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen“ cím alatt megjelent munkájában fejtegeti. A szótárnak különös becsét képezi, hogy az egybevetésekről számot is ad és az egyes szókon mutatkozó hangalaki és jelentésbeli eltéréseket bő kommentárokkal kíséri. E magyarázatokban vannak egybefoglalva mind azon elvek és tételek, melyeket az újabb magyar nyelvészeti irány alapokul ismer el; itt van megállapítva az a módszer, melynek alkalmazása mellett boldogulhat összehasonlító nyelvtudományunk egyedül az egyes igazságok megállapításánál. A magy. tud. Akadémia is sietett elismerni e munka rendkívüli fontosságát és még be nem fejezett alakjában a Marczibányi nagyjutalommal tüntette ki.

Azon hosszú időköz alatt, mely a Szóegyeztések megjelenése és a Magyar-ugor összehasonlító szótár befejezése közt lefolyt, Budenz számos más, szintén nagy jelentőségű munkákkal gyarapította nyelvészeti irodalmunkat. 1869-ben „Ugrische Sprachstudien“ cím alatt két nyelvészeti értekezést adott ki. Az elsőben az ugor nyelvek többes birtokos személyragjainak eredetibb alakjait mutatja ki és magyarázza meg, a másodikban pedig a mordvin, a zürjén-votják és néhány más ugor nyelvnek azon sajátosságáról szól, hogy a névszót egy hátravetett névmási elemmel határozzák meg. Majd a „Denominativ igék az ugor nyelvekben“ című tanulmányát közli, melyben megállapítja a magyar *-l* és *-z* képzők jelentését, s tüzetes vizsgálata tárgyává teszi azon ugor denominativ igeképzéseket, melyek jelentésük értékére nézve a magy. *-l* és *-z* féléknek felelnek meg. Ugyanekkor tesz jelentést Vámbéry Árminnak a Nyelvtudományi Közlemények nyolczadik kötetében megjelent „Magyar és török-tatár szóegyeztéseiről“ s e jelentésének egyik fő érdeme, hogy a magyar és török nyelvek közti viszonyt tiszta világításba helyezi. 1872-ben Szarvas Gáborral együtt Göcsejbe rándult, hogy valamint tizenhárom évvel azelőtt a székely nyelvjárással, most az érdekes göcseji nyelvjárással is személyes tapasztalásból ismerkedjék meg. 1873-ban adta ki „Finn nyelvtan“-át, mely azóta második, mondattani részszel bővített kiadást ért. Ugyanezen évben éjszaki Svédországból való lappok jártak nálunk s Budenznek tőlük nagybecsű szövegeket sikerült gyűjtenie. A Nyelvt. Közlemények 13. kötetében jelent meg Moksa- és erza mordvin nyelvtana, melyben e két eltérő mordvin dialectust együtt és összehasonlítva tárgyalja.

1878-ban Hunfalvy Páltól átvette a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését is és a tizenötödik kötet óta már az ő gondozása alatt jelenik meg. Ennek szerkesztésében is egész új irányt érvényesített. Eddig általános nyelvészeti folyóirat volt. Altáji, indogermán és sémi nyelvészetbe vágó cikkek egyaránt helyt találtak benne, sőt ethnographiai és mythologiai cikkek fölvételétől sem idegenkedett. Budenz az eddigi nagyon is tág keretet szűkebbre szabta. Első sorban az ugor nyelvészet szolgálatára rendelte s ezen kívül még csak az általános altáji s szorosabb magyar nyelvészeti cikkeknek enged benne helyet. Itt is az a fölfogás vezérli, hogy előbb a szűkebb kört kell gondosan átkutatnunk, csak ennek tüzetes megismerésével haladhatunk tovább az ismeretlenre.

Budenz működését az eddig felsoroltak még nem meritik ki. Számátalan dolgozataiból csak azokat választottuk ki, melyek szellemi fejlődésével együtt az ugor összehasonlító nyelvészet haladását is legjobban föltüntették. Tökéletlenül maradna azonban e fejlődés, e haladás vázlatos föltüntetése is, ha egy olyan dolgozatáról nem emlékeznénk meg itt, mely bár még csak kéziratban és e kéziratban is csak alaprajzaiban van meg, mind a mellett olyan nyomokat hagyott maga után magyar nyelvészeti irodalmunkban, mint talán maga összehasonlító szótára sem. E dolgozat az *ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Eddig lithografált ívekben forog már évek óta az egyetemen tanítványai kezében. Reméljük azonban, hogy nem sokára a nagy közönségnek is hozzáférhetővé lesz az ugor összehasonlító nyelvészetnek e második alapvető munkája.

E korszakalkotó munkásság közben egymás után érték a kitüntetések. A hol az altáji összehasonlító nyelvészetet művelik, mindenütt iparkodtak e téren szerzett rendkívüli érdemeit külső megtisztelésekkel elismerni. A magy. tud. Akadémia 1871-ben rendes tagjává választotta. Szintígy tagsággal tisztelték meg a finn és az észti irodalmi társaság, valamint a szentpétervári tudományos akadémia.

Budenzet pályája kezdetétől fogva mindig a tudomány iránti lelkesedés vezérelte. A tudományért égve hagyta oda Németországot, a hol a nagyratörekvő ifjút szép jövő biztatta; a tudományért hevülve tűrte el az élet nyomasztó gondjait, melyek korábbi szerényebb állásában nem egyszer fölkeresték; a tudomány szolgálatára kereste föl az annak terjesztésére leghivatottabb helyet

az egyetemet, s az összehasonlító nyelvészet nagyobb fölvirágoztatása kedvéért vállalta el a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését. Mindenütt, akár mint tudóst, akár mint tanárt, akár mint szerkesztőt tekintjük, lelkiismeretes gondossággal, az ügyért való teljes odaadás jellemzi.

Tudományos működésében nincs Budenznek szigorúbb bírálója mint önmaga. A kezdetleges tévedésekből nem más terelte a helyes útra, hanem önmaga. Nem voltak kedvelt tételei, melyekbe belebeszélte magát, nem voltak állításai, melyekbe kicsinyeskedő hiúságból görcsösen kapaszkodott volna. Az igazság egy sugara mindig elégséges volt neki, hogy belássa tévedéseit. A babérokon, melyeket munkálkodásával arat, soha se pihen meg. Kérlelhetetlen szigorúsággal maga veszi elő újra meg újra a műveit, hogy boncsolja őket, hogy rostálgassa az egyes állításokat. Nem fájdalommal veti el a használhatatlant, hanem a megnyugvás örömeivel, hogy a rossznak fölismerése által egy lépéssel közelebb jutott az igazsághoz.

Az egyetemi tanszéken épp oly áldásos a munkássága mint a tudomány terén. Tanítványai szeretik, csüngenek rajta. Nem sánczolja el magát tőlük, mindenkinek mindenkor hozzáférhető. Melegen fölkarol bárkit is, a kiben csak tehetséget, a tudomány iránti igaz szeretetet vesz észre. A törekvőknek egész könyvtárát rendelkezésükre bocsátja s dolgozataikban szívesen látja el tanácsot, fölvilágosítással, útmutatással.

Igy sikerült aztán az általa terjesztett tudománynak mind több és több hívet szereznie. Ma már egész iskola alakult körülé, a mely az ő tanait követi. Nem vakon, nem a mester iránti elfogultságból, hanem mert az általa hirdetett igazságok hódító ereje előtt meg kellett hajolnia. Alig van ma középiskolai tanár, a ki az egyetemről, az ő keze alól kikerülve, a nyelv egyes tényeinek megítélésénél tisztultabb fölfogást ne vitt volna ki magával az életbe, és alig jelenik meg komolyabb számbavehető nyelvészeti munka, melyen az ő hatásának világos, áldásos nyoma ott ne volna.

Huszonöt éves tudományos munkásságának ez a legfényesebb eredménye.

H.

Kalevi-poeg.

Előhang.

Vanemujne, dalok atyja,
Lantod húrját hangold dalra!
Ébredj, ének régiekről,
Régi búról, örömekről.

Régi mondák, mozdulatok,
Titkos ígék, induljatok,
Jobb napoknak emlékiről,
Szebb időknék örömiről.

Kelj ki dalos böles leánya,
Endla tava szép partjára,
Elég soká fészülgetted
Síma selyem fürteidet.

Ősi árnyak, fessük képét,
Hozzuk fényre hűnyt emlékét
Nagy varázslók, nagy vitézek
Híres hősök teteteinek.

Menjünk derült délszak felé,
Aztán borus észak felé,
Hol tündér kél hangafüben,
Virág nyílik völgy ölében.

A mit hazám földjén szedtem,
Kül országban szántogattam,
A mit szélvész szárnya hozott,
Pajzán hullám partra hajtott,

Mit keblemben tartogattam,
Rég szivemben rejtegettem,
Hegynek hátán, sásfészekben
Soká gonddal költögettem:

Harsány hangon hadd daloljam
Idegenek hallatára. —
Ifjukori kedves társim
Elfeküdtek föld porába,

A jó kedvnek víg zenéje,
Búbánatnak nyögdelési,
Vágyó szívnek epedése
Holtak fülét el nem éri.

Esztből.

SIMONYI ZSIGMOND.

Kalevi-poeg.

I. Ének.

Nosza dallos, fogj a dalhoz,
Hajtsd az ének kis hajóját,
A sikamló könnyű sajkát
Hajtsd a messze partvidékre,
Hol a sas mond arany ígét,
Hol a holló ezüst mondát,
Hol a hattyú réz regéket
Szóra széjjel ős időkből,
Rég elröpült esztendőkből.
Böles madárka, jer, fedezd fel,
Habzó csermely, csörgedezd el,
Szóljatok, ti szelid szelek:
Hol születtek a Kalevek?
Hol vagyon a hősök hona,
Hol az erős fiak fészke?

Dalra dallos, óh dalolj hát,
Zendüljön meg szózatosszád!

Bús madár én, mit dadogjak,
Fonnyadó esőr dalba fogjak?
Hej! virágom, ifjuságom
Fátlan főveny elhervasztá,
Sívó homok elsorvasztá.
Rég vala, hogy ifju kedvvel
Napsugáron hangicsáltam,
Édes dalok ezüst útját
Színarannyal szöve által —
S értem annyi víg esetet,
Annyi titkos történetet,
Annyi csodát, annyi jelet.

A „Kalevi-poeg” az észtnép eposza 20 énekben. Összeállította dr. Kreutzwald Frigyes R.; első kiadása megjelent Dorpatban 1857—1861, Reinthal és dr. Bertram német fordításával együtt; később az eredeti szöveg külön lenyomata Kuopióban 1862. Az I.—III. énekeket, a IV. egy részét és a XVII-iket újabban németre fordította Löwe J., kiadta az észtnudós társaság (Dorpat. 1881.). —E költemény a mythosi tartalom tekintetében nem fogható a Kalevalához, mert a benne előforduló mondai elemek nem az észtnép saját szelaleméből, hanem a közös finn forrásból merítettek és a keresztényiség befolyásának számos nyomait mutatják; egyes részleteiben még föltűnően megegyezik a Kalevalával, főképp annak egyik önálló epizódjával, a Kullervo-mondával; az elbeszélésnek azon egyszerű, természetes, naív módját, mely a Kalevalában annyira megragadó, itt merész, fantasztikus képek váltják föl; a nyelv is egészen újkori már s a német és orosz hatás folytán sokat veszített zengetességéből: mindazonáltal ez eposz a pogány észtnvallás hagyományainak, valamint a mai észtek babonái s babonás szokásainak bő tárháza lévén, a

Szél asszonya¹ szárnyra kele,
 Vihar anya¹ dül az erdőn,
 Víz habjait úzi, marja,
 Tenger színét elkavarja,
 Ég felhőit felzavarja,
 Pikni² elől tova hajtja.

Hallom e zajt a hegy ormán,
 Szembe a nap süti orcám,
 Lelkem előtt messze múltnak
 Eseményi elvonulnak.

Jobban siess, futó folyam,
 Hegyek, halmok, hozzatok hírt,
 Jövel erdő, adj jeleket,
 Jöjj te liget, titkaiddal!

Égbe szárnyal a vidám dal,
 Mint a nap felhőkön által,
 S míg az elme rá fölébred,
 Kies útra kel a képzet.
 Száll ama vén sziklavárhoz:
 Kalevfiak ős lakához,
 Kit tölgytövek óvnak oldalt,
 Kemény kőszál a tető rajt,
 Háta megett gyalogmeggy hajt.

Halk zsibongás hallik alól,
 Zajló tenger habjaiból,
 Bizton álló kőszikláról,

Melyet orkán meg nem ingat,
 Vészvihar se háboríthat,
 Sebes árvíz el nem úsztat.

Térjen immár a dal sora,
 Nyomdokain ó regének,
 A vas idők útjaira.

Egy időben Kalevala
 Erős fiak földje vala;
 Sok falu volt nevelője,
 Még több tanya lett szülője
 Tárafiak fainak,³
 Bús bajvivók sarjainak,
 Kik halandó nők öléből
 Származának e világra.

Híres apák hős fiai,
 Böles tanácsok kész urai,
 Böles műveket eltökélők,
 Hű baráti frigyben élők
 Föld szüzei szebbjeivel,
 Míg a lányokkák szíve alatt
 Fiumagzat terhe dagadt.
 Igy született a Kalevek
 Hírre névre nagy családja,
 Férfiak, mint tölgy, erősek.

Álla egy ház éjszakhonban,
 Tára tölgyes erdejénél,
 Kőmivű, erős alkotmány,

magyar-ugor népek ethnographiája szempontjából kiváló figyelmet érdemel; költői oldaláról véve pedig a Kalevalával szemben, mely tulajdonkép három önálló mondára válik szét, a cselekvénynek sokkal egységesebb volta jellemzi. A róla írt külföldi munkák közül kiemelem a következőket: Schiefner A.: „Ueber die ehstnische Sage vom Kalevi-poeg“ (Bulletin de l'Academie des Sciences de St.-Petersbourg, II. k. 273). — Schott V.: Die ehstnischen Sagen vom Kalevi-poeg (Berlin, a tud. akademia kiadása, 1863).

¹ Szél asszonya, vihar anya (Tule-ema és maru-memm), vagy a szél istene (Tule-jumal) a szelek fölött uralkodik és könnyebbülést hoz a betegeknek. Ha erős szél fúj, azt mondja az észti ember: tule-ema nutab (a szél anya sír, vagy bög).

² Pikne a menydörgés istene, a ki ijából villámokat lödöz a földre; a menydörgést egy fuvóval vagy dobbal idézi elő, melynek hangja oly erős, hogy az ördögöt földhöz vágja. Pleskauban egy szent fenyő alatt még ma is segítségül hívják az észtek.

³ Tār, vagy Tōr, a pogány észti hitnek fő istene.

Fél felével az erdőre,
Más felével sík mezőre.

Három fiu nőtt a házban,
Tárfiak mind a hárman.
Egyik méne muszka földre,
Norvég földre ment a másik,
A harmadik fölkapott egy
Éjszaki sas tetejébe.

A ki méne muszka földre,
Jeles kalmár lön belőle,
Paszományos boltnak ura.
A melyik ment norvég földre,
Bátor bajnok lön belőle,
Fejsze vitéz viselője.

A melyik a sasmadáron,
Az éjszaki sason üle:
Járt sokáig, várt sokáig,
Forgott a finn tenger fölött,
Szállt a déli tenger fölött,
Irongált a víró vizen.¹
Míg a jó sors kegyeltével,
A jó isten rendeltével
Sasmadár őt egy szirt hegyé
Mi honunkban lehelyhezé.

Itt a jámbor égi vándor
Leg határt vet a hazának,
Rendbe osztja tág tereit,
Emel ékes lakóházat,
Honnan erős karja fékén
Mind e földet bírja békén.

Más egyebet erdő, liget,
És a rónák és a rétek
És a réja² és az ének
Ős Kalevről nem beszélnek,
Több jele nincs jövetének.

Hogy' járt Kalev lyánynézőben,
Eladók közt keresőben,

Arrul a titkos hireket,
Pihkva táján termetteket,
Dalba szedjük, el is zengjük,
Arany ajkkal kijelentjük.

Réges-régen, Vlk vidéken
Volt egy özvegy, árvaképen,
Mint egy hajlék gyámfa híján,
Ház falai földél híján.

Ment a nyája — ment utána,
Ünnepnapon, hétköznapon
Piros hajnal hasadtával.
S mit talált a nyáj nyomában,
Faluvégi sík határban?
Egy csibét a csorda mentén,
Fajdtojást a falka útján,
Varjufiat a fővényen.

Ott a csirkét fogta ölbe,
A fajdtojást fölemelte,
S gyász napjai gyámolául,
Vitte búja balzsamául,
Otthon őket fölnevelni;
És vevé a varjufiat
És tevé a kötőjébe.
Haza vitte mind a hármát,
Tevé titkos kamarába,
Rejté rideg kőpinczébe.
Vőn kezébe gypjukosárt,
Költenie küldi a párt;
Felül csibe, alul tojás:
Kosárban kész a kotolás.
Egy szakajtót, eleségre,
Állít még a pohárszékre,
Szekrénymőgi macskazúgba.

Nőtt a csirke, telt a tojás,
Nőtt a tyúk a borítóban,
Fajdúók a szorítóban,
El egy hóig, el kettőig,
Harmad hónap negyedéig,
Nőtt azután vagy egy hétig,
És még néhány napestéig.

¹ Viró = észk.

² Réja, székely szó, a. m. rege.

Mén az özvegy a pinczébe,
Nézi: hogy' van háza népe,
S mire bukkan, hogy belépe?
Csirke helyett csinos lánykát,
Fajd helyett ím szép leányt lát:
Szelid Szalme lett a tyúkból,
Fürge Linda fajdfiókból.

De mi vált a varjufiból,
Szekrénymögi macskazúgban?
Árva leány vált belőle,
Házi cseléd, szolgaféle,
Fenyőforgács tüzelője
Vállí veder viselője.

Szalme szüzet ugyan kérték,
Öten-hatan egymást érték;
Heten jöttek titkos kémek,
Nyolczan messziről jövének;
Voltak főrendű személyek:
Egyik a nap, másik a hold,
A harmadik egy csillag volt.

Jött a hold, az ifju gyermek,
A halovány képű kérő;
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával,
Szalme szüzet megkérnie,
Véle gyűrűt cserélnie.

Szalme szűz ím monda mindjár',
Szalme szólt a kamarából,
Így kiálta kölakából:
„Nem megyek én, aranyos hölgy,
Én ezüst, az éj urához.
Három a hold hivatása,
Még hat egyéb földása:
Egyszer hajnal hasadtakor,
Néha ébred napnyugtakor,
Néha éppen napkeltekor;
Néha fáradt kora reggel,
Néha előbb, mint a nap kel;
Néha virraszt napos nappal,
Leskelődik fényes délig.“

Búsan a hold haza mégyen,
Komor fény fakad mentében.

Jött a nap, az ifju legény,
Jött az égő szemű kérő;
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával,
Szalme szüzet elragadni,
Feleségül őt fogadni.

Szalme szóval monda mindjár':
„Hívott a hold, de nem mentem,
Hiába hív a nap engem!
Sok ő néki a bibéje,
Változása nem egyféle.
Sokszor úgy süt, szinte perzsel;
A jó idő nem jár renddel.
Szénavágás évadára
Esőt ereszt a határra;
Zöld zabvetés idejében
Szárazságot szerez épen,
S a zabvetés tönkre mégyen.
Árpát a mezőn lesüti,
Lent a homokba temeti,
Barázdák közé a borsót,
Ház tövébe a haricskát,
Léczéhez a lencsét tűzi;
Barna rozs ha fejét hánnya,
Permeteget ráz le rája.

Nagy-mogorván ment el a nap,
Tűzorczáján, a hogy méne,
Haragos-vörös volt fénye.

Akkor jöve harmadiknak,
Leánykérni jött a csillag,
Jött a gönczöl nagyobb fia.
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával;
Jött a leányt jegyeséül,
Venni Szalmét feleségül.
Szalme kiált a kamarából,
Szalme így szól a szobából:
„Csillag ménét hamar ölba,
Szép szürkéjét istállóba,
Lisztleveshöz paripáját!
Feje felől a sikos fal,
Fara felől hófehér fal.
Szénát, zabot, jó abrakot
Jászolába jól rakjatok.

Lisztbe-szeeska elégséggel,
 Lisztes ital bő mértékkel,
 Csáva-lé is légyen elég.
 Gyenge gyocsot adjatok rá;
 Széles vásznat vonjatok rá;
 Selyem szőnyeg betakarja;
 Bársony légyen a fejalja,
 Lába lépjen tiszta zabra.
 Csillagfiut elfogadom,
 Kis kezemet néki adom,
 Mint aranyos arácskája.
 Csillag arca egy és igaz,
 Élete is mindéig az,
 Csillag nem vét a vetésnek,
 Rozsot, árpát soha sem bánt.

„Csillagfiut ültessétek
 Arccal az ékes asztalhoz,
 Háttal a hófehér falhoz.
 Bükkfa padot elejébe,
 Tágas asztalt helyeztetek,
 Abroszt arra terítsetek,
 Hozzá halat készíttetek,
 Húst a kérő közelébe;
 Ízes hurkát hozzatok még,
 Nászkenyeret jóízűet,
 Lépes mézet a legénynek;
 Sörös kancsó az asztalon
 Várjon végre a vendégre,
 Sárga méh-ser a serlegben.“

Csillagfiú a házba vivék,
 Asztalfőhöz leülteték,
 S mond az özvegy ilyen ígét:
 „Egyél, igyál, csillag fiam,
 Légy óh csillag amúgy vigan!“

Megcsörgeti kardját csillag,
 Arany éke csillog-villog,
 Bádög sarkantyúja cseng-peng,
 Vas bokája dobban-robban.
 „Nem ehetném, drága szülém,
 Nem ihatnám, jó anyácskám,
 Nem tudok én vigan lenni:
 Hozzátok a házba rózsám,
 Hozzátok őt ide hozzám!“

Hallja Szalme a hívó szót,
 Csillagfiú akaratját;
 Szalme kiszól a kamrából,
 Udvaron át a szobából:

„Édes fiam, völegényem,
 Messziről jött jó vendégem,
 Adtál időt nagyra nőnm,
 Egész nővé nevelődnöm:
 Kis üdőt még ó hadd töltsék,
 Menyasszonyi ruhát öltsek!“

„Fuss el Linda, fűrgé lábú,
 Hozd el hugám a kamrából,
 Ruhatarató szekrényemből —
 Hozd el a gyocs ujjasomat,
 Drága selyem ruháimat,
 Aranyhimés kabátomat,
 Bokaczi-frás kepczáimat;
 Hozd pillangós fejkötőmet,
 Négyszögletes nyakkendőmet!“

Szól az anya zugolyából,
 Özvegy asszony a szobából:
 „Egyél, igyál, csillag fiam,
 Légy óh csillag amúgy vigan,
 Közelgő nász napjaiban!“

Csillag hallá és felelt rá,
 Csillag bölcsen így beszéle:
 „Nem akarok inni, enni,
 Sem pedig jó kedvvel lenni,
 A közelgő nászinnepen,
 Míg a rózsám nincs ide benn.“

Özvegy érté s monda igyen:
 „Tán alunnál, én bogycskám,
 Egy kicsinyég pihennél tán?“

Csillag érti és felel rá,
 Csillag bölcsen így beszéle:
 „Én bogycska nem alunnám,
 Se továbbra nem nyugodnám.
 Csillag szeme nem tűr álmot,
 Szeme héja lehunyódást
 Szempillája szenderülést.“

Hozzátok a házba rózsám,
Vezessétek ide hozzám,
Hadd lássam a tyúkszüllöttet! "

Akkor Szalmét a szobába,
Vezették a vendégházba;
S íme anyja nem ismére,
Ápoló a neveltjére,
Kit a rejtek kamarában
Pázsit-anyó s erdő-szüzek¹
Nagy-ékesen öltöztének.
Kételkedve kérdi a nő:
„A nap vagy-é, a hold-e, vagy
Az alkonyat leánya vagy? "

Behítták a nász-sereget,
Szólíták a vendégeket,
Ülteniök víg ünnepet,
Hol a Dorpat táji tölgyek
És a város égerfái
Gyökerestül egybejöttek,
Sudarastul összeszedültek.

Keresztesdi táncba fogtak,
Víró táncot vígan roptak,
Kavicsos föld kopogott rá,
Puha pázsit dobogott rá.

Csillagfinak, Szalme szűznek
Nászünnepet mostan ülnék! "

Jött azonban a hold újra,
Lakodalmi örömszajra,
Viki házba, víg udvarra;
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával,
Fajdleányzót feleségül,
Venni *Lindát* jegyeséül.
Öccse, bátyja jól fogadák,
Nénje is az éjnek urát;
Linda lánynak nem kell a hold,
Fürdőjéből szép Linda szólt,
Vánkosárul így válaszolt:

„Nem megyek én aranyos hölgy,
Én ezüst az éj urához,
Hat a holdnak hivatása,
Még öt egyéb földadása
És tizenkét tiszte vagyon.
Néha fölkel virradattal,
Néha csupán fényes nappal;
Néha ködbe süllyed arca,
Néha nedves rojt takarja;
Hol a hajnal hasadtakor,
Hol meg ébred napnyugtakor;
Néha végkép elmegy osztán
S mind a földet hagyja pusztán.“

Búsan a hold haza nyargal,
Vészi útját bosszus arccal,
Szeme héján bős haraggal.

Keresztesdi táncba fogtak,
Víró táncot vígan roptak,
Kavicsos föld kopogott rá,
Puha pázsit dobogott rá.

Csillagfinak, Szalme szűznek
Nászünnepet mostan ülnék!

Ím azonban nem sokára,
Víg sorára zajos nászszak,
Leánykérni új próbára
Jött az ifjú koronás nap;
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával,
Maga pompás pejparipán,
Jöve Lindát eljegyezni,
Fajdleányzót nőül venni.
Öccse, bátyja jól fogadák,
Nénje is a nappal urát;
Maga Linda ellenmonda,
Linda szólt a fürdőházból,
Válaszola vánkosáról,
Fejeléről² így felel:

¹ *Pázsit-anyó* (Muru-eit) női istenség, mely a kerteket és udvarokat védi; *erdő-szüzek* az ő leányai. Még a mai népdalokban is van róluk szó.

² Népies változata ezen összetételnek: fejalj.

„Nem megyek én aranyos hölgy,
 Én ezüst a naplegényhez.
 Sok rosszat ró reánk a nap :
 Lent a homokba temeti,
 Szemét a zabnak kiszedi,
 Árpát a mezőn lesüti,
 Búzavetést földre vágja,
 Rozsrendet a barázdákba ;
 Velünk tölti a szép nyarat,
 Tél idején távol marad.

Duzzog a nap és tovább mén,
 Forró fényt a földre vetvén.

Keresztesdi táncba fogtak,
 Viró táncba' vígadoztak,
 Viki táncot vadúl roptak,
 Kavicsos föld kopogott rá,
 Puha pázsit dobogott rá.

Csillagfinak, Szalme szűznek
 Nászünnepet mostan ülnek !

Jött azonban harmad sorra,
 Menyekzői örömjajra,
 Jött a víz zajongva, zúgva ;
 Jöve ötven jó lovával,
 Jöve hatvan kocsisával,
 Maga hullámszürke lován —
 Linda leányt eljegyezni,
 Fajd neveltét nőül venni.
 Jól fogadák öccse, bátyja,
 Szívesen őt Szalme látja ;
 Linda nem hajolt a vízhez,
 Linda felel fürdőjéből,
 Vánkosáról ime így szól :

„Nem megyek én aranyos hölgy,
 Én ezüst a habkirályhoz.
 Árt a vizek áradása,
 Rossz a habok hányatása,
 Tétova jár a sok forrás,
 Folyamoknak útja visszás.“

Zokogva zúg a víz tova,
 Szomorán a hullám haza,
 Búsan ömlött a kapun ki.

Keresztesdi táncba fogtak,
 Viró táncba' vígadoztak,
 Viki táncot vadúl roptak,
 Lénei táncot táncoltak,
 Jervei táncban tomboltak,
 Kavicsos föld kopogott rá,
 Puha pázsit dobogott rá.

Csillagfinak, Szalme szűznek
 Nászünnepet mostan ülnek !

Jött azonban negyed sorra,
 Jött a szélkirály porozva ;
 Jöve ötven jó lovával,
 Jöve hatvan kocsisával,
 Viharménjén maga ülvén —
 Linda leányt eljegyezni,
 Fajd neveltét nőül venni.
 Jól fogadák öccse, bátyja,
 Szívesen őt Szalme látja ;
 Linda nem hajt szél szavára,
 Szelek ura szándokára,
 Linda szóla fürdőjéből,
 Kikiáltá fejeléről,
 Vánkosáról válaszola :

„Nem megyek én aranyos hölgy,
 Én ezüst a szélkirályhoz ;
 Sokat árt a szelek járta,
 Viharoknak dühe dőre,
 Szellő nem szok hűn szeretni.“

Elmegy a szél kavarogva,
 Nem soká tart a haragja,
 Egy kis óra orvosolja.

Keresztesdi táncba fogtak,
 Viró táncot vígan roptak,
 Harjui táncot tevének,
 Viki táncot végezének,
 Jervei táncot táncoltak,
 Tartui táncban tomboltak,
 Kavicsos föld kopogott rá,
 Puha pázsit dobogott rá.

Csillagfinak, Szalme szűznek
 Nászünnepet mostan ülnek !

Jött azonban ötöd sorra,
 Lakodalmi örömjajra,
 Víki háznak küszöbéhez,
 Jött a Kungla¹ kis királyfi;
 Jöve ötven jó lovával,
 Jöve hatvan kocsisával,
 Maga ülven arany ménén,
 Jöve Lindát eljegyezni,
 Fajd neveltét nőül venni.
 Öccse, bátyja szívelék őt,
 Szalme is a Kungla kérőt;
 Linda leány nem hajol rá,
 Linda kiált a fürdőből,
 Fejeléről Linda felel,
 Vánkosáról ime így szól:

„Nem megyek én aranyos hölgy,
 Én ezüst a Kunglafihoz;
 Kunglalyányok boszorkányok,
 Megbűvölne babonájok.“

Bús kedvvel a Kungla kérő,
 Morogva ment a kapun ki.

Keresztesdi táncba fogtak,
 Viró táncba' vígadoztak,
 Harjui táncot tevének,
 Víki táncot végezének,
 Jervei táncot táncoltak,
 Tartui táncban tomboltak,
 Ki-ki járta kénye-kedvén,
 Kavicsos föld kopogott rá,
 Puha pázsit dobogott rá.

Csillagfinak, Szalme szűznek
 Nászünnepet mostan ülnek!

Ím azonban hatod sorra,
 Lakodalmi örömjajra,
 Kalev jött, a kemény bajnok;
 Jöve ötven jó lovával,
 Jöve hatvan kocsisával,
 Maga ülven büszke ménén,

Jöve Lindát eljegyezni,
 Fajd neveltét nőül venni.
 Öccse, bátyja nem kívánák,
 Anyja tiltja tőle lányát;
 Linda hajol hős Kalevhez,
 Linda kiált a fürdőből,
 Fejeléről Linda felel,
 Vánkosáról ime így szól:

„Ezt a kérőt, ezt kedvelem,
 Őt adjátok össze velem!“

Béhivaták hős Kalevet,
 Asztalfőnél fogni helyet;
 Előtte a zsúrolt asztal,
 Mögötte a sikárolt fal;
 Hófehér vászon a falon,
 Ezüst kancsó az asztalon;
 Drága színarany pohárban
 Színig teli mézes márc² van,
 Felül habos, lenn zavaros,
 Közte pedig sárga-piros.
 Özvegy ételét ajánlja,
 Szalme hús nedűt szolgálja:
 „Egyél Kalev, igyál Kalev,
 Édességink nosza éljed,
 Tölts a tele nászkupából,
 Tarka pálinkás-pohárból,
 Légy óh Kalev amúgy vígan
 A hosszú nász napjaiban!“

Megcsörgeti kardját Kalev,
 Ragyog rajta arany ruha,
 Peng a sárga sarkantyuja,
 Zörög erszénye, az áros,
 Maga bölcsen szóla már most:

„Nem ehetném, jó anyácskám,
 Nem ihatnám, kis menyasszony,
 Nem fáj fogam édességre,
 Pálinkás-pohár nedvére,
 Nem akarok lenni vídám —
 Hozzátok a házba Lindám,

¹ Egy mesebeli király neve.

² A. m. méh-ser.

Szép szeretőm szembe hadd lám,
Jöjjön be a fürge fajdlány!"

Linda hallá és felelt rá:
„Völegényem, édes eggyem,
Atdál üdőt, cseperedjem,
Barna szemű növekedjem:
Hadd, hogy immár öltözködjem!
Sokba telik apátlannak
Öltözése anyátlannak;
Sokba, míg övét esatolja,
Ujjasát míg oldja, toldja:
Ninesen anyja, ki apolja,
Nincs szüléje, ki segítje,
Vérrokoni üdvözleni,
Lyányöccsei köszönteni;
Falusi nők gyámolítják,
Vén anyókák csinosítják,
Hej! de mit ér egész falu:
Idegen szív oly szigorú.“

Kalev nem nyúl a kehelyhez,
Jó italhoz, eledelhez,
Mit sem élvez a víg nászból.

Linda szólal a kamrából,
Kérő szóval a kőházból:

„Jöszte varjú, te kis árva,
Nyomorgatott rableányzó,
Macskazúgban nőtt szolgáló,
Szállj pici pille módjára,
Menj, találd meg ruhatáram,
Hozd el dúdoros ingvállam,
Szép termetem hogy befedje;
Hozd a nyírhaj-fehér ingem,
Hadd öltöm a legszebb testre;
Hozd el aranyhimű szoknyám,
A lobogós új ingvállra;
Hozz még egyet, ama cifrát,
A fehér alsó szoknyára;
Hozd iharfa-lombos övem,
Karesú két csipőm kerítse,
Hattyú derekam diszítse;
Hozd újdонат ujjasomat,
Magos mellem hogy takarja;
Hozd a pipi keszkenőmet,

Amaz újabb ujjasomra,
Hó-nyakamat hogy megóvja;
Hozd el a vont arany szoknyám,
És föléje gyöngyös pártám!“

Szól az anya zugolyából,
Özvegy asszony a szobából:
„Egyél, igyál, Kalev fiam,
Légy óh Kalev amúgy vígan,
A hosszú nász napjaiban!
Csillagfinak, Szalme szűznek
Nászünnepet soká ünek.“

Kalev érti s egyetemben
Az erős fi monda bölcsen:
„Nem iszom én, nem eszem én,
Nem lehetek vígan sem én,
Csillag násza víg ünnepén:
Hozzátok a házba Lindám,
Szép szeretőm szembe hadd lám,
Jöjjön bé a fürge fajdlány!“

Akkor Lindát a lakásba,
Vezették a vendégházba,
Fajdfiókot fényes nászba;
S íme anyja nem ismére,
Ápoló a neveltjére,
Kit a rejtek kamarában
Pázsit-anyó s erdő-szüzek
Nagy-ékesen öltöztének.
Kételkedve kérdi a nő:
„A nap vagy-é, a hold-e, vagy
Az alkonyat kis lyánya vagy?“

Linda hallá s monda viszont:
„Nem a nap ez, nem is a hold,
Nem az alkony kis leánya:
Ez az itthon nevelt gyermek,
Fajdtojásból a ki termett.“

Kalev ottan szép Linda lányt
Vevé házi tyúkjá gyanánt,
Ölbe való hű párjául,
Édes kedves babájául.

Behítták a nász-sereget,
Szóliták a vendégeket,

Ülletiök víg ünnepet,
Hol a Dorpat táji tölgyek
És a város égerfái
Gyökerestül egybejöttek,
Sudarastul összedőltek.

Keresztesdi táncba fogjunk,
Vírótáncba' vígadozzunk,
Harjui táncot táncoljunk,
Viki táncot vígan ropjunk,
Jervei táncot ne járjunk,
Honi táncot megujrázzunk,
Nádbul a nyáj míg előtör,
Nádbul a nyáj, víz a földből,
Lábunk alatt egy bogyo kel,
Kis bogyoéska, szép kehellyel.¹

Hős Kalevnek, Linda szűznek
Nászünnepet mostan ülnek!

Csillagfiú haza készül,
Hívja Szalmét a násznépből,
Tyúkot a nászkamarából,
Melynek fala jó szálfaból,
Héja² rézsút rag alá³ nyúl,
Rakva bokros akácából.

Csillag mostan napához mén
S mond, a lakzit megköszönvén:
„Isten veled, anyám, végkép!
Isten veled, nyájas násznép!
Isten veled, süvem Kalev!
Isten veled, ifju menyem!
Szalmétokat már elviszem,
Elviszem a nyestszemű nőt,
Anyja többé nem őrzi őt,
Boldogságát meg se látja.
Sirassátok, öcse, bátyja,
Sirassátok, viki lányok,
Elviszik már Szalmikátok,
Rejteni majd fogja felhő,
Az esthajnal lánya lessz ő,
Felemelik az egekig.“

Szalme szólal, könny szemében,
Szól a számbul ilyenképen:

„Anyám, anyám, édes gyámom,
Már te tőled meg kell válnom,
Lúd a nyájbul lám kiúszik,
Boritótul fajd bucsúzik,
Hattyu elszáll vígkedvűen,
Kis kacska megy mart mentiben,
Hattyu szánon, havak hátán,
Földi eper tavak hátán;
Csak a szél jó, hogy segítse,
Gyöngéd szellő, hogy üdítse.“

Udvaron át Linda lány szól,
Özvegy asszony a kamrából,
Rabszolgáló zugolyából:

„Jaj, hova száll a mi Szalménk,
Hova szárnyal sas a tyúkkal?“

Szél a Szalme üdvözlétét,
Eső hozza hulló könnyét,
Harmat hozza búbanatát,
Róla több hírt semmi sem ad.

Kalev násza örömjaja
Tüzesen még tovább folya.

Keresztesdi táncba fogjunk,
Víró táncba' vígadozzunk,
Harjui táncot táncoljunk,
Viki táncot vígan ropjunk,
Jervei táncot ne járjunk,
Honi táncot megujrázzunk,
Nádbul a nyáj míg előtör,
Nádbul a nyáj, víz a földből,
Lábunk alatt egy bogyo kel,
Kis bogyoéska, szép kehellyel.

Hős Kalevnek, Linda szűznek
Nászünnepet mostan ülnek!

¹ Ez utóbbi, még párszor ismétlődő négy sor, kissé homályos értelmű; olyanféle táncz-szó, mint nálunk a „ki világos kiviradtig“.

² Ház héja = padlása, itt a m. födele.

³ Rag alja = eresz alja.

Vár, óh leány, oda haza,
 Kérők kara, hívók hada,
 Kérők öte, hívók hata,
 Heten kérnek titkos kémek,
 Nyolcan messziről jövének.
 „Hogyha jöttek, hadd legyenek,
 Kapufélfánk nem sínli meg,
 Bátyám kútja be nem szakad
 Völegényi ménlő miatt,
 Ércbül való szerszám alatt.
 Még ha más öt leánykérő,
 Még ha más öt, vagy hat is jó,
 Hívna más hét háztűznéző,
 Jobb maradnék babám nélkül,
 Hogysem válnék a násznéptől.“

Keresztesdi táncba fogjunk,
 Víró táncba' vígadozzunk,
 Harjui táncot táncoljunk,
 Víki táncot vígan ropjunk,
 Jervei táncot ne járjunk,
 Honi táncot megujrázzunk,
 Nádbul a nyáj míg előtör,
 Nádbul a nyáj, víz a földből,
 Lábunk alatt egy bogyó kel,
 Kis bogyóeska, szép kehellyel.

Hős Kalevnek, Linda szűznek
 Nászünnepet mostan ülnék!

Jöszte varjú, te kis árva,
 Nyomorgatott rabszolgáló,
 Vas munkában meg nem álló,
 Menj szaporán a nyakrúdert,
 Kampójába kösd a kondért,
 Abba merj a vízfolyásbul,
 Hideg vizet a forrásbul!“

Andalogva elmaradék,
 Várva néztem egy kicsidég,
 Hogy a halak mit miveltek,
 A menyhalak összementek,
 A hímesukák hamiskodtak,
 Anyapontyok párosodtak.
 Én biz' ottan elmaradtam,
 Egy kis órát szunnyadoztam.

Mentem aztán haza felé,
 Nász-nép nesze lábam lelé,
 Háziasszony jött elébem
 S kérdé, hogy a hosszú éjen,
 Fél napon át hol henyéltem?

„Szívem anyám, tudod talán,
 Ifjak kedve hogy mit kíván,
 Mire vágyik az árvalány?
 Ötféle az ifjak kedve,
 Hat láncon a lábuk kötve,
 Hét hurok van lépteikre!
 Andalogva elmaradék,
 Várva néztem egy kicsidég,
 Hogy a halak mit miveltek,
 A menyhalak összementek,
 A hímesukák hamiskodtak,
 Anya pontyok párosodtak.
 Én biz' ottan elmaradtam,
 Egy kis órát szunnyadoztam.

Keresztesdi táncba kezdjünk,
 Víró táncot vígan lejtünk,
 Nádbul a nyáj míg előtör,
 Nádbul a nyáj, víz a földből,
 Lábunk alatt egy bogyó kel,
 Kis bogyóeska, szép kehellyel.

Kalev bajnok haza készül,
 Hívja Lindát a násznépből,
 Fajdleányt a vendégségből,
 A hattyút a lakomából.

Udvaron át Linda lány szól:
 „Lovászinás, eredj, itass,
 Szolgagyermek, fogd a nyerget,
 Állítsd elé futár a szánt,
 Rúdja legyen ablak iránt,
 Falát fordítsd a küszöbnek,
 Kasülését napkeletnek!“

Arra mégyen az özvegyhez,
 Tőle szóval búcsút így vesz:
 „Isten áldjon, drága gyámom,
 Tőled immár meg kell válnom,
 Hattyu a nyájt elhagyja már,
 Falu földjét a sasmadár.

Búsan bizony, árván megyek,
Töletek, ti jó emberek,
Töletek, ti kedves helyek,
Ti ősmérős házfedelek!
Itt hagyom a lakodalmat,
Nászünnepi sokadalmat,
Félbe hagyom sárga serét,
Dib-darabba hó kenyerét.“

Linda most a szánra lebben,
Ura jobbján terem egyben;
Kalev hosszú lábaszára
Szolgál neki őv módjára,
Másik lába lógg a szánból.

Sarkantyúját megpöngeti,
Ragyog ékes öltözetű:
„Linda, Linda, én galambom,
Mit feledtél, monddsz, itthon?
Hármat felejtettél itthon:
Ház küszöbén a hold marad,
Ő a te agg atyád urad;
Csűr ereszen marad a nap,
Ő a te agg bátyád urad;

A körtvélyek kamarádban,
Testvéreid ők mindnyájan,
Vérrokonid a Víkságban.“

„Hadd maradjon, ha ki marad,
Hoz szerencsét Ukko ujat;
Valamerre viszen utad,
Valahol egy ösvény akad,
Lészen, a ki útát mutat.“

Búsmogorván süttött a hold,
A napnak is rossz kedve volt,
Kamarában körték sirtak.
Linda mint a madár, vidám,
Nem busúl a más bánatán,
Repül férje gondja alatt,
Eveztével gyorsan halad,
Síkon, völgyön, tág tereken,
Sűrű sötét rengetegen,
Nappal kedves napvilágon,
Éjjel ezüst holdvilágon —
Halad hívé háza felé,
Kalev selyem kamrájába,
Oda várja vetett ágya,
Puha párnás nyoszolyája.

Észtből.

VIKÁR BÉLA.

Az ugor népek.

A múlt évben megindult ugor-török háború fölkelte a nagy közönség érdeklődését népünk eredete és rokonsága iránt. A ki csak olvas újságot, — és ugyan ki ne olvasna, mikor annyi van! — az mind vagy Hunfalvyhoz és Budenzhez, vagy pedig Vámbéryhoz szegődött. Mi tűrés-tagadás, — mi „ugorok“ bizony keveskén vagyunk, ellenben a török nép dicső voltának zengedezői s a „halzsíros atyafiság“ megvetői számosak. Pedig ha vallatásra kerülne a dolog, bizony sokan nem tudnák megmondani, hogy voltaképpen miért is akarnak a törökökkel atyafiságos viszonyban lenni és miért nem szívvelhetik a szegény ugorokat. Vétettek ők valaha a magyarnak? Dehogyan is vétettek! Soha felénk se néztek, nem-hogy egy hajunk szálát is meggörbítették volna. De bezzeg vétettek a törökök eleget! Deli magyar vitézek szép piros vérével irták ők nevüket a magyar történelem lapjaira és másfél századon át voltak kedves vendégeink. Talán azóta mondja a magyar ember, hogy az ő házában a vendég az úr. No de sebj! Régen volt az, talán nem is igaz. A magyar ember könnyen felejt, könnyen megbocsát. A törökkel sem tart már haragot; most immár az „ádáz, pogány törököt“ kedves rokonakép öleli keblére, és szent a békeesség.

A nagylelkűség mindenesetre igen szép erény, de a tudományban nem jut neki szerep. A tudósnak szíve hideg. Ő nem hallgathat sem a rokon-, sem az ellenszenv sugallatára; nem szeret senkit és semmit, csak a tiszta igazságot. Ezt keresi, és ha megtalálta, hirdeti országnak-világnak, és esze-ágában sincs azzal törődni, hogy ez az igazság fnyűkre van-e az embereknek, vagy nincs.

A nyelvtudomány kérlelhetetlen adatai arra vallanak, hogy az u. n. ugor népek olyan nyelveken beszélnek, melyek a magyar nyelvvel közeli rokonságban állanak; tehát az ugor népek nekünk nyelvrokonaink. Hogy vér szerint is rokonaink-e, az más kérdés. Valószínűnek valószínű; de bizonyosra nem lehet fogni, mert vannak rá példák, hogy egy nép

mással cserélte föl eredeti nyelvét, s így vér szerint más, nyelv szerint megint más népekkel áll rokonságban. Lehet tehát, hogy a párduczos Árpáddal bevándorlott magyarok vér szerint egytől-egyig mind törökök voltak. Ezen igen szépen és igen tudományosan el lehet még vitatkozni nemcsak egy pár száz esztendeig, hanem akár a világ végéig is, — még sem lesz a kérdés kétségszövegbevonhatatlan bizonyossággal eldöntve. Ez legalább az én meggyőződése. Annyi azonban bizonyos, hogy ha honfoglaló eleink törökök voltak is, mégis ugor nyelvet hoztak magukkal, tehát nyelvükre nézve az ugor népekkel állottak rokonságban.

Már most lássuk, milyenek is ezek a mi nyelvrokonaink.

Legszámosabbak és kétségtől legkülömbek is köztük a finnek. Számuk valamivel többre rúg két milliónál. Ők is, mint a többi ugor népek (jó-magunkat kivéve), a minden oroszok hatalmas czárjának hűséges alattvalói. Azaz dehogy! ők nem ismernek orosz czárt, csak finn nagyfejedelmet. Ez az ő uralkodójuk; az orosz czárhoz és az orosz néphez nekik semmi közük nincs. Van alkotmányuk, melynek épségben tartását minden czár (azaz nagyfejedelem) esküvel igéri; van országgyűlésük, melynek meghallgatása nélkül az uralkodó törvényt nem szabhat rájuk; van saját hadseregük, melyet az országból kivinni nem szabad, saját pénzük, mely az orosz pénztől teljesen független, sőt még határvámjuk is van Oroszországgal szemben. Egy szóval: teljesen függetlenek az orosz birodalomtól, csak uralkodójuk és külügyeik közösek; az utóbbiak intézését pedig szívesen bízzák az orosz külügyminiszterre, — hadd fájjon tőlük az ő feje! Meg vannak ők szép csendesen abban a festői szépségű „ezer tó országában“, nem bántanak senkit, csak őket ne bántsa senki. De hogy teljes békességben még se élhessenek, arról gondoskodnak a művelt osztálynak „svéd érzelmű“ tagjai, kik az ország túlnyomó részének nyelvét semmi áron nem akarják uralomra juttatni. Ezekkel a conservatív urakkal sok bajuk van a derék finneknek, és még sok tenta és papiros fog elfogyni a nyelvi küzdelemben, míg a „maradiak“ végképpen le lesznek verve. No de se baj, legalább folytonos pezsgésben tartja vérüket e küzdelem. Iskoláik jók, nem hiába a svédektől tanulták el ezeknek minden csinját-bínját, még akkoriban, mikor azok voltak náluk az urak. Olvasni minden ember tud Finnországban, hacsak vaksággal nem verte meg az isten; írni is jobbra tud mindenki. Van egyetemük is, melyet még 1640-ben alapított Krisztina királynő, tehát csak néhány évvel fiatalabb a mi budapesti egyetemünkénél. Az egész nép igen vallásos; csekély kivétellel mind Luther hitén vannak. Irodalmuk szegény, mert azelőtt a svéd kultúra behatása alatt minden jelesebb emberük svédül írt; a finn Runeberg is svéd nyelven zengte a finn haza iránti lángoló szeretettől áthatott dalait. De van a finneknek egy nagy irodalmi kincsük, milyennel kevés nép dicsekedhetik; ez egy nagy népmózaik, a Kalevala, melyet a műértők a világ-irodalom legremekebb époszai, az Ilias és Odysseia, a Mahabharata, Schachnahme és a Nibelung-ének mellé állítottak. A képzőművészetek most kezdenek náluk fejlődni. A színművészetben már előbbre vannak, mint olvasóim közül is láthatták azok, kiknek néhány évvel ezelőtt alkalmuk volt Budapesten vagy Kolozsvárott egy bájos fiatal finn színésznő, Aalberg Ida művészi játékában

gyönyörködni. A finnek szeretik a tudományt és a művészetet, de a mellett az élet reálisabb oldalait sem hanyagolják el. Szorgalmasan szántanak, vetnek (ez a fő foglalatossága a nép többségének), s ezenkívül messzeterjedő kereskedést űznek. Hajdanában a karddal is jól tudtak bánni. Mostani hazájukat ők sem vették pénzben, hanem úgy, mint a mi eleink, saját vérük árán. Gusztáv Adolf alatt diadalmasan harczoltak a harminczéves háboruban; ők voltak azok a félelmetes „hakkapeliták“, kik még a litániába is belekerültek, mert az elrémült németek így imádkoztak: „A hakkapeliták borzasztó seregétől ments meg uralmunkat!“ És Runeberg zászlótartójának gyönyörű regéi fennen hirdetik, mily hőiesen küzdöttek a finnek ezen század elején az oroszok ellen; hogy pedig máig sem halt ki belőlük az „ösi virtus“, azt hirdeti ama szép emlékoszlop a Sipkaszorosban, melyet az ott elesett finn harczosok sírja fölé emelt a kegyelet. Még sok-sok mindent elmondhatnék a finnekről, de már elhagyom, mert félek, hogy olvasóim megsokallanak.

Finnországon kívül még Svéd- és Norvégország éjszaki részeiben, és Oroszország néhány nyugati kormányzóságában (nevezetesen: az archangeli, oloneczi, pétervári, jaroslavi, novgorodi, tveri-ben), továbbá Észtk és Liv-országban s Kurlandban is laknak finn dialektusokat beszélő népek, körülbelül egy millió és 84,000 lélek. Ezek a karjalaiak, vepszek, vótok, lívek és észtek. Közülük legjelentékenyebbek az észtek, kiknek száma 746,523-t tesz. Hatszáz évvel ezelőtt leigázták őket a német lovagok, kik tűzzel-vassal terjesztették a pogány észtek közt a szeretet vallását. A szegény nép hat egész évszázadon át viselte a jobbágytság súlyos bilincseit; többször le akarta rázni, de nem sikerült. Néhányszor urat is cserélt, de helyzete mindannyiszor még súlyosbodott; csak a jelen század második évtizedének végén törülte el Sándor császár a jobbágytságot, s azóta a szegény észtek szabadabban lélegzenek. Főfoglalkozásuk a földművelés s a baromtenyésztés. Iparuk és kereskedelmük is elég jó lábon áll. Az észtek élénk eszűek és rendkívül szívós természetűek, a mit eléggé bizonyít az is, hogy a hatszáz-éves elnyomás daczára is meg tudták őrizni nemzetiségüket és nyelvüket. Nekik is van, mint a finneknek, egy népeposzuk, a Kalevipoeg, melynek tárgya a Kalevalával rokon. Ezen kívül vannak igen szép kisebb epikus és lyrai költeményeik is. A műirodalom szintén kezd már lassacskán fejlődni, s az észtk szépirodalom tehetségeiből több művelő közt néhány nő is helyet foglal. Hírlapjuk van vagy tizenöt. Az észtk irodalomnak legbuzgóbb előmozdítója a dorpati észtk tudóstársaság, mely 1838 óta áll fenn. Mindebből látható, hogy az észtk nép igen jóra való iparkodó nép, mely idővel bizonyára teljesen föl fog emelkedni az európai kultúra színvonalára.

A mordvinok Samara-ban s a saratovi, simbirski, tambovai, pensai, nizzni-novgorodi stb. kormányzóságokban laknak, és körülbelül nyolczszázezeren vannak. Azonban daczára meglehetősen nagy számuknak, bajosan fogják magukat a szlávság nagy tengerében fönttarthatni, mert nem laknak együtt, hanem egymástól távol, elkülönítve apró földterületeken, s így nagyon is ki vannak téve az eloroszosodásnak. Nyelvük mutatja, hogy ez a proceszszus már meglehetősen előrehaladott stádiumban van. Azelőtt igen harcziasak voltak, s az orosz uralom ellen

évszázadokig küzdöttek, míg végre teljesen meg kellett adniok magukat. Az orosz krónikák sokat emlegetik őket. Most békés emberek; földműveléssel, méhészettel, vadászattal és gyógy-erejű növények gyűjtésével foglalkoznak.

A cseremiszek Kazán vidékén, a Volga nyugati partján laknak, oroszokkal és tatárokkal körülvéve; mindössze 259,745 lélek. Földműveléssel, baromtenyésztéssel, vadászattal, halászáttal és méhészettel foglalkoznak. Asszonyaik a szövéshez és a kelmefestéshez is értenek. Vallásra nézve az orosz egyházba tartoznak, de még igen sokat fönntartottak régi pogány hitükből és szokásaikból.

A lappok a finnektől északra, a jeges tengerhez közel laknak. Földjük erdős és mocsaras, terméketlen. Az éghajlat zordon. Az északi részekben három hónapig tart a leghosszabb nappal és ugyanaddig a leghosszabb éj. Nyáron az éjtszakák rövideje miatt borzasztó a hőség. A lappok már kihalófélben vannak, számuk alig tesz 30,000-t. Alacsony termetű, átlag alig öt lábnyi magasságú emberkéik, homlokuk alacsony, szemük villogó, keskeny metszésű, arcuk széles, pofacsontjaik kiállók, álluk hegyes, szájuk nagy, orruk széles. Hajuk sötétbarna és gyér; arcuk színe barnás. Jó indulatú, csendes természetű emberek, de félénkek és gyanakvók. Eszikjárása lassu, fölfogásuk nehézkes. Keresztények mind, és napjában háromszor buzgón imádkoznak, de a régi pogány hitnek igen sok maradványa található még náluk. A férfiak és nők majdnem egészen egyforma ruhákban járnak. Hétköznapi ruhájuk rénszarvasbőröből ingformára szabott öltöny. Ünnepekor valami posztóinget öltenek magukra; e fölé az asszonyok mellényt húznak, nyakukra vászonkendőt kötnek és a fejüket valami lópatkó formájú ékszerrel díszítik. Mind a két nembeliek övet viselnek, mely gazdagon ki van rakva ezüst- vagy sárgaréz-csatokkal. Ezenkívül rénszarvasbőröből készült nadrágot és csizmát hordanak. A lappok maguk készítik ki a rénszarvasbőröket, készítenek fonalakat azon állat ináiból, szőnek takarókat, kötnek keztyűket és csinálnak mindenféle szükséges házi eszközöket, edényeket, csónakokat, szánkákat stb. fából; ruházatukat is maguk varrják. Egy szóval: mindennel maguk látják el magukat. Foglalkozásukra nézve kétfélek. Egyik részük nomád-életet folytat és legelőről legelőre vándorol rénszarvas-csordáival. Másik részük halászáttal keresik meg mindennapi kenyerét. Ez a mindennapi kenyér elég szegényes. Télen a rénszarvas húsa és vére meg rénszarvastejből készült sajt képezi táplálékukat. Nyáron csak az utóbival, meg gyökerekkel és bogyókkal élnek. Lakásuk rénszarvasbőrökből összetákolt sátor, melyet téli pázsittal fődnek be. Falujok csak egy-néhány van s ezek fa- és agyag-kunyhókból állanak. Belül ezen kunyhók kilencz osztályra vannak osztva; hat közülük éléskamrául és szertárul szolgál, kettőben laknak az emberek, a középsőben pedig van a tűzhely. A tűzhelytől jobbra lakik a gazda meg a felesége, balra a többi háznép. A lappok egyedüli házi állatai, a rénszarvasok, télen-nyáron az isten szabad ege alatt tanyáznak. Nyáron az ilyen lapp falu nem nyújt valami gyönyörködtető látványt. Mindenfelé halak beleit, lekapart halpikkelyeket, rothadt halakat és más mindenféle piszkot és szemetet láthatni, mely megmérgezi a levegőt. Ha idegen jön a faluba, az egész népség apraja-nagyja

előbúvik a sátrakból és kunyhókból, mert a lapp „bon ton“ úgy kívánja, hogy mind egytől egyig, még az apró gyermekek is, kezét fogjanak a vendéggel. Mikor ez egész csendben megtörtént, a következő kérdésekre kell az idegennek megfelelnie: „Békesség uralkodik-e az országban?“ — „Hogy érzi magát a császár, a püspök és a kormányzó?“ — a mi mutatja, hogy a derék lappok érdeklődnek a „közügyek“ s ezeknek intézői iránt. Castrén finn utazó beszéli, hogy tőle azt is megkérdezték, honnan való? S midőn felelé, hogy az ő hazája messze a hegyeken túl fekszik, azt kérdezték, hogy talán abba az országba való, a hol a dohány terem. Mert a dohány és a pálinka a szegény lappoknak egyedüli élvezeti czikkei.

A z ű r j é n e k meglehetősen együtt laknak a Vicsegda folyó, valamint a Mesen és Pecsora s mellékfolyóik forrás-vidékein. Élénk kereskedést folytatnak, és mellékesen földműveléssel is foglalkoznak. Mindössze 85,432 lélek, körülbelül negyedfél-száz faluban. Szaporodni, úgy látszik, nem igen szaporodnak és idővel valószínűleg el fognak lassanként oroszosodni.

Hasonló sors vár rokonaikra, a permi és vjatkaik kormányzóságokban lakó permiekre is, kik 67,315-en vannak. Minden oldalról oroszok veszik őket körül, kik közülük is telepedtek és lassanként eloroszosítottak egész falvakat. A permiek főfoglalkozása a vadászat és halászat; földműveléssel csak keveset foglalkoznak.

A permiektől délre a Kama és Vjatka folyók közt laknak a v o t j á k o k, szám szerint 275,645 lélek. Meglehetősen szapora nép. Falvaik mind a folyók és patakok partján állanak, egyszerű faházai orosz minta szerint vannak építve. A votjások többnyire világos arcz-színűek, hajuk barna, szemük többnyire kék, arczuk tojásdad, homlokuk keskeny és alacsony, szájuk közép nagyságú, orruk egyenes és nem nagyon széles; természetük közepes. Szép növésű, csinos arcú férfi igen sok van köztük; a leányok és a fiatal asszonyok közt is akad elég csinos arczoska, de szépségük hamar eltűnik, s az öregebb asszonyok általában csúnyák, néha valóságos madár-ijesztők. A votják nép nagyon békeszerető és munkás, de kissé nehézkes. Ha az ember megszólít egy votják parasztot, nagyon lassan és meggondolva felel. Ha a vásárban azt kérdik tőle, mennyiért adja ezt vagy am azt, akkor a fejét kezdi vakarni, s azt feleli: „nem tudom“; csak másodszori kérdésre mondja meg az árát, s ebből aztán rendesen nem is enged egy árva kopeket sem. Nyáron reggeltől estig szakadatlanul dolgoznak; az orosz ünnepekkel nem sokat törődnek, még a vásárnapot sem ülik meg, kivált aratáskor. De vannak azért nekik is ünnepek s azokat aztán isten igazában megünneplik. Akkor nem dolgoznak semmit, akármi történjék is, csak iddogálnak egész nap; este persze az egész falu férfinépe részeg, de az asszonyok ritkán isszák le magukat teljesen. Hétközben mind nagyon mértékletesek. Érteneik mindenféle munkához, úgy hogy alig kell valamit másoktól venniök; mindent maguk csinálnak. A férfiak maguk építik föl a házat, maguk bútorozzák be; az asszonyok szőnek, fonnak, kelméket festenek és maguk varrják a maguk, férjük és gyermekeik ruháit. Csinosan tudnak hímezni is. Főfoglalkozásuk a votjásoknak a földművelés, melyet nagy szorga-

lommal űznek. E mellett szeretnek vadászni és halászni is. Általában jól táplálkoznak, mert többnyire jómóduak; sok húst esznek, kivált vadat és szárnyast; legízletesebb falataik közé számítják az evethúst. Minden házban találni theát, bár nem gyakran isszák. A férfiak mind dohányoznak, de az asszonyok soha. Erkölcsi fogalmaik meglehetősen eltérnek az európai művelt népek felfogásától; például a leányokat addig kevésre becsülik, míg gyermekeik nincsenek, s minél több gyermeke van valamely hajadonnak, annál nagyobb a becsülete s annál könnyebben kap férjet. Ők t. i. abból a fölfogásból indulnak ki, hogy így hamarább kap a család munkabíró tagokat, s a férj legalább előre tudja, hogy felesége nem magtalan. Szeretik a zenét és a tánczot s vannak csinos népdalaik, meséik és mondáik.

Az osztj á k o k Szibériában, a hatalmas Ob folyam partjain laknak meglehetősen nagy területen, mely azonban majdnem teljesen műveletlen. A hajdani őserdőket, melyek egykor e területet borították volt, elpusztították az akadálytalanul dúló erdő-égések, és most legtöbb helyütt csak fekete, rothadó fatörzseket látni, melyek alatt feneketlen lápok és mocsarak képződtek. Az osztj á k o k főfoglalkozása a vadászat és halászat, de egyik sem valami jövedelmező. A nép csak tengődik, mert más életfenn tartási eszközökhöz nincs kedve nyúlni. Mindössze csak 23,000 lelket számlál, tehát kihalófélben van.

Hátra vannak még a v o g u l o k, kik az osztj á k o k tól nyugatra, az Ural két oldalán laknak. Mindössze hetedfél-ezer lélek. E csekély létszámnak oka az éghajlat zordonsága, a fáradtságos életmód, az erdei zsákmány folytonos kevesbedése s az abból következő általános szegénység és végre az orosz papok kapzsisága, kik oly nagy esketési díjakat szednek a voguloktól, hogy e miatt sokan inkább nőtlenek maradnak. Főfoglalkozásuk a vadászat; e mellett foglalkozik egy kis részük földműveléssel, baromtenyésztéssel és halászáttal is. Falvaik nyomorúságosak; két-három viskóból állanak; a melyben öt van, az már nagy falu. Kuttyáján kívül a vogulnak legbecsesebb jószágá a puska, mely különben rendesen meglehetősen rossz. Egyéb fegyverei és szerszámai: a fejsze, mellyel a medvék ellen küzd, és egy nagy kés, mely a tűzszerszámmal együtt mindig ott lóg az övén. A vogulok öltözéke olyan, mint az azon vidéken lakó oroszoké, csak silányabb és rongyosabb. A nők keze és lába cifrán ki van tatvírozva. Ételben nem éppen válogatósak; télen-nyáron erdei szárnyasokkal és halakkal élnek; rén- és jávorszarvashús csak a jobb módúaknak jut. A dohányzás náluk általános, még az asszonyok és leányok is pipáznak; a ki nem dohányzik, az legalább tubákol. A mi külsejüket illeti, a vogulok általában középtermetűek, de sok köztük a magastermetű ember is. Arczuk kerekded, pofacsontjaik kissé kiállók, orruk széles, de nem lapos; hajuk többnyire sötétbarna, szemük rendes. Jóindulatúak és vidámak, szeretnek tréfálkozni; könnyen megharagszanak, de hamar meg is békülnek. Ha bepálinkáztak, akkor nem tanácsos velük kikötni; ez azonban csak egyszer-kétszer esik meg rajtuk egy esztendőben, mikor bevetődnek a városba, mert falvaikban az italmérés szigorúan el van tiltva. Egy nagy hibájuk van: t. i. az, hogy a vadászaton kívül minden más dologban nagyon restek; kézimunkához alig

értenek. A mi vallásukat illeti, meg vannak ugyan kereszttelve és hébe hóba be is vetődnek a templomba, de azért mégis csak pogányok. Ezt nem is lehet csodálni, mert semmi oktatást sem nyertek a keresztyén hitben, s így még mindig jobban bíznak a régi istenekben, kik puskájuk elé hajtják a vadat, ha szépen megkérlik őket, mintsem az új istenekben és szentekben, kik egyáltalában semmit sem látszanak törődni a vadászattal. Kétségtelen, hogy a vogulok napjai meg vannak számlálva, s ők lesznek az elsők az ugor népek közül, kik el fognak tűnni a föld színéről.

Mint a fönnebbiekben láttuk, a mi nyelvrokonaink közül csak a finnek emelkedtek eddig az európai kultúra színvonalára; az észti nép szintén nagyon buzgón törekszik előre, a többiek azonban igen alacsony fokán állanak a kultúrának, — oly alacsony fokán, a milyenen mi is állottunk valaha, és bizonyára állanának még máig is, ha a sors nem vezetett volna bennünket Magyarország földjére, hanem Szibériába vagy az északi jegestenger partjaira.

DR. SZINNYEI JÓZSEF.

A finn igeképzés-tanból.

1. Ugor -l (frequ.).

Rokonsága: Minden ugor nyelvben -l (csak osztIrt. -d): lpS. *oste-* emere: *ostele-* emere velle; lpF. *guodda-*: *guoddale-* anklagen | mordE. *kište-* tánczolni: *kišle-* (e h. *kištle-*) | cser. *onžukt-* mutatni: *onžuktol-* | votj. *mîn-* menni: *mînîl-* | zürj. *korš-*: *koršl-* keresni | vogB. *äj-* inni: *äjil-*; vogK. *kit-*: *kitil-* kérdezni | osztB. *esl-*: *eslil-* eresztetni | magy. *maraszt-*: *marasztal-*.

A finn nyelvben ezen képző nagyon elterjedt használatnak örvend, és még most is él a nyelvtudatban, mert folyton képeznek vele új szavakat.

A mi alakját illeti, arra nézve eltérők a grammatikusok nézetei; némelyek (mint pl. Budenz) csak -*le*-nek írják, mások ellenben (pl. Genetz) -*ele*-nek, azaz a képző testéhez tartozónak veszik az *l* előtt álló *e*-t is. Hogy az utóbbi vélekedésre mi adott okot, azt nem nehéz kitálatni. Tapasztaljuk ugyanis, hogy ezen frequ. képző hozzájárultával az ige végvocalisa változást szenved; nevezetesen:

a) A rövid végvocalis (*a, ä, i, o, u, y*) helyébe *e* lép: *aja-* hajtani; *ajele-* | *hake-* keresni: *hakele-* (mert a rövid *e* természetesen megmarad) | *repi-* tépni: *repele-* | *ano-* kérni, kérelmezni: *anele-* | *astu-* lépni: *astele-* | *estä-* akadályozni: *estele-* | *kysy-* kérdezni: *kysele-*.

Kérdés: mit tartsunk ezen hangváltozásról? Azt-e, hogy a képző teljes alakja -*ele*, s ennek kezdő *e*-je szorította ki a szótő rövid végvocalisát, vagy pedig azt, hogy a képző csak -*le*, s az előtte álló *e* nem egyéb, mint a szótőnek gyengült végvocalisa? Az utóbbi föltevés már csak azért is valószínűbb, mert az ugor nyelvek szóképzői legnagyobb részt consonans-kezdetűek. Hogy pedig ilyen magánhangzó-gyengülés lehetséges a finn nyelvben, azt mutatják a comparativusi alakok, melyekben a -*mpa*: -*mpä* képző előtt a kéttagú névszóknak végső *a, ä*-je *e*-re változik, pl. *kova* kemény: *kovempa* | *vähä* kevés: *vähempä*. — Igaz ugyan, hogy a comparativusban csak az *a, ä* vocalisok vannak ezen változásnak alávetve; de más vocalisok *e*-vé gyengülésére is vannak példák. Így pl. *sito-* kötni: *site-he* (vepsz *side-ge*) kötelék | *puhu-* beszélni: *puhe-he* (vepsz *puhe-ge*) beszéd. — Másrészt megint figyelembe veendő az, hogy a szóvégi rövid vocalis a mi frequ. képzőnk előtt nem is változik el mindenütt, mert pl. míg az irodalmi nyelvben a *kanta-* (hordani) igének frequentativuma *kantele-*, addig finnorsz. Karjalában *kandale*-nak hangzik. Mindezek szerint

valószínű, hogy a képző maga itt csak *-le*, s az előtte álló *e* a tőnek elváltozott véghangzója.

De már most vegyük figyelembe a többi változásokat is.

b) Vannak esetek, hogy a tőnek végvocalisa megmarad, és mégis megvan a frequ. alakban az *e*: *onki-* horgászni: *onkiele-* | *seiso-* állani: *seisocele-* | *nukku-* aludni: *nukkuele-*. Másoknál meg hol megmarad, hol eltűnik a tövégi vocalis: *kaiva-* ásni: *kaivaele-* v. *kaivele-* | *vala-* önteni: *valaele-* v. *vaele-* | *sito-* kötni: *sitoele-* v. *sitele-*. Hogy magyarázzuk ezeket? Az *onkiele-*, *sitoele-*-beli *e*-t csak nem lehet gyengült végvocalisnak tartani, mikor előtte áll a végvocalis a maga teljes épségében! Mielőtt a kérdést eldöntenők, lássuk a többi eseteket; s azután majd egy füst alatt végezhetünk valamennyivel.

c) A hosszú végvocalis utófele *e*-vé v. *i*-vé gyengül a képző előtt: *kouraa-* markolni, megfogni: *kouraele-* v. *kouraile-* | *tähtäa-* czélozni: *tähtäele-* v. *tähtäüle-*.

Jegyzet. Néha úgy látszik, mintha az egész hosszú végvocalis *e*-vé gyengült volna: *leikkaa-* vágni: *leikkele-* | *mittaa-* mérni: *mittele-*. Azomban a dolog úgy áll, hogy a *leikkele-*, *mittele-* frequentativumok nem a *leikkaa-*, *mittaa-* hosszú végvocalisú igéknek, hanem a használatból kiment *leikko-*, *mitto-* igéknek származékai; s éppen azért, mivel amazok kiszorították ezeket a használatból, azért hozza őket a nyelvérzék a *leikkaa-*, *mittaa-* alakokkal kapcsolatba. Ugyanez az eset előfordul az *ää*-végű tövek-nél is: *hyppää-* ugrani: *hyppiele-*, mely azomban nem annak, hanem a szintén előforduló *hyppi-* igének frequentativuma.

d) Az *ea*, *eä*, *oa*, *ua*, *yä* végű igetövek végvocalisának helyébe *e* lép, mely a megelőző *e*-vel együtt *ei* diphthongust képez; a többiek után pedig vagy megáll úgy a mint van, vagy *i*-re változik, és szintén diphthongust képez velük: *lankea-* esni: *lankeile-* | *syleä-* ölelni: *syleile-* | *hikoa-* izzadni: *hikoele-* v. *hikoile-* | *huhua-* susogni, hírsztelni: *huhuele-* v. *huhuile-*.

Jegyzet. 1. Az *ee*-ből keletkezett *ei* néha *ie*-vel váltakozik: *lankeile-* v. *lankiele-*. — Viszont eredetibb *ie* is váltakozhatik néha *ei*-vel: *pyyhki-* törülni: *pyyhkiele-* v. *pyyhkeile-* | *solmi-* kötni (esomóval): *solmiele-* v. *solmeile-*.

Jegyzet. 2. A *käy-* (járni) igének ezen képző előtt eltűnik eredetibb alakja: frequ. *kävele-* (v. ő. praet. *kävi*, cond. *kävisi*).

Jegyzet. 3. Az <*itse*-végű igetövek frequ. alakja <*ittele-*: *leikitse-* játszani: *leikittle-*. — A *ts*-nek *tt*-re változása Finnországnak több dialektusában előfordul; így mondják pl. Tampere vidékén (magam halottam): *itte* (= *itse*) maga; *mettä* (= *metsä*) erdő.

Ime ezek azon változások, melyeket a *-le* (v. *-ele*?) frequ. képző az igető véghangzóján előidéző. Mint láttuk, az a) alatti példákon előforduló hangváltozás könnyen megmagyarázható, a nélkül hogy a képzőnek *-ele* alakját kellene fölvennünk; szint' ilyenek a d) alattiak is. A b) és c) alattiak azomban az *-ele* alak mellett látszanak kardoskodni. De csak látszanak; mert könnyen kimutatható, hogy itt voltaképpen mind a négy esetben csak ugyanaz a hangváltozás ment végbe.

Mert vegyük csak a c) és d) alatti igetöveket, t. i. azokat, melyek hosszú vocalison és *ea*, *eä*-n stb. végződnek. Tudjuk a grammatikából,

hogy ezek összevont alakok, azaz *kouraa-*, *tähtä-*, *lankea-*, *syleä-*, *hikoa-*, *huhua-* e h. valók: *kourata-*, *tähtätä-*, *lanketa-*, *syletä-*, *hikota-*, *huhuta-*. Tehát ezek is oly rövid önhangzó-végű tövek voltak eredetileg, mint az a) alattiak, s rövid véghangzójuk éppúgy változott a *-le* képző előtt, mint amazoké, vagyis: *kouratele-*, *tähtätele-*, *lanketele-* stb. Azután a finn nyelvnek azon törvénye szerint, hogy *t* nem állhat két rövid vocalis közt (csak a második szótag elején,) kiesett a *t* és lett: *kouraele-* v. *-aile-*, *tähtäele-* v. *-äüle-*, *lankeele-*, azután: *lankeile-* stb.

Ime tehát a c) és d) esetbeli véghangzó-változás ugyanazon módon fejthető meg, mint az a) esetbeli. Most még csak a b) eset van hátra. Ezt is könnyen megfejthetjük. T. i. az *onkiele-*, *seisocele-*, *kaivaale-* alakok voltaképpen hamis analogián alapúlnak. Az efféle igék némelyikének ugyanis van hosszú-önhangzó-végű párja is, pl. *kasva-* (nőni) mellett *kasvaa-* (azaz *kasvata-*); az előbbinek frequentativuma: *kasvele-*, az utóbbié: *kasvaale-*; ilyen analogiák nyomán aztán a nyelv olyan igéken is képezett kétféle frequ. alakot, melyeknek nincs hosszú vocalis-végű párjuk (pl. *onki-*).

Már most világos, hogy semmi sem áll útjában azon föltevésnek, hogy a czímbeli frequ. képző teljes alakja nem *-ele*, hanem csak *-le*, és ez kevés kivétellel ugyanazon szabály szerint járul valamennyi igetövhöz, t. i. úgy, hogy előtte a tö rövid végvocalisa *e*-vé gyengül.

2. Ugor -j (frequ.).

Rokonsága: mord. -j: *jafije-* csóválni, inteni: *jafede-*, *jafide-* egyet csóválni, inteni, hajítani | osztB. -j: *mal'ji-* befűhlen: *malem-* anfűhlen | vogB. *malä-j-* befűhlen: *malut-* tapogatni | lp. -j: *kocaje-* fölébredni: *kocé-* bren lenni | magy. -j-t (< *ajt*, *cjt*); < *ét*, *üt*; < *él*; < *ál*, *él*; < *ász*, *ész*: *hullajt*, *veszejt*; *hasít*; *alél*; *dobál*, *vetél*; *kotorász*, *heverész*.

A finnben előfordúl:

a) < *aja*, *äjä* alakban: *kasva-* nőni: *kasvaja-* | *lepäjä-* nyugodni: v. ö. *lepo* nyugalom, mely egy rövid végvocalisú **lepä-* alapigére enged következtetni | *karkaja-* futni, menekülni: v. ö. *karku* futás, és *karkele-*, melyek szintén rövid végvocalisú igének származékai.

b) < *i* alakban, mely nem egyéb, mint az < *aja*, *äjä* összevont mása: *lykkäjä-* lökni: *lykki-* | *houraa-* félrebeszélni: *houri-* | *ahmaa-* falni: *ahmi-*. — Ilyen összevonásra vannak példák a finn nyelvben; pl. a nomen instr. képzője: < *ime*, mely eredetibb *-jame-*-ből vonódott össze: *avaima* e h. **avajame*, mint *asuime* a mellette még elő is forduló *asujame*-ből.

c) < *i* alakban, de tovább képezve *-se* (*=*ske*) képzővel: *heläjä-* csengeni: *helise-* | *komaja-* kongani: *komise-*.

Ezeknek az < *aja*, < *i*, < *ise* képzésű igéknek nagy részük váltakozik < *aa*, *ää* végű igékkel, s így önkénytelenül is fölmerül az a kérdés, vajjon az utóbbiak nem tekinthetők-e az előbbiekkal azonos képzésűeknek, azaz vajjon az < *aa*, *ää* szóvég nem pusztá változata-e csak az < *aja*, *äjä*-nek. Ez föltehető, még pedig véleményem szerint meglehetősen

valószínűséggel. E föltevés mellett szól mindjárt az a körülmény, hogy az $\langle aja, äj\ddot{a}$ végű tövek rendesen csak praesens-alakban használatosak; a többi időkben és módokban csak elvéve fordulnak elő, és rendesen az $\langle aa, ää$ tövekből képzett alakokat használják helyettük; így pl. a *lepäjä*-igének ind. praesense: 1. *lepäjän*, 2. *lepäjät*, 3. *lepäjää* stb., de már a praeteritumnak szabályszerű *lepäji* alakja nem fordul elő, hanem helyette: *lepäsi*, a *lepäi*-alakból.

De hogyan keletkezhetek az $\langle aa, \langle ää$ végű tövek, melyeknek teljesebb alakja tudvalevőleg $\langle ata, ät\ddot{a}$, — az $\langle aja, äj\ddot{a}$ -ból, azaz hogyan került az előbbieknél teljesebb alakjába a *t*? Erre megfelelhetünk a vepsz dialektus segélyével, mert abban az $\langle aja, äj\ddot{a}$ -nek még teljesebb $\langle ajda (äjda)$ alakja van meg: *kargaida*- tánczolni: f. *karkaja*- | *lūkaida*-, *lūkaida*- tolni, lökni, taszítani: f. *lykkäjä*-. — Ebből következtethetjük, hogy a finn $\langle aja, äj\ddot{a}$ képző teljesebb $\langle aita, äit\ddot{a}$ -ból való. Ez az $\langle aita, äit\ddot{a}$ azután kétféle változáson ment át, t. i. részint $\langle aja, äj\ddot{a}$ -vé, részint pedig $\langle ata, ät\ddot{a}$ -vé módosult; pl. **lykkäit\ddot{a}*- (vepsz *lūkaida*-, *lūkaida*-): ebből lett egyrészt *lykkäjä*-, másrészt meg *lykkät\ddot{a}*-, s a *t* szabályszerű kiesése után: *lykkäi*-; az előbbi (*lykkäjä*-) később még tovább módosult, s az $\langle äj\ddot{a}$ összevonásával lett *lykki*-. Tehát e háromféle alaknak genealogiája ez:

$$\begin{array}{ccc} & \langle aita, äit\ddot{a} \text{ (} aida, äid\ddot{a} \text{)} & \\ \hline \langle aja, äj\ddot{a} & & (\langle ata, ät\ddot{a}) \\ \hline \langle i & & \langle aa, ää \end{array}$$

Vagyis: az $\langle aja, äj\ddot{a}$, $\langle aa, ää$ és $\langle i$ alakok csak egy eredetibb $\langle aita, äit\ddot{a}$ (*aida, äid\ddot{a}*)-nek változatai. Hogy néha különböző jelentés-árnyalatokat fejeznek ki, az nem bizonyít eredeti azonosságuk ellen, mert hiszen tudjuk, hogy a nyelv az esetleges hang-alaki eltéréseket sokszor fölhasználja valami specialisabb értelem kifejezésére.

DR. SZINNYEI JÓZSEF.

Mássalhangzók gyengülése a finn nyelvben.

A finn hangtannak nevezetes sajátja az u. n. mássalhangzó-gyengülés v. lágyulás, t. i. azon változás, mely a *k*, *t*, *p* mássalhangzók szótág-zárás következtében beáll. Ha ugyanis ezek rövid önhangzójú v. rövid diphthongusú szótág elején állanak, s a szótág egy mássalhangzó hozzájárulása folytán bezáródik, akkor a kemény *k*, *t*, *p* mássalhangzók hol a megfelelő lágy mássalhangzóra vagy spiransra változnak, hol meg egészen eltűnnek, illetőleg hozzáhasonúlnak a megelőző consonanshoz.

Az irodalmi nyelvben a mássalhangzóknak e gyengülése meglehetősen szabályszerűséggel és következetességgel megy végbe; alig találunk néhány ingadozást vagy szabályellenességet, ilyenek pl. *likellä*, *likempänä* (közel, közelebb), melyeknek szabályszerűleg így kellene hangzaniok: *li'ellä*, *li'empänä*, mert a tő: *like*; vagy *etempänä*, *etemmäksi* (távolabb, távolabbra) a rendes *edempänä*, *edemmäksi*, úgyszintén *äiti*n a szintén használatos *äidin* (nom. és tő: *äiti* anya) mellett; továbbá *tuhkan*, *vihton*, *nahkan* (nom. és tő: *tuhka* hamu, *viikko* füzet, *nahka* bőr): a *tuhan*, *vihon*, *nahan* alakok mellett. Ezek az ingadozó vagy a közszokástól eltérő alakok egyes dialektusokból kerülhettek az irodalmi nyelvbe, mert dialektice meglehetősen eltéréseket tapasztalunk az irodalmi nyelvből elvont consonans-gyengülési szabályoktól. Ime néhány ilyen eltérés azon finnországi dialektusokból, melyek eddig (a *Suomi* évkönyvben) ismertetve voltak:

I. A *k* gyengülése:

1. Ismeretes dolog, hogy az irodalmi nyelvben a hosszú *k* (írva *kk*) szótág-zárásnál megrövidül, pl. *kukko* kakas: *kukon*. Sajátságos, hogy a nép nyelvében néhol szótágzárás nélkül is bekövetkezik ez a gyengülés; így pl. Eurajoki, Lappi, Rauma, Pyhämaa, Laitila és Uusikirkko egyházkerületekben az egyes szám nominativusában és essivusában: *kuko* kakas: irod. *kukko* | *Miko* Miklós: irod. *Mikko* | *kukonan*: irod. *kukkonani*.

2. Az *l*-re következő *k* az irodalmi nyelvben vagy kiesik, vagy (*e*, *i* előtt) *j*-vé gyengül; némely dialektusban megmarad a maga valóságában, pl. *alku* kezdet, *olka* váll, gen. *alun*, *olan*, dial. *alkun*, *olkan*

(Lappi); másutt meg *g*-vé gyengül, a mi az irodalmi nyelvben *l* után sohasem fordul elő, mint: *olgallas* vállán: irod. *olallansa* | *algus* kezdetben: irod. *alussa* (Eurajoki, Rauma); néha *v*-vé is gyengül: *jalvoi* irod. *jalkoja* a *jalka* (láb) szótól (Lappi, Laitila, Pyhämaa, Uusikirkko).

3. Az *r* után álló *k* az irodalmi nyelvben ugyanazon módon gyengül, mint az *l*-t követő; dialektice azomban ez is gyengül *v*-vé, mint pl. *sarvoi* darócok: irod. *sarkoja* | *parvoi* szegények: irod. *parkoja* | *virvois* hivatalokban: irod. *viroissa* (Lappi, Pyhämaa, Laitila, Uusikirkko).

4. A *h* után álló *k* az irodalmi nyelvben rendesen vagy kiesik, vagy (*e* előtt) *j*-vé gyengül, csak kivételesen marad gyengületlen. Dialektusokban sok helyütt váltakozik a gyengületlen alak a gyengülttel, sőt pl. Suojärviben a *h* után álló *k* mindig megmarad. Néhol *g*-vé gyengül, pl. *tahgoi* kovácsola, vagy *v*-vé: *tahvoi*: irod. *tahkoi* (Eurajoki, Lappi, Rauma, Pyhämaa, Laitila, Uusikirkko).

5. Két különböző rövid vocalis közül a *k* az irodalmi nyelvben kiesik; dialektice, mint pl. Isojokiban, déli Pohjanmaaban *j*-vé gyengül: *näjen* látok, *hajen* keresek, *lujen* olvasok: irod. *nä'en*, *ha'en*, *lu'en*.

6. Az olyan *k*, melyet *s* előz meg, az irodalmi nyelvben sohasem gyengül; azomban dialektice, mint pl. Suojärvi-ben, áthasonúl az *s*-hez, pl. *en lasse* nem ereszték: irod. *en laske* | *lesset* özegek: irod. *lesket* | *kesses* között, középett: irod. *keskessä* | *issen* ütök: irod. *isken*.

7. A *t* után álló *k* dialektice kiesik, pl. *matkata* (utazni) Suojärviben ily alakban járja: *matata*. Erre a gyengülésre az irodalmi nyelvben is van példa, de tudtommal csak egyetlen egy, s ez a *pitkä* (hosszú) szó, melynek comparativusa: *pitempä*, superlativusa pedig *pitimpä*, e h. *pitimpä*.

8. Megjegyzendő még, hogy a *k* kiesése után néhol pótló-nyújtás áll be a következő önhangzón, pl. *nahaan*: irod. *nahan* | *tuhaan*: irod. *tuhan* | *jalaan*: irod. *jalan* | *aluun*: irod. *alun* (Isojoki).

II. A *t* gyengülése:

1. Az önhangzó után álló *t*, mely az irodalmi nyelvben *d*-vé gyengül, dialektice gyengületlen marad, így pl. éjszaki Häme-ben és másutt is egyes szavakban, milyenek: *setä* nagybátya, *täti* nagynéne: *setän*, *tätin* (irod. *sedän*, *tädin*).

2. A hosszú *t* (írva *tt*) az I. 1. alatt említett helyeken szótagzárás nélkül is *t*-vé gyengül, pl. *kato* háztető: irod. *katto*.

3. A *t* az irodalmi nyelvben megelőző *l*, *r*, *n*-hez áthasonúl; dialektice az így keletkezett hosszú *ll*, *rr*, *nn* még tovább gyengül, és rövid *l*, *r*, *n* lesz belőle; nevezetesen háromtagú szavakban és oly kéttagúakban történik ez, melyeknek első szótagjában hosszú vocalis vagy diphthongus van, pl. *aalto* hullám: gen. *aalon*: irod. *aallon* | *kumaran* meghajlok: irod. *kumarran*: (ebből: *kumarta-n*) | *luonto* természet: gen. *luanon*: irod. *luonnon* (Eurajoki, stb.)

4. Az *s* után álló *t* az irodalmi nyelvben gyengületlen marad; dialektice áthasonúl az *s*-hez, pl. Suojärviben: *kessän* kibírok: irod. *kestän* | *lassut* forgácsok: irod. *lastut*.

III. A *p* gyengülése:

1. A *p* az irodalmi nyelvben önhangzó után *v*-vé gyengül; néhol

egészen kiesik, pl. *papu* bab: gen. *pavun*, de Eurajokiban stb. *paun* | plur. part. *pau:* irod. *papuja*.

2. A hosszú *p* (írva *pp*) az I. 1. és II. 2. alatt említett helyeken szótagzárás nélkül is *p*-vé gyengül, pl. *tapo* ölés, agyonütés: irod. *tappo*.

3. Az *m* után álló *p* az irodalmi nyelvben áthasonúl a megelőző *m*-hez, és hosszú *mm*-et képez vele; dialektice tovább halad a gyengülés, és a hosszú *mm* rövid *m*-vé lesz, pl. *huonompa* silányabb: gen. *huonomman*: Eurajokiban *huanoman* | *pisimpä* leghosszabb: gen. *pisimän*: Eur. *pisimän*.

IV. Más consonansok gyengülése:

Dialektice olyan mássalhangzók is szoktak gyengülni, melyek az irodalmi nyelvben soha sincsenek gyengülésnek alávetve. Így pl.

1. A hosszú *s* (*ss*) gyengül *s*-vé: *kissa* macska: gen. *kisan* | *pussi* zacskó: gen. *pusin* (Eurajoki, Lappi).

2. A hosszú *č* (*čč*) Suojärviben *č*-vé gyengül, pl. *meččä* erdő (irod. *metsä*): iness. *mečas*.

3. A *d* kiesik két hangzó közül, pl. Suojärviben: *pada* fazék: gen. *poan*.

DR. SZINNYEI JÓZSEF.

Adalékok az ugor nyelvek jelentéstanához.

A nyelvtudomány legérdekesebb és egyszersmind legnehezebb feladatainak egyike: tanulmányozni a szavak jelentéseit, e jelentések fokozatos fejlődését, és föl kutatni azokat az eredeti fogalmakat, melyekből ezek kiindultak.

Külföldön már sokan foglalkoztak a sémasiológiával (jelentés-tannal), és a szavak jelentéseiről igen érdekesen és tanulságosan értekeztek: *Schleicher* (Die deutsche Sprache), *Müller Miksa* (Fölv.), *Müller Frigyes* (Grundriss der Sprachwissenschaft), *Curtius* (Grundzüge der griechischen Etymologie), *Geiger* (Ursprung der menschlichen Sprache und Vernunft és Ursprung der Sprache) és mások. Nálunk különösen *Simonyi Zs.* foglalkozott a nyelvtudomány ezen fontos ágával; v. ö. akadémiai székhfoglalóját: „A jelentéstan alapvonalai“.

Azt hiszem, nem szükséges bizonyítgatnom a jelentések tanának fontosságát és érdekességét. Mert hiszen mi lehetne érdekesebb a nyelvtudományban, mint nyomozni a népszellem nyilatkozásait a különféle tárgyak és cselekvések elnevezésében? Nyomozni azt, hogy miféle észjárásnak szüleménye ennek vagy amannak a dolognak ilyen vagy amolyan elnevezése, és miféle alapfogalomból indult ki az eredetileg. Nagyon érdekes és tanulságos dolgoknak jöhetünk nyomára ezen kutatások által. Megtudjuk pl., hogy a *hold*nak árja neve eredetileg „mérő“-t, a *napé* „nemző“-t, a *földé* meg „szántott“-at jelentett; a latin *nomen* (név) eredetileg azt jelentette, a miről valamit meg lehet ismerni; a francia *seigneur* (úr) a latin *senior*-nak mása, tehát eredeti jelentése: „öregebb“; *payer* (fizetni) a latin *pacare* tanúsága szerint eredetileg nem tett egyebet, mint „megbékíteni, megnyugtani“; *faible* (gyenge): eredetileg „siralmas“ (*flebilis*); *fromage* (sajt) nem más, mint „formába öntött valami“; az angol *man*, ném. *mann* a szanszkrit nyelv tanúsága szerint eredetileg „gondolkodó“-t jelentek; a latin *animus* (szellem, lélek) tulajdonképpen csak a m. „szél, szellő, lehellet“; a *zsenirozni* szó a héber *gehenna*-val függ össze, melynek jelentése: „nyöszörgés völgye“ (*gê-hinnóm*), stb. Száz meg száz ily érdekes példát lehetne még felsorolnom, de ennyi is elég lesz ízelítőül.

Most áttérek az ugor nyelvekre (melyek minket mégis legközvetlenebbül érdekelnek), és felsorolok ezekből néhány többé-kevésbé érdekes példáját a jelentés-fejlődéseknek, melyeket Budenz szótárából bön-gésztem össze:

Ad, dd. — A rokon nyelvek megfelelő szavainak főjelentése szintén „dare, geben“ (v. ö. finn *anta-*, észt *anda-*, lp. *vadde-*, lpF. *adde*); a mordvinban már megszorosbúlt ez az alapjelentés, mert az *andi-* ige értelme: „speisen, füttern“, tehát már nem általában „adni“, hanem csak „enni adni“.

Ajak. — Diminutivuma az *aj* „crena, sulcus; vallis, praecipitium“ szónak. Ez minden bizonnyal összefügg az **aj-* igével (ebben: *ajtó*), melynek jelentése: „aperire“, s így az *aj* eredeti jelentése nem lehet egyéb, mint „apertura“, az *ajak* pedig ennek a diminutivuma, tehát „kis apertura, kis nyílás“, — szorosítva: „száj“. A „száj“ és „ajak“ jelentések pedig váltakozhatnak egy-ugyanazon szón, mire nézve fölhozzhatom az orosz *guba* „ajak“ szót, melynek megfelelője a tótban: *huba* „száj“.

Apa. — A vogL.-ban az *apa* szónak *qba* felel meg, mely most „medvé“-t jelent; kétségtelen azomban, hogy eredetileg „pater“ volt a jelentése, s ezt csak megtisztelő czímképpen alkalmazták a medvére; így az osztj. *jig* szó jelent „apát“ is, meg „medvét“ is. Tudnivaló dolog, hogy a medve az ugor népeknél a pogánykorban nagy tiszteletnek örvendő; így pl. a finneknél soha sem nevezték a maga nevén, hanem mindenféle kedveskedő nevekkal tüntették ki (*mesä-kämnen* mézes tenyerű; *otso* széles homlokú; *metsän omena* erdei alma; *metsän kuningas* erdő királya, stb.) A vogulok medve-tiszteletére vonatkozólag v. ö. Hunfalvy: *A vogul föld és nép* 105. l.

Artani. — Ennek a szónak „nocere“ jelentése eredetibb „kevesíteni, gyengíteni, lefogyasztani“ jelentésből fejlődött, mint a rokon nyelvek bizonyítják. Így pl. vog. *ur-* abmagern; *grt-* ermüden; osztB. *örim* mager; zürj. *or-* matt werden, ermatten; vergehen, hinschwinden, schaden leiden; *oröd-* abmatten, ausmergeln, quälen, schmachten lassen, beschädigen.

As. — Az *ásni* „fodere, graben“ jelentése eredetibb „nyitni“ jelentésből fejlődhetett, mert az *ás-* ige nyilván frequentativ képzős alakja az *aj-* „aperire“ igének.

Asit. — Ugyanazon töről fakadt, melyről az *ás*, t. i. továbbképzett alakja az *aj-* „aperire“ igének, tehát eredeti értelme: „kinyitni“ (a száját). Átvitt értelemben: „inhiare, appetere“; összefügg véle az *áhit* „desiderare, concupiscere“ ige is, melynek ez a jelentése szintén az eredeti „aperire“-ből fejlődött.

Büdös. — A f. *mätä* „putridus, putris“ és észt *müda* „eiter, faulniss; faul, überreif, morsch“ tanúsága szerint a m. *büdös*, *büz* szavak jelentése a „putredo“ fogalmából fejlődött.

Csók. — Eredeti jelentése „szájaeska“; v. ö. lat. *os* „száj“ és dim. *osculum* „csók“. A *csók* szónak van ugyanis egy *csolk* mellékalakja, mely kétségkívül eredetibb, és összefügg a f. és észt *huule* „ajak“ szóval; ennek megfelelője a lp. *čule* v. *čula*, melynek származéka *čuleste-* „csókolni“.

Dörgöl. — Alapszavával a rokon nyelvekben „schmieden“ (zürj. *dor-*), „sich schlagen, kämpfen, balgen“ (mordE. *ture-*), „pugnare, bellare“ (lp. *toro-*), „rixari, objurgare, increpare“ (f. *toru-*) stb. jelentésű szavak állíthatók egybe, melyekből „klopfen, schlagen, hauen“ eredeti jelentésre lehet következtetni, s ez némely szón „verekedni“-vé módosult, később pedig könnyen „streiten, zanken, schelten“-vé általánosíthatott.

Ének. — A „cantus, hymnus, cantio“ szorosított jelentés ebből: „vox, sonus“; ez t. i. a f. *äüne* és lp. *jäna* szavaknak értelme.

Esedez (-ik), *esenked* (-ik). — Alapszavuk nem az *csni* ige, mint talán első tekintetre gondolhatnók, hanem egy „sírni“ jelentésű ige, melynek teljes mása a f. *itke-* „flere, plorare.“ Hogy a „sírás“ és a „könyörgés, esedezés“ jelentések megférnek egymással, azt mutatja a latin *im-plorare* szó.

Fagy. — Érdekes, hogy némely rokon nyelvnek egy szava van a „fagyás“ és „égés“ fogalmának kifejezésére; nevezetesen a mord. *pal̄-* a. m. „frieren“ és egyszersmind „brennen“; a f. *palele-* „algere, frigere, frigore laedi“ pedig szintén nem egyéb, mint a *pala-* „ardere, uri“ igének frequentativuma.

Fej, fő. — A megfelelő finn szó: *pää* már nem csak „fej“-et, hanem „vég“-et is jelent; a mord. *pe* pedig már csakis „vég“ értelemben használatos.

Fék. — Eredeti jelentése: „fejre való“, a mi mellett a megfelelő f. *päitse* szó bizonyít, mely kétségtávol egybe tartozik a „fej“ jelentésű *pää* szóval.

Felhő. — Megfelel neki a finnben *pilve*, mely szintén felhőt jelent; de már egy képző hozzájárultával jelentékenyen módosul jelentése, mert *pilvekse* a. m. „árnyék“, tulajdonképpen „kis felhő“ v. „felhő-féle.“

Gyaláz. — Ennek alapszava valószínűleg ugyanaz a *gyal*, mely a *gyalog*-ban van. A -z képző alapjául egy * *gyaló* tő vehető föl, melynek értelme: „lent való, alacsony = alávaló“ (v. ő. ném. „einen *herunter-machen*“).

Gyalog. — Ezen szónak első része, t. i. *gyal* eredetileg „láb“-at jelentett, mint a rokon nyelvek tanúsítják, melyeknek majdnem mind-egyikében találunk egy *jal, jol* „láb“ szót (f. *jalka*, észt *jalg*; cser. *jol, jal* stb.) Némely ugor nyelvben a „láb“ jelentés általánosabbá lett, úgy hogy pl. a vogul *sol* szónak jelentése már nem „pes“, hanem: „quod infra est, quod subest, inferius“. V. ő. szkr. *pad*, lat. *ped-*, gör. *ποδ-* „láb“ és orosz *подъ* „alatt, alá“.

Gyomor. — Eredeti értelme: „gömbölyű, gömbölyded“; v. ő. oszTB. *numir* „rund“; ennek megfelelője a vogP.-ban: *numr* „tojás“-t jelent.

Győz. — A „vincere, superare“ jelentés nem eredeti, hanem ebből fejlődött: „megbírni, fölélni erővel“. V. ő. „*győzni* a munkát“. Nyen értelmű a *győz* szónak finn megfelelője: *jaksa* „pollere, posse, valere“.

Háború. — A benne rejlő alapfogalom a „zavar“ fogalma, mely

még világosan előtűnik a *háborít* igén, továbbá ezen: meg-*háborodni* (elméjében); ide tartozik a *hóbortos* is. Az „zavar“ alapfogalomból könnyen fejlődhetett a „tumultus, bellum“ jelentés.

Hagy. — Eredetileg szélesebb volt a jelentése, mint most, t. i. „mittere, jacere; dobni, vetni“; ezt bizonyítja a momentán *hagyít* v. *hajít* „werfen, schleudern“ ige, valamint az elavult *hagyap* „köpni“ (v. ö. *auswurf* „köpedék“).

Hang. — A megfelelő finn szó: *sana* „szó“-t jelent, de eredetileg bizonyára ez is csak „hang“-ot jelentett, s e jelentés később szorosbult „szó“-vá. V. ö. latin *vox* „hang“ és „szó“.

Harcz. — Valószínű, hogy eredeti jelentése „marakodás“ volt, mert bizonyára egybetartozik a *harap* igének alapszavával.

Haszon. — Eredeti jelentése: „incrementum“, mire mutat a finn *kasvaime* (n. -ain) „accretio, incrementum; surculus, stirps crescens“; mordE. *kasmo* wuchs; pflanze, gewächs“ stb.

Homorú. — „Most a m. *homorú* közönségesen csak „concavus“ értelemben divatos; hogy azomban Molnár A. nem alap nélkül tulajdonította e szónak az ellentétes „convexus“ jelentést is, bizonyítja Kresznerics, ki 1820. táján ezt hallotta Ságbon: *kihomorodik*, „extuberat“. V. ö. Tájszótár: *homorodás* „deszka közepének melegtől feldudorodása“. E szerint a *homor*-magában véve csak „görbült“-et tesz, akár kiálló, dudorodó az, akár behajló, horpadó“ (Budenzen). — Ilyen a *homorú*-nak megfelelő észti *kummer* szó is, mely jelent „convex“-et és „conca“-ot, általában „nicht flach“-ot.

Jó. — A *jó* (*jovo, jova, java*) szónak eredeti jelentése: „bonus“, és ebből fejlődött némely ugor nyelvben a „dexter“ jelentés, mint a vogulban: *jomas kat* „dextra manus“, a magyarban: *jobb* (hajdan *jog, jogb*) kéz. De némely ugor nyelvben ezen szón még más jelentés is fejlődött, t. i. „isten“ (cser. *jumo*, finn *jumala*). — „Hogy kerül (mondja Budenz) a *jomo, jovo* „bonus“ mellé a „deus“-t jelentő cser. *jumo*, finn *jumala*? Vajjon a régi ugor pogányság az „isten“-ről olyan átszellemült fogalommal bírt-e már, hogy ezt, mint akár a keresztyén ethika legmagasabb fokáról, *κατ' ἐξοχήν* „bonus“-nak nevezték volna? Kissé merész volna, ily emelkedett philosophicus fölfogást az ugor ősvallásról tenni föl, melynek fönnmaradt gyér emlékei eléggé bizonyítják, mily emberi módúnak képzelte az ős ugor nép az öreg istenét, s mennyire földiesnek annak mennyei gazdálkodását. A vogul mondában az öreg istennek (*numi tarom* atyának) van háza, háztartása, széles udvar mellett, ő vadászni jár, stb. Egy szóval, gazdag nagy úrnak veszi a naiv gyermek-nép képzelete, ki igazán „boldogan“ éli napjait. E fölfogásról tanúskodik még a magyar „*boldog isten*“ („szegény ember szándokát *boldog isten* bírja“). Csakis ily értelemben lehetett az ugor ősvallás istenének neve, vagy talán inkább kiváló attribútuma a *jó* szó, a mely név aztán egyik-másik nyelvben egyedüli és rendes névvé is válhatott, a mit jelesen a cser. *jumo* és f. *jumala*-ról állítunk, míg másutt vagy az eredetibb hitképzelet alapján az „ég (coelum)“-ot jelentő szóval nevezték (zürj. *jen*, azaz *jenmē*, e. h. *jelmē* = f. *ilma* aer, coelum; votj. *inmar* e. h. *ilmar*; mord. *škaj* deus és coelum), vagy más melléknévvel,

p. o. f. *ukko* tkp. „öreg“). Az itt sejtett fejlődést, mely szerint egy „bonus“-t jelentő szó „boldogság, gazdagság“ értelemben véve, végre az „isten“ elnevezésévé vált, szépen megvilágítja egy analog eset az indogerman nyelvek köréből, mely pedig oly határozott és biztos, hogy kifejtett nézetünket a cser. *jumo* eredetéről is bizonyosságra emeli. Ez a szláv *bog* (*bogŭ* БОГЪ) „isten“ szó, melynek eredeti jelentését még a *bogatŭ* „gazdag“ melléknév hirdeti (azaz: *bog*-os, úgy mint *rogatŭ* cornutus, ettől: *rogŭ* cornu); szintűgy *u-bogŭ* „szegény“, azaz *bog*-talan); s végre egyezik a *bogŭ* szó a szanszkrit *bhaga*-val „glück, wolstand“ („gut“) s kifejlődött rajta vagy ragadt rá a „deus, isten“ jelentés az ó-perzsában is (*baga*).

Kacsint. — Jelentése: „blinzeln, liebäugeln“, mely szorosbított jelentés az eredetibb „nézni“-ből fejlődött, mint a rokon nyelvek tanúsítják, melyekben a *kacsint* szónak alapszava ily értelemben fordul elő. V. ö. pl. finn *katso*- nézni (intueri, spectare, adspicere).

Kandl. — Eredeti jelentése: „merítő“, miről pl. a vogul nyelv tanúskodik, melyben ezen szónak alapszava (*kön*) „schöpfen, meríteni“ jelentéssel található.

Karcú. — Ma különösen „gracilis“ értelemben használatos: *karcú derék*; de alapjelentése általánosabb, t. i. „keskeny, szűk“, mint a vele összefüggő lp. *karčes* „angustus, arctus“ szó mutatja.

Kém. — A m. „explorator“; eredetileg csak általában „küldött, követ“; v. ö. vog. *kälm* „sendling, bote“.

Kengyel. — Minden magyar ember ismeri e szó értelmét, de bizonyára kevesen sejtik, hogy összetett szó, és eredeti jelentése: „csizma-alja“, t. i. „a mi a csizma alatt van“. A *kengyel* szó ugyanis így tagolható: *kengy-el*; a *kengy*-nek megfelelőjét megtaláljuk a rokon nyelvek következő szavaiban: mord. *kämä* csizma; mdE. *keme* u. a.; cser. *kem* csizma; finn *kenkü* cipő; észt *king* u. a. — Az *el* nem egyéb, mint a magashangúra változott *al* szó, mint e tájszóban: *fej-el* = *fej-al*.

Kevés. — Ezen szónak mai jelentése („paucus, exiguus; parum, modicum“) eredetibb „könnyű“ jelentésből fejlődött. Ily értelműek ugyanis a *kevés* szónak megfelelői a rokon nyelvekben; pl. lp. *keives* könnyű; f. *keveä* könnyű stb. — „Hogy „könnyű“ és „kevés“ társfogalmak (mondja Budenz), miszerint a nyelvi észjárás a könnyű súlyról csekély mennyiségre következtet, bizonyítja p. o. a szanszkrit (*laghu* (= lat. *levi-, legvi-*), melynek jelentései „könnyű, csekély, kevés, kisiny“; *laghu*-nak görög alakja ἐλαχὺς, melynek comparativusa ἐλαττωον „kisebb, rövidebb, kevesebb“ (πλεον ἢ ἐλαττωον); v. ö. arab-török *sehel* „könnyű“ és „kevés“ (*bir sehel* egy kevés)“.

Komor. — Ezen szónak „morusus“ jelentése a „sötétség, homályosság“ fogalmából indult ki, a mint pl. a zürj. nyelv bizonyítja, melyben a *komor* szónak megfelelője: *kîmör* „felhőt“ és „homályt“ jelent.

Kosz. — Eredetileg csak „külső héjat, kérget“ jelentett; ezt mutatják a rokon nyelvek, pl. észt *košk* „vastag héj (pl. nyírfahéj)“ és „héjhoz, kéreghez hasonló (pl. kosz); finn *kosku* „keményebb fenyőfahéj v. -kéreg“.

Kölyök. — Az ugor népek hajdanában ugyanazon néven nevezték az emlős állatok és a madarak „partus“-át, mert a *kölyök* szónak megfelelő zürj. *kołk* a. m. „tojás“. Az osztjákban a „kölyök“ és „tojás“ fogalom kifejezésére most is egy-ugyanazon szó szolgál, t. i. *moł* v. *mök*. Valószínű tehát, hogy a m. *kölyök* szó eredetileg nemcsak „catulus“-t, hanem „tojás“-t is jelentett.

Köszvény. — Tulajdonképpeni értelme: „szagztatás“, mint az alapszavának (*kösz-*) megfelelő rokon szavak jelentéséből következtetni lehet; u. m. ész. *kisku-* „reissen, ziehen, zerren“; oszt. *kes-* húzni, rántani; votj. *keš-* reissen, zerreißen, stb.

Köz, közép. — A megfelelő szavak a rokon nyelvekben (mint: f. *keske*, ész. *kešk*, lp. *kaska* stb.) ugyanily jelentéssel fordulnak elő; de némely nyelvben, mint pl. a mordvinban már szorosbúlt ez a jelentés, mert ott a *kesk*, *keska* szó „csipőt, lágyékot“, vagyis „test közepét“ jelent.

Kül, külső. — A „kültér, külség“ fogalom kifejezésére a rokon nyelvek „udvar, utca, mező“ stb. jelentésű szavakkal élnek; pl. zürjP. *ötörö*, *ötörön* ki, künt: *ötör* udvar, utca; ész. *välja*, *väljas* ki, künt: *väli* feld, flur, fläche; mordE. *kardajs* ki, *kardajso*, *kardajсна* künt: *kardas* udvar, stb. Ezek valószínűvé teszik, hogy a m. *kül* szónak mai jelentése is ilyesféle fogalomból indult ki; és csakugyan találunk is a finn nyelvben egy „falu“ jelentésű szót, mely *kylä*-nek hangzik, tehát alakilag megfelel neki. E szerint föltehetjük, hogy a *kül* szónak eredeti jelentése „falu“ volt. Megjegyzem még, hogy a finnek maguk is használják a *kylä* szót a „kültér, külség“ kifejezésére, mondván pl. *olen käynyt kylässä* = künt jártam (pl. a városban).

Küszöb. — Valószínűleg nem egyéb, mint a *közép* szó változata, jelentvén a két ajtófélfá „köz“-ét; úgy mint a votj. *osdor-kusłp* „küszöb“, szóról-szóra tkp. „ajtó-oldal-közép“.

Lassú. — A. m. „tardus, segnis, lentus“, mely jelentés a „nehézség“ fogalmából indult ki, mint a megfelelő lapp szavak: *lossed* „gravis; onus, pondus“; *losses*, *lossok* „gravis“ stb. tanúsítják.

Légy. — Tulajdonképpen „röpülő“-t teszen, mert kétségkívül összefügg a f. *lentä*-, ész. *lenda*- „röpülni“ igékkel.

Liszt. — Tulajdonképpen a. m. „gesiebt“, mert a rokon nyelvek megfelelő szavainak tanúsága szerint egy „szítálni“ jelentésű ige szolgált a *liszt* szónak alapul. V. ö. f. *lese-* beuteln, sieben (mehl), feinhahlen.

Lő. — A „schiessen“-nél bizonyára eredetibb a „werfen“ jelentés, melyben a *lő*- ige a magyarban ugyan már nem használatos, de a vogulban pl. még megvan egymás mellett a „werfen“ és „schiessen“ jelentés a *lő*- igrén. Azomban a „werfen“-nél is eredetibbnek mutatkozik a „schlagen“ jelentés, melyben a f. *lyö*- ige használatos, s e mellett bizonyítanak a mordvin nyelv megfelelő szavai is.

Lúd. — A vogul, osztják és cseremis nyelviek megfelelő szavainak értelme szintén: „anser, anas“; a f. *lintu* és lp. *lodde* azomban általában „avis“-t „madarat“ jelentenek. Melyik volt az eredeti jelentés, azt egyelőre még nem lehet eldönteni.

Múl (-ik). — A. m. „praeterire“, de a rokon nyelvek (pl. a mord. *mole-* „gehen“) tanúsága szerint általánosabb alapjelentése volt: „ire, moveri“.

Nép. — Valószínűleg összetett szó, melynek első része a *nő*, né szóval azonos, második része pedig nem egyéb mint a vog. *pi* „fi“ szó, s így az egésznek értelme: „nő-fi“, vagyis annyit tesz mint: „homines utriusque sexus“.

Nyájás. — A rokon nyelvek tanúsága szerint eredetileg „édes“-t jelentett; mert pl. a lappban a megfelelő *halge*, *halges*, lpF. *halga*, *halgis* a. m. „dulcis, süss“. Ide tartozik a lp. *háijes* „hilaris“ is, melynek jelentése szintén az „édes“ fogalomból fejlődhetett, mire nézve hivatkozhatunk a gör. ἡδύς „dulcis“ szóra, mely személyről használva a. m. „heiter, freundlich, mild, liebenswürdig“.

Nyelv. — A megfelelő rokon szavak (vogB. *hēlm*, osztB. *hālīm*, stb.) jelentése szintén „lingua“; csak a lappban változott meg, mert ott a *hálme*, *hálbme* szó már „száj“-at jelent.

Nyer. — Ezen szónak jelentésében az „erőszakosság“ momentuma is rejtett eredetileg, melyet a rokon nyelvek megfelelő szavai még föltüntetnek; nevezetesen az osztIrt. *hērem-* a. m. „wegnehmen“; osztB. *hērem-* „wegnehmen, rauben“; vogB. *hēr-* „herausziehen, herausreissen“; vogK. *hēr-* „ausreissen“, s azért valószínű, hogy a szónak eredeti jelentése „ziehen, reissen“ volt.

Öldök (szem-ő.) — Alapszava *öl*, mely a rokon nyelvek megfelelő szavainak (vog. *āl* „superus, superior“; finn *yle* „quod supra est, superus“, stb.) bizonyossága szerint a. m. „föl, fölső, fönn levő“, tehát *szem-öldök* tkp. a. m. „szem-föl“.

Rés. — A. m. „ruptura, rima, hiatus“; eredetileg azomban általában „foramen“-t, „lyuk“-at jelentett, mint a f. *reikū* szó tanúsítja, melynek eredeti jelentése: „foramen“.

Rop. — V. ő.: „tánczot ropni“. A *ropni* szónak ered. jelentése: „ugrani“; mutatja ezt a vog. *rajp-* „springen“ szó.

Segg. — Eredetileg a. m. „hátsó rész“. V. ő. cser. *šengal* „quod pone v. post tergum est (hinterraum)“.

Sor. — Eredeti jelentése „vonal, egyenes vonal“; e mellett tanúskodik a f. *suora* „rectus“ szó.

Sovány. — A mord. *šuva*, *šuvanä* „dünn, fein“ tanúsága szerint eredetileg általában csak „vékony“-at jelentett.

Szalag. — Eredetileg a. m. „kötélék“, mert alapszava: *szal-* a rokon nyelvek tanúsága szerint (f. *sito-*, észt *sidu-*, mordE. *sodo-*) „kötni“ jelentésű.

Szárnny. — Eredetileg csak annyi, mint „szétálló, szétterjesztett vmi“; ezért egyeztethető vele a finn *haara* „ág“ szó, mely szintén vmi szétállót, szétterjesztettet jelent. Valószínűleg összefügg vele a *származ* ige is, melynek eredeti jelentése e szerint „szétágazni, elágazni“.

Szomorú. — Alapszava összefügg a f. *sumu* és lp. *sobmo* „köd“ szóval, s így alapjelentése „homályos, zavaros, nem tiszta“, melyből átvitt értelemben könnyen fejlődhetett a „tristis, moestus“ jelentés.

Talál. — Alapjelentése „jönni, rájönni“ lehetett, mint a latin *in-venire* „találni“ igéé, mert a rokon nyelvek megfelelő igéi (f. *tule-*, észt *tule-*, cser., cserM. *tol-*) is ezen jelentéssel (*venire*) bírnak.

Taval. — A. m. „a múlt esztendőben“, eredetileg csak: „abban az esztendőben“, ellentétéül az „ez idén“-nek. A *taval* ugyanis összetett szó, és a *ta* = az, *val* pedig = f. *vuode* év, esztendő. (V. ö. cikkemet a *M. Nyelvőr*-ben: VIII, 201).

Tilt. — Eredeti jelentése a rokon nyelvek tanúsága szerint „zárni, elzárni“. Hogy ebből a „tiltás“ értelme is fejlődhetett, az nagyon természetes; mutatja ezt az észt nyelv is, melyben *sulge-* a. m. „schliessen, sperren, verstopfen, dämmen“ — és: „verbieten“ is.

Titok. — Eredetileg annyit tett, mint: „elrejtett vmi“, mint az alapszavának (*tit-*) megfelelő vogul ige: *tujt-* tanúsítja, melynek értelme: „verstecken, verbergen.“

Tojni. — Értelme az általánosabb „hozni“ jelentésből fejlődött; bizonyítják ezt a rokon nyelvek megfelelő szavai: észt *tõ-* „holen, bringen, herbeibringen“: *muna t.* „ein ei legen“; finn *tu-* „hozni“; mord. *tuje-* szintén „hozni“. V. ö. indog. *bhar* (ferre) és ném. *ge-bären*; továbbá v. ö. Pázmánynál: „az asszony várja az ő elhozását“ = szülését (NyK. XV, 333).

Tör. — Eredetileg általában csak „hegyet, élt v. hegyes, éles eszközt“ jelentett; finn *terä* acies, *cuspis*, *apex*; cser. *tür* acies; a megfelelő szó a votjakban nem „tör“-t, hanem más éles eszközt, t. i. „bal-tát“ jelent (*tir*).

Tulajdon. — Kétségtőlül összefügg a finn *tule-* „jönni“ igével, s eredeti jelentése „zukommend, zugehörend“ lehetett, melyből könnyen érthetőleg fejlődhetett az „eigentum“ jelentés.

DR. SZINNYEI JÓZSEF.

Önállósított határozók.

A következő sorok olyan tárgyra kívánják irányozni a nyelvész közönség figyelmét, mellyel eddig tüzetesen sem nálunk, sem másutt nem foglalkoztak, noha számtalan érdekes nyelvi jelenséget foglal magában, melyek kellő világításban csak akkor jelennek meg, ha egymással kapcsolatban fogjuk őket vizsgálat alá. Nem lehet ugyan állítani, hogy az itt tárgyalandó jelenségeket a nyelvészek eddigelé teljesen hallgatással mellőzték volna; csak annyit mondok, hogy rendszeresen és nagy anyaggyűjteményre támaszkodva sohasem fejtegették. Külömben az első, a ki a jelenségeket érintette, maga a tiszteletreméltó Priscianus, ki az *Institutiones Grammaticae* XI. k. 1. fejezetében ezt az észleletet közli: „Invenimus . . . adverbium loco nominis, ut *mane novum, sponte sua, euge tuum et belle et cras alterum*.” Újabb grammatikusoknál is akadunk egyes ilyen elszórt megjegyzésekre, s ezek közül idézni fogom a tanulságosbakat alább a kellő helyen. Hazai nyelvtanaink már régen fölvettek egy esetet, melyben a határozó szó úgy szerepel, mintha önálló melléknév volna, t. i. a határozóknak fokozását: *oda, odább, hátra, hátrább* stb. Kresznerics a szóképzés táblái közt, melyeket szótára elé tett, fölvette a határozókból való szóképzést is, s ott — ha a kéteseket mellőzzük — a következők vannak felsorolva: *távolabb, távulad, hátrál, messzell, ellenéz, közelget, néhai, ellenkedik, túlsó*. Vidovics, ki egyike volt a nyelvújítás legjózanabb bírálóinak, a Magyar Neologia Rostálgottatása c. művecskében 34. l. szintén említi e képzéseket: „Megtörténik, hogy határozókból is származnak igék, mint: *holnapoz, minggyártoz, régenéz*.” Nyelvtanaink arról is tesznek itt-ott említést, hogy a határozók néha fölvesznek egy-egy viszonyragot; p. Szvorényi 10. §. „A határozók közül csak néhány fogadhat el egykét rag általi viszonyítást, mint *hátral : hátulról, kívül : kívülről; oda : odáig, odább; messze : messzebb, messzebből, messzebbre, távolra* stb.” Ellenben Hunfalvy Pál M. Nyelvész IV : 461 azt mondja, hogy „a képzők halmozódhatnak, de a ragok nem halmozódhatnak, mert minden szónak csak egy füle van, melynél fogva más szókhoz fűződik a mondatban“, s mint kivételt csak azt említi, hogy a particulákban néha „a nyelvszokás elfelejti a viszonyi rag ottlétét“, „a gyakori használat mintegy lekoptatván az első ragot, egy másikkal ismé-

teljük a viszonyt“, p. *elémbe*, *hazúlról* e h. *elém*, *hazúl*. De már az imént idézett néhány példa is mutatja, hogy ezeken a fölös ragozásokon kívül van még egy másik, sokkal érdekesebb eset, mert p. a *messzi*, a hová kérdésre felel s mégis fölveheti, a honnan kérdésre felelő *-ről* ragot, s viszont *táv-ól*-nak ablativusi ragja van s mégis hozzá tesszük a lativusi *-ra* ragot. U. o. 462 azt is olvassuk: „Egy külső ismérve van a ragnak, az, hogy a szó végén áll s képzőket nem fogadhat el. A már ragozott szót nem lehet tőnek venni s további képzők által új értelem-minősítések alá vetni.“ Ez a tétel áll ugyan általában véve, úgy hogy ma elmaradt embernek tartjuk azt, a ki pl. ragnak nevezi a többes szám képzőjét vagy a középfok jelét vagy az *emberé* alak *é*-jét. De vannak esetek, melyekben egy vagy más okból még ma is tétováznunk; így p. nem csoda, ha nyelvtanaink a *kapá-m*, *kapá-ja* alakokban, noha kétségtelen nominativusok és ragozhatók, a végzetet nem képzőnek nevezik, mert ennek útját állja a *vára-m*, *vár-ja*-féle igealakok analógiája. De viszont fogjuk látni az alább következő kimutatásokból, hogy számtalan esetben a kétségtelen rag után még képzőt is fogad el a névszó; hisz az eddig említettek közt is ott vannak már *hát-rá-bb*, *hát-rá-l*, *táv-ul-abb*, *rég-en-ez* stb. Ilyenkor tehát valóban tőnek vesszük a már ragozott szót.

Egyébiránt az ide tartozó kérdéseket jobbra olyan szempontból tárgyalták, hogy vajjon helyes-e, nyelvünk szokásaival megfér-e egyik vagy másik képzőnek ragos főnevekhez vagy határozó szókhöz függesztése. Így már a Debreczeni Grammatika elítélte a *fölül-et* főnevet, még pedig az azóta is gyakran ismételt okadattal, hogy akkor *alulat*, *belület*, *közület* is helyes magyar szók volnának. Fogjuk látni, hogy a *fölület* természetes úton fejlődött szó, noha nyelvünk nem tartotta szükségesnek, hogy az alapúl szolgált analógiából mind az említett következtetéseket kivonja. — Midőn a harmincas években a *házi-róli*, *útban*-féle kezdtek lábra kapni, csakhamar foglalkoztak nyelvészeink e képzésmóddal és jól tették, hogy tiltakoztak ellene, mielőtt még jobb íróink nyelvébe belevette volna magát. Fogjuk látni, hogy *bottali*, *fejjeli* magyartalan képzések, noha p. *nappali*, *éjjeli* régi és kifogástalan szavaink. — Nyelvtudományunknak egyik vezére egykor elítélte a *bel-ső* mellett fölkapott *benső* szót, „mert a *-ső* képző csak pusztá tőhöz járulhat, nem pedig ragos tőhöz.“ Fogjuk látni, hogy a *-ső* képző éppen abban különbözik minden más képzőnktől, hogy valamikor csakis ragos alakokhoz, határozókhoz járult. — Sokszor kifogásolták a *biztonság* szó képzését. Fogjuk látni, hogy azoknak volt igazuk, a kik ótalrukba vették e szót, hogy ez a szó sok régi és népnyelvi mintára támaszkodott, s a maga részéről is már létet adott egy újabb szónak, a *nyugtonság*-nak. — Az iskolai műszók közt nem tetszett nyelvészeinknek az *átló*. Fogjuk látni, hogy kimutatható még az ige is, mely e műszónak hallgatag föltételezett alap-szója: *el-átalni* vkinek útját v. szándékát.

Német nyelvészek is nem ritkán foglalkoznak a helyesség szempontjából egyes ide tartozó kifejezésekkel. A sok közül csak egy példát lássunk. A német azt mondja: das Fenster ist *zu*, tehát a *zu* szócskát állítmányul használja, mint akár a *geschlossen* szót ebben: das Fenster

ist geschlossen. Ebből magyarázható, hogy aztán a német népnyelv valamint azt mondja: ein geschlossenes fenster, ép úgy él evvel is: *ein zues fenster*; és nem lehetetlen, — bár nem bizonyos, — hogy „az ablak zárva”-féle mondatok analogiájára keletkeztek a magyarban is az ilyen szerkezetek: *az ablakok zárrák*, továbbá a *törve bab*, *nyilván beszéd*-féle jelzős kifejezések. Már most Heyse hibásnak mondja nyelvtanában a *zues fenster-t*, s nem gondolja meg, hogy éppen olyan vagy még olyanabb kifejezés p. a *zufriedenes leben* s a *zu schreibender brief*. *Zu frieden* határozó s eredetileg csak mint ilyent használták: *ich stellte ihn zu-frieden*, *er gibt sich zu-frieden*, *er ist zu-frieden*; mintegy „békére bírtam, békére tért, békében van” azaz ki van elégtelve, meg van elégedve. Később ugyanazon úton vált melléknévvé, mint a *zu* szócska a *zues fenster*-ben.

A határozókat, melyek a tárgyalandó átalakulásoknak alávetik magukat, nevezhetnők névszókká vált határozóknak, mint Priscianus mondta: adverbium loco nominis. Minthogy azonban most egyetértünk abban, hogy a határozó szók is névszók, csak hogy ragos névszók, azért nem alkalmazhattam azt az egyszerű kifejezést, hanem mást kellett keresnem. Kísérletkép tehát önállósított határozóknak nevezem — nemtől azt mondanám: selbständig gewordene adverbia, — mert ha p. egy határozó szót főnévül használunk, vagy ha képző hozzátételével névszót vagy igét származtatunk belőle, akkor viszonyított vagyis függő voltát nem vesszük tekintetbe s úgy bánunk vele, mintha ragtalan, viszonyítatlan, önálló névszó volna. — A kifejezéseket, melyeket nyelvünk ily módon használ, az alábbiakban kétszer állítottam össze, még pedig ezernél több példában. Először azon szempontból vettem őket vizsgálat alá, hogy vajjon hányfélekép és hogyan használjuk az ilyen önállósított határozókat; másodszor pedig kimutattam, hogy mely határozók váltak ily módon önálló névszókká, illetőleg névi vagy igei képzések alapszóivá.

Bizonyára hiányos mind az anyag, melyet alapul vettem, mind pedig a fejtegetés, mellyel e kifejezések keletkeztét magyarázni törekedtem. De céloom csak annyi, hogy mind ezeket az egymással rokon tüneményeket egyszer kapcsolatba hozzam egymással, s hogy az anyag közzététele által ezen érdekes kérdések tanulmányozására indítsak másokat is, kik talán mind a két tekintetben kielégítőbb eredményt fognak elérni.

1. Az ide tartozó kifejezések közül legtermészetesebbeknek látszanak azok, melyekben a határozó mint jelző vagy összetett névszókból mint előtag szerepel. Ilyen kifejezések sokfélekép keletkezhetnek:

a) Igy elemezhet a beszélők nyelvérzéke az *által-járás*, *ki-térés*-féle főneveket, (noha nem ilyen összetétel útján keletkeztek, hanem az *általjár*, *kitér*-féle igékből az *-ás* *-és* képzővel voltak alkotva), és képezhetett ezek mellé ilyeneket: *általút* (*általabb út*, *áltabb út*¹), *ki-út*, *vissza-út*, *által-kapu*, *át-ház*, *által-fa*, *által-deszka*, stb., *keresztül-szalma*, *keresztül-gazszál*, *visszahang* és *viszhang* stb. Ilyenforma a *viszon-válasz*, e h. *viszonválaszol-ás*, s a mérnöki *át-eresz* e h. *átereszt-ék*. Ugyanezt az

¹ A bizonyító adatokat l. alább, hol mindezen kifejezéseket az alapúl szolgáló határozók szerint tárgyaljuk, p. az *által-út*-at l. lent III. 1. alatt.

eljárást követte a német nyelv, midőn a *vorles-ung*, *mitwirk-end* stb. igazsármazékokat *vor-lesung*, *mit-wirkend*-nek elemezve, mintájukra számos ilyen szót is alkotott: *vor-wort*, *mit-glied*, *aus-weg*, *durch-haus*.

b) Más kifejezések egy-egy közben állott igenév kihagyásából magyarázhatók Biztos ez a magyarázat olyankor, mikor régebbi íróinknál csakugyan az eredeti teljes kifejezést látjuk alkalmazva: tudjuk p. hogy a *jelen óra* régente „jelenvaló óra“ volt, az *őszinte beszéd* „ő szinte való beszéd“, a *viszon-szeretet* „viszonta való szeretet.“ De már a régieknél is találkozunk a *való*, *levő* igenévnek ilyen fölötti elhagyásaival: *Dunán túl ország, belől betegség, oda ki ujság*: külső, külföldi u.; „beglerbékkel, Amhát basa hadával, tengőrelvől való (azaz tengerelvi, tengerentúli) békőkkel, szancsákokkal juta“ Tinódi 127; *ellen-urak*, azaz ellenpártiak. Így lettek aztán újabb korban az *ellenpárt*, *ellensúly*, *tűlsúly*, *tűlpart*, *viszonláng*; továbbá *messze tájon*, *a távol vidék*, *a közel erdő*, *a népies helyre legény*, *félre hely*, *a tájdivatos főtűl fa stb.* (a *priori szabályok*, Brassai Szépir. Figy. I: 756). Pesti Gábornál van *nyíltván beszéd*, s egészen ilyen a népies *törve-bab*, *törve-borsó*, *törve-lencse* („mintegy törve levő bab“ CzF.), s ellentétül a mai *magán-ügy*, *magán-ember*. Szintén ide számíthatjuk ezeket: *akkor nap*, *akkor héten*, Faludinál *akkor ízben*, sőt *hol ízben* e h. mely ízben, s régebbi íróinknál *hatszer ízben* (Corn. c.), *tízszer ízbe* (Melius) stb.; továbbá: *hajdan időben*, *hajdan-kor*, *únva-szabásuan*, *halva-szerrel*, *tél-tűl formán*. Szintén a „való“ kihagyásával magyarázódnak¹ efféle kifejezések a latinban: *omnibus circa populis*, minden körül-való népnek, *omne inde tempus* az egész azóta-való idő, továbbá a görögben² ἡ ἄνω πόλις, ἡ ὑπὸς ἡμέρα stb.; az angolban pedig egészen közönségesek az ilyen jelzős kifejezések: *the above passage* (szó sz. a fönt hely, a könyvben) a föntebbi hely, *my sometime friend* (szó sz. az én egykor barátom) néhai barátom. A németben, főleg a népnyelvben, efféle melléknévi határozók még a motiót s az esetragokat is fölveszik: *ein zuwiderer mensch*, *ein zues fenster*, *er geht mit entzweien schuhen*, *allerlei zunichte sachen*, *ein zufriedener mensch*, *stückweises wissen* stb., és ilyen eredet van ennek a szerkezetnek is: *der zu schreibende brief*, mert itt a jelző etymologice azonos ezzel az infinitivussal: *zu schreiben* (v. ő. m. irni való levél). — Néha egyéb igenév kihagyását föltételezhetjük, a nélkül hogy erőtetett volna a megfejtés. Így *borba körte* a. m. borba rakott v. főtt körte; *tejbe kása* e h. tejbe főtt kása, a mint hogy van *tálba-főtt*, *leben-főtt*; *össze-marok* egy összefogott marok; *rögtön-törvény* a rögtön ítélő törvény; *fel-konty*, *le-konty* a. m. felálló konty, le-függő konty; *fel-nyakú* ing, *le-farú* ember. (Hát mi van füzetni való? ezt a kérdést hallottam egy dunántúli boltostól, s a paraszt így felelt rá: ez a 3 krajcárér' pálinka, meg ez a két krajcárér' zsömle; mintegy . . . krajcárért járó v. adott. . .). Így olvassuk az északi osztyákban: *mantseñen tamotta jos sagat*, *gingen längs der gestrigen spur* (Ahlqvist 4), szó sz. mentek

¹ „Einzelne adverbialia finden sich adjektivisch gebraucht, so dass qui-est, qui-sunt etc. zu ergänzen ist.“ Meiring 966. §.

² „Die einfach mit ὅν zu ergänzen sind“ Bernhardy's Syntax 323. V. ő. erre az egész kérdésre nézve Paul, Principien der Sprachgeschichte 220.

a tegnap nyom szerint; ennek természetszerű kiegészítése ez volna: mentek a tegnap talált v. járt nyom szerint.

c) Hamis analogia okozta, hogy a régi *föl-szóval* helyett ma azt mondjuk *fönn-szóval*. Ugyanis abban a nominativusi *föl-t*, mely p. a *fel-föld*, *tej-föl* stb. szókban is megvan, az újabb nemzedékek nyelvérzéke olybá vette, mintha a *fölé-ből* rövidült helyhatározó *föl* volna, s így aztán a jobban oda illeni látszó *fönn-el* helyettesítette. Egészen így foglalja el Nagybánya városának egy régi jegyzőkönyvében *fennperes* a *fel-peres* azaz felső peres, fő peres helyét, Ny. XII: 415. A *fönn-szó* mintájára alakult aztán újabb korban a *fönn-hang(on)*, *fen-álmok*, *fönte*bb gondolat, *fente*bb lény stb.

2. Azok a határozók, melyek főnévvé vannak önállósítva, jobbára kihagyással magyarázhatók, még pedig egy részük megint a *való* kihagyásával, mint a b) pontban tárgyalt melléknevek. Valamint a régi *ellen-urak* a. m. *ellen-való urak*, *ellenes urak*, úgy az *ellen* főnév a. m. az *ellen-való*, az a ki ellenünk van. A *távol*: a *távol való*; a víznek *túlján* = a *túl való részén*, partján; a *hátulja* stb. A *jelen* a. m. a *jelen való idő*; ép így a *reggel*, az *éjjel*, a *délután* stb. Így van a francia *dinde* 'pulyka' ebből rövidítve: *poule d'Inde*, s hasonlók még *contre-poison* 'az ellen-méreg', szó sz. a *méreg-ellen*, *l'après-midi* a *délután*, *le pour-boire* a *borra-való*.¹ — Ezekhez csatlakoznak a falurészek, dűlők esetén elnevezései: *Kertek-alatt*, *Temető-felett*, *Két árok közt* (kaszáló neve Ny. XII: 432) stb.² Ilyen szerkezetű helységnév nagyon sok van a németben: *Unter-walden*, *Auf-kirchen*, *Im-hof*, *Am-bach* stb.³ — Az *ingyen* úgy is értelmezhető, hogy *ingyen való*, úgy is hogy *ingyen-adás*; így van a *pofon* e. h. *pofon-csapás*. Hisz az ilyen utótagok elhagyása nem ritka a mi népünkél, mely a takarékpénztárt röviden *takaréknak*, a gulyás-húst v. -levest *gulyásnak* nevezi. — Az *igen*, a *nem* a. m. az *igen szó*, a *nem szó* kimondása, tehát állítás, ill. tagadás. Így a *miért* a. m. az *ok*, a *miként* a. m. a *mód* stb., l. alább III. — A *magány*, *hiány* főnevek is a *magán*, *hián* határozókból lettek, de nem közvetlen, hanem a *magános*, *magányos*, *hijános*, *hiányos* melléknevekből elvonva.

3. A határozóknak továbbragozása, illetőleg névutókkal való megtoldása nagyrészt főnévi használatukkal karöltve jár. Ha a helyhatározó *távol* főnévvé válik (a *távol*), természetes hogy főnév lévén csak úgy fölveheti a viszonyragokat s a névutókat, mint akármelyik más főnév, tehát a *távolból*, a *távolba* stb. A fölsorolandó példákban a mi a végső ragot megelőzi, mindaz valóságos önálló főnévnek tekinthető, noha nem mindenik jutott nyelvszokásunkban nominativusi szerepre. Példáinkat itt a viszonyzókat szerint soroljuk föl, melyekkel leggyakrabban toldjuk meg a határozókat:

¹ Kereskedelmi kifejezés a franciában *au prorata* 'arányban' ebből a latin szerkezetből: *pro rata parte*. Így lett a latin *proportio* ebből: *pro portione* 'rész szerint' s aztán részarány. Sajátságos módon keletkezett ez a német kérdés; *was-für-ein obst ist das?* szó sz. 'gyümölcsnek mi ez?' de most már ezt is mondhatni: *für was-für-ein obst hältst du das?*

² 'Hová mész? *Tuláttra*' azaz túl át-ra, jászberényi szójáték.

³ Ilyen volna az *Óperencia*, *Óperenciás tenger*, ha csakugyan az (Österreich) *ob der Enns* átvétele.

-ról: távolról, közélről; hátulról, elülről; belülről, bennről (belről is), kívülről, kintről; fölülről, alulról | tegnapi, tegnapelőttől maradt, máról holnapra; már előbből ismerte; „egy orvosi rendelmény az 1416. év előttről.“

-ra: távolra, közelre, közelebbre; hátulra; belülre, kívülre; innenre, túlra; hozzára, tüledre; — alára, alábra, összebbre | mostanra, holnapra, holnaputánra, délutánra, sokára, addigra, utótra, előbbre stb.; mikorra, akkorra, máskorra, ezekben főnévhez járultnak tekinthetők a -ra ragot, mert természetes lativusok a régi *mikoron* stb. mellett (de v. ö. a németben: *auf wann, bis wann*).

-nek = felé, a köv. göcseji kifejezésekben: *benek, kinek; fölnek, lenek; előnek, hátrának; arrának, errenek, merrenek; idának, odának*, l. Nyelvörkalauz 101 b, Ny. XII: 142, és itt alább.

A *felé* névutó különösen gyakran járul a hová-ra felelő határozókhoz, s a kifejezésnek azt az árnyéklatot adja, hogy nem oda jutást, hanem csak oda v. arra irányulást jelöl, mint hasonló német kifejezésekben a *nach*, p. *nach innen, nach unten*. Minthogy ezt a viszonyt főneveknél majd mindig *felé*-vel fejezzük ki, ezen túlnyomó nyelvszokás a maga körébe vonta a határozókat is, úgy, hogy azt mondjuk: *arra felé, erre felé, merre felé; oda felé* (Arany); *hátra felé, vissza felé; elő felé (elibe felé), el felé; föl felé, le felé; föllebb felé, lejjebb felé*; különösen Szatmárban s másutt a Tisza vidékén kedvelik ezt a toldást, mert ott ilyeneket is mondanak: megyek a *piacra fele*, érik a *szilva meg fele*, l. Ny. VIII: 39, III: 240; Szalontára *felé* már Monum. Okm. XXIV: 113.

A *felől* névutó szintűgy szerepel a székelységben, természetesen honnan-féle határozók mellett: *arról felől, merről felől*.

Az -ig rag szintén új árnyéklatot ad a hová-féle határozóknak mint a -nek rag s a *felé* névutó: *idáig, odáig; hozzámig, hazáig; beig, fölig, leig, Szeged feléig, a ház mögéig, a házon túl* stb. | időhatározók: *máig, mostanig, holnapig; holnaputánig, délutánig, három óra utánig, a háború utánig; tegnapelőttig, délelőttig, tíz óra előttig; holtakelvig, holvalig; sokáig; egykorig*, Arany; *vacsorakorig* stb. Göcsej.

-ben: (heven:) *hevenyében, hirtelenében, rögtönében* | *ingyenben való*.

-an: *fönnen, alattan, alantan; előttenyi idő; önkénten*.

-leg: *öszeleg, távolabblag* (Kaz.); *vagylagos; megéntleg, megíntlen*.

-nál: *egyszernél* többször nem láttam; *félignél* föllebb van töltve a pohár.

Ide vágó szerkezeteket más nyelvekben is bőviben találunk. A cseremisiz p. (NyK. III: 458) azt mondja *tele-koč-eš*, szó sz. télen-át-ba, azaz egész télre. A csuvas azt mondja: *hıl-le-ren, šu-lla-ran*, szó sz. tél-en-től, nyár-on-tól, azaz téltől, nyártól fogva. A latinban p. azt olvassuk Liviusnál: *annona ex ante convecta*: a már rég összehordott, előbb-ről megvolt gabona; vagy a Vulgátában Lukács 8: 17: *non cognoscatur et in palam veniat* (εἰς πανερὸν ἔλθῃ). A németben közönséges kifejezések: *vor abends, von damals, von früher* (v. ö. *ex ante*) stb., s az angolban: *from above* = fölül-ről, *till now* = mostan-ig stb. — Legérdekesebb az indgermán nyelvekben az a gyakori jelenség, hogy praepositív kifejezés elé még egy praepositio járul, hogy így a kombináltabb

viszonyokat kifejezhessék. Különösen a román nyelvek használnak sok ilyen kettős előszót, l. Diez gramm. a praepositiókról. A franciában p. gyakori a *d'avec* („la distinction de la linguistique d'avec la philologie“), és *avant* régóta egységes viszonyszóvá lett, pedig a latin *ab-ante* összetétele. A rumuny nyelv az elejtett latin *ex-et* *din*-nel pótolta, ez pedig *de + in*, tehát szó sz. -ben-ről. A szerb nyelvben a „mögött“ egyszerűen *za*, de már a „mögöl“ *iza*, azaz *iz-za*, szó sz. mögött-ből; „közöl“ *iz-megju*, azaz között-ből, éppen úgy mint a franciában *d'entre*, és így tovább. Az angolban is van sok összetett praepositio: *in-to*, *up-on*, *with-in*, *with-out*, — nem is említve az olyan mindennapi szerkezeteket, minők *till after the danse* = a tánc után-ig, *he came from beyond the sea* = a tengerentúl-ról jött (fr. *d'outre-mer*) — és egészen összeforrt elemekkel *but e h. by-out* (hollandi nyelven *buiten*), a minek német párja *binnen*, azaz *bei-innen*. Végre a héber nyelvben sem ritka a praepositíók összetétele. (Mehrere praep. werden zusammengesetzt, um eine praegnante bedeutung hervorzubringen, wie im franz. d'auprès, de chez. Gesenius 152. §.)

Itt említhetők még az ilyen magyar szerkezetek: *azon fölül*, *alul*, *belül*, *kívül* stb.¹ (régente a *kívül*); ezekben appositíós viszonyban került ugyan össze a két tag, de most már olyanféle kapcsolatban látszanak lenni, mint a főnév a névutóval, s nyelvtanaink nagyrészt névutó számba veszik itt a *fölül*, *alul* stb. szokat. Külömben az indogermán praepositíók és postpositíók valóban nem a névtő mellé, hanem mindig casusokhoz, tehát ragos alakokhoz járulnak (*a navibus*; a görögben p. *ναῦς* rendesen praep. nélkül, de így is: *ἀπὸ ναῦς*).

Az eddigi esetektől külön választandók azok, melyekben a járulék rag nem fejez ki új jelentésbeli mozzanatot, hanem csak az a célja, hogy az első rag jelentését fölfriessítse. Külömben láttunk már a föntebbiektől is ilyen pleonazmusokat, p. míg *oda felé*-ben a *felé* új viszonyt jelez, az *arra felé*-ben ugyanazt fejezi ki, a mi már az *arra* ragjában is megvolt, csak hogy ezt a viszonyt világosabban, szokottabb módon határozza meg. Így a *hazul* szónak vége a mi nyelvérzékünkre nézve már nem fejez ki ablativust, mert ezt a jelentését már csak a *közül*, *mögül*-féle névutókban tartotta meg; azért megtoldjuk egy határozottan ablativusi raggal s az *alulról*, *fölülről* mintájára azt mondjuk: *hazulról*. (L. „Az analogia hatásairól“ 18. A háromszéki nyelvjárásban ez is van: *messzüről*, azaz *messzül-ről*.) Így tette a német a *hinnen* és *dannen* mellé, mely a középfőlnémetben már így is a. m. innen, onnan, még a *von* szócskát s lett: *von hinnen*, *von dannen*. A háromszéki nyelvjárás *hazuról* mellett még az *innen* *onnan* analogiájára toldott alakokat is használ: *hazunnan*, *hazunnét*, *hátrunnat*, *harrunnat*, *errünnat*, a *fa mellünnat* stb. stb., l. NyKözl. III: 6 és Nyelvórkalausz 98. — Szintén ilyen fölös ragozásu alak *benn* helyett *bennett(-e* stb.) az Ehrenfeld c.-ben, később *bent*, *kint*, *fönt*, *lent*, továbbá *körülött-* v. *körült-*, *kivülött-* v. *kivült-* („kivülte nem foroghatok“ A. Hamlet 125) stb. — Vannak olyan alakok is, melyben azon egy a viszonyzó ismétlődik, p. *nálammál*, *nálánál*, a régieknél *tölemtől*, *töltétől*, sőt *tölénél*, *töleteknél*, és *véletek-zel*; így van

¹ Sőt *náladon kívül*, Mikesnél.

meg kétszer a *-vá* rag ebben: *továbbá*. A *Szögedébe* szóban az újabb *-be* rag frissíti föl a régiebb *-é* irányrag jelentését) s így magyarázták a *szél-tére*, *vég-tére* alakokat is. A drávavidéki nyelvjárás a *rédom-* szóban egy idegen instrumentalist vett át, mely már maga is a. m. rendbe, sorban, de nem érezvén benne a ragot, megtoldotta a *sorba*, *sorjába*-félék példájára s lett belőle „*rédomba: sorba*“ (Ny. VI: 43; Szarvas magyarázta meg u. o. 106.) — Kevésbé világosak az olyan vidéki alakok, minők *csupándokon*, *osztánaton* stb.; és más tekintet alá esnek az olyan simuló, enklitikus szócskákkal nyomósított határozók, minők *végig-len aztánn-ék*, *asztán-gat* stb.

4. Ha most áttérünk a határozóknak szóképzőkkel való ellátására, az eddigiekhez legegyszerűbben a határozóknak fokozását fűzhetjük. A szóképzésnek ez a neme vele jár a melléknévi használattal. Mihelyt p. az *által* melléknévvé vált az *által út*-ban, meg volt adva az alkalom e szónak fokozására is, és csakugyan meglelt belőle az *általabb út*. Ilyenek még: *messze táj* — *messzebb táj*, *távol vidék* — *távolabb vidék*; *közel forrás* — *közelebb forrás*, *félre hely* — *félrebb hely*; *fönn-szó*, *fenn-peres* — *föntebb gondolat* stb. (V. ö. a finnben *tuolla* ott, *tuonne* odáig: *tuollempi*, *tuonnempi* mn. odábbi, odább érő, *täällä* itt: *täällempi* közelebbi.) Talán efféle szerkezetek hatása által jött aztán divatba, — de ezt csak az ide vágó nyelvtörténeti viszonyok segítségével lehetne megállapítani, — hogy a *messzebb*, *távolabb*, *közelebb*, *félrebb*-féle képzéseket mint határozókat is használták, vagyis egyenesen úgy mint a *távol*, *közel*, *félre* stb. határozók középfokát. Így használjuk ezeket: *idebb*, *odább*, *tovább*, *errébb*, *arrébb*; *hátrébb*; *bellebb*, *kivülebb* (Fal.), *kijebb*, *föllebb*, *alább*, *lejjebb*; *utólb* (rég); *örömebb*, *nyilvább*; *későrebb* (székely). A mód- és állapot-határozók végéhez ilyenkor rendszerint még egy rag járul, p. az *úgy* középfoka *úgyabban*, *úgyabbul*, s előfordulnak még ezek: *örömebb-en*, *egyenesb-en*; *bízástb-an*, *nyilvánb-an*; *helyénebben*, *hiánabban* (v. ö. finn *tuonnemma-ksi*, szó sz. odább-an, odább-ra). — Más nyelvekből idézhető a latin *diu*-ból *diutius*, s az olasz *per tempo* idején, korán' felső foka *pertempissimo* (mint Kazinczynál van *korántabb*).

A kicsinyítés a fokozáshoz hasonló jelentésmódosítás, csak hogy ellenkező irányban: p. *távol* fokozva *távolabb*, kicsinyítve *távolka*, *távu-locska*, *távu-lad*, *távu-ladad*. Így vannak még különféle kicsinyító képzőkkel alkotva ezek a határozók: *feljebbeske*; *eligecke*; *torábbad* (már Erdy c., ritkábban *torábbat*), *torábbatka*; ilyen a latinban *diu*-ból *diutule*. A kics. képző után még egy viszonyrag van ezekben: *messzeceken* (Fal.), *alan-tacsán* (Kaz.), *fennyeden*, *közeldeden*.

Ha a szóképzésekhez számítjuk a birtokviszonyt kifejező *házam*-féle alakokat, akkor itt említhetjük a viszonyzóknak ezen alakjait: *bennem*, *belőlem*, *rádám*, *hózzám*, *fölöttem*, *közénk* stb. s az ezek szerint alkotott *elibém*, *hegyibém*, *közibém*-féléket. Tudjuk, hogy a finn nyelvben a birtokos személyt jelző elemek mindig csak a viszonyragok után következnek.

A határozóknak *-vel* való továbbképzése foglalkoztatta eddig legtöbbször nyelvészeinket. Már Pápai megjegyzi M. Literaturájában 307, hogy „az efféléket: ott való, önként való, távolabb való, addig való stb. a filozófiai előadásokban megrövidíthetjük így: *ottani*, *önkénti*, *távolabbi*,

addigi.“ A M. Ny. Rendszere 141. §-ében tárgyalja azt a jelenséget, hogy ha a *való* kihagyásával az értelem csönkülna, a névutók és a névutóféle helyhatározók (*atul, belül* stb.) *i* képzőt vesznek föl, p. *föld alatti, házon kívüli*; de megjegyzi, hogy azt az újabb divatot, mely némely ragokra is kiterjeszti az *i* képzőt, igen csínján és óvatosan kell követni.¹ Bőven foglalkozik e tárggyal Imre S. Hibás Szólások 108. s köv. ll. Megjegyzései közt legérdekesebb az, hogy a *más-kor-i, két-szer-i, ház-bel-i*-félékben nem ragokhoz, hanem a *kor, szer* és *bel* nominativusokhoz járult a képző. Ámbár itt azt a megszorítást kell tennünk, hogy mai nyelvérzékünk az első két esetben a *-kor* és *-szer* ragokat látja, mert p. a *három-szor-i*-ban v. *másod-szor-i*-ban nem is érezhetjük a *-szer* főnevet. Továbbá hogy a *ház-bel-i*-félékben sem érezhető többé a *bel* mint főnév, mert régóta egyesült az *-i*-vel egy külön *-beli* képzővé, mely egy székely nyelvjárásban már alkalmilag illeszkedik is, úgy hogy azt mondják: mi *járásbali* ember vagy? Ez a *-beli* régi íróinknál nem csak a. m. -ben való (p. istenbeli) dicső társim Kat. leg. 2862, lelkembeli reménységem 2941), hanem annyi is mint -ből való stb.: p. Illyés préd. II: 536 *akaratbeli* a. m. voluntarius, a mi Calepinusnál „szabad akarat szerint való, szabad akaratjából való“ és MA.-nál „akaratí.“² A régiek a határozókhöz is inkább ezt a *-beli* képzőt tették, mintsem az *-i*-t: előfordul náluk *ellenbéli, környülbéli, odabeli, akkorbeli, előszörbéli*. Az *-i*-képzősek közül úgy látszik csak ezek régiebb keltűek: *éjjeli, esteli* stb., *holvái, mai* stb., *naponkénti, esteni, régeni, néhai, egyébhái, mostani, majdani* (Fal.), *előbbi* v. *előbbeni, utóbbani*. Emezek közül az egyik codexeinkben még *elő-beli*, a másik még 1630-ban is úgy fordul elő: *utóbbeli* (Sallai, Várad orvosl. 16), tehát vagy hangváltozás által vagy a *régeni, mostani*-félék hatása alatt lett belőlük *előbbeni, utóbbani*. Az *éjjeli, nappali, mai, honi*-félék úgy keletkezettek, hogy előbb már főnévileg használták az *éjjel, nappal, ma, hon(n)* határozókat. Később aztán mind jobban elterjedtek az efféle képzések, s az alább következő kimutatásokban a következőket találjuk:

a) határozó szókából, melyekben nincs rendes névrag: *itteni, ottani, odai; benti, fönti, fönnebbi, alábbi; közeli, közelebbi, távoli, távolabbi, messzebbi | vízszonti | részinti, ingyeni, rögtöni, hamari, taláni, netaláni | néhai, egyébhái, mindenhai; mostani, továbbbi, előbbi, utóbbi, iménti, majdani, mai, tegnapi, holnapi, hajdani, hajdanti, régebbi; ifjonti* Kaz. V: 98; *éventi* adó, Arany, Buda h.: *tavali*.

b) névutós főnevekből s más hasonértékű kifejezésekből: *hegy-alatti, szőlők alatti, földföldrötti, világok közti | iskola körüli, tárgy körüli, szülők iránti, egymás ellenti, főnélküli, végnélküli, szószerinti, kedve szerinti, rendkívüli | kezem miatti | tegnapelőtti, délutáni, halál utáni, stb. régótai || dunántúli, tiszáninneni, renden túli, falun alóli, földön fölüli.*

¹ Ezt a tanácsot majdnem szórul-szóra átveszi Szvorényi, de azért nyelvtanának egyes helyein alkalmazza e képzést ott is, hol egészen fölösleges és igazolatlan, p. „egyik módnak a másiktól megkülönböztetésére“ 207. §.

² Ep úgy fordul elő *időszeri*, temporalis e h. időszerinti (Bayl. prax. 633). — Magát az *-i* képzőt is alkalmazták ilyen pregnáns módon; a mi ma isten iránti szeretet, az Pázmánynál még *istení* szeretet stb., l. Imre az id. h.

c) rendes névraggal ellátott névszókból: *mikénti, önkénti, egyenkénti, eggedüli* | *éjjeli, nappali, reggeli, együttali; egyszeri, másodszori* stb.; *akkori, jókori; eddigi (eddigleni, holtigleni); régeni, esteni, jókoránni; előbbeni, utóbbani* (mintájukra *előttenyi* is van); *évenkénti, naponkénti*. — Ebből a felsorolásból kettő tűnik ki: 1. hogy helyhatározó-ragú szóhoz soha sem járul az *-i*, és 2. hogy csakis olyan ragos szókhöz járul, melyek már a homályos-ragú vagy ragtalan határozó szókhöz hasonló állandó szó-lásokul szerepelnek. Igazuk volt tehát azon nyelvészeinknek, a kik a *ház-tóli eltávozás-t*, *magamról gondoskodás-t* s más efféléket elítélték, mert itt az erősen érezhető rag után bántja nyelvérzékünket a képző, s ilyeneket sem a nép nyelvében, sem jeles íróinknál nem találunk.¹ Hallható ugyan a székelyeknél *legéntemi, leántai* (legénykorombeli, leánykorabeli), s tán másutt is hébe-hóba *nálunki* stbeff., de ezek a régibb *földemi, városunki* stb. analogiájára támaszkodhatnak s a maguk részéről nem igazolhatják a *háználi-t* és társait; hisz még az egy *száztóli* sem tud egészen tért foglalni, pedig a fogalmat világosabban kifejezi, mint a szabályos képzésű *százalék*.²

A német is sok ilyen melléknevet képezett, de szintén csak határozókból, p. *ottani: dortig, föntebbi: obig, előbbi: vorig, mai: heutig* stb. stb. Igy van a latinban *hodie*-ből *hodiernus*, *modo: modernus, diu: diuturnus*. A rokon nyelvek közül a svéd-lappban: *talle most: täläč mostani, tollen*, egykor, hajdan: *tolloč* hajdani (NyK. XII: 197—8). De különösen a finn és észti nyelvekben van sok megfelelő-jelentésű melléknév, mely határozó szóból *-inen*, ill. *-ne* (a tőalakban *-ise, -se*) képzővel van alkotva; p. *tuonain, tōna* minap, multkor: *tuonainen, tōnane* minapi, multkori; *heti, é. sedamaid* rögtön: *hetinen, sedamaidne* rögtöni; *ajottain, ajuti* időnként: *ajottainen, ajutine* időnkénti stb., s észtil még *seal-ne* otan-i, *sīt-ne* itten-i stb. (l. Lönnrot, Lexicon V. l. adj. adverbiale, és Wiedemann gramm. 198).

Az *-s* képző éppen úgy járul határozókhöz, mint az *-i*, de rendszeren csak határozó szókhöz tesszük, névutós főnevekhez pedig éppen nem (ki-véve talán az egy *egyarántos-t*). Ilyen melléknevek ezek: *alantas, alattos (alattomos), alás(it Vitk.), közöttes, fentes, oldaltos, földszintes, vízszintes; belédes-belé (a telides-teli, régedes-régig hasonlóságára) | hamaros; rögtönös, nyiltonos(it Nép), nyilrános, híjános v. hiányos, magános, méltányos, csupános, ingyenes; harántos, egyarántos, szerintes; éppenges éppeg* (v. ö. fönt *belédes belé*); *oldallagos, fél[í]leges, fölösleges, esetleges* stb.; *aligos; együtttes, helyettes, helybenes | összes; visszás, visszános, viszontagos, viszonyos | ideiglenes, ismétés, megintes*. — V. ö. a finnben: *itse-nä(-nsä)* magá-n: *itse-*

¹ Petőfinél mindössze két ilyen kifejezést leltek (l. Ny. IX: 355), azokat is kómius, irónikus helyeken.

² Bugát szerint Széchenyi István volt első, a ki gyakrabban képezett ragos névszókból efféle mellékneveket: annyi tény, hogy a harmincas években már meglehetősen fölkapták ezt a szóképzést (p. Tud. Gyűjt. 1836. VIII: 56: tudatlanságról panaszkodás; 58: egymástóli megkülönböztetés). Érdekes, hogy p. Vitkovics a „túl a Dunán“ kifejezésből előbb elhagyta a ragot s úgy alkotta a melléknevet: *tuladunai*, és ugyanígy használta főnévül Kazinczy: *Tuladuna: regio v. provincia Transdanubiana* (v. ö. *egyetmás* elvonva ebből: *egyetmást*).

näinen magános, *erin*, *erittäin* külön: *erinäinen*, *erittäin* különös, *avonainen*, *auki-na-inen* nyílt, nyitott, v. ö. nyilvános, stb.

Háttra van még egy melléknévképző, melynek éppen az a jellemző sajátága, hogy ragos szókhöz, határozó szókhöz járul, t. i. a *-ső* *-sö* képző. Hunfalvy Pál azt írja a NyK. VII. kötetében 262: „Nagyon elharapózott a *ben-ső* szó, pedig bizony csak a *belső* helyes. Miért? mert a *ső* képző csak puszta tőhöz (*fel*, *al*, *kül*, *el*, *utol*) járulhat, nem pedig ragos tőhöz. *Be-n* ragos szó, mint *kü-n*; *külső* helyes, *künső* helytelen; azonképen *benső* helytelen, csak *belső* helyes.“ Ezt a nézetet azonban már előre megcáfolta azon kötet 124. lapján Fábíán István eme helyes megjegyzésével: „Tekintve az *utolsó*, *hátulső*, *közbülső*, *innenső* szókat, azt következtethetni, hogy az *első*, *alsó*, *felső*, *belső*, *külső*, *szélső* a képző értelménél fogva eredetileg *elől-ső*, *alól-ső*, *felül-ső*, *belül-ső*, *külül-ső*, *szélül-ső* alakokban jelentek meg, a mint az első régi nyelvelmékekben *előlső* alakban elő is fordul“ (még ma is van *elesső*, l. alább). Hozzá tehetjük, hogy *aló[í]s* is van a Lev. tárbán, s hogy ugyanazon tekintet alá esik még a *túl-ső*, *embertül-ső* és *errülső*, melyek mind népies szók. E szerint nem lehet elítélni az újabb-keltű *benső*, *bensőség*, *fensőbb*, *fensőbbiség*, *közbenső*, *legközelebbeső* szókat. Viszont az összevont *első*, *alsó*, *belső* stb. előmozdították azt a fejlődést, hogy ez a képző is, mint egyéb képzők, ragtalan névszótökhöz kezdett járulni s keletkeztek ilyen szók: *középső*, *végső*, *hátsó*, *mellső*, *oldalsó*, *délső* stb. — Riedl Szende a nélkül hogy ügyet vetett volna az itt előadott körülményekre, a *-ső* *-sö* képzőt az *eső* igenévből magyarázta. Ez a magyarázat majdnem a bizonyossáig valószínű, ha tudjuk hogy a mai *belső* eredetileg *belülső* volt, a mi nagyon könnyen rövidülhetett a *belül-eső*-ből. Ez pedig ma is közönséges kifejezésmód: a *belül eső* pontok, az *oldalt eső* mélyedés; „*közbül eső állomás*“ Hon XV: 69, v. ö. *közbülső*. — Érdekes, hogy hasonló képzéseket lelünk a finnben és észtnben is: *edellä*, *ēst* *elül*: *edellinen*, *ēstne* *elülső*, *előbbi*: *sisällä*, *sēst* *belül*: *sisällinen*, *sēstne* *belső*: *keskellä*, *vahel* *közbül*: *keskellinen*, *vahelne* *közbülső*: *päällä*, *üleväl* *fölül*: *päällinen*, *päällimäinen*, *ülevälne* *fölső*.

A *-ság* *-ség* képzőnek különös egy alkalmazása van, mikor határozókhöz járul, t. i. az, hogy fokozza a jelentésüket, nyomósítja a kifejezést. Példák: *mai napság*, *mostanság*, *majdanság* itt léssen társam Fal. 659, *gyakortasággal*; *ottanság*; *aligság*, *eligság*, *ígyiség*, *nyilvánóság* nyilvánosan; *éppenség* v. *éppenséggel*, *szinténséggel*, *igenséggel*, *öszveséggel*, *mindnyájaságosan* („Bolond Miska“, Ny. X: 72); kötőszókból: *mihent-ségesen*, *valamint-ségesen*. Alig fogunk tévedni, ha az efféle határozókat az olyan nyomósított melléktnevek analogiájából magyarázzuk, minők *mély-séges*, *szépséges*, *gyönyörű-séges*. Valóban, az *éppen*: *éppenség* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *szépen*: *szépségesen*. Csakhogy amott a határozó rag annyira egybeforrt a melléknévvvel, hogy nem bocsátja maga elé a képzőt s nem mondhatjuk *éppenség* helyett azt, hogy *épségesen*, noha mondhatjuk a ragnak ismétlésével: *éppenségesen*. — Más esetekben ugyanez a *-ság* *-ség* valóságos elvont főneveket alkot a határozókból.¹ Ez a képzésmód a

¹ A *biztonság* képzését hibáztatta a többi közt Imre S. Hibás Szólások 106, Mondattan⁴ 126, és mások; de védte P. Thewrewk Emil Ny. X: 71.

határozó szóknak melléknévi használatából magyarázható; mert ha már a *távol*, *messze*, *közel*, *által* határozók melléknévekkül használhatók (a *távol vidék*), ennek természetes következménye a *távolság*, *messzeség*, *közelség*, *általság* főnevek képzése. Így van még *tovaság* Vör. és *mindenüttiség* CzF., továbbá időhatározókból: *előbbség* Pázm., Fal., és *örökkéség* GKat. Legtöbbször átvitt értelmű helyhatározókból, állapot- és módhatározókból képeztek ilyen főnevet; példák: *túltság*,¹ *őszveség*, *összevisszaság*, *helyétség*, *ébretség*, *biztonság*, *nyugtonság*, *viszonság*, *viszontság*, *viszontagság*, *ugyan-ság*, *egyedültség*, *magányság*, *közönség* (-es). Jelentésére nézve kivételesen fejlődött az *ellenség*, v. ö. *társaság*, *uraság* stb. — Az itt tárgyaltakhoz egészen hasonló képzései vannak az észti nyelvnek is: a *vasta* 'ellen' szóból *vast-us* (betű szerint ellen-ség): a páros kapocsnak egyik fele, az úgynev. nőstény kapocs; *peal* főnn: *pealus* szó sz. főnn-ség, a. m. tejföl; *ümber* körül: *ümbrus* szó sz. körül-ség, a. m. kör (Wiedemann gramm. 185. 1.).

Hatrávan még a deverbális -at -et főnévképző, melyet határozóhoz függesztve használunk a *fölület* szóban, sőt szépirodalmunk az *önkivület*-ben is él vele. A *fölület*-et már a Debreceni Grammatikának volt alkalma elítélni, de Baróti SzD. csillag nélkül fölvette Kisded Szótárába. Azóta is szokszor rájárt a rúd, részemről is, de Nagyszigethi Kálmán ügyes védelme Ny. IX: 10 más nézetre térített. Ő először is ezt a dunántúli kifejezést idézi: *ott a közeleten*, melynek én ilyen változatára is emlékszem: *ott a közeletibe*, továbbá a régi *körület*, *környület* szokat. Hozzátehetjük a szintén régi *arculat*, *oreclat*, *arcalat* (Fal.) szót. — Az a kérdés már most, hogyan alakultak ezek a szók. Nagyszigethi azt az engedményt teszi a fölület elítélőinek, hogy ez az -at -et nem az -ás -és ikespárja, hanem valami másféle képző. Ámde az a baj, hogy más -at -et névképzője nincs nyelvünknek, tehát mégis csak evvel kell valahogy beérnünk. A *körület* szó véleményem szerint nem a határozó *körül*-ből, hanem az igei *körül*-ből, a *kerül* régi mássából származik, mint már Kassai magyarázta az ő Szókönyvében. De mikor már használatban volt, a nyelvérték a határozóhoz kapcsolta, s így keletkezett mellette a *környület* alak is, mert *körül* mellett megvolt a *környül*. Hogy azonban képzője a magyar nyelvértékre nézve még azután is deverbális értékű maradt, azt bizonyítják a később keletkezett *környülék*, *környülmény*, *körülmény* alakok, melyekben a rokonértelmű -ék és -mény képzőkkel van helyettesítve. Tehát a *kerület*, *fordulat*, *becsület*-féle főnevekből indult ki a *környület*, *közelet*-félék képzése; az *arculat*, *fölület* némileg olyan analogikus képzés, mint *ábrázat* a régi *ábráz* főnév helyett, melyhez csakis azért járult az -at képző, mert -z-re végződött s így a -z képzős igékhez hasonlított.

I g é k e t sokkal ritkábban képezünk határozókból, mégis effélék is jócskán vannak, mint a következő összeállításból kitűnik:

¹ „Túltság: extrémítás — ez sem tetszik jónak, mint ezek nem volnának: innenség, környültség, mellettség“ jegyzi meg Kazinczy Dessewffy J. ellen Kazinczy-Dessewffy lev. II: 86.

a) Az *-l* képzőt látjuk ezekben: *viszontagol* (*viszonlat* Kaz.), *visszál*, (*visszálkodik*), *hátrál*, *előlget* (Jók.), *hanyaglik*, *igenel*, *ismétel*. Az *átló*-t is hibáztatták, pedig a Ny.-ben rátalálunk erre az igére: *el-átal* (vkinek útját, szándékát elátalni).

A sokall, urall-féle igék szerint vannak alkotva ezek: *messzelleni*, *messzítani*, *sokallani*, *korállani* azaz **koránlani*, *meg-igenleni* 'megsokalni' | *fél(l)relleni*, v. ö. *oldallani*.

b) A *-z* képzővel van legtöbb ilyen igénk: *idéz*, *odáz*, *tétováz*; *bellebez*; *föllebez*, *fentez*, *aláz*, *alásfelez*; *utánoz*, *előttemez*, *előz*; *mellöz*; *táloz*, *ellenez* (és *ellenzik* = *ellenkezik*), *viszonoz*, *visszánozt*, *összevisszáztalan*; *pofonoz* | *helyettemez*, *nélkülöz*, *kölcsönöz*; *talámoz* | *éjjelez*, *rögtönöz*, *ideiglenezt*, *sokszoroz*, *holnapoz*, *hajdanoz*. — Ezek az igéképző *-z*-nek különféle jelentéseihez csatlakoznak.

c) Más igéképzők csak egy-két példában kerülnek elő: *közelget*; *közeleg*, *fönneleg*; *közeledik*, *távolodik*; *közelít* (kétféle jelentéssel, melyek közül a tárgyatlan a *sántít*, *zöldít*-félékhez csatlakozik), *távolít*, *továbbít*, *odábbít*; *ellenkezik*, *visszakozik*; végre az *-ász* *-ész* képzővel ez a tréfás képzés: *megfejbíszlek*, v. ö. *helybesít* és társait alább I. 1.

Lássuk most pontosabb kimutatásban, miféle ragos főnevek, miféle névutós főnevek s miféle határozó szók fordulnak elő nyelvünkben a fejtegetett négyféle eljárás szerint önállósítva.

I. Ragos névszók.

Mielőtt a valóságos határozókra térnénk, meg kell említenünk két ragos alakot, melyeket nem szokás ugyan a határozó alakokhoz számítani, de szintén casus obliquusok és szintén átmennek azon a változáson, melyet az itt tárgyalt kifejezéseken észlelünk. Ez a két alak, a tárgy-eset, accusativus, és a birtokos eset, genitivus.

A tárgyeset még inkább ide tartozik, mert kétségtávol ad-verbiális, ige-határozó kifejezés. A *jó éjtszakát*, *jó reggelt*-féle köszöntések előfordulnak önállósítva így: „ez nagyon hideg jó reggelt volt“, „jó éjtszakátot mondani“ (noha így is: „fogadj jó reggelt e bágyadt ajakról“ Vör. Shak. JCaes. II. fv. I. szín). Az *ő*, *az*, *ez* névmások tárgyesete a népnél igen gyakran, sőt az elsőé rendesen pleonasztikus: *őt*, *azt*, *ezt*, s még így is: *aztat*, *eztet*; szintűgy hallunk más névszókat is ezzel a fölös ragozással: *teát*, *szappant*, *meszet*. Az utóbbiból ige is lett: *meszettel* = meszel. Ilyen képzésnek látszik a *fartol* is (farát oldalosan fordítja Sz. D.).

A birtokos eset, a valóságos genitivusi alak alig maradt fenn más példában, mint a személynév-mások ragozásában: az *en*, *ten*, *ön*, *min*, *tin*, *ön*, s a kétagú *ennen*, *tennen*, *önnön*, *minnen*, *tinnen*, *önnön* (az utóbbiakban akármiképp magyarázódik a kétagúság) kétségtávol az *én*, *te*, *ő* stb. névmások genitivusai. Ha tehát az *ön* alakot mai művelt társalgásunk a hidegen udvarias megszólításra használja: ezt az itt tárgyaltakkal rokon jelenségnek tarthatjuk, noha a genitivus az ugarságban nem adverbialis, hanem pusztán adnominális eset, egy-egy melléknévvel egy-

értékű, p. ön fia = saját fia.¹ — Régibb nyelvm emlékeinkben itt-ott *önn-e*, *önnön-e* a. m. övé: *önnébe*, *önnéi* Münch. c. 169; *tulajdon önne* 191 (l. a Münch. c. szótárát RMNy. III: 338; v. ö. Szvorényi, Nyelvtan 155. §. j.); *tenneid*, Bécsi c.; csak az *önnöninek* hasznokra Komj. SzPál II. Cor. magyaráz. (? tulajdon *tenned* emléddel emletheel, Czech c. 5). Tehát a személynévások genitivusa birtokos névmással kezdett fejlődni. Ép így vált a cseremisiz személynévások genitivusából önálló s megint ragozható névszó („mint a magyar ház-félék” jegyzi meg Budenz Ny. K. III: 447):² *meñen* az enyém, *meñenem* az enyémet, *teñenem* a tiédet stb.; *skendenem* a magadét, *jingenem* a másét. Úgy látszik, a német *mein dein sein* is ily módon fejlődtek melléknévi birtokos névmásokká. Szintűgy lett a latin *illorum*-ból önálló birtokos névmás a román nyelvekben: ol. *il loro* az övék; fr. *les leur-s* az övéik, *leur-s ami-s* önnön barátaik, mintegy „önnön barátok”. — Minthogy *önnön* a birtokviszonyban a „maga” névmással is helyettesíthető, egy-két írónk a melléknévi „maga: ipse” helyett is használta: „önnön az isten kebelébe is magammal viszem” (je la porte au sein de Dieu *même*) Báróczi munk. VIII: 199; *önnön* az ég is VIII. b: 14, *önnön* a reggel 42 stb.; „nem tudom, *önnön* a haza-e vagy a fia oka ennek?” Vitk. munk. II: 155; Brutus *önnön* győzte meg magát: B. overcame himself, Vör. JCaesar V. fv. 5. szín. Újabb-keltűek irodalmi nyelvünkben az *önös*-, *önösség* és *önző*, *önzés* az egoista, egoismus jelölésére; az előbbi képzést (csakhogy az első személynévből) először Dessewffy Józsefnek egy levelében találjuk: „meglehet, hogy *magamosság* nem jó grammaticae, de talán nem rossz logice... *ennenesség* talán jobban tetszene” Dess.-Kaz. lev. II: 386. (Kresznerics az *énista* szót ajánlotta.) — „Van-e burkus nemzet? miben különbözik a némettől? rész nemzet az, bár birodalma *önseges*” Tud. Gyűjt. 1832. VI: 62. — Ide tartozik még *ön-álló* s néhány hasonló, de ritkább használatú összetétel. Ellenben *ön-gyűlkes*, *ön-szeretet*, *ön-bizalom* stb. genitivusi jelentésében alkalmazták a névmást.

Áttérve már most a ragos határozókra, megjegyezzük, hogy ide számítjuk az ezekkel egyértékű, *belé-m*, *nál-unk*-féle kifejezéseket, noha szerkezetükre nézve eltérnek a *tej-be*, *ház-nál*-féle ragos szóktól.

1. *-ben*, *-ből*, *be*:

közbenső; *helybenes* locumtenens, *közbönök*: közbenjáró, *közbönet*, *közbönöl*: közbenjár, Barezafalvi szavai, melyek közül legfőllebb az első lehetne helyeselni.

közbülső (*közbölső* M. A., G. Kat.); — *ki-akolból-ít*: tán a negyvenes években keletkezett tréfás kifejezés, a. m. kizár, kivet, kiiktat; de utóbb komolyan is használták. „Saját osztályukból kiakolbulítva, másoknak tréfa tárgyai” Jókai Rab Ráby (képes kiadás) III: 114.

¹ Rokonnak is látszik az ugor gen. *-n* ragja a kicsinyítő, ill. melléknévi *-n*- képzővel. V. ö.: észat *minu-ne* szó szerint, „énecske, énes”, de tényleg a. m. „enyém, magamféle”.

² V. ö. a görög elliptikus genitivust, p. εἰς ἕδω, Hom. Ἀΐδωσδε, mintegy Hadeséba, azaz Hades birodalmába.

tejbe kása Ny. VI : 427. *borba körte* V : 271; — *elibe fele* I. VIII : 39; *elibénk, közibéje* stb. az *elénk, közéje* stb. mintájára; — Zala-Lövön állítólag azt is mondják: menj föl a *hébára* azaz padlásra, e h. *hé-ba*; — *megfejbíszlek* (fejbe ütlek' az *-ász -ész* igeképzővel) Ny. IV : 235; — irodalmi képzések: *kézbésít, szembésít*; állítólag a népnél is van egy ilyen: *helybesít*, I. Ny. IX : 26 (a melléknévképző *s* csak hézagöltő, mint a *semmi-s-ít, hiu-s-ít* stb. igékben; a *helybesít*-re nézve v. ö. „olyan gazdasszony, hogy ugyan *hejbe*“ Kriza vadr. 434, és: „*helybél*: Baranyában a. m. henyél, lebzsel; Sz. D. szerint a. m. restségből mindent helyébe hozatni kíván“ Cz. F.).

2. *-n* (*-on* stb.) *-ról -ra*:

-n: a) helyhatározók: *pof-on* (holott ezt várnók: *pofá-n*; de van a népnyelvben *pof, pof-lé* is, mind a kettő a. m. *pofon-ütés, pofon-csapás, pofon*), p. „a pofonokat visszaadjam“ Kriza vadr. 407; *pofonka* Ny. II : 276; *pofonzás* II : 276; *pofondál* V : 572; — „helyén élő ember, helén van a dolga, megöli a *helénség* = nagy kényelemben van, jó dolgában nem tudja mit csináljon“ Őrség, Ny. II : 472; „senki *helyényebben* nem él mint ő: nemo delicatius, nemo magis ad genium suum vivit, ac ille“ Kreszn. hallotta Ságbon, Dunántúl 1818-ban; ¹ — b) állapot- és módhatározók: *magán*, főnéviileg használva *magány* I. Ny. IX : 159; *magánlag* (Cz. F.) „magán úton, privatim“, p. „válaszát nem közölhetjük; magánlag szívesen adok fölvilágosítást“ Tanár. Közl. XIV : 592; *magán-os, magányos*; „tisztán, merevén, *magándi* szalmán fekszik“ Ny. VI : 420 (v. ö. *igazándi*); *magányoz*, Cz. F. „barátságtalan ember az, a ki nem szereti a társaságot, magának való, *magánoz*, emberkerülő, komor“ Lehr, Toldi 237; *magánkodik* Cz. F.; „hosszas *magányságban* annyira elszokott a beszédétől“ Jók. Vadon vir. 157; — *hián*, *hián* ebből: *híja van*, azaz hiánya van, er. üressége van, v. ö. *hiú, hé* „padlás“: „*hián* adni . . . ő még *hiánabban* méri = hiánosabban“ Kapnik, Ny. III : 450; a Tolvaj könyve felette *híjjános* [azaz némely dolgoknak híjján való], Maróthi Arithm. előbesz. (1743): „mégis egy dolog *hiányosította* örvendezésünket“ Vitk. munk. II : 81; *hiányosította* III : 143; *híjjánosság* Kriza vadr. 407, 417; *hiján-ság*-ot említ Kerekes Ért. és kit.; *hiány* I. Az analogia hat.; *hiányzik*; — *biztonság*, *bizton-lét*; ennek mintájára készült *nyugtóság*, Sebestyén Gy. Zrinyi 81; „*nyíltanosít*; kinyilvánít“ (Poesaj, Biharm.) Ny. VIII : 379; — aligha ide tartoznak *közön-ség*, (*közönséges, közönös* v. *közönyös, közöny*), *külön-ös* (*különöz, különködik, külön-b, különben*), és *vadon* mint mn. és fn.; ezeknek ugyanis jelentését nem magyarázza kielégítőleg az *-n* viszonyrag, talán inkább a kicsinyítő *-n* lappang bennük; ² — c) időhatározók: *régéniek* a. m. régiek. Pesti G., S. I.; ³ *régenyi* eredetekkel kérkednek M. A. tan. 1084; *régemben* (*régén-b-en*) Samarjai Helv. cerem. 3, 6;

¹ Csupán ebből vonták el az állítólagos *helyény* melléknevet Cz. F. és Ballagi szótárai.

² *Vörsönség*, versengés' Jord. c. 6 b valószínűleg így képződött: **ör-söng-ség*, mint *pirotság* e h. **pirotság*.

³ Már *újoni*-ban képzőnek látszik az *n*, v. ö. *újdón-i*.

estőny: serotinus Jord. c. 25 (a latin szó éppen úgy az időhat. *sero* ablativusból van alkotva); — „az óbudai ásátások ma még nem értek véget s csak kedden fognak az *idénre* befejeztetni“ (*für heuer*) P. Napló 31 : 286; „bizony nem mindenkor, de csak *idejénkor* járhat sz a pap sajtjára“ Kisviczai Adagia 14; „böcsülöm ügykezetedet, de *koránlom*“ (korán-valónak, korainak tartom) Papp, M. poézis 89; „előbb *koránlod*, aztán meg magad hajszoysz“ (Nép); *koráll* Kr.; *jökoránni*: korántvaló, jókori“ Ny. III : 164; „a *korán* kikireset, az illatos violát“ Kaz. munk. III : 36 („hol *korántabb* kelté fel a nap a saskeselyt“ II : 8); a nyelv-ujítás szava *korány* e h. hajnal; *elejénte*, *eleintén* stb. = *ideintén* VII : 319; — *jelén* valószínűleg a *jel* főnév *n*-ragos alakja s régi irodalmunkban csak mint határozó fordul elő, de ma a régi *jelen-való* helyett is használjuk melléknévilleg, p. a *jelen tárgyolás*; *jelen-it*.

taliga *hátrullya* felé állt Gvad. Rontó P. 34 (v. ö. *hátul-ja*); *hátrun-nan*, *hátrunnat*, *hátrunnaj* Ny. II : 522, III : 474, IX : 183; *árunnan*, *érünnen* X : 328; *merünnet*, *merünt* IX : 564; — *áró' felől* Kriza vadr. 437, *mérő felől* 446; — *errülső* Ny. II : 183.

-*ra*: a) helyhatározók: *erre felé* menek Ny. IV : 556; *eressz ki a kapu elé*, *mindjárt jönnek erre felé* Népk. gy. III : 103; *arra fele* zúdul, *valamerre ő megy*, Szász K. Álmos 101. *arranak* (Göcsej) Ny. XII : 142; *ne mennyen ke aránok*, *hanem erenek*, *merenek* VII : 467—8; *ha arább* nem lépök, *fejbé kommint vele* VIII : 42; *errébb*; — *előre felé*; *előrébb* léptem, Tolnai beszélei II : 31; *hátrább*; *hátra felé*; *hátránok* (= *hátrának*) Ny. VI : 228; *hátrál*, *hátráltat*; *hátrálék* (restantia, rückstand; irodalmi szó); — *megyek a piacra fele* (Szatmárm.) Ny. VIII : 39; *azt mondja, nem voltál otthon, hanem Szalontára felé* nyuláasztál, Mon. histor. Okm. XXIV : 113; — *de hol van itt egy csendes félre hely?* A. Aristoph. III : 107; *félrébb hely* A. Haml. 28; *félrébb*, *ha mondom!* 29; *félrébb egy csapatot vezet vala* Kosztán, Szász K. Álmos 86; Győry V. Havi Szemle I : 143; *férellejni*: félre menni, kiállani az útból (Göcsej) Tud. Gyűjt. 1838. VI : 31; — *helyre legény*, Abonyi, A mi nótáink II : 39; — *mentsd meg szeretett városodat helyre-tanáccsal*: ἄγαθαῖς γνώμας A. Arist. II : 312; — b) időhatározók: „*annál később* lesz vmi belőle“ (székely) Ny. I : 327; „a közönség majd minden darabját érdemlett tapsokban és „*ujrá*“-kban részesítette“ Egyetértés XIV : 308, 3; *ujráz*, *megujráz*, *ujráztat*. („Ezek azok az *előreségek* (préliminaires), melyek egy mindig bizonytalan boldogulásnak ajtai előtt rakva vannak“ Dessewffy J. Dess.-Kaz. lev. I : 7.) A „nótáz, dúdol“ értelmű *reázik* ige (Ny. II : 326, V : 91) látszólag a *reá* szóból van, mintegy *reá* éneklí, rá kezdí, de voltaképpen a *ré*, *rí*, *riad* igékhez tartozhatik s. képzése olyan, mint p. *lógáz*.

3. -*nál*, -*től*, -*hoz*:

nálamnál, *náladnál* stb. a szokottabb fölös kifejezés a középfok mellett, p. *náladnál jobb*; ép így használatos középfok mellett néhány nyelvemlékünkben *tőlemtől*, *tőledtől*, *tőlétől* stb., p. Érdy c. 211b, Bécsi c., Münch. c. 97; sőt a kettőből összezavarva *tőlenel* Tih. c. 142; *tőletecnél* Münch. c. 203; azonban mint helyhatározó is előfordúl: „*nálunknál* jöttek“ e h. nálunk, ill. hozzánk (Kis-Besenyőd, Szabolesm.)

Ny. IX : 136; — nagyon különös szerkezet: „*náladon kívül* soha senkit sem szeretett“ Mik. mul. 52 e h. rajtad kívül; — *nálunki* munka Ny. VI : 114;

tőlemtől: l. -*nál*; — *tüledre, hozzádra* mén a szekérbe fogott ökör; „*tüle* ugyan akár *tüledre*, akár *hozzádra* mehetett az ország dolga“ Ny. IX : 231; *tüledről hozzádra* vetemedik Fal. N. U. 197; kérdés, ide tartozik-e „*tüled*: ganca“ (Tiszahegyes) Kálm. Szeged II : 244; — *fütü fa*: főtül való fa (Szatmár, szóbeli közlés) | „*tegnaptól óta*“ erdélyies (Jósika) a „*tegnaptól fogva*“ hasonlóságára | *száztól* = százalék; *embertülső* ökör v. ló (a népnél), Imre S. Hibás szól. 109.

hozzámig, hozzádig stb.; *hozzádra*: l. -*től*; — *te hozzádból én hozzámot* csinálандasz M. A. Scult. 10.

4. -*nek* csak egy-két példát szolgáltat: *Acsának* (atyának) gúny-név, l. magyarázatát Ny. II : 524; „*Minek*-et felakasztották, téged is mellé rántanak (a kérdezősködő gyermeknek szokták mondani)“ Ny. VIII : 381.

5. -*ig*: a) véghatározó: *féligre, félignél fellyebb*, XVIII. száz. Ny. IX : 169; féligre a földbe merülve: zur hälfte versunken, Bacsányi (Toldy kiad.) 151; gyakorta féligre kivonta pallosát: halb zuckt er die klinge 153; *félignyire* l. Ny. VIII : 519; — b) időhatározók: „Sz. Dávid gyakorta megkettőztette *ez ő meddig-ét* Psalm. 6. v. 4“ Madarász evang. 767; *addigra* itt leszek; *eddig*;¹ — „a mi *eddigleni* kritikusainknál divatban van“ Krit. Lapok II : 125; „mi jobbnak hisszük, mint Kazinczy minden *eddiglenieit*“ F. M. Minerva 1831. 833; „*holtiglani* jövedelme volt 500 frt évdíj“ Jók. M. Nábob² II : 104; *ideiglenes*; *ideiglenez* „ideiglen intéz“ egy napilapból idézve Ny. VII : 540; „ezen ülés *ideigleni* elnöke“ Széch. levele 1835. febr. 27.

6. -*tt*, -*t*: *hosszattyában* (Ny. II : 522 e h. hosszában, v. ő. *széltében, egy végtében, közeletiben*; az utóbbi azonban az -*at* -*et* főnévképzővel alkotottnak látszik); — *egy helytében* Ny. IV : 175; — *oldalti*, Ballagi; *oldalt felé* Corn. c. 410; *ódaltos, ódallagos* (Háromszék) M. Nyelvészet VI : 343; a tó *szint-je*, a víz szintje (műszaki kifejezések); *szintös* az árokban a víz (partszinig ér, Göcsej) Tud. Gyűjt. 1838. VI : 33; *víz-szintes*; a *földszint* fn., *földszintes*; más -*tt* végű helyhatározókat l. alább a határozó szók közt | ? *legéntemi, leántai* (legénykorombeli, leánykorabéli, Háromszék) M. Nyelvészet VI : 225.

7. -*vel*: *veletekuel* Ehr. c. 155. (v. ő. fönn 3. *nálammál, tölem-től*) | időhatározók: az *éjjel, a nappal, a reggel*; *éjjelenként, reggelenként, estelenként*; *éjjelre, reggelre; nappóra* Ny. V : 522; ez következő éjjelnek idején Kár. bibl. I : 462; *éjjeli* setétség, Érdy c. 588 b; *nappali, reggeli*,² a *reggeli* „frühstück“, *reggeliz*; [úgy] *röggelösbe* „reggel tájban“ Halas, Ny. VIII : 41; az *estenden, estéden* hasonlóságára „ezt is mondja a nép: *reggédén* (reggelden); úgy reggédén indultak el = reggeli órákban“ Lehr, Toldy 238; *esteli, esteliz*; „az *összeli* idő

¹ V. ő. im elmegyek országomból, eddigvaló hajlékomból, Thaly Adal. II : 322.

² „A hétfőn reggeli vonat“ Hölgyfutár XII : 637.

ugyan nem igen kedvesen akarja magát viselni“ Lőcsei kalend. 1645. 40; *hollali* nap Debr. c.; „ihol ez *együttali* [egyszeri] ostromlásából a sátánnak mennyi... eselvetéseit nyomozók fel“ Medgyesi, Hit ostr. 33; — *éjjelez*, *éjjeledik*.

8. állapot- és módhatározó -n (-an, -en stb.): kibírnám addig *éhen* *hassal* is (Nép, Tolna m.); *méltán*: *méltányol*, *méltányol*; *ébenség*: *vigilantia* Biró M. Micae 15 Kr. *ébrenti* álmok: *wachende träume* Kaz. munk. I : 365 (így: *ifjonti* *jugendlich* u. o. V : 98); — *Lassan*, *Lasson* régi nevek Ny. IX : 366; *lassandan* általszáll reám: *nach und nach* Kaz. munk. V : 221, *langsam* VI : 201; *mohonkodik* inhiat rei alicui, v. furit, agit cum impetu, praecipitanter SI. *mohónság* Sz. D.; — *csupános* látásod sirásra fakaszt, Decsi adag. 171; — „előtte kitarul az *örökkön élet*“ Vajda Ján. kis. költ. 29; „meddig hat ki az indulgentiának ereje? az *örökéni* büntetéstől való megszabadulásra is nem“ (*örökéni*? *örökkéni*?) Pös. Igazs. ist. II : 136; — *külömbeni* büntetés terhe alatt tilos...; ehhez hasonlítanak *előbbeni*, *utóbbani*, de l. ezekről bevezetésünkben az -i képzőt; — *hevenyében*; *hevenyiben* már Istvánfi, Volter 717. vers (a jelentésre nézve v. ö. *melegében*, „addig verd a vasat, míg meleg“, s az ol. *tosto*, fr. *tôt* ,hamar‘ szokat = lat. *tostus*, *torrere* égetni; — innen vonta el SI. a „*heveny*: ferror“ főnevet; v. ö. még: „az ég sötétül, a nap *heveny* hül“ Kovacsóczy, FM. Minerva I : 258); *hevenyészni* ,hevenyében megcsinálni‘ | *igazánbul* mondom, *igazánba* adom, azaz komolyan, nem tréfából, nem játékból (Nép); *igazándi* hare A. | „Ha vkinek az ostyából... darabocskát adnának, adnák-e néki egészen a Krisztus testét? *Egészlemt* adnának“ Barna, isk. 334; *egészlelenségvel* *való* Czech c. 42, v. ö. *éppenséggel* alább a határozó szók közt.

9. -ként: „e megbízás és annak *mikéntje* [= módja, miként-adása] eléggé jellemzik a félelmes pápát“ Havi Szemle III : 200; „elbeszéli neki atyja *mikénti* halálát“ A. próz. 493; „mintha az esztét akarná próbálni s a próba *mikénti* sikerétől feltételezné a feleletet“ Beöthy Zs. elbesz. 186; „a magyar fül sem idegen a hangsúlyos szónak *ekkénti* erősítésétől“ A. próz. 14; — „neki tiszta s *önkénti* áldozatok tetszének“: des victimes pures, des sacrifices volontaires Kaz. munk. I : 143 (v. ö. ha kényszerítő szükségék nem tenné önként való raboddá: zu deinem freiwilligen sklaven Kaz. Diog. 154); *önkéntes*, *önkéntelen* (most így is írják: *önkéntyes*, *önkéntytelen*, az *önként* főnévhez csatolva); „*önkénten*: önként, önkéntesen“ Kapnik, Ny. II : 236; *önkintiből* ,önkéntesen‘ (Göcsej) | „a szőlőtöveknek *egyenkénti* esmerése“ Tud. Gyűjt. 1836. VIII : 53; — egy pár ezer *évenkénti* A. Arist. I : 243 (*éventi* adó A. össz. költ. II : 282); — „most iszom a *naponkénti* fekete levest“ Jók. Vadon vir. 49; my kinyerwnket *naponkedyat* Jord. c. (Lukács 11.) my keñeröñket *naponkediet* Debr. c.; *naponként*ra való (Háromszék) Ny. K. III : 6.

10. -leg: *fölösleg* fn. „a mi fölöslen v. fölösleg van, „überfluss“; melléknévi is: „azokról itten kiterjedőleg, szóllani felesleg volna“ Vitk. munk. II : 196; „hasztalan, *fölösleg* aggalom“ Vajda Ján. uj. költ. 68; ilyen értelemben rendesen tovább képezve: *fölösleges*; „a Kristus érdemiért és *fölösleges* elégtételiért bűneinkkel együtt megbocsáttatnának“ Biró M. angy. szöv. 132; — *előleg*: előre fizetett részlet, kölcsön, vor-

schuss; *előleges*: megelőző, előre történő; *előleg*i „a priori való” (többször előfordul Kerekesnél Ért. és kitér.); — az *esetleg* = a véletlen; „a rossz lelkiismeretre az időváltozás és általában minden esetleg nagy hatással van” Kisf. társ. évl. új f. II: 432; *esetleges*; — leggyakoribb itt a melléknévi -s-féle továbbképzés: *ódalagos* l. fönt 6 sz.; *oldalagos*, Boda, emb. nemz. törv.; *futólagos*, *tevőleges* v. *igenleges*, *tagadólagos* (egyszerűben *igenlő*, *tagadó*); „rajzolatim *részlegesen* csak, azaz nem szólnak egész országról, hanem egyes tájakról, városokról s falukról” Tud. Gyűjt. 1836. III: 97; „az ekkleziásjak erős és hatalmas, templomjok *aránylagos*” u. o. III: 105; a *szenvedőleges* Adonis hidegsége Kisf.-társ. évl. új f. III: 84; a képviselők *ujólagos* [rendesen: ismételt, megújított] éljenzései közt, Ellenőr XI: 467; — *féleges* e h. félleges, hiányos, l. Ny. VII: 540; *elfélegelni* l. u. o.;¹ „hogya tele volt ez az edény; kár volt *megfélegesíteni*” — meghiányosítani (Kolozsvár) Ny. VI: 340; az *egyveleg* is talán -leg-ragos határozó volt (*egyvel-leg?) s csak ezen át lett belőle önálló főnév.²

11. -kor: „az idő és ez *Akkor*... nyomorúságoknak Ideje és Akkora” Madarász evang. 226; „ha elnyerheted azt a gyűrűt... akkor nevezz férjednek, de ezen *akkorhoz* oda irhatom: soha!” Győry V. Shaksp. XIII: 210 = but in such a then I write a never (Herwegh: aber zu solchem dann setz' ich ein nie); még *akkor nap* elmenének: selbiges tages Kaz. III: 19; „akkor’ nap” Szollosub beszélyei 114 (a hiányjel szükségtelen, mert ámbár ez mindennapi népies szólás, nem tehetjük föl, hogy éppen ebben az esetben kopott volna el az *i* képző); csak akkor héten (Bihar) Ny. VI: 520; akkor tájba’ történt, akkor tájt; „akkortól fogva” Magyarai orsz. roml. 31; „akkorból valók [e tépett virágok], míg titkon szerettelek” Tóth K. össz. költ. 139; „este történt, a nyomok *akkorról* valók” (a tisztaeszlári pörből); oh maradjon csak *akkorig*, Shaksp. XII: 104; akkorra, akkorára; „*akkorbeli* udvarbíró Tarnóczy nram contentálta Kdet” Lev. II: 238; *akkori* M. A. — *mikor tájt* Ny. III: 466; mikorra; mikori; — *mindenkori* mosolygásban Kaz. II: 65; — *egyébkori* SI.; egyéb kori szokásunknál nagyobb M. A. tan. 1266; — *jókor időn*: tempestive Sz. D., Kr.; idevz légy, *jókori* reggel Kaz. Geszner 231; „*jókorabb* tessék máskor berukkolni” Üstökös XXIV: 743 (rendesen: jobbkor, korábban); — „mikorontan az mezőben vagy, és tudni akarod hány *órák*ort legyen, végy fel egy szalmaszálat”... Csisó N.; öt órától fogva délig, azaz tizenkét órákorig u. o.; „hány óra-

¹ U. o. azt mondja Thewrewk E.: „A *félleg*-ből lett *félleges*, mint *oldalag*-ból *oldalagos*. Ezennel azt is észrevesszük, hogy a nyelvújítás idejében kelt *részleges*-féle melléknévek a népnyelv-nyújtotta analógián alapszanak”. (V. ö. u. o. 537 Imre S. és Barna F. véleményét). — Megjegyezhetjük ehhez, hogy a fönt idézettek közül legalább egy, a *főtőseges*, már a nyelvújítást évtizedekkel megelőző irónál, Bíró Mártonnál, fordul elő.

² A *felül* és *belül* szóból is képeztek furcsa módon ilyen alakokat: „inkább a dolgok gondolatmelyét, mint *felüleg*ök mozgékony csillogását használni”. Tudománytár 1841. IX: 329 (ma felület, fölszín); *felüleges* u. o. VIII: 301; *felülegesség* IV: 139 (ezeket Kazinczy Gábor használja); *felülegesen* Tud. Gyűjt. 1835. V: 108; — „hogya olvasóinknak egy *körülbelőleges* fogalma legyen ilyen iskolák szervezetéről” Magyarország (napilap) I: 253. sz.

kor van?“ Ny. IV : 555 ; közönséges kifejezés a székeleyknél ; — „mikor *ebédkorra* jutottanak volna“ Érdy c. 472 ; *ebédkorig*, *vacsorakorig* stb. (Göcsej) ; *estkori* harmat Vitk. munk. I : 126 ; *napnyugotkor után* Ny. VI : 467 ; „má mi nem rukkolunk be *esztend' ijenkor* előtt“ (Nép, Somogy) ; „még elfonnyadttságában is lehet *kinyúlásakori* frissességéről itélni“ Báróczi munk. VIII : 50.

12. -*szer*: *egyszerre*, *kétszerre* stb. ; *előszörre*, *másodszorra* stb.¹ ; „ezen szentségeket *egyszer*nél többször nem szabad venni“ Bíró M. Angy. szöv. 252 ; *egyszer*nél többé RMK. IV : 98 ; — *ötször ízben* : quinquies Döbr. c. 295 ; *tízszer ízbe* is miveltétek, Melius Jób 45 ; — „az mit olesón bévettél, azt *kétszer drán* adjad ki“ Zvon. post. II : 191 = *kétszeres* árán ; *háromszoros*, *százszoros* stb. ; *éccönös éccé* Ny. VI : 465 ; — *előszerbeli* egyházak minden állatban valának jobbak, mint mostan Érs. c. 309 ; — „kedveljed az ő *egyszeri* elégséges áldozatját“ Técsi, Liliüm hum. 112 ; az *egyszeri* ember stb. ; a retek *sokszori* ételétől a téj öregbül, Nadányi, Kerti dolgok 321 ; az ilyen *sokszori* beszélgetései az atyámnak Mik. mul. n. 310 ; *másodszori* Vör. munk. II : 312 ; *másszori* SzD. ; — *kétszeréz*, *megtízszerez*, *sokszoroz* (*szoroz*) ; apró szobrok *sokszorítása* VUjs. XXV : 790.

II. Névutós szók.

Előre bocsátjuk, hogy a névutók közül némelyek minden alaki különbség nélkül mint külön határozó szók is előfordulnak ; ilyen alkalmazásukban szintén válhatnak önálló névszókká, de ezen eseteket a többi határozó szók közt soroljuk föl (p. *alattas*, *fölöttes*, *helyettes*, *utánoz*, *nélkülöz* stb.).

1. *fölött*: *Temető-felett*, *Nagy-borozda-felett* (dülők részei Ny. III : 143) stb. eff. helynevek | *gyermekálmaim földönföli tündérgyermeke* Pet. I : 29 ; v. ö. *föld-fölötti*.

2. *alatt*: *Kertek-alatt* stb. eff. helynevek ; „*szöllők alatti* kopárság“ (helynév, Tolna) Ny. VI : 384 ; *Hegyalatti*: (ragadványnév, Gyergyó) VI : 336 ; a *földalatti* lakokba: in die unterirdische wohnung Kaz. I : 362, 363 ; *földalatti* álma Pet. | „*talpalatnyi föld*“ talán egy megvolt vagy föltételezett *talpal* igéből van képezve, de érdekes és figyelemre méltó a következő etimologizáló helyesírás, mellyel újabban is találkozunk néha: „egy kr. jövedelem, egy *talp alattnyi* föld nélkül“ Kaz. lev. III : 351 | a ki alkalmatlankodik, a ki utunkban van, arról azt is mondjuk, hogy lábatlankodik, azt is, hogy láb alatt van ; ez a két kifejezés van összezavarva a következőben: „a férjek a pipázóba lőnek számkivetve, hogy ne *lábatlankodjanak*“ Jók. hétközn. 155.

3. *előtt* időhatározókban: a *délelőtt* (der vormittag, l'avant-midi stb.) ; *délelőtről* délutánra, *tegnapelőtről* mára halasztották stb. ; *tegnapelőtti* ; „mint ezredév előttről szól a könyv, úgy találtam most is a

¹ A másod, harmad-féle számneveknél ezt a szabályt állítja föl Szvorényi nytan 147. §: „A sorosztók csak a *ra*, *re*, névragot vehetik föl, mint: *előszörre*, *másodszorra*, *negyedszerre*“.

nemzetet“ Tóth K. össz. költ. 65; „orvosi rendelvénny az 1416. év előttről“ Ny. II : 68 | helyhatározó csak egy van: *előttemez* coramisare (v. ő. *előttez* a hat. szók közt).

elé: elibe felé Ny. III : 372.

4. *mögé*: „a Lengyelne háza mögéig mentünk“ (a tisz-eszlári pörből).

5. *után* csak időhatározókban: *a délután* (der nachmittag, the after-noon stb.); *délutánra, délutánig, délutáni*; — *husvét-utánra* stb.; *ezutánra* Ny. VI : 517; sietni kellett, az idő éjfélutánra jár Jók. RR. II : 83; ezt sem végezhetette el, kénytelen volt, azzal a hivatalóra utánra bízni magát u. o. III : 5; — *ebéd-utáni*: pomeridianus MA.; egy *halál utáni* valami A. Haml. 70; *diadal utáni* békeség Pet.; — *pünkösöd szombatjától fogva szentháromság után* napig (?) Lev. I : 293 | *az egymásután*, a teendők egymásutánja, németül is *das nacheinander* | Orczy L. báró azt mondja, nem bánja, ír verseket, jó lesz könyve „*hátszótának*“, azaz mesélni valónak.

6. *mulva*: „tíz nap mulvánál előbb nem kell“ (Nép, Veszprém).

7. *óta*: „vérében van s oly *régótai*, mint ő maga“ PNapló XXXI : 272. tárca; *mióta*, Kapnikbánya, CzF.

8. *közt*: egy szerencsés *négyszemközt*: un tête-à-tête Kaz. munk. I : 204; „a feddés nem az egyetemi tanács előtt történt;... ennek folytán adta az ifjakkal *négyszemközt formán* tudtára a rektor ezt az ítéletet“ Hon XIX : 55, 3; „a világok *közt*i téreket“ Pet. Salgó.; a tenger s ég közötti végtelen, Pet.

közepett: „az ország *közepettén* fölállítandó egy hadi iskola“ Tud. Gyűjt. 1822. VIII : 113.

9. *körül*: a pleonasztikus *körülött-, körül-* alak már régi, p. „középén egy öreg tábla gyémánt, *kernyülötte* hat kicsiny gyémánt“ Radv. csal. II : 256; az *kcörccöltem* való leány u. o. III : 163; „minden egyes *tárgy körüli* vizsgálatainkban“ Tud. Gyűjt. 1831. XII : 3; Á.-nak az *iskola körüli* érdemei = az iskola körül szerzett é.

10. *mellett*: *az egymásmellett* (das nebeneinander der dinge).

11. *felé*: a sok nép kíséré ő felségét szinte Szeged *feléig* Erd. tört. tár I : 13 | ott maradtam *dél feléig* = dél tájig; azt gondoltam, *dél felére* elvégzem (Nép).

felől: „nem holmi több *felől*ről összegyűjtendő véleményeket“ Tud. Gyűjt. 1836. VIII : 58; *mindenfelünnöt* IV : 69.

12. *iránt*: a szülők *iránti* kötelességek stb.; „*irántami* gyöngédségből elhallgatá“ Obernyik besz. 28. | *eggyarántos*: „a bor különféle, de jó pénz egyarántos“ Orm. Ny. VII : 525; nem *eggyarántossan*: nem mindig egyformán, Somogy, Ny. III : 275.

13. *ellen*: kores szavaink nem hogy célszerűek volnának, hanem egyenesen *céltellenesek* Ny. IV : 359; ütemes lábbal s *ütem-ellenesen* A. Arist. III : 15; az egyszerű *ellenes*-t l. alább; — *egymás ellentiség, ellentemi* keserűség, az új kifejezések közt idézi Lovász Nyelvúj. hibái 35.

14. *helyett*: „ezen téntát, azon arányban, a mint kigőzőlög, vízzel *helyettesezhetni*“ Tud. Gyűjt. 1836. VIII : 53 (= *helyettesít*, l. a hat. szók közt).

15. *nélkül*: *atout-nélkül játszan*i (sans-atout); „a felőlünk nélkü-lünk fölött halotti dalt zengenek a köz jóllét vértanui“ Nagy Ignác, Tisztuj. I. fől. 3 jel.; *főnélküli* hat leány Népk. gy. I : 144; *végnélküli*, Arany II : 333; mód nélküli mulatság, a fa s bokor nélküli róna, Pet.

16. *miatt*: „eltakarítom és *kezem miatti* haláláért felelni én fogok“ A. Haml.

17. *szerint*: „a magyarosságot nem áldozza föl a kifejezés *szó-szerintjének*“ Szász K.; — *szószerinti* fordítás, *betű szerinti* értelem stb.; tudja, hogy *kedve szerinti* a népnek ez ujság A. Buda h. (l. még alább a módh. szók közt).

18. *kívül*: *rendkívüli* (a *határon kívüli* stb.); *önkívület*, l. bevez.

19. A *szinte* is névutónak látszik ebben a régi kifejezésben: *ő-szinte való*, azaz saját színében való, nem tettető, ma csak *őszinte* mint mn.

III. Határozó szók.

Különösen a határozó szókat, tehát az alapszavuktól már amúgy is elszigetelt, izolált adverbiumokat használjuk nagyon gyakran önálló névszók gyanánt. Ezeknek fajképét, típusát az ilyen kérdő határozók önállósítása szolgáltatja: *a miért*, *a mikéntje* vminek stb.; példák: „itt is tehát minden a mértéktől, és ha így mernék szólni a *Hol-tul* és a *Miképpen-tül* függ“ [= a cselekvésnek helyétől és módjától] FMMinerva I : X. l.; „Caesar: Mint jó barátok aztán indulunk. — Brutus: Hogy a *mint* nem mindenkor egy, ó Caesar, Brutus szívének fáj e gondolat.“ Vör. JCaesar II. fv. 2. szín; „a teendők *miképpje* értekezletekben állapíttatnék meg“ A Hon XVII : 308. est.; „együtt kapjuk a *hoggyot* és a *miértet*“ [Tacitustól, hogy történt és miért történt] Havi Szemle III : 215; „hoggy lesz ez, hoggy lesz az; de hányféle *hoggyot*, hányféle szép dolgot össze nem álmodott!“ A. Toldi X : 12 („Hoggy adja kend? Hoggyért nem adom“ Nép, Dunán túl. Ide tartozik ez a kifejezés is: *ha óta* Ny. II : 325 stb., mert ez a. m. „seit wann, mikor óta, mióta“; l. még alább az időhatározókat.) — A német is gyakran él így ezekkel a kérdő határozókkal: *das wie einer sache*, vminek a mikéntje, *das warum* stb. Így a franciában: *le comment*, *le pourquoi* stb.

1. Helyhatározó szók:

itten: *itteni* először SI-nál.

ottan: *ottanság*, említi Lovász nyelvúj. hibái.; ma is használják Zemplénben: *ottanság* terem a jó bor, *ottanság* láttam a minapában Ny. VIII : 39.

ide, *oda*: — *idánok odánok* [-nak] rángotnya (Göcsej) Ny. II : 371,86; „gyere te ide; innejd odánok éppég ollan messzi van, mind onnajt idánok“ VII : 468; *oda felé* tart, hol kutatás az örvény A. Jókai örd. — *idáig*, *odáig*; — *idébb*, *idább*, *odébb*, *odább*; „*amodább* a haredüh mennydörög s villámlik“ Szász K. Álmos 96; — az *idéz* szó úgy látszik az *idő* származéka (l. a nyelvtört. szótárt), de mai jelentésével az *ide* szóhoz csatlakozik; külömben előfordul már az Érdy c. 21. lapján: „istennek ítéletire idéztettem“; továbbá RMNy. II b : 148, C., MA.; való-

ban az *ide* származékának látszik ez a csángó kifejezés: „a leányt el-idézte a házból”: elűzte Ny. III: 3; — *el-odáz*: eltávolít; „a túrót igyekezik *elodábbítani* az ura keze ügyéből” Jók. RR. III: 7; v. ö. *to-rábbít*; — *odabeli*: oda való (1591) Ny. IV: 71; *odai*: illius loci SI. (ellenben *idei* megint az *idő* származéka, *ez idén*=ez időn, ez évben).¹

innen: *Dunán inneni*, *Tiszán inneni* stb.; *innenső*; „egy kard volt a jobb kezébe, az *eminnentsőbe* meg egy kereszt” Ny. IX: 281. (*errülső*, l. a *-ról* ragnál); — „telik a fővárosi közönségből elég látogató *innenre* is, *túlnanra* is” Föv. Lap. XVII: 576. l.

schonnan: *schonnai*, a kiről azt sem tudják, hol a honnja, hazája; *sohonnyai* SzD.; *Sohonnai* mint név már a 16. szban előfordul Ny. IX: 367; *Schona* bácsi, gúnynév. Somogy, X: 86.¹

túl: „az Nyargan wyzenek *tullyan*” 1568. Tört. és Rég. Értesítő V: 92; — a *túlpartra* evezének Kaz. II: 223; a koporsó *túl felénél*: an der andern seite des sarges V: 194; *túl-súly*, *túl-buzgó* stb.; „a *túl-hít*, mely szétszakítá multunk jogát, mert szebbet álmódott” Délib. hőse I: 56; — *túlon-túl* „túlságosan”, p. túlontúl elég=untig elég; „vágysz, csakhogy kevésbbé, mint én: én vágyok *túl a túlon*” Rákosi J. Shaksp. Cymb. III. fv. 2. jel. (for mine's beyond beyond, denn meins ist grenzenlos); *lektüfelüre* erigy! (leg-túl-felül-re) Ny. III: 318; *túlnan*; *túnára* VII: 381 | *túlság*, *túlságos*, *túlságosan*; — *túlsó*; — *túloz*, *túlzás*, *túlzó* | *Dunántúlról* semmi hírt nem hallhattam Lev. II: 133; „fájhat szíved külső földért, a Dunántúl jó országért” Thaly Adal. II: 296; „fájhat szíved túlsó földért, Dunán túlfelől-országért” u. o. 300; „lány: meglehet, hogy *Túladuna* azt így mondja, mint ahogy viszont *Túlatísza* jányának mondja” Kaz. Glottom. 85; tudván hogy engem *túl a'* Duna gyűlöl Kaz. lev. II: 280; a muszka rátehenkedett a *Túladunára* Borssz. Jankó 495. sz. 8; *Tul-a-Rajnára*, Szász K. Nib. 202; *túlatíszásan* Kaz. lev. Kisf. 242; *tul a Dunáni fi* Kaz. lev. I: 276; „Aradra megy, és oda hagyja a *túladunaiságot*” Vitk. munk. III: 47; — „hány milliónk vándorol évenként a *határon túlra*” Országvilág I: 51. l.; van ott egy koresma, *azon túlig* mentünk (a tiszá-eszlári pörből); — *renden túli* Vör. II: 326; *mértéken túli* stb. | *túl-túl formán* Ny. V: 473.

tova: *tovább*, *torébb* („megy *továbbra*, lant kezében, kémlelődve meg-megáll” Bajza I: 149); kicsinyítve *továbbad* (már Érdy c. 346 b. stb. egy kevésse továbbad mene: progressus est paululum, Pesti G. evang. 59; némelyek *t*-vel írják, p. „mind továbbat” Szász K.); még tovább kicsinyítve: *torábbatka* [később] Megy. zsin. II: 28; boldogságomnak nevezem *torábbadig*: unterdessen Kaz. Sara S. 92; vminek *netovábbja* (das nonplusultra, necplusultra); „hogy az eltérés netovábbjával tisztába lehessünk” A. próz. 58; a *nem-továbbat* már elértem én Pet. *további*; *továbbít*; — *tovaság* Vör. II: 303; — *fartováztatni* a marhát (Nép); — *tétováz*; a *tétora*; *tétovájukban* rátévedtek a helyes ösvényre Ny. X: 505.

belül, *benn*, *be*: *belőlről*, *belülről* von innen („mint kit *benről* kigyó szúra meg, ijedten riadt fel” Jók. vadon vir. II: 207; az ajtó

¹ Ugyanolyan értelemben németül: „sein vater war ein überall und nirgends, der in der welt herumzog” Spielhagen.

„*belről* el volt zárva“ Obernyik besz. 51); „ad intra: *belülre*, ad extra: *kivülre*“ GKat. (Imre S. 93) *belülre* Szász K. Nib. 501, *kivülre* 370; *be felé*; *benek* (Göcsej); nem csak az ajtóig, de egész *beig* elviszem Ny. V : 230; *beharangszó* III : 275, IV : 226; — *beljebb*, *bellebb*; *bel-lebbez* internál; — *belédés belé* Dug. *belesleg belé* Fal. (I. Kreszn.); — „a *benti* lámpás elromlott“ (Nép); *benső-ség*. — „az gyermek minden *belől* betegségét meggyógyítja“ Melius herb. 19.

kivül, *ki*: *kivülről*; *kintről* (Nép); *kivülre* „ki felé“ Kaz. III : 82, GKat., Szász K. (I. *belül*); *kivülött*; szoros honnyánál *kivüllyeb* soha sem lépett Fal. NE. 35; — *ki felé*; *kinck* Göcs. Ny. XII : 142; *kiljebb*, *kijebb*, *kiebb*; érzéseim *küljebbre* terjednek: meine empfindungen erweitern sich Kaz. V : 98; — „irjon Kd. az oda *ki* ujságok felől“ Lev. II : 71; *kiút* I. Ny. IV : 109.

fölül: *fölülről* = *fölülnet* (csángó); — „boldog, hol a korona fordul *fölülre* s láthatatlanná teszi a keresztet“ (ujabb) PHirlap IV : 58. mell.

fönt, *fönn*: *föntről* (Nép) = *fölülről*; — „ifjú, önt elragadja magasba, *fönnre*, dicsvágy s képzelet“ Délib. hőse 41. l.; „e *fennre* küzdő ifju büszke lélek“ u. o. 64; őreid a félelmet oly *fennre* vonva tartották: halten die furcht so angespannt Kaz. VIII : 225; — *fönnen*, régóta használt állapothatározó alak, a. m. magasan, fönsszóval, büszkén stb. (p. „fönnen vallja“ Gyulai; *fennent* Ehr. c. 4); *fönnnyekedik* SzD.; — „nagy *fennyel*“ mint elavult kifejezés van említve Ballagi m. n. szótárában | *fönnnebb*, *föntebebb* (feneb való, Pelk. Vv. 10); én fenn állok s még *fenntebbebbre* hághatok: ich stehe hoch und kann noch höher steigen Kaz. VIII : 173; leg fenebbebb fogta vala az dolgot Carthago ellen Zvon. Pázm. 3; — *fönnnebbi*, *föntebebbi* der obige; — a csendesebb, *fenntebebb szerelem*: eine stillere, höhere liebe Kaz. I : 327; *fenntebebb lény*: ein höherer geist 359; *fenntebebb tűzzel*! höherer mut! VIII : 292; ott buja tömötséggel s *fenntebebb-nemű* szépséggel nőtt minden II : 52; a fentebebb és alsóbb méltóságok Kaz. Sall. Jug. 3; a szépség „fentebebb sugárt nyer“ Szenvey, Messzinai hölgy 63; „Árpád búsan néz rá, hanem harag nélkül, s nagy homlokán fénylik fentebebb gondolatja“ Szász K. Álmos 146 | *fennyeden* Ball. (v. ö. *könnnyeden*: *könnnyeden*); „csak fennyeden van érintve Homérnál“ Figyelő IX : 70; — *fönség*: majestas; — *fönti* = fentebebbi; — *fennentes* Tsz. — *fensőbb-ség*; — nem *fenntez* és még sem ejt el semmit: will nicht zu hoch und lässt doch nichts fallen Kaz. VIII : 191; „*fenn-nezni*: l főnhéjazni“ Ball.; — *fönnelgő*, *fönnelgés*; — „fen csapongás, *fen remény* könnyen hull utánatok, — ti szép álmaik voltatok“ Bajza I : 21; dicső anyám! ha élvezhetnéd önézetem *fendálmait*! Sárosi, Arany tromb. 168; *fönnsszóval* (régente *fölszóval*), p. A. II : 246; *fönnhangon*.

föltött: *föltöttébb*; kit Lajos is látván örvende felettébb A. TSz. XII : 81; felettébb boszuját állani: acerbius ulcisci, Deesi Sall. 37; — a *föltöttes* hatóság MTanügy IV : 397, ell. *alattas*.

föl (*fölé*-ből elrövidülve, mint *meg megé*-ből stb.: maga az alapszó is *föl* s ez mint rendes névszó szerepel ilyen kifejezésekben: *tej-föl*, *vminek föle*, *föl-szóval* (régí), *felföld* stb., mint *fej-al*, *alja*, *alföld*, *bel-öld*, *külföld* stb.): *föl felé*, *fölnek*: nem taláto e, naon *fének* lőtt Ny. VII : 467

(Göcsej); *fölig* l. *alul* | *feljebb, fölleb; fellyebb felé* ne emelkedjék MA. tan. 744; *feljebbre* nőtében büszkén nézgett alá Vitk. II : 136; *feljebbi*, Brassai S.; *feljebbecske* (Hszék) MNyelvészet VI : 226; *föllebbez*: appellál; „a fellyebbező nyughatatlan elme bármint erőlködjék“ Bacsányi költ. 115; „föllebezi a szót: nagyobb hangon, kevélyen közbeszól“ Ny. VIII : 83 | *alá-s-felezni*: habozva beszélni Ny. IX : 181; — *fésallát* főzők, l. *alá*; — „ez [a régi hajviseletem] mégis szebb mindazon változatoknál, melyek azóta fűrtözés, *fel-konty, le-konty*, előre- v. hátrasímitás, felborzolás, fonás v. csavarás alakjában bosszantották szegény fejemet“ Koszorú 1879. 389; „minek ottan az a *fölút*?“ [a budai vároldalban] kérdezte egy ötéves fiú; *fel-nyakú*: felálló gallérú (ing) Ny. I : 381.¹

le: le felé, lenek, leig | *lejjebb* „hogyan utaztak? *lejjebb felé*?“ (a t.-eszlári pörből | *le-konty* l. *föl*; *le-farú* A. Arist. I : 244 (ezt a szóképzést a néptől vettem, jegyzi meg Arany; v. ö. fönt *fel-nyakú*).

alá: „megy a gőzös *alá felé*, az én kedves hazám felé“ Népdal; *alának* tart: deorsum versus tendit Kreszn.: „a gályák könnyen eregelnek *alára*“ SzD. Par. majorság 29; *alára*: deorsum SI. | *alább*; nem akarának a becsületben *aláboc* lenni az érseknél Helt. krón. 60; „majd a holdat elhagyják sugári, s vér színében mind *alábbra* száll“ Tompa I : 19; *alábbi* | *aláz megaláz* már a XVI. szban, p. RMK. IV : 87, Dávid F. Keresztesség F7: helyi jelentéssel használja Vörösmarty az Eger III. énekében: „Visszarohantanak öcsöknek bántóira rontván... Azonban őket is a sokaság az öcséhez aláza. Feküdtek vérbe borúlt arccal három testvéri levente“; „Homér tollát ki merje *alásítani* szentségtörés nélkül?“ Vitk. III : 83; — *alásfelez*, l. *föl*; — „*fesallát* főzők (=fel s alá-t = babot; arra céloz, midőn forrás közben a bab fel s alá forog a fazékban)“ Ny. II : 42.

alul: alulról; „ezen pillanatban engemet ére a tour, hogy Ninesivel *alólról felig* jöjek“ Kaz. IX : 122; *Falun alolli lok*, dülő neve Ny. IX : 240.

alatt: alattán, állapothatározó mint *fönnen*: „nem az nyolcadik égen volt mint az egyéb csillagok, hanem csak alattán az égnek alsó részében“ Kulesár evang. 126; alattán maradtak Kisf. K. minden munk. I. — *alattos*: cliens Kaz. Sall.; a bolgárok mint az avarok alattosai Föv. Lapok XV : 768; Vör. II : 385; — *alattomos, alattomban*; — *víz-alatti* stb. — ? *alattság*: hajókötl.

alant: alantan = *alattán*: mi, a kiknek magas aetheri szárnyon lengni nem engedték a múzsa, járjuk alantan a Helikont Vitk. I : 114; ajánló levelet, melynek lapjait vesztegetéssel *alantacsán* kezdé Kaz. lev. II : 112; — „a szív alatt, az, hogy kissé *alantabb*, nagyságra színre egy epernyi bimbó“ Vajda J. uj. költ. 51; a szirttetők csúcsait legalantabb halmaikig rettegés ingatá Kaz. Pyrk. 3; — *alantas* = *alattas*, subalternus; alantasainak parancsolgatni, PNapló XXIX : 253; nagyon alantas fölfogás, A Hon XVI : 279. est.; alantas színvonal stb. — *közlebre* levén

¹ *Fölség* inkább magából a *föl* alapnévszóból képzettnek látszik („se annak felségét, se ennek mélységét“ Faludy, Toldy kiad. 52).

az égben ez, mint más halandók *a mély alanton*: näher dem himmel wohnend, als der menschen tief wandelndes geschlecht, Szenvey Messz. hölgy 152; — egy madarat láta szállani egy *alant* bokorra Kaz I : 46; a halandóknak alant hajlékaikból 98; így III : 55, IV : 194.

elő: *előlső*, *előző*, később *első*-vé rövidítve; a teljesebb alak még ma is fölbukkan a népnelyben: „szeptember *elésején* lett volna a fizetés“ Gyöngyös Ny. IV : 373; *előlről*, l. *hátról*; — „természetszeszélyalkotta bálványszobrok egymásnak *előlgetve* s egymást támogatva“ Jók. Sonkolyi G.⁴⁹⁰.

előtt: *előttenyi* idők (Sirok) Ny. VIII : 367; — *előttezni*: coramissare, Pápay S.; ma *láttamozni*.

elő: az ifjúr háttal ült *előnek*, mintha akasztani vitték volna Ny. VIII : 139 = *előre*, = *elő felé* Kaz. V : 165; *előfelé* Ny. IX : 429; Népk. gy. III : 245; — *ne előzz*: ne állj elé, menj az utamból IV : 82; *meg-előz*, már Pázm.

el: *el felé* Ny. II : 182; a többi a nyeregbe vetette magát s azzal vágattak az óbudai úton elfelé Jók. RR. II : 179.

ellen: *ellen-urak*, *ellenpárti urak* Mon. hist. Okm. III : 197; a jó és rossz minden nemzetnél *ellensúlyban* áll Kaz. IV : 217; — a megszaladtakat keményen üzik *ellenjeik*: den flüchtenden liegen die feinde hart im rücken Kaz. Pyrk. 62; e világ itt ellenekkel s árulókkal van tele: voll von feinden ist die welt, Szenvey Messz. hölgy 87; — ő tenéked ebben *ellent* tart Virg. c. 20; — „iminnen hőség, *ellenül* hideg, oldalul betegség“ Pécsi, Ágost. im 84; *ellenben* = a) átellenben, b) ellenkezőleg, azonban, l. Sim. Köztöszók I.: egymással szíves ellenben Vör. II : 254; — menjetek a kastélyba, mely *ellentekben* vagyon Pázm. préd. 463; *ellenében*, *ellenére*; víz ellenére nehéz úszni, közm. Kr.; — az *ellenbeli* szomszédhoz mentenek volna RMNy. IIb. 191; menjetek el imez *ellentőkbéli* faluba, Kulcsár evang. 7; kérd ki, kérd ki kis fiától, *ellenbéli* szomszédjától Népk. gy. I : 347; — *ellenes*: adversarius, gegner SI.; ellenesen esett: ellenkezőleg SzD.; „ellenes helyett jobb a *visszás*, innen osztán *visszásság* is“ jegyzi meg Döbrentey Dess. J. bártfai leveleire, Dess.-Kaz. lev. II : 298; im tőlök ellenesen találjuk elfoglalva e helyet: da fanden wir sie feindlich hier gelagert, Szenvey Messz. hölgy 130; ellenes körmondatt, Imre S. Mondattan 101. 104, célelleses stb. l. a névutós szóknál; — *ellenez*, *ellenző*: „a mi vmi ellen van, vminek ellent tart“ Lehr, Toldi 409; a bölcsesség *ellenkezik* a természettel: la sagesse contredit la nature Kaz. I : 190; oly nagy *ellenzetet* lehetetlen csak képzelni is [ellentétet] Vitk. III : 118; „ne tessék mindezekre azt ellenezni, hogy hát . . .“ Függelenség I : 178, 6; — *ellenkezik* | *átellenben*; Dunán túl így is: *ellenb'átu*; házam(nak) átellenében stb.; őket az ég *átellenén* a két hajnal harcban lelé, A. Keveháza; *átellenes* (régente: *ellenbeli*).

arcul, régente így is: *arcél*, *arcal*: *arculat*, *arcélat*, *arcalat* (v. ö. *közelet*- stb., bevez.); — *arcal jászol* Ny. III : 233.

hátul: *hátulsó*; *hátulja*: noha hajó orra el nem törött vala, de hátulját az víz mind elszaggatta vala RMK. IV : 203; az hajónak az hátulja, Forró Curt. 125; *hátullyal* avagy utolsó sereggel megerősítte-

tett: tergo seu agmine postremo munitum Com. jan. 148; — *elürü* szebbebet mutat, mind *hátturu* Ny. VII : 467; lassu csapdosásban lebdesett *hátulra* [ruhája]: flatterte rückwärts Kaz. III : 102; nagy része Diaetai Múzsájának etc. arra való, hogy mint idéten fajzások, *hátulra* vettessek Kaz. lev. II : 55. rendesen *hátra*.

utól: utolsó; — excretum: *utoly*, ocsú, e. tritici: *búza-utóly*, ocsúja PP. *utólja* MA. napoknak *utoli*, Bécsi c. Mich. IV, Münch. c. Máté XII, Luk. XVI; *utólygamból* [hátsó részből] Haller hárm. h. II : 227; — *utólb*: posterius MA. (*legutolb* Deesi Sall. Jug. 18), ma *utóbb*; *utólbán*, *utólbani*, l. bevez. az -i képzőnél; *-utólszor* MA.; „nem adta az vendég-ségnek elein az jó bort, hanem *utolra* tartotta“ Telegdi ev. I : 233; *utólrá*: ad extremum Zvon. post. I : 296; — ? *utól-tál-étek*: epidipnides MA.

után: *utánoz*; *utánnazni* imitare Tud. Gyűjt. 1818. II : 80; „*utóbb*. mivelődő nemzet tagjai *utánmazgatnak* köntöst, szokást“ Élet és Lit. II : 359. „Azt mindjárt megküldöm, a többit is, a mint lehet, *utánozom*. Ezt írja egy egyszerű kolozsvári asszony eseléd ismerősének.“ Ny. III : 317.

mellé-ből származik *mellöz* (elmellöz, *mellözhetellen* SI.), mint *elé*, *elő-ből* *előz*; mégis jó elmellőztetni az alkalmatosságot Vitk. II : 42.

között: *közöttes* örs: zwischenposten, Fogarasi.

környül: „rémülének ezen efezumbéliek, zsidók és pogányok az *környülbéliek*“ RMK. IV : 185.

átal, *át*: *átal-út*, *átalabb út* (rövidebb, Ny. V : 396; MNyelvészet VI : 316 *átalabb* is) régente gyakran használt kifejezések; *átal beszéd*, Telegdi ev. 1 : 37; *átal deszka*: catastroma PP. lat.; *átal fa*, *átal kapu* MNyelvészet VI : 316—7; *átal-halál*, l. Kriza vadr. 524 a zinár szónál; újabb: *át-ház* durch-haus; — „hová mégy? — *Túl-át-ra*“, jászberényi tréfás mondás; — *átalában*, *átaljában*, *átalán* im allgemeinen, im pauschale; *átalán fogva*: omnino, Veranesics; *átalános* allgemein, a népnél így is: *átalányos*; innen van elvonva ez az ujkeltű szó: *átalány* pauschale; — *általság* „szélesség“ (a keresztnek általsága és hosszúsága) György. c. 11, Thewr. c. 9; — *el-átal*-ja vkinek szándékát, útját (székely) Ny. IV : 404 *átló*, a négyszögben, geometriai műszó.

keresztül: *keresztül-szalma*, *keresztül-gazszál*, l. Ny. VI : 416, 417, 569 stb.

össze, *össze*: *összeveleg* „összevéve együttesen“ Matkó, Sámbar, Pósházi; — *összeességgel* RMNy. II : 22, Erdősi, Lépes, Medgyesi, Matkó; *összeség* SzD.; — *összes* Kemény élet.; *összesen*: „a szervezet digeráló, elválasztó s *összesítő*, vér és salakképző működése“ Rákosi J.; — *összébb*; szeress, én nyájasan *összébbre* vonzom a szent kötelet, mely hozzád csatol Shaksp. XII : 53; — újabban alkotott szók: *összeg* summa; *összhang* (v. ő. *viszhang*), *összbirodalom* stb.; — de népies az *össze-marok*: össze-fogott, kettős marok (Ormánság) Ny. I : 424; „egy *össze* marok liszt“ Melius, Sám. 196.

vissza: *vissza felé*; *visszáról* Cz. F. „a kivitelen *visszáról* fogá“ Délib. hőse I : 12; *visszajáról*: von der rückseite; *visszára* vizsál: visszasedor, hogy kibomoljon A. TSz. VI : 12, Gloss.; vminek *visszája*: rückseite, revers; a tanács *visszája* A. Buda h. III. én.; e mai szertől soha

el nem állok, Etele öcsémrel visszáat nem csinállok I. én; „visszáat vonni“ régente a. m. visszázkodni; vegye ki visszáját az én galibás dolgaimnak, lássa, hogy ha lehet vmi jobbulás Lev. II : 258; — *vissza kézből*, Szeged n. II : 108, 109; a feleslő *visszahang*, Bacsányi költ.² 81; ma *viszhang* (v. ő. *öszhang*); *visszauton*: visszamenet, jött be hozzám Ny. I : 333; *visszaút* Szász K. Nib. 232; „a föld mosolya, fénye az égnek, csak *visz-sugárok* arcod fényből“ Szász K. ford. I : 91; — *visszább*; — elvesztett két esztendőm nem juthat eszembe *visszás* emlékezet nélkül Kaz. lev. III : 116; minden, a mihez fogok, ízetlen, untató, visszás előttem Vitk. III : 56; A. II : 219; — *visszá*, *visszálos* PP. 1801; (*visszáros*: visszás, tekeres, facsaros, Kriza vadr. szótár); *visszázkodik* PP. Bacs.² 41 (rendesen így írjuk: *viszázkodik*; ezekből vonták el újabb időben a *viszály*-t); — *visszakozz!* tornai műszó; visszakozó szándék [visszavonuló sz.] Ellenőr IX : 334. est. | *visszán*: visszásan, visszáján, fonájára (varrni, irni) Ny. II : 278; fordították *visszánosan* a dolgot Ny. VII : 320; *visszánoz* MNyelvészet VI : 209, Háromszék.

viszont, *viszon'*, *viszontag*: *viszonti* Csok. 44; *viszontagi* SzD.; *viszontság* Berzs. = vizontagság | *viszonytságba* volt Ny. X : 137; „jó viszonyban voltak egymással? — jó vizonságba voltak“ (a tiszta-eszlári pörből); az örök törvények *viszonlatot* kívánnak Kaz. I : 353; vergeltung; gyötrellem *viszonláng* nélkül a szerelem, Bajza I : 48; *viszonyos* PP.; *viszonoz*; *viszony*; *viszon-válasz* | *viszontagság*; *viszontagol*, *viszonoz'* Gvad., Dug., Kisf. S., Kaz.; *viszontagos* PP. a visszálos szónál.

össze-vissza: az *összevissza* das durcheinander, zürzavar; „sok össze-vissza tankönyvet meg-ett“ Délib. hőse I : 16; zavaros és össze-vissza hangokon mormognak Föv. Lap. XIV : 476; — „minő roppant zavar, minő veszedelmes *összevisszaság* támadna abból“ Kossuth lev. Bemhez; „az ő műve is zavart *összevisszaság*, hatását-veszített, bármily bájos legyen is“ Magy. és a Nagy Világ XVII : 829; — „a nyelvnek még *össze-visszázatlan* korában“ Döbrentey, RMNy. IIb : L. I.

mindenütt: *mindenüttiség* ubiquitas, mindenüttjelenlét C F.

hanyatt (*hanyattá*-ból rövidült): *hanyatlík*; *hanyattlik*, *hanyattlás* PP.; *hanyattló* homály, Bacsányi költ.² 41. (A supinumot is egy ideig *hanyattlónak*, aztán *hanyattszó*-nak nevezték.)

honn: *honnya*, azaz honja, már Ehr. c. 58, Bod c. 12; nincsen sönki honnyába [otthon] a ki egy kicsit kurájja [gondozza] Ny. IV : 275; v. ő. a *haza*; — *honi* katonák Rák.-lev. IV : 514; — *honos*, *meghonosul*, *meghonosít* stb. — a braziliai asszonyok nem igen *otthonosok* Fal. NA. 150: otthon élők; az otthonos (privát) életben szintúgy találhat magának tárgyakat a tragédia Dess.-Kaz. lev. II : 116; ma *otthonos* a. m. magát otthon érző, és olyan hely, melyen az ember úgy érzi magát, mintha otthon volna, barátságos; *otthonias*; — ezen nyelv Dráva és Száva folyóknak folytában *itthonos* volt Vitk. II : 202; — *otthonnan* Ny. VI : 516.

hazul: *hazulról*; *hazunnan* Ny. V : 377 stb, e h. *hazulnan*, v. ő. *tú[ll]nan*.

haza: *haza felé*; *hazáig*; — a *haza*, v. ő. a *hon* azaz *honn*.

közel (egyes nyelvemlékekben s nyelvjárásokban még *közél*, *közél*; ép oly ragos ablativus, mint ellentéte *távol*, *távul*, *távol*): *közelben*, *köze-*

liben v. *közelében*, *közelünkben* stb; — *a közel erdő, forrás* stb.; *közel víz* (Nép, Czepléden) a mosó víz, ellentétben az ivó vízzel; — fegyverrel egymáshoz *közelre* jöni: *sich nahn*, Szenvey, Messz. hölgy 29; Bajza I : 199; „de az a magyart nem várta be közelre“ Vajda J. Béla 20; *közelről; közelünnet* Ny. IX : 530 | *közeldeden*, Szalárdi krón. | *közelebb; közelebb; „közelebbre uszkálsz felém* Kaz. II : 364; lépj *közelebbre* VI : 183; *közelbre*, 1. *alanton; közelebbi; legközelebső*, mint új szót említi Lovász Nyelvúj. hib. 33; *közelebség* | *közeli; község* GKat.; *közeletibe, közeleten* a. m. *közelében*, Dunán túl, 1. Kr.; — *közeledik, közelít, közelget*, ujabban *közeleg* is.

távol: a távol: die ferne Kaz. VI : 202; *a távol ködébe vész, a távolban, távolból, távolról; távunnót* Ny. IV : 69; *Távol utca* Szegeden; — „szemközt állva az *illő távolú* teren“ Bérczy, Anyégin 190; — menjenek azért onnat *távóra* (Gyergyó) Ny. VIII : 229; megszenté a tűz piláncsolását *távóra* X : 40, 45 | *távolb* már Teleki c. 99 stb. stb; *távolabb; a kik a legtávolabb lelkeket barátokká csinálják* Kaz. V : 115; *távolabblag: entfernter* II : 72; *távolabbi* | *távolad* Érdy c. 666 b; *távoadatról* való atyámfia Gvad. Rontó P. X. 1.; *távulat* Kr.; midőn a franciák Jenától még *távolka* voltak Kaz. lev. I : 136; *távolka* Tud. Gyűjt. 1837. I : 64; *távulocska*, Kriza 408; — *távoli; — távolság; a távulság-e* vagy a nyugtalanság teszi azt nem tudom Vitk. II : 87; — *eltávolít; távolít* Fal. = *távolodik* (v. ő. *távozik*), v. ő. *közelít*.

messze: „messze-e még a messze?“ Jók. A m. nép élce; megizenvén ez helyet *messzének* lenni Ehr. c. 39; *messzére, messzire; messziről; — messzebb, messzibb; messzebbre; messzebbi* Arany BH. — *messzezcskén* Fal. Const. 160; — *messzeség* GKat.; — *messzell* Kr.: ha *messzülük* az utat, állapodjunk meg a Tisza rónáin A próz. 506.

2. Véghatározó szó:

A *meg* igekötő: érik a szilva *megfele*, döglik a Pista lova *megfele* (szatmári szólásmód) Ny. VIII : 39; „a 120,000 muszka nyolcad napja szállja *megfele* Tirnovát“ Ellenőr IX : 248. sz.

3. Móðhatározó és állapothatározó szók:

úgy, így: ? „magassága *wgynak* láttatik, hogy az római tornyokat felélné“ Érdy c. 169, e h. *úgy*, v. *olyannak*; — még *úgyabban* e h. még inkább, még nagyobb mértékben *úgy*; „hátha most is *úgy*, v. még *úgyabban* lesz?“ Vas. Ujs. 30 : 599; — *így* kacagott rajtam az egész megye, de még *ígyebben!* s az ilyen kacagás megőrjiti az embert Jók. RR. II : 139; — *iccsig meg iccsig* Ny. III : 225 (ígység? v. ő. „visszamene és felelé: *így s így* van édes anyám“ VIII : 229; *így meg így*).

ingyen: minden ember szereti az „ingyent“ Kovács közm.; legjobb az ingyen; ingyen fejében ritkán hajlik ember a másikhoz, közmondások Erd. *ingyenben való*, már Born.; ma *ingyenes*; a mesterlegények *ingyeni* oktatások Tud. Gyűjt. 1834. I : 47.

kölcsön: *kölcsönbe*; *a kölcsön*; kölcsönkenyér visszajár, közm.; *kölcsönöz*.

igen (l. még alább): te sokban igen sanyarú bíró vagy, az igen pedig semmiben nem jó Kaz.-Berzs. lev. 109; — a kárvallás *igenséggel* nagy Fal. 35; *igenséggel igen* 284; — *igenleni*: igenelni, sokallani SI., Horvát Ádám; megigenlik a dolgot: megsokalják (Szatmár) Ny. VIII: 523; — *igönteleng*: igen nagyon (Ormánság) II: 278.

rögtön: *rögtön törvény*: statárium; mikor kijött a rögtön törvény, négyet akasztottak föl Ny. VIII: 84; *e rögtön út* A. Haml. 109: váratlan, *rögtöni*; „az árvízbizottság ma Ó-Buda *rögtönös* védelme iránt tett intézkedést“ PNapló XXXI: 6; — „hogy azt eloltsa *rögtönében*“ Vajda J. Találk. 83; v. ö. hirtelenében stb.; — *rögtönöz*: v. ö. hevenyész.

hamar (régente a határozó így hangzott: *hamaron* Döbr. c.; maga a ragtalan alapnévszó van megőrizve a *hamar munka*, *hamarja futás*, *hamarosán*, *hamarsággal*, *hamarkodik* stb. kifejezésekben; ezek tehát nem ide tartoznak): . . *hamari* [hamar való] felhágtát, hamar estét soknak A. Buda h. II.

éppen: *épenség* olyan, *épenségesen* hasonló hozzá Ny. VIII: 39; *éppenséggel*; *éppenges éppel* Krizsa 559,400, *éppégős-éppel* Ny. V: 175. *szintén*: *szinténséggel* régebb íróinknál a. m. éppenséggel: Zvon. post. II: 291, Zvon. Osiand. 5; Eszterh. any. 366.

haránt: *haránt-síp* „fuvola“ Kaz. V: 209; *harántos* nyílás Jók. Vadon vir. II: 170 (mintegy csavarral, *részút eszközökkel* és görbe úton A. Haml. 40).

részint: *részinti* Brassai Akad. Értesítő III: 194.

szerint (l. a névutók közt is): „külömben ez a gyors munka is csak *szerintes* [relativ]; van lassan dolgozó is köztünk“ Porzó PNapló XXXI: 90 tárcá.

örömcst: *örömcstebb*; *örömcstben* GKat. 18. observ. azaz örömcstbenben.

egyenest: egyik hit által egyenestben mehet mennyországban GKat. titk. 272.

egyedül: *egyedüli* alleinig, egyetlen; — *egyedülség* Fal. Const. 250. TÉ. 125,143; Kaz. Gábor, Regék XVI. l.

együtt: *együttes*, *együttesen*.

helyett: *helyettes*, Barczafalvi szava, vicarius; *helyettesít* vkit v. vmit: a mai közhasználat szerint a. m. helyét elfoglalja, betölti (CzF. szótára másképp értelmezi); *helyettesz* u. a. CzF., v. ö. *helyettesez* fönt I: 13.

nélkül: *nélkülöz* (v. ö. Ny. V: 242, VI: 60).

A határozó igenevek:

-va: *halva szerrel* vontak ki az vízből Lev. I: 330; *unva-szabásuan* GKat., Ny. IV: 167; — *törve-bab*, *-borsó*, *-lencse* CzF.; — de hogy mi ez dolgot *nyilván* megérthessük, az szent prófétákat szükség előlennünk RMK. II: 103; *legnyilván* és világosabban Pázm. luth. vez.

60; a felelet *nyilván* minálunk 281; nincsen kinek hinni, előbb az erkölcsöt *nyilván* kell venni, miként az aranyat próbakőre tenni Gyöngy. MV. II : 41; — *írvám, írvád, írvája, írvánk, írvátok, írvájok* e. h. írván én, te stb. régi alakok, melyek Erdélyben itt-ott állítólag ma is élnek, s melyeket még századunkban is egy-két író és nyelvész föl akart élesztetni (legújabbban Magyarházi, Ujabb nézetek stb. II. f.)¹ — A *rak-vák*-féle többesnek — mely már a XVI. sz-tól fogva kimutatható² — analogikus magyarázatát Ny. V : 341 kísértettem meg.

-ván: *nyilván*: mert az nagy szent embert im megpróbálá, ki legyen Jó, *nyilván*ban megmutatá RMK. IV : 59; egyetértések *nyilván*ba vala, mint hogy a kifejtőzést hidegen lehetett volna elnézni Kaz. V : 122; — *nyilván* beszéd: egyszerű, cifrátlan (verbis nudis), Pesti G. Toldy kiad. szótár; „szerencsétlenségnek de gonosz sorsára jutott, nem előbbi nyilván szabadságra“ Thaly, Adal. II : 27; Kaz. Sara S. 50; végre az emberek váltásának nagy titka *nyilván*ná leend Kaz. II : 57; *nyilvánul, nyilvánít*; — ki fogok lépni a *nyilván*y piacára Pet. „A táblabíró“ (a véghang módosítása egyúttal a *-vány*-képzős főnevekhez csatolja); — *nyilvános, nyilvános*; minden nyilvános és rejték helyekre: an allen offnen und verborgnen orten, Szenvey, Messz. h. 90; *nyilvánosság*; — *nyilván-sággal*; *nyilvánóság* PP. 1801; *nyilvánóságos*: Offenbar Kaz. I : 370; ha más nyilvánóság látnál vétkezni [v. ö. mostanság]: si videres alium aperte peccare, Nogáll, Lelki kincstár I : 12.

bizvást: *bizvástban* Zr. X : 71, GKat. 18. observ.; „NB. szolgálunk jobbjáink *bizvások* (így) és jó kedvvel is forgódnak“ Lev. II : 37.

Az állítás módját határozó szók:

igen és *nem*: mely kérdésre rövid *igennel* reá feleltetik Corn. c. 31; szád *nem-et* mond, tulajdon könnyeid *igent* Kaz. Sara S. 62; újabb példákat l. Lehr, Toldi 455; *igenleg, igenleges, igenez, igenel, igenlés, igenlő*, l. a szótárakat; — a már megtörtént *nem* lehet, Vajda J. kis. költ. 225; *nemelhető* (ellent. igenelhető) Döbr. RMNy. I b. XLI.

ugyan: „minden ő ígéretei *ugyanok* és Ámenek“ Matkó bány. 327; én is mondtam egy ugyant, meg egy bizont Ny. VI : 130 | amazoknak *ugyan*sága felől semmi írás nincsen Magy. orsz. roml. 456.

alig, elig: „*eligecke*: csak alig“ Hszék, MNyelvészet VI : 226; *eligeske* (?) NyK. III : 18; *aligság*: vix Born. GKat.; *eligság* Soós post. 281 (*aligonság*: vix Helt.); *aligstg-alig* Ny. VII : 38, II : 475, VIII : 225; *aligság-alig* hogy a cuspászt legyűri, áldomáshoz készül, poharát ragadja: Üstökös 1174. sz. 701. l. = *elégcs elig* Ny. V : 180, 468; *alignyira* sem hittem Ny. IX : 34; „*elignebe*: alig“ Hszék, MNyelvészet VI : 222;

¹ Példa a jelen évtizedből: „ítélték volna el észszerűen földérintett alapon: és Z. ma halott ember volna *élvéje* is; vagy mentették volna föl hasonló józan ítélkezés alapján: s Z. élne erkölcsileg, ha *holtában* is“. Független Hírlap III: 144.

² Minden házaid *rakvák* éléssel Born. ének. 514.

— meggyógyult ke immár? még csak olyan *aligossan* vagyok Ny. VII : 467 ;
— *aligban* mult, hogy hozzá nem futottam Vitk. II : 64.

talán : „nem mutathatván más módot, *Talámmal* szól a dologhoz ;
ily nagy dologban a *Talám* kétségbeesést jelent“ Pázm. luth. vez. 246 ;
talámoz : talámmal szól, felel SzD. ; *taláni*, *netaláni*.

4. Időhatározó szók:

ha és összetételei: *ideig háig*, *időre hára*, *hái-bái* : l. Sim. Kszók III. | *soha napján* Ny. II : 513 : ad graecas calendas, közönséges népies szólás ; ama régi időben, a melyet *sohának* híhatnak, Balásfi Csepr. isk. (1616) 317 | *Mindenha*, régi név Ny. IX : 366 ; *mindenhái*, Medgyesi | *egyébhai* Virg. c. 59, 73 stb. ; *néhái*, l. RMK. I : 304 ; „weiland“ ; fölvette a néhai nevet egy szép ősz estén [a macska] A. ; *néha napján* „valaha, hajdan“ és „néha, ritkán“ l. Lehr, Toldi 120.

most, *mostan* : *mostig*, *mostanig* ; *mostantól fogva* (*most óta* Erd. tört. ad. I : 121) ; a herceg s Claudio *mostanra* hozzám ígérkezének Shaksp. XII : 109 ; a *mostanról* A. Huny. csillaga ; — *mostanában* ; *mostanság* (régente így is : *mostanságon*, *mostansággal*) Ny. VIII : 39 ; *mostan időn* Fal. ; — *mostani*.

előbb (maga is valószínűleg **előlb*-ből lett, mint *utóbb* *utólb*-ből, l. a helyh. szók közt) : *előbbi* Dom. c., *előbbi* Jord. c. (v. ö. *előbbeni* a bevezetésben az -i képzőnél ; *elesztebbi* Ehr. c.) ; — *előbbség* : prioritás Pázm., Fal., Kreszn. ; — már *előbbről* ismerte, Életképek 1876. 1042b.

utóbb : *utóbbani*, Tolnai víg. 68, *utólbanyi* Pázm. luth. vez. 170 ; l. bevez. ; l. még fönn *utól*.

mindjárt : *minnyátosan* Ny. V : 377 ; *mingyás* *mingyá* II : 184 ; *mingyöstelen* *mingyá* II : 278 | ? *azontosan* „azonnal“ II : 133.

imént : *iménti* („szégyelte is ezt az iménti kudarcot“ A. Buda h.) ; az *iménteni* mód szerint Helt. aritm. N6.

majd, *majdan* : *Majdan*, régi név Ny. IX : 366 ; a *majdra* nem sokat adok = az ígéretre ; — *majdanság* itt léssen társam Fal. 659 ; *majdani* szemünk behunyása 48.

(*rögtön*, *hamar* : l. a módh. szók közt.)

ma : egy ma többet ér két holnapnál, közm. ; Krisztusnak születése az örökké való Mában volt, MNyilas irt. 225 ; „minden nap vidámb mátt ád“ Rádai G. ; „ma-holnap az élete, már nem sok az élete“ Lehr, Toldi 170 ; — *mára*, *márról holnapra* ; *máig* ; mindenkoron ellenek mondanak mind ez maiglan, Érdy c. 174b ; nekem sem kell *mándl tovább*, Ny. IX : 429 ; — *mái*, *mai*.

tegnap : a *tegnap* ; *tegnapról* maradt ; *tegnapig* ; *tegnapi*.

holnap : *holnapra* ; *holnapig* ; — *holnap* ; halogassa *holnapozza* azt a mit mielkedhetnék, Marg. leg. 43 | az *holtai* nap Debr. c. 241 ; *holvalra* jutván 564 ; az veternyét [hajnali imádságot] megmondván jutának *hota keluere* Kaz. c. 69 ; *holtakelveig* Debr. c.

taval : *tavali*.

hajdan : hajdannak fia : sohn der vorzeit Kaz. VI : 190 ; hajdan idők világítják szememet 145 ; *hajdan időben* Vitk. I : 132 ; *hajdankor*

Kaz. — Dess. lev. II : 298 ; — *hajdanában* ; *hajdanán* u. a. Népk. gy. II : 212 ; — *hajdani* ; *hajdanyi* Biró M. préd. A2b, B2b ; *hajdanti* virágod porba omolt Kísf. K. ; — *hajdanozni* : antiquam morem sequi, veteres imitari SI.

rég : *régebbi*, mostanában használgatják e h. *régibb*.

ismét : „*ismétes, megintes* összeülés“ van ajánlva e h. *ujbóli* ö. Ny. I : 435 ; — *ismétel* : repetit, reiterat, *ismételés* : repetitio, reiteratio Kr. ; ma *ismétlés* ; *ismétlő*, *ismételt*, *ismételve*.

megint : *megintlen*, *megéntleg*, I. Ny. VII : 540.

gyakortasággal Kreszn. Tasi és Zvonarics munkáiból idézi.

soká : *sokáig*, *sokára* ; — *sokáll* A. Toldi I. kiad. 74 ; *megsokál* : időt soknak tart Ny. III : 281. | *tovább* : l. a helyh. szók közt.

örökké : vég nélkül való *örökkéség* GKat. válts. I : 844 : örök-kévalóság.

5. K ö t ő s z ó k :

főnévileg használva elég gyakran előfordulnak más modern nyelvekben is. Ilyenkor mindig olyan fogalmat fejeznek ki, a milyen viszonyt jelölnek a mondatok kapcsolatában, p. *a de* = a kifogás, *a ha* = a föltétel. Így franciául : „pas des *mais*, pas des *excuses*!“ (Droz) semmi *de*, sem mi kifogás! Angolul : without *ifs* or *ands*, szó sz. minden *ha* vagy és nélkül, azaz kifogás, szabadkozás nélkül (így a régi németben *âne iba* : sine dubio). Németül : „im einzigen *zwar* steckt ein kleiner philosoph“ (Jean Paul) ; wenn das wenn und das aber nicht wär', so wäre die ganze welt nicht mehr. — Magyar példák (többet idéztem „A magyar kötőszók“ illető helyein) :

és : „Megérkezett s megkérte Nincsit. Megkérte, s Surányi kedveze felelt, s kívánsz hallani még e gy é s t — s Nincsi hozzámment“ Kaz. Bácsm.

vagy : „Vagy én, vagy te. — Semmi vagy! neked kell oda mened.“ — *Vagylagos*, új szó az alternatívára.

de : te az én *Dém* alatt többet értesz, mint én értetni akartam : sie denken bei meinem Aber viel zu viel Kaz. Sara S. 103 ; egy *De* ! s a *De* mellé egy sok jelentésű pauza : ein Aber, und eine nachdenkliche Pause, Lady . . . u. o. L. még Kszók I : 182.

valamint : valamintégesen Pet. vegy. m. III : 170 ; csodálatos természeti tünemény az, s valamintégesen az alföldi délibáb, úgy ez is éppen csak itt Hunniában szemlélhető Jók. RR. III : 138.

mihelyt : *mihentségesen* Ny. II : 476, IX : 138, X : 41 ; *mihelten-séggel* Helt. új test. L5 ; *mihentes mihent* III : 325 ; *mihentést* VI : 85 (v. ö. *mihelyt*, *mihent*, és *mihelyest*, *mihenest*).

ha : nyelvelmékeink gyakran használják főnévileg : *hával* föltétellel, föltétesen, *ha nélkül* föltétlenül, „*hája*, *conditioja* ;“ l. példákat Kszók III. k. — Ide valók még : „a sok *hátha* közt abban egyeztek meg“ Vas G. Nemz. napsz. III : 26. „*Hátha* minden egy kaoszba veszvén elvész a nemzet és elvész az eszmény. Ah ezt irigylem elmúlt éveimtől, hogy ily *de hátha*-kat nem ismerék“ [skrupulusokat, aggodalmakat] Délib. hőse I : 6.

DR. SIMONYI ZSIGMOND.

A pää (fej) szó szerepe a finn nyelvben.

Pää = 1. „Fej“ (eredeti jelentés): *pääni käy ympärä* [a fejem körüljár] szédelve; *viini käy päähän* a bor a fejbe száll; *päätäni pyörryttää* [a fejemet szédíti] szédülök; *paljain päin* [meztelen fővel] hajadon fővel; *alla päin* lesütött fővel.

2. „Értelem, ész, fölfogás, belátás, emlékező tehetség, akarat, kedv, ötlet“ stb.: *terävä pää* [éles fej] éles ész; *kova pää* [kemény fej] nehéz fölfogás; *oman päänsä mukaan* a maga feje (= belátása, tetszése) szerint; *pidellä päässensä* [fejében tartogatni] eszében tartogatni (Kalevala 25, 58); *pitää pitkin päättänsä* [a feje hosszában tartani] meghányi-vetni, körülményesen megfontolni (Kal. 2, 10 ; 10, 468); *täyttä päätti* [teljes fejjel = meggondolással] komolyan; *harva pää* [ritka fej] gyenge emlékező-tehetség (v. ö. *harva seula* ritka szita = olyan, a melyen minden keresztül esik; tehát *h. pää* ritka fej = olyan a melyben semmi sem marad meg); *saada jotakin päähänsä* fejébe venni [tkp. kapni] vmit; *se ei pysty v. mene hänen päähänsä* az nem fér [tkp. nem hat v. megy bele] az ő fejébe; *olla päättänsä* [fejétől lenni] esze nélkül lenni; *suorasta päästänsä* [egyenes fejéből] rögtönözve; *halkaista päättänsä* a fejét törni [tkp. hasítani]; *hänellä on terästä päässä* [aczel van a fejében] éles esze van; *ajatella päänsä ympärä* [a feje körül gondolkozni] fejét törni (vmin); *omalla päällänsä* [saját fejével] v. *omaa päättänsä myöten* [saját feje szerint] a maga belátása szerint v. a maga esze után; *olla kahdella päällä* [két fejjel lenni] této-vázni, habozni; *omasta päästä* [a maga fejéből] a maga fejétől, magától; *omin päin* [a maga fejével] magától, a maga szántából; *pitää omaa päättänsä* [megtartani a maga fejét] megmaradni a maga véleménye v. akarata, elhatározása mellett, makaeszkodni; *jäi sille päälle* [azon fejre maradt] annál (t. i. annál az elhatározásnál) maradt; *tulin sille päälle* [azon fejre jöttem] az az ötletem támadt; *olen hyvällä päällä* [jó fejjel vagyok] jókedvű vagyok; *sekainen päästänsä* [zavaros a fejére nézve] zavart elméjű; *päästä paleltunut* [tkp. fejefagyott, elfagyott fejű] zavart elméjű, hóbortos; *sai sen päin* [azt a fejet kapta] az az ötlete támadt; *mikä on pistänyt päähäsi* [mi szúrt a fejedbe?] mi jutott v. ötlött az eszedbe?

3. „Élet“: Kalevala, 1, 279—280: „Laivan laskemasiaksi, merimiesten *pään* menoksi“ (— „tengerészek élete vesztésére).

4. „Egyén, személy, ember“: *luulla toisen päähän* [másnak fejébe gyanakodni] másra gyanakodni; *ajaa päähäni* [fejembe hajt] vádol engem, rám tolja (pl. a hibát); *kantaa v. kannella jonkun päälle* [hordani v. hordogatni vkinek fejére, t. i. hibákat, vétkeket] vádolni vkit, vádaskodni, árulkodni vkire; *päällekantaja* [fejre hordó, t. i. hibákat, vétkeket hordó] vádló.

5. „Vég“: *päästä päähän* végtől végig, egyik végtől a másikig; *sormenpää* újjhegy [tkp. újjnak feje]; *nenänpää* [orrnak feje] orrnak hegye; *makkarass' on kaksi päätä: toinen pää ja toinen pää* a kolbásznak két vége [tkp. feje] van: az egyik vége meg a másik vége (köz-m.)

a) „Innenső vég“: *ei sitä päältä arvaa v. tiedä* nem lehet azt előre (mintegy „az idő innenső végéről“ — sit venia verbo!) kitalálni v. tudni; *iske päättä Polkan poika* (előre, először: Kal. 27, 346).

b) „Túlsó vég, befejezés“: *kuunnella päähän asti* végig hallgatni; *kolmen sylen päässä* három ölnyi távolságban [tkp. három ölnék fejében = túlsó végében]; *viikon päästä* egy hét múlva [mintegy: egy hétnek túlsó végéből]; *päättää päähän* befejezni, bevégezni; *se ei käy päinsä v. päihinsä* az nem járja v. nem megy (t. i. mintegy „végig, a befejezésig“) v. az nem vihető véghez.

c) „Nyél, fogantyú, markolat“: *veitsen-pää* kés nyele; *miekan-pää* kardmarkolat.

6. „Teteje, felső része vminek“: *päällä* -n, fölött, fölül; *pääni päällä* fejem fölött; *päällä-päin* fölül, felső részén v. tetejében vminek; *päältä* -ról, fölülről; *katon päältä* háztetőről; *päältä-päin* fölülről; *päältä iskein* [fejtől ütve] általában, sommásan; *päälle* fölibe, azon fölül; fölé, -ra; *päälle päätteksi* [fejre befejezésnek] ráadásul, tetézésül, hozzá még.

7. „Oka, forrása, kútfeje vminek“: *sygy-pää* [hibának v. vétéknek oka, forrása v. kútfeje] hibás, vétkes; *vika-pää* u. a.; *velka-pää* [adósságnak, kötelezettségnek oka, forrása v. kútfeje] adós, köteles.

8. „Irány“: *päin* felé [tkp. fejjel, t. i. vmerre fordulva]; *ylös-päin* fölfelé [tkp. fejjel föl]; *alas-päin* [fejjel le] lefelé; *päättä suora v. suoraan* egyenesen [mintegy: fejjel egyenesen neki valaminek.]

9. „Fő“ (= legkiválóbb): *pää-asia* fő-dolog; *pää-mies* fő-ember; *pää-kaupunki* fő-város; *pää-tarkoitus* fő-cél; *pää-oma* tőke (tkp. fő-tulajdon); v. ö. Faludi F. Minden munk. [Nemzeti könyvtár] 24.: „Ha eszed van, interestből élj, ne nyúlj a *fő-pénzhez*.“)

10. Megemlítendőek még a következő kitételek: *hän on viinapäässä*, melyet kétféleképpen lehet értelmezni, t. i. a) a *viina-päässä*-t összetett szónak véve: „ő van boros- v. pálinkás fejben“ = részeg; vagy — a mi alkalmasint helyesebb — b) a *viina* szót nominativus absolutusnak véve: *hän on viina päässä* „ő van, bor v. pálinka a fejben“ = részeg; ugyanezt a *viina* szó elhagyásával rövidebben így is lehet mondani: *hän on päässään*; továbbá: *tulla päihin* megrészegedni, alkalmasint rövidítve e h.: „*tulla viina päihin*“ [lenni, bor v. pálinka a fejbe; v. ö. *lyödä sauna salpa päälle* csapni a fürdőt retesz rá = bereteszelni: Kal. 35,300];

pimein päin [sötét fejjel] sötétben; *päättä-havin* vakmerően; *päättä pah-kaa* v. *solkaa* hanyatt-homlok, nyakra-főre; *ylipäättä* v. *ylipään* v. *ylipäänsä* (v. ö. svéd: öfverhufvudtaget = überhaupt) általában; *päänänsä* egészen, teljesen; *tuota päättä* azonnal, rögtön, egyszeriben; *yhä päättä* egyszerre, egy időben, egy füst alatt, folytonosan, szakadatlanul; *enim-mästä* v. *parhaasta päästä* leginkább, legnagyobbbrészt.

11. Szárma z é k o k: *päihty-* lerészegedni (l. fönnebb: *hän on päissään*; *tulla päihin*) | *päistikkaa* fejjel előre, hanyatt-homlok, nyakra-főre | *päitse*, plur. *päitset* fék, kötőfék, kantár | *päitsime*, plur. *päitsimet* u. a. | *päittä-* meghatározni (tkp. fejjel, véggel ellátni) | *päitty-* a) meghatározódn; b) = *päihty-* | *päity-* a) végződni; b) = *päihty-* | *päähinee*, nom. -*ne* főköző, fejrevaló, főveg | *päähise*, n. -*inen* fék, kötőfék, kantár | *päähikkö* vakmerő ember | *päähkinä* v. *päähkänä* (*pähkinä*, *pähkänä*) dió, mogyoró (v. ö. gör. *κάρα* fej: *κάρπον* dió) | *pääkkö* a) nagyfejú ember; b) kerguség | *pääle*, nom. -*li* felső, felső oldal (Kal. 25.619) | *pääliskyttäisin* egymáson, egymás fölött (Kiven Val. Teokset I, 75) | *päällekkäin*, *päälleksyttä* v. *päälletysten* egymás fölött | *päällikkö* főnök, fővezér | *päällimmäise*, nom. -*äinen* legfőlső | *päällise*, nom. -*inen* fölülvaló, főlső; a mi fölül van v. a mivel vmi be van borítva | *päällykse*, nom. -*ys* föle vminek, főlső rész; boríték, cziha, takaró; ráadás | *päätimysten*: *päin p.* hanyatt-homlok (Satuja ja tarin. II, 166) | *päätinee*, nom. -*ne* = *päähinee* | *päättä-* befejezni, elvégezni; elhatározni; következtetni | *päättömä*, nom. *päätön* fejetlen; végtelen; oktalan | *pääty-* kerülni vhová, jutni vmire, találni (vmit tenni), lenni találni, véletlenül lenni (Kal. 1, 273; 30, 73) | *päätyty-* u. a.

DR. SZINNYEI JÓZSEF.

Az ugor összehasonlító verstanról.

Pira, poma . . .

Egyik eszme a másiktól fogan, egyik tudomány a másikat szüli. A nyelvtudomány is sok életrevaló sarjat hajtott, köztük a vers-tan észszerű megalapítását. A görög és latin nyelvészet újabb föllendülése maga után vonta a görög és latin ritmika lényegbe ható vizsgálatát, s ma már csupa gyönyörűség látni az eredményes mozgalmat. Az árja nyelvhasznítás nyomán megindult az árja összehasonlító ritmika s a kísérlet sok széppel kecsegtet.

Az ugor nyelvészet hajtásaként pedig az ugor ritmika ígérkezik. Feladata: rekonstruálni az ugor ritmusformákat, mint a nyelvészet helyreállítani törekszik az ugor alapnyelvet; figyelemmel követni az elkülönülés után a változásokat, megmagyarázni a fejlődés, elenyésztés, kölesönzés, pótlás okait s módjait, a rendelkezésre álló adatokból, kritikai összehasonlítással. Célja és módszere analog hát a nyelvészetével, analog annyiban is, hogy mindebben szintén az emberi szellem fejlődésének egy részletét vizsgálja, az emberi ízlés, formaérzék történetét egy meghatározott keretben.

Természetesen az összehasonlító metrika csak akkor jogosult, ha racionális. (Ritmikát és metrikát a költészetben egynek vehetjük, mert metrum = nyelvbeli ritmus, nem szótagmérés!) E metrikának nem az lesz a dolga, hogy méresikélje: „két rövid egy hosszú-e?” hogy az elisio vagy a *h* számított-e az ős-ugorban? szóval, hogy prozódikus apróságokkal vesződjék; hanem dolga kutatni a ritmusa formákban a lelket, s kutatni azon módot, melylyel az ízlés ösztöne e formákba idomította az anyagot (a nyelv hangzását), hogy az a lélek kifejeztessék.

Ennyit előre önigazolásul, az elvek részletes kifejtését majd végül.

Tehát rekonstruálni a ritmusformákat. De hát olyan valószínű-e, hogy rekonstruálhassuk? Van-e lehetőség rá, hogy csak egy közös alakot is leljünk a különböző rokon nyelvekben, melynek származása vissza-kísérhető legyen az ugor őskorba?

Jó lesz egy példán ízelítőül megpróbálkozni vele. Egészen kapóra jön az ú. n. nyolczas sor, melyet a törzs oly távoleső ágai, mint a finn,

lapp és magyar elég feltűnően mint legkedveltebb formát kultiválnak. No ez oly közvetlennek látszó egyezés, mintha vita alá sem eshetnék.

Közelebbről nézve azonban, a közös eredet nem látszik olyan nagyon bizonyosnak. Fontos körülmény ellene először az, hogy a nyolczas több román népnél honos, mint a hogy hivatkozni szokás az oláhra, meg a spanyol redondillákra, másodszor pedig az, hogy több ugor nép-nél nincs meg.

Az elsőre nézve két eset képzelhető. Vagy összefüggést kell keresni a román népek meg az ugor népek nyolczasa közt, vagy nem. Az összefüggésnek az a módja nem tehető fel, hogy mind a kettő ősi vagyomból kapta örökségkép, mert az árja-altáji közös eredet érinthetetlen dolog, s amúgy is a képtelenséggel határos, hogy egy egész versszerkezet fenmaradjon közösen, mikor grammatikai közösségre is bajos nyomot találni. Az összefüggésnek másik módja marad hát: csak egyiknek volt eredeti birtoka, a másik kölcsönözte. Melyik? Erre kaptunk véleményt is, még pedig két ellenkezőt. E vélemények nem ütköztek ugyan egymással soha, de ha szembe állítjuk őket, bizony megtagadják egymást.

Barna Ferdinánd¹ szerint az altáji népeknél kizárólag előrímes, bokorkifejezéses, nyolcz szótagos versek fejlődtek ki. Ez altáji versforma. (Maradjunk csak az ugarság körében egyideig!) A román és spanyol nyolczasokat innen véteti kölcsön. Mind a két népnél u. i. csak anya volt a római, apa itt a német, ott a szláv elem, s e formát az apa hozta a házhoz. A germánok Spanyolországba északról vitték a formát, hol húzamosabban érintkeztek finn népekkel; az oláhokra pedig vagy az eredetileg altáji származású bolgároktól maradt, vagy még valószínűbben a Kunországban eloláhosult besenyőktől és csángóktól, az oláh balladák úgys szakasztott mássai a székelyeknek. — E magyarázat történetileg is kalandos; de végkép megdönti az az egy körülmény, hogy a spanyolok és oláhok bizonyosan onnét kapták a formát, a honnan nyelvüket. E versalak a középkori egyházi költészetben ugyancsak járta, hová a latin népköltésből került.

Hivatkozik e tényre Szilády Áron is,² ki megfordítva a magyart gyanítja kölcsönnevőnek (mert csak a magyarról szól); szerinte a nyolczas sor a latin egyházi költészet csatornáján szívárgott a kereszténységet elfogadott népek nyelvébe. — Lehet, hogy e föltevést kiterjesztik a finnre és lappra is. Csakugyan, ha a finn, lapp és magyar történeti hatás folytán mind kölcsönvette a nyolczast, közvetítő csak a kereszténység lehetett. Igen, de a finnek nagy eposzának magva idősebb, mint a finn kereszténység, hát a kereszténység előtt mi volt a formája? Hogy egy egész éposz külső alakját minden ízében megváltoztassa, régi ruháját levesse és újat öltson, hogy egy egész nemzet hazai énekét mellőzván az idegen templomi áriákba annyira belészeressem, hogy hőskölteményét is azon énekelgesse: az példátlan eset volna csakugyan. De meg azon melódiák, melyekre a rúnokat dalolják, épen nem akarnak a latin egy-

¹ „A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre”. Értek. a m. t. akadémia nyelv- és széptud. o. kör. III.

² Régi m. költők tára. I. 353—354 l.

házi himnuszok dallamaihoz hasonlítani.¹ — A lappok egy része még nem erőltette meg magát szent zsolozsmák buzgó énekelgetésével, mégis a mondai költeményekben milyen helyre nyolczasaik vannak! Érdekes összehasonlítani, hogy a lapp templomi énekek nyolczasa mennyivel dőczögösebb, mint az eredeti, mert a latint utánozza rímjeivel együtt. Megismerni azt, hol kezd hatni a latin vallásos költés, mert rímjeit is majmolja az elfogadó nyelv mindjárt. A rímtelen lapp versek tehát a hatáson kívül esnek. A mi pedig a magyart illeti, csak akkor hihetnők el, hogy a nyolczast az egyházi énekköltésből tanultuk el, ha látnók a magyar nyolczas népdalok melódiáin az egyházi kenetet. Szerencsére azonban e melódiák igen zamatos eredetiséggel bírnak, eredeti a velük járó nyolczas ritmus is.

Nincs tehát elfogadható alapja, hogy összefüggést keressünk az említett ugor népek s a román népek nyolczasa közt. De ha így, ha minden egyezés daczára is külön eredetű a román nyolczas meg az ugor nyolczas, ha önállóan kifejlett alak, hasonló tényezők hasonló eredménye mindakettő: hát akkor ugyanez a viszony lehet a finn, a lapp és magyar nyolczasok közt egymással szemben; mindeniknél külön külön nemzeti egyediségük előrehaladott stádiumában egymástól független, de azonos okok egyformán praeparálták a talajt, hogy ez a forma megteremjen. Szóval a mi ott áll, itt is áll.

Nem kell azonban feledni, hogy a finn, lapp és magyar nyolczasokban egy oly közös jellemvonás van a román nyolczasokkal szemben, hogy őket szorosabban összetartozóknak kell tekintenünk. A vesszor két felének u. i. a hangbeli szerkezet symmetriájának a tartalmi szerkezet symmetriája is megfelel, mert a sor tartalmilag is két egyensúlyú félre válik rendesen. Ezt mint uralkodó törvényt a román költészetben nem találjuk s ez kellő indicium arra, hogy a finn, lapp és magyar nyolczasoknak mégis több közülük van egymáshoz, mint a latinhoz. Itt volna hát egy konkrét versidom rekonstruálva, azaz hogy rekonstruálni egyébkép nem is kell, csak visszahelyezni az ugor egység korába.

Ennek azonban útját állja azon nehézség, hogy a magyarhoz legközelebb álló népek: a zürjén, osztják, vogul ezt a formát nem ismerik, annál kevésbbé pedig kedvelik. Mit tartunk már most valónak: azt-e, hogy zürjén-votják-magyar-vogul-osztják egység korában e forma még nem volt megalakulva, s csak a speciális magyarság kiválta után kezdett fejlődni? vagy azt, hogy megvolt, de a magyaron kívül a többiek elvesztették, olyan formán, mint akárhány nyelvi adathoz hijába keressük náluk a mássát, míg a távolabbi finnben megtaláljuk? ez alternativa egyik vagy másik ágát választani egyelőre hagyjuk meg az egyéni hit szabaddalmául, — mi az utóbbit hisszük. Úgyis gondolkodóba ejtheti az embert, hogy a votják népdalokban meg van a két ütemű forma 4-es szótaggal. Baj ugyan, hogy hátul van a hangsúly, s a ritmus emelkedő, de hátha e változás csak az ütemek körén belül esett meg, az egész sor szerkezete külföldben megmaradt. Mindenesetre oly adat, melyet ignorálni nem szabad.

¹ Kanteletar I. kötet végén, s „Valituita suomen kansan lauluja“, mely utóbbiban egy hallatlan, $\frac{7}{4}$ taktusú rúno is van.

Ennyire jutottunk a nyolczassal, egy határozott versformával. Vajon a hangbeli ritmus egyéb alakulataival s momentumaival hogy áll a dolog? Lehetett-e szabályos hangbeli ritmus az ős-ugorban?

Hangbeli ritmust irtunk, megkülönböztetés kedvéért, mert gondolatritmusról is beszélnek. Pedig az nem versalkatrész, csak költői alakzat. A vers anyaga az emberi beszéd hangzása, a versritmus zenéjét a hangzás idomai képezik. A vers csak annyi és nem több; a tartalmi szerkezet egyensúlya vagy párhuzamossága nem alkatrésze a versritmusnak; ez az arányos tagolódás a tartalom és alak szép összesímülését, egymásba illeszkedését eszközöli s mindenesetre a hol megvan, markans jellemvonás magára a verselésre is, mert azt mutatja, hogy az illető nép a tartalmi szerkezetet és a hangbeli ritmust egyenlően osztja be s bensőbb összefüggést teremt közöttük. De hangbeli ritmus voltaképp mégis pleonasmus.

Tehát a hangbeli ritmus általános egyezéseinek megállapításánál megint előbukkan az a szerencsétlen körülmény, mely meghiusítással fenyegeti a magyar verselés összekapcsolását a többi ugor népekével, hogy t. i. a legközelebbi rokon vogul nem is tüntet föl egyáltalán szabályos hangbeli ritmust, áll a kezdetlegesség alsó fokán, az osztják és zürjén is alig feljebb. Aztán ha volna is némileg különb hangbeli ritmus a votjákban, már az sem alakul úgy, mint a magyar vers, a taktusok nem hasonlók a magyarokhoz, mert ott a szó végén s így a taktus végén van a hangsúly, és a sorok egészen más jellemű kategoriába tartoznak: a magyar ereszkedő ritmus, az meg emelkedő, a mi óriási különbség. A votjakok — mint Gavrilov gyűjteményének több darabja és Max Buch¹ bizonyítja — hébekorba elég szabályos versformát produkálnak, de a ritmusa jellemük közelebb áll a török, mint a magyar vershez. Ez aztán útba is igazít: a votjakok tatár és orosz lakossággal erősen keverve századok óta azok befolyásának vannak kitéve. E hatásnál fogva képesek voltak nyelvük egész hangzását megfordítani, eredetileg bizonyára elől hangsúlyozó nyelvüket hátul hangsúlyozóvá tenni, rájuk ragadt az oroszok és tatárok hangsúlyozása, rájuk ragadt a vers tatáros hangoztatása is. De valamint nyelvük megőrizte a régi hangsúlyozás egyes nyomait, úgy verselésükben is lehetnek régi formák. — A vogulok pedig tudvalevőleg enyésző nép; alig 10—12 ezrenyi számuk napról napra fogy, számukkal hanyatlik szellemi életük, elnémult, elveszett költészetük is. Reguly még látta utolsó maradványait, de Ahlqvist már se mondat, se éneket nem talált. „Oly hamar jut feledségbe az enyésző népek szellemi birtoka, ha különben a legbecsesebb volt is“, — fűzi e tényhez a megjegyzést Hunfalvy Pál. Munkácsi és Kúnos pár évvel ezelőtt a moldvai csángók közt járván, hetekig nem hallottak magyar dalt. Úgy látszik, ily pusztuló népeknél előbb a szellem zsibbad meg. Reguly jegyzeteiben sem az osztják, sem a vogul énekek nincsenek sorokba írva, csak Hunfalvy tördelte el, mit ellenőrizni nincs módunkban. De összehasonlítás által kimutatja Hunfalvy,² „hogy van különbség a mondai s énekbeli előadás

¹ Die Wotjaken. Eine Ethnologische Studie. Stuttgart. 1882.

² „Vogul föld és nép“. 1864. 185—189 l.

közt, érezzük, hogy az éneket csakugyan énekszóval mondják el, s hogy a mondat nem lehetne elénekelni“. Tehát valami csekély hangbeli ritmus. Hogy a vogul költészet a maga virágzása korában mily formákat használt, ki tudna ma arról számot adni? de igen valószínű, hogy a Reguly-korabeli verselésnél tőkéletesebb volt.

Általán mind az a nehézség, melyet a finn, lapp és magyar hangbeli ritmus közé a többi népek eltérő verselési módja gördít; korántsem elháríthatatlan, ha meggondoljuk, hogy e három nép részint legnagyobb tömegénél (magyar és finn), részint izolált helyzeténél fogva (lapp) legkevésbé érezhette az idegen befolyást, míg a többiek területileg idegen népfajok közé ékelve, részben velük összevegyülve, vagy ha magánosan is, de egészen elzúllva bizony nem tarthatták meg a régi művészet formáit.

Hangbeli ritmust igazán szabályosat találunk a cseremiszeknél, rendszeres taktusok folynak egymásután, de minden taktusnak második fele az erősebb, mert a szóval együtt végződik a taktus és a beszéd hangsúlya túlnyomóan a szó végén van. (Beszéd hangsúlya nem pleonasmus, mert van ritmusa hangsúly is = ictus, mely nem mindig az, mi a beszédé, pl. a klassz. formákban nem az.) Ezért a cseremisiz ritmus emelkedő. S míg a votják emelkedő ritmusban tatár, — addig a cseremiszen alighanem csuvas hatást kell keresnünk.

Az összes ugor népeknél ez idő szerint nem azonos módú a verselés. Úgy hogy a hangbeli ritmus alkotása eredeti mikéntjét következtetni lehet ugyan, de a skepsis minden nyomát eltüntetni nem, mert a tanúk nem vallanak egyformán.

S minthogy a kétséget az emberi természet nem szíveli, azért választani kíván. E választásnál az önkény nem lehet motivum. Az ember ily esetekben mindig azon nyomásnak enged, melyet bizonyos belső intuitio gyakorol ítéletére. Nevezzük ezt hitnek, nevezzük meggyőződésnek, ha az elfogultságtól s részrehajlástól ment, több mint subjectiv értékű, némi tárgyi alapja van. Nem egyéb, mint parányi benyomások, apró reminiscenciák észrevétlen felszaporodott gyüledéke, elmosódott jelek, melyeket világos okokká nem formulázhatunk, róluk számot nem adhatunk, de melyek tényleg befogadott képzetek törmelékei, s melyeket híven megszorgogtatott, bizonyos ösztönfélévé gyúrt a szüntelen munkás agy. Nálam ez e hit oda megy ki, hogy az ugor népek mind birtak szabályos hangbeli ritmussal, melynek törvényei már egységük korában ki voltak fejlődve. Lehet, hogy e hitemet alkotó halvány képletek majd kidomborodnak jó alkalom-adtán egész világosan, s akkor számot adhatok az okokról is. Egyáltalán nem gondolnám, hogy ha Westphal beszélhetett indogermán összehasonlító metrikáról,¹ mért ne beszélhetnénk ugor összehasonlító metrikáról is? A szellemi fejlettségnek az árja nép sem volt magasabb fokán, mint az ugor. S mondhatjuk, Westphal nem volt a túlságig óvatosabb mint mi; idegen hatások közbejátszását egyáltalán nem is vette tekintetbe. — De lesz még nekünk egy tanúnk, az

¹ „Zur vergl. Metrik der indogerm. Völker.“ Zeitschr. für vergleichende Sprachforschung. IX. 437—458.

sem egyenes corpus delicti ugyan, de oly tanú, kinek szava után a következtetés lehető biztosságával mondhatjuk ki, hogy volt az ugorban már szabályos hangbeli ritmus.

Van ugyanis a verses előadásnak egy olyan általános, minden ugor népnél feltalálható jellemvonása, hogy ha minden egyebet eltagadnánk, ezt az ugor egység korára vagyunk kénytelenek visszavinni: s ez a tartalmi párosság. Itt már a vogul és osztják sem képez ellenzékelt. A gondolat párjával vagy éppen bokrosával van kifejezve, körülbelül ugyanazon terjedelemben. Ez már valamennyi ugor népet összefűz, tehát közös sajátosság, bár szintén nem kizárólagos. Hunfalvy („Vogul föld és nép“) a vogulról szólván, fölveti a kérdést: a vogul szellem találta-e ki csakugyan? s hozzá teszi, hogy „e kérdés a szellemi történetre nagy jelentőségű.“ Elmondja, hogy a parallelismus megvan a héberben is, tehát nem a vogul szellem (kizárólagos) sajátossága. De a vogul a héberektől nem kölcsönözhetette. Jellemzi a parallelismus a finnek költését is, azok sem vehették a héberektől. „Azt lehetetlen képzelni is, mert a roppant terjedelmű árja népek a finnség és sémiség közt feküdtek s így soha nem érintkezhettek. A kereszténység útján s így nagyon messzi és sokszorozott közvetítés által pedig nem szállhatott a sémi szellemnek eme művészeti alakja a finn szellemre, minthogy azt a pogány finn költészetben s az onkép a pogány voguloknál találjuk meg. A gondolat bokor kifejezése tehát mint költői alak, őseredeti a finn-ugor népeknél; s ha azt más eredeti népeknél is találjuk, ott is eredeti az. Sőt e körülmény további következtetésre is ösztönzi a vizsgálót, ki, ha ezt az alakot még más egészen külön vált, eredeti népeknél is megtalálná, abban az emberi szellem legősiebb és legáltalánosabb művészeti kifejezését fogná felismerni.“¹

A gondolat emphatikus ismétlése, a mondatok párossága előmozdította az egyenetlen melodia arányos tagolódását, az ének szimmetrikus idomaiba szimmetrikusan helyeződtek el a mondatok. E kettő egymásra hatva s egymást szabályozva fejlődött az ugor népeknél, mert a melyiknél megvan, ma is legszorosabban összevág a kettő. S bár az ú. n. gondolatritmus nem alkatrésze a versnek, csak költői alakzat, de mert így összesímulva fejlődött a hangbeli ritmussal: úgy tetszik nekünk, hogy e gondolatritmus tanúskodik legékeesszólóbban a hangbeli ritmus megvoltá mellett. S a hol mind a kettő olyan szabálytalan, mint a vogulban, nyilván az enyészés oszlató hatását kell feltételeznünk. Ez argumentum után a kételkedés alig férhet a hangbeli ritmus megvoltához.

Talán megsokalja valaki ez óvatosságot, hogy olyan soká merjük, kimondani az eredményt. Talán azt fogja mondani: hisz csak dalolt az ugor ember is, az éneklés ösztöne megvolt benne is s így volt zenéje, ha zenéje volt, volt ritmusa is. Ez egyszerű és világos, vitatni is fölösleges. — Azonban a hol zene van, ott nincs mindig ritmus a primitív népeknél sem. Soká kapta meg a melódia, hosszas fejlődés után a ritmikus szerkezetet, soká alakultak meg a szabályos ütemek. Az ugor ember bátran nótázhatott a nélkül, hogy szabályszerű ritmusa lett volna.

¹ „Vogul föld és nép“. 189.

Csak az lehet az egyedül biztos kritérium, hogy a gondolatrítmus (ezen értjük nemcsak több gondolat összerakását, hanem azonegy gondoltnak is arányos felosztását) már az ugor alapnyelvben ki volt fejlődve rendesen, s minthogy az ugor népeknél mindenütt szorosan összefonódva jelenik meg a hangbeli ritmussal, az is szabályos menettel birt már akkor. A zene is, a rá énekelt költemény is.

Egy szintén általános verstani sajáttság az alliteráció. Az összes ugor népeknél előfordul s arra szolgál, hogy a párhuzamban álló mondatok vagy mondatrészeket kezdetét kiemelve, élet, sarkát kiszínezzék. S az alliteráció annál jobban érdekelhet, mert már történettel bír, eredetének kérdése körül erős véleményharcz volt három tudós: Hunfalvy, Ahlqvist és Schott között, s vele kapcsolatban feszegettek egyéb ritmikai közösséget is.

Hunfalvy a „Vogel föld és nép“-ben az alliterációt is, mint a parallelizmust, eredetinek tartja. Ahlqvist ellenkezőleg finn létére — dicséretes elfogulatlanság — úgy nyilatkozik,¹ hogy az éneklés adományát a finnek őshazájukból is bizonyára magukkal hozták, de a költészetet csak a germán népek költésének befolyása alatt kezdték gyakorolni. Keleti rokonaiknak u. i. sem kifejtett dalköltésük sem szabályos verselésük nincsen, legfőlebb recitativ-szerű, művészetlen, sovány balladák; alliterációnak nyoma sincs nálunk. Mind ennek hát csak a keleti tenger vidékén juthattak birtokába a finnek, eltanulván a skandinávoktól, kiknek költészetében tudvalevőleg ki volt képződve dal és ballada, meg rítmus, alliteráció. Még a rúnó szó is svéd eredetű.

Hunfalvy igen sikeresen polemizál Ahlqvisttal.² Hogy a finnek keleti rokonai nem fejtettek ki költészetet, azt nem mondhatjuk, csak azt, hogy nem tudjuk: fejtettek-e ki költészetet? Agricola idejében a finn tudósok sem gyanították, mily gazdag mondai költése van népüknek, mit tudhatunk mi p. o. a zürjén költészet állapotáról Sz. István korában.³ Az „előhangú betűrim“ megvan ugyan a germán költészetben is, de a mi a finneknél vele jár: a parallelizmus nincs meg, onnan nem is lehetett venni. Sőt amit Ahlqvist nem tudott: a voguloknál is megtaláljuk az alliterációt is, gondolatrímet is, már pedig azok jó messze, az Ural két oldalán laknak, a meddig a skandináv költészet bizonyosan nem hatott. Felhozza, hogy az alliteráció nálunk is megvan. Mindez oknál fogva az alliteráció és parallelizmus az ugor költészet sajátága, e kettőt „mint költészeti sajátágot, a finn-ugor szellem eredeti találmányainak kell tartani.“ — Aztán a „vers“ szó is idegen pl. a magyaroknál, németeknél.

Schott Hunfalvy mellett szavaz.⁴ Nemcsak hogy ugor sajátság az alliteráció, hanem altáji sajátág is. A még keletibb török törzseknél

¹ „De vestfinska språkets kulturord“. Németül: „Die Kulturwörter in den westfinn. Sprachen“. 263. l.

² „Utazás a Balttenger vidékén“. II. 225.

³ Tehát a XIV. században, mikor a zürjénből majd irodalmi nyelv lett, t. i. apostoluk, Szent István, állítólag lefordította a bibliát zürjénre.

⁴ „Einige randbemerkungen zu herrn Ahlqvist's Westfinska Kulturord“ Abhandlungen der kön. Akad. d. Wiss. zu Berl. 1871 és „Altäische Studien“ V. füzet 41—44 l.

is dívik, melyek t. i. arab-perzsa befolyástól érintetlen maradtak, mint azt már ő is,¹ Radloff is,² ismertették. (Radloff példái különösen változatosak.)

Hunfalvy még egyszer kifejti meggyőződését Magyarország Ethnografiájában (255. s köv. l.). A magyarra nézve kérde: honnan vehette népköltésünk az alliterációt és parallelizmust? „Nem a szlávoktól, mert azoknál tudomra nincs, a németektől sem, mert azoknál régen volt ugyan alliteráció; de akkor már nem divatozik vala, mikor a magyarok közelebből megismerkedének velök; parallelizmus pedig soha sem volt náluk. Ellenben a finn Kalevala végig alliterációval és parallelizmussal foly; a finn közmondások is rendesen avval ékeskednek.“ „Nemcsak a finnek, hanem az ugorok is (vogulok, osztjákok stb.) regéikben, énekeikben a vizsgáló kifejezést, az úgy nevezett parallelizmust, meg az elő-rímet, vagy az alliterációt alkalmazzák. A visszálas és az előrím a finn-ugor költemények külső ruhája.“ (240. l.).

Ahlqvist is újra megszólalt (Kieletär, 6-ik füz.), erősen megtámadván Hunfalvy érveit, melyeket nem ismer el kellő erejűeknek. De Schott³ ismét Hunfalvy javára dönti el a pert, maga részéről is okadatolván az ítéletet. „Die finnische naturpoesie trägt den stempel wahrer urwüchsigkeit muss also auch ihrer form nach unabhängig geblieben sein, wie schon aus dem vorherrschenden parallelismus der glieder sich ergibt, welcher bei den skalden nicht zu finden ist.“ S hogy mennyire általános az egész altaiségben az alliteráció, arra nézve ezúttal a tunguzból, mongolból⁴ és a keleti törökségből mutat be adatokat.

E vita után nem lehet többé tagadni, hogy az alliteráció az altáji népeknél mindenütt honos verstani elem, s ép oly eredeti, mint a skandinávoknál. Nem vagyunk elég vérmesek megfordítani Ahlqvist föltevését, nem akarjuk mondani, hogy tán a germán népek vették volna kölcsön, mert hiszen az árság többi ágaiban nem volt használatos. Elfogadjuk azt, hogy itt is, ott is kifejlett önállóan.

Az alliteráció is épúgy velejárt a hangbeli ritmussal, mint a parallelizmus. Egyenesen föltételezi, mert hisz másképp nincs is értelme, nem is érvényesül, ha nem oly feltűnő helyen van, mint egy-egy hanghullám kezdetén.

Nemcsak alliteráció és parallelizmus volt az ugor egység korában, hanem szabályos hangbeli ritmus is. Ennél fogva az ugor összehasonlító ritmika lehetséges.

Ez az eredmény egyelőre elég.

Az ugor összehasonlító metrika további programját a következő kérdésekben jelölhetnők ki:

¹ „Ueber eine sammlung tatar-türkischer lieder“. (Vámbéry: Éjszaki tatárok dalai). Monatsberichte d. berl. Ak. 1868 (olv. júl. 6).

² „Ueber die Formen der gebundenen Rede bei den altaischen Tataren“. Zeitschr. für Völkerps. u. Sprachw. IV.

³ Monatsberichte d. berl. Ak. 1877 (olv. máj. 7).

⁴ Bálint G. után, kinek mongol verseit s dallamait (Öt khálmik dana. Tábut khálmik dün) lásd „Értekezések a m. t. ak. ny. és szépt. o. köréből. IV.

Melyek az ugor népeknél mai nap divatozó versformák?

Melyek rekeszthetők ki az összehasonlításból, mint idegen bélyegűek?

Az eredeti formák közül melyek bizonyúlnak az illető nép specziális termelésének, s hogyan jöhettek létre?

Mely formák közösek a legközelebbi rokon néppel s vihetők így vissza a legutóbbi múlt nemzeti egység korába?

Mely formák közösek az ugarság messzebb álló tagjaival? Meg van-e az illető forma a rokonságban közbeeső népeknél, vagy nincs áthidalva az űr? Előbbi esetben az alapnyelv rovására esik az alapforma kifejtése; utóbbi esetben megint kutatni kell: miért hiányzik az illető nyelvekben, mi mellett szól több valószínűség: hogy soha meg nem volt, vagy hogy kiveszett? s kivesztét mily hatások idézhették elő: idegen befolyás, vagy a nép szellemi ernyedése? Ha megvonta nem igazolható s így az ugor egység korába a versidomot visszahelyezni nem lehet biztosan: kérdés, mi okozza, hogy a rokonság szélső tagjainál mégis egyenlően fejlett ki?

Tesz-e valamely forma mellett bizonyosságot az altájságban legközelebb álló szamojéd? ha igen, akkor nem határoz semmit ez vagy amaz ugor népnél fenforgó hiánya.

Ily úton lehetne az alapformákat rekonstruálni, s módosulásait az egyes népeknél szemmel tartani. De ha egyetlen konkrét versforma sem lenne visszaállítható: tegye kérdés tárgyává még egyszer azt, amit mi kész eredménynek vettünk; kutassa: volt-e mégis hangbeli ritmus az ugarságban, vagy csak az elválás után kezdett fejlődni itt is, ott is, mint pl. a hangbeli ritmusnak rudimentumait találjuk a voguloknál és osztjákoknál? Ha e ritmus meg volt már az ugorban, milyen fokon állhatott? s ha már ott elég szabályosságnak kellett lenni, miért silányult el a verselés némelyik népnél? Helyesen magyaráztuk-e mi?

Mind e kutatás közben mint vezérelv tisztán álljon előttünk, hogy a hangbeli ritmus nem a beszédből származott, hanem az énekből. Nem úgy keletkezett, mint Greguss állítja,¹ hogy egy mondást megismételt a naiv költői beszéd, azáltal aztán a gondolat párossága is (= parallelizmus), a hangzás párossága is (= symmetria, ritmus) előállt. Ezzel a kettő elválatlanul össze volna kötve, pedig az árja költészetben a hangbeli ritmus parallelizmus nélkül fordul elő, bár az ugorban tényleg együtt járnak. A rendes beszédből, éneklés nélkül semmiféle „kétszer meghintázása“ által a mondásoknak nem válik ritmus. A beszéd magától nem jön ilyen rendszeres hullámlásba, ritmikus repülésre az ének tanította. Az éneken s az énekkel fejlődött ki a versidom.

A primitív dallam mikor először önkénytelen tört fel az érzésből, csak hangokból állt, nem szavakból, az érzés nyelve — langage emotionnelle — volt csupán. Majd aztán beszéddel, a gondolatok és gondolattá kristályosult érzések kifejezőjével pótolta a pusztá indulati hangokat, szöveget kezdett énekelni a dallamhoz. Ettől fogva egyformán tartottak lépést. A melódia mindig arányosabb tagoltságot, egyenletesebb be-

¹ „A vers törvénye“. Tanulmányok I. k.

osztást nyert, a folyton munkás formaöszön egyre jobban csiszolta, míg előállt a strópha ellentétes két fele, a sorok taktusai, szóval a symmetria egészben és részletekben. Ez történt a melódiával is, a szöveggel is. Így származott s fejlett ki a vers, mely nem egyéb, mint a dallamról a szövegre ragadt ritmus.

A verset egykor csak énekelték, önállóan soha nem existált mint ma, mindig a zenére támaszkodott. Ma már meg van a versritmus a nélkül is, hogy énekelnék, mert már önállósult. De még addig fejlődött, hogy a maga lábán járhasson, a zenére volt utalva. Így fejlett ki a versérzék (ad normam: nyelvérzék, ritmusérzék), mely már zenésítés, melódia nélkül is ritmust létesít a szövegben. Ez a készség azon a ponton állt elő s azon nemzeteknél, mikor és hol a zene elválhatott a szóköltéstől. Ekkor aztán a költemény emlékül megtartotta a zenei menetét, a ritmust, verses formát. Ide ének nélkül soha sem jutott volna a beszéd.

És minden verses forma, melyet ma ismerünk: a szlóka, hexameter, sapphói, langzeile, alexandrin, nyolczas stb. csak egy-egy régi tipikus dallam maradványai. E dallamokat igen-igen megkedvelték s ad notam énekeltek rájuk sok költeményt, egész időszakon át, így váltak uralkodóvá.

Voltakép e tipikus dallamok ritmusát kellene egybevetni mindenütt az összehasonlító ritmikának, tehát az ugor népeknél is. Mert az is kérdéses, vajjon az önállósult verselés meddig megy vissza egyes népeknél, vajjon lehet-e föltenni, hogy már az ugor korban szerepelt? vagy az alapmelódiák közül lehetne-e valamelyiket ugor eredetűnek tartani? Ha igen, akkor ennek ritmusa feltűntetné az akkori versritmust; ha nem, s ha minden ágánál a törzsnek külön, történetileg később termettek meg azok a tipikus dallamok s a rájuk énekelt költemények versformái: akkor nincs valóban semmi közük egymáshoz a finn, lapp és magyar verseknek minden mai hasonlóság daczára is, mint nincs köze a magyar nyolczasnak a latin nyolczashoz, bár hangzásuk hasonló, — annak magyar természetű, ennek latin jellemű melódia szolgált alapúl. S itt az összehasonlító zenészet járhatna elül, ha volna anyaga induktív kiindulásra. Így azonban ő is inkább azt nézi, mily nyomait tüntetik fel az egyes népek verselései a zene alakító hatásának, s ebből kénytelen következtetni magára a zenére.

S az összehasonlító metrikusok puhatolják ki azt is: vajjon minden ugor népnél ki van-e a versérzék annyira fejlődve, hogy a sorok egyes ízeit önkénytelen egyformán ejtsék a közönséges versmondásban is? t. i. az egyes „ütemeket“ egyenlő idő alatt hangoztatják-e, ha két, három, vagy négy szótag van bennök s ezért ott lassabban, itt sebesebben mondják-e tényleg? Ez a zeneszerűségnek igen szépen érezhető nyoma a magyar verselésben, hol a kevesebb szótagú „ütem“ csakugyan annyi ideig hangzik, mint a három vagy négyszótagú, — azt lassítják, ezt szaporázzák a természetes versmondásban, csakhogy az időtartamok egyenlősége meglegyen. A magyar nép ritmusérzéke ebben igen kényes. Nálunk ezt a mindennapi tényt nem méltatták kellő figyelemre, pedig metrikánknak ez képezheti bázisát. Mi azt hisszük, megvan ez a többi rokon népeknél is, a hol valamennyire szabályos ritmus van, de csak

következtetni tudjuk, kiszámítani, mint a Neptunt kiszámították. Most már azon a sor, hogy igazán meglétét konstatáljuk.

Továbbá, az ütemek húzama épen úgy két egyenlő félre oszlik-e, mint a magyarban, hol a rendes (nem erőszakolt!) versmondásra táncolni vagy marsolni lehet, s minden taktusra két lépés jut. Tehát ezt tapasztalni-e mindenütt?

Ez sem elég. Vizsgálni kell, melyik felén van az ütemnek, (zenéjünkben a taktusnak) az ictus, azaz melyik áll elül: a „guter tactteil”, vagy a „schlechter tactteil”? emelkedő, vagy ereszkedő a ritmus? miért van valahol emelkedő, ha a többi helyt ereszkedő van? Mikor alakult át a nyelv és verselés hátul hangsúlyozóvá? S ezáltal a régi szerkezet a maga egészében megmaradt-e az illető népnél, s csak a taktusok körén belül esett meg a változás, hogy az energia elejükről végükre költözött? A taktuson túl haladva a sor- és strópha-szerkezet törvényeit kell kimutatni s hasonlítani.

Legeslegelső sorban pedig gyűjteni kell az anyagot mindenfelé; gyűjteni verseket és dallamokat egyaránt, hogy a ritmusok valamennyi féleségét s fejlettségét lássuk. Meg kell vigyázni, hogy tánczol az illető nép, hogyan lép taktusaira, minő tánczképletet csinál egy sorra s egy egész szakaszra? De meg kell látni egyszersmind, hol mi az idegen, dallamban, verselésben és tánczban? Lám a mi tótjaink énekelnek tót szöveget magyar melódiára. Tánczunk is hat az övékre. Különösen a szláv zene és táncz talán minden ugor népre hatással volt, egyesekre a tatár, illetve a germán elem. Ezt mind lelkiismeretesen föl kell tüntetni, — nekünk nem kell, mi nem a mi igazunk.

Természetesen mind e vizsgálódás előtt szakítani kell a régi fogással, mint a nyelvtudomány szakított. El kell dobni az ilyen egyoldalúságot: ez a ritmus hangsúlyon alapúl, nincs benne időmérték, emez időméreten alapúl, nincs benne hangsúly. Az efféle káros fogalomzavar. Minden ritmusban van hangsúly is, időmérték is. A hexameterben is van hangsúly (még pedig hat) az időmérték mellett. Viszont a magyar tizenkettősben is van időmérték, mert az egész sor a mint négy ízre oszlik, ez ízek tényleg mind egyforma ideig hangzanak. Hangsúlyból és időméretből áll a ritmus, az adja neki a mozgást, ez a symmetriát. Ez mindenütt így van a világon. Más kérdés aztán, hogy ez vagy az a nép a maga nyelvét, e rhythmizomenont, mint önti bele abba a ritmusmintába? t. i. a közönséges beszéd hangsúlyát alkalmazza-e, mint ritmusi hangsúlyt (pl. a magyar vers), vagy nem alkalmazza (pl. a görög)? továbbá csak a sor egy-egy nagyobb ízét a maga egészében teszi-e egyenlővé egy másik ízzel (a magyar), vagy kiterjeszti ez időbeli felosztást a szótagokig (görög)? Szóval a közönséges beszéd hangzásának tulajdonait (a hangzás erejét és húzamat) hogyan használja fel a ritmusban? Ebben áll a verselő eljárás különbsége, (maguk a versek ismét más jelleműek). E megkülönböztetés nélkül minden fáradtság „hiú küzdés, veszett erő.”

Azt a lelketlen pedanteriát, azt a mesterkéeltséget is le kell rázni a nyakunkból, mely úgy tanít, hogy a szótagokból lesznek a verslábak, lábakból a sorok, sorokból a szakok. Ez nem igaz, soha nép így nem

rakosgatta össze a maga versidomát. A nyelvtudomány is elhagyta már azt a természetietlen barokk felfogást, hogy betűkből lesz a szótag, tagokból a szó, szavakból a mondat. Csuda, hogy verstanaink nagy része ma is ebben a ferdeségben leledzik. Valamint az ember első interjectióiban ott szendergett csirájában az egész mondat, a legkomplicáltabb periodus, összes részeivel: úgy az első dallamban, mely ajkairól önkénytelen elröppent, benne volt az egész strópha összes szerkezetével, soraival, taktusaival. Nem külső hozzájárulások által gyarapodott az első hang zenedarabbá, hanem belülről fejlődés által, mint a hogy a rügyből kifejlik a bimbó s az egész virágzat.

Ezeket viheti útravalóul az ugor összehasonlító ritmika. S ha ez elveknek hasznát vette, hálálja meg azzal, hogy a maga részéről is erősítse és igazítsa meg őket. Keresse és találja meg a fejlődő lelket!

NÉGYESY LÁSZLÓ.

A magyar nyelv hangjai.

I.

Mielőtt a hangok osztályozásához fogunk, tisztában kell lennünk azzal, hogy mi az: hang. Úgy szokták meghatározni, hogy a szó legkisebb része, hogy a kimondott szó egyes eleme a hang. Csakhogy midőn mi a nyelv hangjait osztályozni akarjuk, nem lehet a szó ezen elemeit tenni osztályozásunk tárgyává, mert ezek a hangok magukban nem élnek, ezek csak a tiszta hangok egymásra hatása által jönnek létre. Pl. vegyük a *k* hangot; ennek képzése módját a legapróbb részletekig le tudjuk írni, de mihelyt kimondjuk e szót *kár*, már más *k*-t ejtünk, mint midőn azt mondjuk *kér*. Igaz, hogy e két *k* között nagyon kevés a különbség, de midőn a hangok rendszerét állítjuk fel, ott csak egy *k* van, hogy úgy mondjam egy tipikus *k*, mely szóba szerkesztve, változást szenved s e változásokról a hangok kapcsolatának tana szól.

Nekünk ezen tipikus hangokkal kell foglalkoznunk. S ezen hangok jelképe az írásban a betű. Jelképe csupán, mert betű és hang között lényeges összefüggés semmi sincs; ép oly önkényesen választott jegye ez a kimondott hangnak, mint amily önkényesen választott jegye pl. az egyenlőség fogalmának a $=$. A gutturalis explosiva ép úgy semmi összefüggésben sincs a magyar *k*-val, mint a német *k*, görög κ -val, vagy a gyorsírás \uparrow jegyével.

Mondhatjuk-e hát azt, hogy az a hang, amit fülünk hall, midőn valaki pl. a gutturalis explosivát kimondja? Igen, ez a hang; csakhogy az osztályozásnál ebből sem szabad kiindulnunk. Először is, mert nem határozhatjuk meg elég pontosan azt a benyomást, amit a hallott hang a fülre tesz. Továbbá azért sem, mert a hangok osztályozása a hangváltozások megértésére szükséges; már pedig a hangváltozások a beszéd alkalmával jönnek létre, s midőn beszélünk nem arra vagyunk tekintettel, hogy mi esik kellemesen a fülnek, hanem, hogy mi esik könnyen a szájnak. A hangváltozások okát mindig a kiejtésben kell keresnünk. Tehát helyesen csak úgy cselekszünk, s magukról a hangokról s azok változásáról csak úgy alkothatunk magunknak helyes képet, hogyha, midőn

egy hangról beszélünk, ezen csupán a beszélő szervek azon helyzetét értjük, melynél az illető hang keletkezik. Tehát tulajdonképpen fontos körülmény a hangoknál egyedül azok képzése (articulatio), s hangváltáson is egyedül a hangok képzési módjának változását értjük.

Ebből láthatjuk, hogy midőn a hangok bármely rendszerét akarjuk fölláttani, kiinduló pontul egyedül azok képzése módját szabad vennünk. Vizsgálunk kell minden lehetséges hangot, melyet kimondhatunk, ezeket kell rendszerbe állítanunk, s akkor meg fogjuk találni minden hanghelyét és viszonyát a többihez. Ezt nem szabad úgy értenünk, hogy rendszerünkbe felvegyünk minden hangot, melyet csak az emberi hangszervezet létre hozni képes, mert hisz ez lehetetlen és szükségtelen is. Hanem igenis, tekintettel kell lennünk a hangok létrehozására szolgáló tényezők minden főbb változásaira, ezeket kell egymáshoz viszonyítanunk, s megkeresni köztük azokat, melyek a magyar nyelv hangjainak megfelelnek. Így nyerjük a magyar nyelv hangjainak rendszerét.

Tehát a hangok képzése módjából kell kiindulnunk¹.

Hogy hangot létre hozzunk, szükséges mindenekelőtt, hogy a tüdőből egy bizonyos mennyiségű levegő induljon útnak, mely onnan a gégebe jut. E levegőnek valahova ütköznie kell, hogy kellő számu rezgésbe jöjjön s hangot adjon. A levegő ezen megakasztása történhetik a gégeben, a hangszalagoknál, ha ezek úgy egymáshoz szorulnak, hogy a hangrést teljesen elzárják, s a levegő csak akkor mehet tovább, ha ez akadályt útjából eltávolítja; a lökések, melyeket a levegő a hangszalagokra gyakorol, rezgésbe hozzák s hang keletkezik. E hangot *zöngének* nevezhetjük (*ton* Sievers; *voice* Sweet) megkülönböztetésül a *hangtól* (*laut* Sievers), mely ugyanez a zöngé, de már akkor, ha a szájüregen is keresztül ment.

Ha azonban a hangszalagok egymástól távol állanak, úgy, hogy a hangrés (glottis) nyitva áll, a levegő minden változás nélkül jut a szájüregbe, s ha itt sem akasztjuk meg, hang nem keletkezik, hanem csak *lehellet* (*breath* Sw.). Ha pedig midőn a lehellet a torokból kijő a szájüregben állítunk eléje akadályt, úgy, hogy rezgésbe jöhet, származnak a *zöngé nélküli* vagy *lehellet hangok* (*voiceless* Sw.). Ugyanez történhetik a zöngével is. Ha a gégefőből kijöve minden akadály nélkül vonul keresztül a szájüregen, származnak a tiszta zöngék; de ha a szájüreg egy része akadályul áll elébe, s ott is keletkezik hang; ez vegyes hang lesz, s nevezhetjük *zöngés hangnak* (*voiced* Sw.).

Tehát a hangok a megakasztás helye szerint három csoportra oszlanak:

1. A megakasztás történik egyedül a hangszalagoknál: *zöngé hangok*.
2. A megakasztás történik a hangszalagoknál és a szájüreg egy részénél: *vegyes* vagy *zöngés hangok*.
3. A megakasztás történik egyedül a szájüreg egy részénél: *zöngé nélküli hangok*.

¹ E dolgozatomban főleg két hangtani munkára fogok hivatkozni, melyek az újabb vizsgálódások eredményeit foglalják össze: *Sweet*, *Handbook of Phonetics* és *Sievers*, *Grundzüge der Phonetik*.

Ha a megakasztás a szájüreg valamely részénél történik, e rész bármelyik lehet, de rendszeren négy helyet állapítunk meg. Vagy az ajaknál zárjuk el a szájüreget, s állítjuk a hang elé az akadályt, s származnak az *ajakhangok* (labiales); vagy a két fogsort zárjuk össze, s a köztük maradt rést a nyelvvel tömjük ki, s származnak a *foghangok* (dentales); vagy a nyelvet szorítjuk a szájpadláshoz, s így az egész szájüreget két részre osztjuk, származnak az *ínyhangok* (palatales); végre, ha a lágy ínyt a nyelv hátsó részéhez szorítjuk, származnak a *torokhangok* (gutturales). Ez által a hangok újabb négy csoportját kaptuk, még mindig csak a megakasztás helyét tekintve.

Ha a megakasztás módját tekintjük, ez kétféle lehet. Vagy teljesen elzárjuk a levegő elől az utat, s hangot csak akkor hallunk, ha ez elzárást megnyitjuk, ezek a *zárt* vagy *néma hangok* (explosivae, *shut* Sw.). Vagy pedig szűk nyílást hagyunk a levegő számára, melyen keresztül vonulva erősen surlódik, s így jó létre a hang, ezek a *nyílt* vagy *fuvó hangok* (sonantes, *open* Sw.).

A megakasztás e kétféle módja csak a szájban keletkezett hangoknál szerepel; a hangszalagoknál, ha nem zárjuk őket teljesen össze, vagy csak susogás származik, vagy semmi hang.

Azt mondtunk, hogy az első csoportbeli hangok minden megakasztás nélkül mennek végig a szájüregen. Igaz, hogy megakasztás nélkül mennek végig, de némelyik előtt mégis képez a nyelv vagy ajak egy kis akadályt. Legtisztabbak a vocalisok, de már ezek között is némelyek szenvednek egy kis megakasztást; azok, melyek közel állanak valamely consonanshoz, mint az *u* vagy *i*. A zöngé hangok egy másik csoportja azért nem tiszta vocalis, mert a kijövő zöngé elé a nyelv áll, de csak a szájüreg közepén, míg két oldalt nyitott marad; ezek a *folyékony hangok* (liquidae, *divided* Sw.). Ha a zöngé nem szenved ugyan megakasztást, hanem a helyett, hogy a szájüregen menne keresztül, ez valamely helyén el van zárva, s az orrüreg nyitott, származnak az *orrhangok* (nasales).

Ezek alapján felállíthatjuk a hangok osztályozásának tábláját:

1. Zöngé hangok.
 - a) Hangzók (vocales).
 - b) Folyékony hangok (liquidae).
 - c) Orrhangok (nasales).
2. Vegyes vagy zöngés hangok.
 - a) Nyílt vagy fuvó hangok (spirantes lenes).
 - b) Zárt vagy néma hangok (explosivae mediae).
3. Zöngé nélküli hangok.
 - a) Nyílt hangok (spirantes fortes).
 - b) Zárt hangok (explosivae tenues).

Mindegyik csoportban lehetséges ajak-, fog-, íny- és torokhang.

Minden így létre jött hang keresztül vonulva a hangszervezen annak levegőjét szintén rezgésbe hozza, s együttrezgés módosítja a keletkezett hangot. E módosítás minden hangnál megtörténik, s különböző a szerint, amint az egész beszélő szervezetnek más és más alakja van. E módosítás egyedül a vocalisoknál

fontos, hanem ezeknél nagyon is az, mert ettől függ a vocalisok különfélesége.

Látjuk tehát, hogy hang létrehozására három körülmény szükséges:

1. a lélekzet kibocsátása,
2. ennek megakasztása, s
3. az így keletkezett hang módosítása.

E három körülmény különböző összejátszásából keletkeznek a különböző hangok.

Most még azt kell megállapítanunk, hogy mit tarthatunk *egy* hangnak. *Egy* hang a tüdőből kibocsátott s a hangszervezet valamely helyén megakasztott lehelletnek az egész szervezet *egy* bizonyos állása által történt módosítása. A legfontosabb e meghatározásban, hogy a hangszervezet egy állása elégséges a hang létrehozására. Mihelyt két állás szükséges, ez már nem egy hang, hanem diphthongus.

Nem szól ez ellen pl. a *b*, *p* hangok kiejtése, mert ezeknek képzése nem abban áll, hogy az ajkakat összecusukjuk s ismét kinyitjuk, hanem, hogy az összecusukott ajkakat kinyitjuk, vagyis az ajkaknál elzárt lélekzetnek szabad utat engedünk. A szervezet nyugalmi állapota alkalmával ajkunk nyitva van, tehát ha ilyenkor akarunk *b*-t mondani, be kell zárunk ajkunkat, s ismét kinyitnunk. De hogy e becsukás nem tartozik a *b* képzéséhez, legjobban láthatjuk az oly összeköttetésben, mint az *ember* szóban van. Itt az *m* képzése alkalmával már becsukjuk ajkunkat, s midőn a *b*-t képezzük, csak megnyitjuk, de igenis elzárjuk a lágy inyenyl az orrüreget, mely a nasalis *m* képzése alkalmával nyitva volt. Ha az ajkak bezárása a *b* képzéséhez tartozik, úgy hozzá kell tartoznia ekkor az orrüreg elzárásának is.

Minden hang kiejtéséhez három momentum szükséges: 1. a hangszervezetet a nyugalmi helyzetből a hang képzéséhez megkívántató helyzetbe hozzuk; 2. így tartjuk a hangszervezetet, míg csak a hangot hallatni akarjuk; 3. a hangszervezetet visszahozzuk a nyugalmi állapotba. Beszédközben az első és utolsó momentum egy hangnál is mindig különböző a szerint, amint más és más környezetben van, de a középső momentum, a hang képzésére szolgáló helyzet mindig állandó, s ezért ez a legfontosabb. Ilyen kezdő momentum a *b* képzésénél az ajkak összecusukása, épúgy, mint az *m*-nél végző momentum azok kinyitása. Ez átmeneteket nevezí Sweet *vocalglide*-nak (lautübergänge, Sievers).

Egy hang képzéséhez tehát a hangszervezetnek csak egy állása szükséges; és viszont kimondhatjuk, hogy minden oly hang, melynek képzésére a hangszervezet egy állása elégséges, egy hang, akárhány betűvel írjuk is le. Ebből következik, hogy a palatalis hangokat, milyen pl. a *gy* vagy *s*, szintén egy hangnak kell tartanunk, s nem diphthongusnak, mint szokták, habár származásukra nézve leggyakrabban azok. Ha a beszélő szervezetet az *s*-nek megfelelő helyzetbe hozzuk, mindig ugyanazon egy hangot fogjuk hallani, míg csak így tartjuk a szervezetet, s ez diphthongusnál lehetetlen. A *gy*-t, igaz, nem hangoztathatjuk folyton, hanem csak azért nem, mert explosiva. De a hangszervezetet a képzésére szolgáló helyzetben tarthatjuk, ameddig tetszik, s ez diphthongusnál szintén lehetetlen.

II.

A görög nyelvészektől a mai napig a hangokat rendesen két fő csoportra osztják: *hangzókra* (vocalis) és *mássalhangzókra* (consonans). A felosztás alapjának azon tulajdonságukat mondják, hogy a hangzók magukban is kiejthetők, míg a mássalhangzók csak a hangzók segítségével. Ez felosztási alapnak meg nem állhat, már csak azért sem, mert nem igaz. Észrevették ezt csakhamar a nyelvészek, és az *l, r, m, n* hangokat, melyek legjobban ejthetők hangzó nélkül, s melyek a mi rendszerünkben a hangzókkal egy csoportot is képeznek, a *félhangzók* (semi vocalis) kényelmes nevezetével látták el. De még ez sem helyes, mert pl. az *sz, s* hangokat is egész tisztán ejthetjük hangzó nélkül, sőt a legnépesebb *b, p* hangok is kiejthetők egymagukban; igaz, nem oly jól, mint a többiek, de mégis kiejthetők. Tehát e felosztást nem követhetjük, mert a hangok e tulajdonsága nem von elég szoros határvonalat az egyes csoportok közt, s e tulajdonság nem is elég fontos arra, hogy osztályozási alapul szolgáljon.

Sievers felosztása sokkal tudományosabb és jobb is. Ő a hangoknak azon tulajdonságát veszi felosztásának alapjául, hogy, mint láttuk, egy részük a gégefőben a hangszalagoknál, másik részük a szájbán keletkezik. Az első csoportot *sonoren*, a másodikat *geräuschlaute* névvel látja el; a mi *zöngé* és *zöngé nélküli* hangjaink. Az első csoportba osztja Sievers a hangzókat s az *l, r, m, n* hangokat, a többit a második csoportba.

Csak hogy e két csoport között egész pontos határvonalat nem húzhatunk, mert pl. az úgynevezett sonans mediák (*g, d*), vagy a *v, z* hangok — a mi *zöngés* hangjaink — noha szájhangok, kiejtésüknél a hang egy része már a gégefőben keletkezik. Sievers ezeket is a *geräuschlaute* csoportba sorozza, tehát osztályozása nem elég pontos. Mindazonáltal e két csoport éles megkülönböztetése nagyon is szükséges az indogermán nyelvekben, a hol az *l, r, m, n* hangok époly vocalisok, mint akár az *a, e, s* csak helyzetük által lesznek consonansok. De nincs meg e szerepük az áltáji nyelvek körében, s mivel ugor nyelv hangjait akarom osztályozni, e sajátosságukat nem is tarthatom oly fontosnak, mint Sievers tartotta a germán nyelvekre nézve. A germán nyelvek körében szoros határt von köztük s a többi consonansok közt az a tulajdonságuk, hogy ők is alkothatnak szótagot; de az ugor nyelvekben nem birnak ezen tulajdonsággal, itt csakis vocalisok alkothatnak szótagokat. Igaz, hogy pl. ebben *pszt* az *sz* ép úgy hangzó, mint a német *handl*-ban az *l*. De ez csak ilyen felkiáltásokban fordulhat elő, s ezekben nem csak az *l, r, m, n* hangok, hanem a többi mind birhat ily szereppel, pl. itt az *sz*. A nyelv rendes szavaiban azonban ez elő nem fordulhat. Tehát ha a hangok azon tulajdonságára alapítjuk osztályozásunkat, hogy némelyek közülük alkothatnak szótagot, mások nem, úgy az *l, r, m, n* hangok a germán nyelvekben az első, az ugor nyelvekben a második csoportba fognak tartozni. Pedig e tulajdonságuk nagyon is fontos, s az osztályozásnál kell is erre tekintettel lennünk.

A hangzók ezen szerepük által teljesen külön osztállyá válnak az összes többi hangokkal szemben, s ezért külön is kell őket vizsgálatunk tárgyává tenni.

A vocalis oly zönge, melyet a szájüreg egy bizonyos állása módosít minden megakasztás nélkül. Tehát a vocalisok különbözősége egyedül a szájüreg különböző alakjától függ. A szájüreg különböző alakot nyer aszerint, amint mozgatható részei, a nyelv, az ajkak s az alsó állkapocs, más és más helyzetet foglalnak el. Minden legkisebb mozdulatnál más hangot hallunk, de nekünk csak a főbb állásokat kell vizsgálnunk, melyeket e részek elfoglalhatnak.

A nyelv függőleges és vízszintes irányban szabadon mozog a szájüregben, s hogy az általa létre hozott különféle hangokat megállapíthassuk, bizonyos meghatározott helyeket kell felvennünk, honnan a különböző helyzeteket mérhessük. Függőleges irányban mozog a nyelv a szájpadlástól le nyugalmi helyzetéig; vízszintes irányban a lágy inytől előre a foghúsig. Mindkét irányban a két végső s a középütt eső pontot kell felvennünk irányadónak.

Amint vízszintes irányban mozogva a nyelv e három ponton megáll, keletkezik a különböző hangok sora. Ha egészen hátul áll meg a lágy inynél, keletkeznek a *hátsó hangzók* (*back, guttural* Sweet); ha tovább menve a fogak felé, a szájüreg közepe táján áll meg a nyelv, keletkeznek a *vegyült hangzók* (*mixed* Sw.); végre, ha egészen előre jő a nyelv s a felső foghús irányában foglal helyet, keletkeznek a *mellső hangzók* (*front, palatal* Sw.). Ezek közül a középső, a vegyült hangzók sora hiányzik a magyarban. A másik két sor annál élesebben válik egymástól külön, s e különváláson alapszik a magyar vocalisoknak azon sajátága, mely nemcsak a hangtanban, hanem a nyelv egész rendszerében fontos szerepet játszik, — a *hangzóilleszkedés* (vocalharmonia). Ez abban áll, hogy a vocalisok e két külön csoportja közül egy szóban a nyelv vagy csak az egyik, vagy csak a másik csoport hangjait tűri meg, sőt a ragok és képzők legnagyobb része is e két hangcsoport szerint alakul, s másféle hangú töhöz másféle hangú rag és képző járul.

Hogy melyek az egymásnak megfelelő hangok, azt a ragozásból és képzésből pontosan megláthatjuk. Így egymásnak megfelelőek:

á	a	o	u
é	e	ő	ü

A magyar elnevezés az első sorra *mély*, a másodikra *magas* hang, de ez elnevezésnek kevés alapja van, épügy, mint a Bell¹ *guttural* és *palatal* elnevezésének; annál találóbb a *hátsó* és *mellső* elnevezés, mert ez képzésük természetén alapszik.

Függőleges irányban mozogva a nyelv, szintén három helyzetet foglalhat el, melyeket Bell után nevezhetünk *felső* (high), *középső* (mid) és *alsó* (low) állásnak. A nyelv mozgásának e két irányát összevetve 9 állást kapunk s mindegyiknek más hang felel meg.

A nyelv függőleges mozgásával összefügg az alsó állkapocs mozgása. Minél távolabb van a nyelv a szájpadlástól, annál távolabb megy

¹ Bell, Visible speech.

az alsó állkapocs is a felsőtől; tehát ennek működése külön befolyással nincs a hangokra.

A nyelvnek még egy működését kell vizsgálnunk, amely által létre jő a *szűk* (*narrow*) és *széles* (*wide*) hangok közötti különbség. A hangok e különbségét először Bell vette észre; legjobban megmagyarázta e kétféle hangok keletkezését Sweet (i. m. 9. l.). A hangok e különbsége függ a nyelv hátának alakjától. Midőn szűk hangot akarunk képezni, a nyelv felülete domború lesz, míg a széles hangoknál lapos. A nyelv e domborulata megszükiti a nyílást, s változtatja a hangot; azonban a szűkítést nem az egész nyelvtest emelésével hozzuk létre, hanem csak a középső részt emeljük, míg az egész nyelv előbbi helyzetében marad. Minden hangot ejthetünk így kétféleképp, tehát az előbbi 9 hangból 18 lesz.

Ennyi a nyelv működése. Az ajak működése abban áll, hogy többé-kevésbé összeszorítjuk. Összefüggésben áll ez a nyelv függőleges mozgásával, mert minél magasabban áll a nyelv, annál jobban összeszorulnak az ajkak. De ez csak a hangok egyik részénél történik, azoknál, melyeknek képzésére az ajak is lényeges befolyással van. Nem minden hangzónál van lényeges szerepe az ajaknak. Egy részüket úgy képezzük, hogy az ajkat is a fogsor elé tesszük, s vele is módosítjuk a hangot; a másik csoportnál azonban szétvonjuk az ajkat a fogak előtt, úgy, hogy a kijövő légoszlop nem érinti az ajkat, s így a hang képzésére semmi befolyással sincs.

Az előbbi csoportot ez utóbbival szemben *ajakhangzók*-nak (*rounded Sw.*) nevezzhetjük. S mivel minden hangot ejthetünk mindkét módon, már 36 különböző hangzót kaptunk.

Olyan nyelv nincs, melyben e 36 hangzó mind megvolna, sőt vannak ezek közt olyan hangzók is, melyek egy nyelvben sincsenek meg. Mindazonáltal ezeknek is meg kell jelölni helyét a hangok általános táblájában, hogy így a meglevők viszonyát egymáshoz világosan láthassuk. E 36 hang tulajdonképpen csak hangtípus, s nekünk keresnünk kell, hogy melyeknek felelnek meg közülük a magyar hangok.

Azt tudjuk, hogy a vegyes hangok sora teljesen hiányzik a magyarban. A mellső hangok közül felső hang az *i* (*is*), ennek ejtésénél foglal el a nyelv legmagasabb állást, s enged legszűkebb nyílást a kijövő levegőnek; csak e nyílást kell szűkíteniünk úgy, hogy a kijövő levegő rezgésbe jöjjön, s már mássalhangzó lesz belőle, a *j*. Ha a nyelvet lejjebb visszük s a középső állásba hozzuk, halljuk az úgynevezett közép *é* (*té*) hangot, melyet az ország legnagyobb részében ejtenek, de az írásban nem jelöljük meg. Némely vidék, mint a szegedi, *ö*-t ejt helyette, másik, a debreceni, *e*-t. Ugyanazon helyen a nyelv alsó állásával jő létre az *e* (*el*) hang. E három hangot az ajak működése nélkül ejtjük, de ejthetjük úgy is, hogy az ajak is a hang elé áll, s ekkor kapjuk a nyelv felső állásának, az *i*-nek megfelelőleg az *ü* (*üt*) hangot, a középsőnél, *é*-nek megfelelőleg az *ö* (*öröm*) hangot; az *e*-nek megfelelő ajakhang a magyarban nincs. A hátsó hangok közül felső helyzettel ejtve kapjuk az *u*-t (*úgy*), középső hang az *o* (*ott*), alsó az *a* (*az*). Mind a három hangot az ajak működésével képezzük. Legszűkebb az ajak közti nyílás az *u* kiejtésénél, s kevésbé kell még szűkíteniünk, hogy consonans

legyen belőle, a *v*. A hátsó hangok közül ajakműködés nélkül ejtett párja csak az *a*-nak van, az *á* (*áll*).

Mindezen vocalisokat ejthetjük akár egy pillanatig, akár pedig a szervezet változatlan helyzetével hangoztathatjuk hosszabb ideig is. Az így nyert hosszú hangok azomban rendszeren nem felelnek meg azon hangoknak, melyeket a köznyelvben ejtünk a rövid hangoknak megfelelőleg. A köznyelvben egymásnak megfelelnek:

a	o	u	e	é	ő	ü	i
á	ó	ú	é	ő	ü	i	

Azt már eddig is láttuk, hogy az *a*-nak nem megfelelő hosszuja az *á*, mert amaz labialis hang, ez meg nem; épígy az *e*-nek nem hosszuja az *é*, mert ez annál egy fokkal zártabb. De még az *é*-nek sem megfelelője az *é*, épígy, mint az *o*, *ö*, *i*-nek nem a köznyelvben használt *ó*, *ő*, *i*. Ezen hosszú hangok ugyanis mindig zártak, míg a rövidek széles hangok. A rövid hangoknak teljesen megfelelő hosszút csak dialektice hallunk pótló nyújtás alkalmával; ilyenkor közönséges a hosszú *ā*, *ō*, *ū*, *ē*, *ö*, *ü*; ép ilyen hosszú hangot ejt a debreceni nyelvjárás, ahol köznyelvi rövid hang *l*, *r* vagy *j* elé kerül s vele egy szótagot képez (l. Ny. XII : 116). Ritkább az *é*-nek megfelelő *ē*; biztos használatát csak a marosmegyei nyelvjárásból tudjuk.

Az *á* a köznyelvben csak mint hosszú hang fordul elő, s ekkor zárt, némely nyelvjárás ejt csupán rövid *á*-t s ez széles ejtésű. Előfordul a slavoniai (Ny. V : 62) és a palóc (Ny. VIII : 450) nyelvjárásban köznyelvi *a* helyén.

Tehát szabályul állíthatjuk, hogy a magyar hangok közül a rövidek széles, a hosszúak pedig szűk ejtésűek; épígy van ez a német s részben az angol hangzóknál is (l. Sweet i. m. 132. és 139. l.).

A magyar hangzók táblája :

	h á t s ó		m e l l s ő	
	szűk	széles	szűk	széles
felső			<i>i</i>	<i>i</i>
középső			<i>é</i>	<i>é</i> (<i>ē</i>)
alsó	<i>á</i>	(<i>ā</i>)		<i>e</i> (<i>ē</i>)
a j a k h a n g z ó k				
felső	<i>ú</i>	<i>u</i> (<i>ū</i>)	<i>ü</i>	<i>ü</i> (<i>ū</i>)
középső	<i>ó</i>	<i>o</i> (<i>ō</i>)	<i>ő</i>	<i>ő</i> (<i>ō</i>)
alsó		<i>a</i> (<i>ā</i>)		

III.

A különbség consonansok és vocalisok között képzésre nézve az, hogy míg a vocalisoknál a hang a nyílt szájüregen minden akadály nélkül megy keresztül, addig a consonansoknál a szájüregben akadályba ütközik s vagy az egész hang, vagy legalább egy része ott keletkezik. A zöng hangok közül a folyékonyaknál már keletkezik a hang egy bár nagyon kicsi része a szájüregben. A nasalisoknál azonban nem; csakhogy ezeknél meg a szájüreg nincs nyitva, hanem teljesen zárt, s a hangot az orrüreg módosítja. Tehát e két csoport keletkezésére nézve még a vocalisok közé tartozik, de szerepükre nézve consonansok. E tulajdonságuknál fogva átmenetet képeznek a két csoport közt, s némelyik közülük nagyon szeret tiszta vocalissá változni.

Folyékony hang kettő van: az *l* és *r*. Az *l*-t képezhetjük az egész szájpadlás bármely helyén, a nyelv hegyét kell csak valamelyik ponthoz érinteni úgy, hogy a kijövő zöng csak két oldalt nyerjen szabad utat. Természetesen, mihelyt más és más ponton érintjük a nyelvet a szájpadláshoz, mindig más és más *l* hangot fogunk hallani. A közönséges magyar *l*-t a szájpadlás kezdetén a foghús fölött szoktuk képezni. Ha nem a nyelv hegyével képezzük az akadályt, hanem a nyelv végét felületével szorítjuk a szájpadláshoz, halljuk a palatalis liquida *ly*-t. A másik liquida az *r*. Ugyanott képezhetjük, hol az *l*-t, szintén a nyelv hegyével, csakhogy az egész nyelvtest homorú alakot ölt s a kijövő zöng széléit is rezgésbe hozza.

Az orrhangoknál a szájüreg teljesen el van zárva s a zöng a lecsüggő lágú iny által utat nyer az orrüregbe. Külömbözők a nasalisok aszerint, a mint a száj más és más helyen van elzárva. Ha az ajkat zárjuk össze, képezzük az *m*-et; ha a fogaknál zárjuk el a száját, az *n*-t; ha a nyelvvel osztjuk két részre a szájüreget, az *ny*-t; végre ha a lágú inyt szorítjuk a nyelv hátsó részéhez, halljuk az *ŋ* hangot. Ez utolsó nem rendes hangja a magyar nyelvnek, csak ott halljuk, midőn *n* és *g* érintkeznek, pl. *engem*.

Minden hangzót és liquidát lehet úgy ejtenünk, hogy a lágú iny ne zárja el teljesen az orrüreget, hanem a kijövő zöng számára mindkét üreg szolgáljon módosítóul; így származnak a *nasalis vocalisok* és *nasalis liquidák*. A nasalis liquidákat nem használja a magyar nyelv, de a nasalis vocalisokat ejti néhány nyelvjárás, mint az esztergomi (Ny. IX: 542), nagykörsi (Ny. VIII: 460), slávoniai (Ny. V: 63). Ezen nyelvjárások, ha a szótag végére *n* vagy *ny* kerülne, ezt elhagyják, s az előtte álló vocalist ejtik nasalisan.

A valódi consonansok felosztását már ismerjük. Két csoportra oszlanak: zöng nélküli és zöngös hangokra, aszerint, a mint a hang vagy csak a szájüregben, vagy a hangszalagoknál is keletkezik. Mindkét csoportban vannak nyílt (sonans) és zárt (explosiva) hangok. Osztályoztuk továbbá a consonansokat a hely szerint is, a hol a hang a szájüregben keletkezik. A négy hely szerint a hangok négy csoportját különböztetjük meg.

1. Torokhangok.

Azon hangokat, melyek a lágy inynél keletkeznek úgy, hogy a nyelv hátsó részét szorítjuk hozzá, nevezzük torokhangoknak (gutturales). Ott képezzük a nasalisok közül az *n*-t. Az itt keletkező zönge nélküli hang teljes elzárásnál a *k*, nyílt hang pedig *χ* a (ném. *ach*), mely hang csak a régi magyar nyelvben volt meg. Zöngés hangok: a zárt *g*; a nyílt pedig azon gutt. spirans, mely a magyarban nincs meg, de megvan például a lappban, s jelöljük *γ*-vel.

2. Inyhangok.

E hangok úgy keletkeznek, ha az akadályt a nyelvvel a szájpadlás valamely részén állítjuk fel. Ide tartoznak a liquidák mind s a nasalisok közül az *ny*. Az akadályt úgy képezzük, hogy a nyelvet valahol a szájpadláshoz szorítjuk s a szájüreg mellső részét a hátsótól többé kevésbé elzárjuk. Mint már a liquidáknál láttuk, a nyelvet vagy hegyével vagy lapjával szorítjuk a szájpadláshoz, s így nyerjük az inyhangok két sorát: a nyelv lapjával (I) s a nyelv hegyével (II) képzett hangok sorát. Az első sorba tartozó zönge nélküli hangok a zárt *ty*, s a neki megfelelő nyílt hang a *ch* (ném. *ich*), mely a magyarban nincs meg. Zöngés hangok pedig a zárt *gy* s a nyílt *j*. A második sorba tartozó zönge nélküli hangok a zárt *cs* s a nyílt *s*; zöngés hangok pedig a magyarban ritka zárt *ds* s a nyílt *zs*.

3. Foghangok.

A foghangokat úgy képezzük, hogy a két fogsort összeczárjuk, s a köztük maradt rést a nyelvvel tömjük ki. Ezeknél is két sort különböztetünk meg a szerint, amint a nyelv hegyüknél vagy pedig tövüknél érinti a fogakat. Az előbbieket a foghangok alsó (I), az utóbbiak a felső (II) sora. Az első sorba tartozik a nasalis *n*; zönge nélküli hang a zárt *t*, zöngés hang pedig a zárt *d*, nyílt hangok az angol lágy és kemény *th*. A második sorból a zönge nélküli zárt hang a *c*, ritkább a zöngés zárt *dz*. A nyílt hangok a zönge nélküli *sz* és zöngés *z*.

4. Ajakhangok.

Az ajakhangoknak szintén két sora van. Ha az akadályt a két ajakkal képezzük, ez az első sor, a bilabialis hangok sora (I). Ide tartozik a nasalisok közül az *m*. A consonansok közül a magyarban e sorba csak zárt hangok tartoznak, a zönge nélküli *p*, s a zöngés *b*. Nyílt hang az angol *w*. A második sort úgy képezzük, hogy az alsó ajkat a felső fogsorhoz szorítjuk, ezek a fog-ajak (labio-dentalis) hangok (II). Teljes elzárást itt nem érhetünk el, azért e sorban csak nyílt hangok vannak, és pedig a zönge nélküli *f*, s a zöngés *v*.

Szokás a mássalhangzókat még két csoportra osztani, és pedig lágy és kemény mássalhangzókra. Ha összehasonlítjuk a mi fölosztásunkat

az eddig felvett lágy és kemény mássalhangzók sorával, látni fogjuk, hogy e megkülönböztetés itt is megvan; ugyan is, a zönge nélküli hangok a kemények, a zöngés, és zönge hangok pedig a lágyak. Hogy van-e valóban ezek között erősségre nézve is különbség, a fölött eltérők a vélemények, eldöntése azonban nem ide tartozik. A fontos különbség e két sor között mindenesetre az, amin a mi felosztásunk alapszik.

A magyar mássalhangzók táblája :

		torok- hangok	inyhangok		foghangok		ajakhangok	
			I.	II.	I.	II.	I.	II.
zöngé- hangok	folyékony		<i>ly</i>	<i>l r</i>				
	orrhangok	(<i>m</i>)	<i>ny</i>		<i>n</i>		<i>m</i>	
zöngés- hangok	nyílt	(<i>γ</i>)	<i>j</i>	<i>zs</i>	(<i>th</i>)	<i>z</i>	(<i>w</i>)	<i>v</i>
	zárt	<i>g</i>	<i>gy</i>	<i>ds</i>	<i>d</i>	(<i>dz</i>)	<i>b</i>	
zönge nél- külihangok	nyílt	(<i>χ</i>)	(<i>ch</i>)	<i>s</i>	(<i>th</i>)	<i>sz</i>		<i>f</i>
	zárt	<i>k</i>	<i>ty</i>	<i>cs</i>	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>p</i>	

E rendszerben minden magyar consonans megvan, csak egy nines, a *h*. Nem is illik e hang e csoportok egyikébe sem, hanem külön állást foglal el minden többi mássalhangzóval szemben. A többiek képzésénél a hangrés vagy egészen nyitva állott, vagy pedig zárva volt. A *h* képzésénél a hangszalagok állása e két állás között van; a levegő nem mehet köztük egész szabadon keresztül, de nem is jó oly rezgésbe, hogy zönge keletkezhetnék. A hangszalagok közelednek egymáshoz, úgy, hogy a hangrés mérsékelten szűk s úgy marad, amíg csak a *h* hangzik. (L. Czermák, Physiologische Untersuchungen mit Garcia's Kehlkopfspiegel.) E hangot csak vocalis előtt lehet tisztán létrehozni, s ezért nem is igazi consonans, hanem csak a vocalisok kezdetének egy módja, amit a német hangtanok *vocaleinsatz*-nak, az angolok pedig *initial vowel-glide*-nak neveznek. De consonansnak egyik sem veszi. (L. Brücke, Grundzüge der Physiologie der Sprachlaute 9. l. Merkel, Physiologie der menschlichen Sprache 72. l. Sievers, Phonetik 110. l. Sweet, Handbook of Phonetics 64. l.)

A lapp nyelvjárások.

A lappokkal régóta foglalkozik a tudományos világ. Sajátságos életmódjuk rég fölkelte irántuk az érdeklődést. Düben Gusztáv „Om Lappland och Lapparne“ című művében közel háromszáz munkát idéz, mely róluk szól. Igaz, hogy legnagyobb részük ethnographiai.

A lappok Svédország, Norvégia és Finnország legéjszakibb részét, valamint az orosz kóliai félszigetet foglalják el. Népségük arányához képest roppant nagy az a terület, a melyen laknak. Friis számítása szerint Svédországban 2300, Norvégiában 756, Finnországban 1250, Oroszországban 2900, összesen tehát mintegy 7206 földrajzi négyszögmérföldnyi területen vannak szétszórva. És e nagy területen, melyen más európai államban negyven millió ember szokott élni, itt összesen legfőlebb harmincz ezer ember lézeng. A legutóbbi népszámlálások alapján még ennyi sem mutatható ki. A hivatalos adatok Norvégiában 17,178, Svédországban 6702, Oroszországban 2207, Finnországban 615, összesen tehát csak 26,702 lélekszámot ismernek.

E nagy területen, négy különböző országban, ily csekély számban élő nép egymástól nagyon eltérő nyelven beszél. Négy fő nyelvjárást különböztetünk meg benne: a finmarki (norvégiai), a svéd, az Enare-tó melléki (finn) és az orosz vagy kóliai lappot. Mihelyt valamely nyelvnek dialectusai az idők folyamában annyira fejlődnek, illetőleg szétágaznak, hogy hang-, alak- és mondattanilag, valamint a szókincs tekintetében külön, egymástól élesen elválasztható fejlődést tüntetnek föl, rendesen már nem nyelvjárásoknak szoktuk nevezni, hanem nyelveknek. A lapp nyelvjárások is oda fejlődtek már, hogy nemcsak egyes tájbeszédi sajátságokat tüntetnek föl, hanem a nyelvnek minden részében egymástól nagyon is elütő sajátságokat mutatnak. Annyira különböznek egymástól, hogy egyik nyelvjárásbeli éppenséggel nem érti meg a másikat. Sokkal nagyobb a különbség köztük, mint például a svéd és dán nyelvek között és nem kisebb, mint a finn, észt, vót, liv vagy péld. a zürjén és votják között. A ma élő lapp nyelv tulajdonképpen négy különböző lapp nyelv, melyek egymással a legszorosabb testvéri viszonyban vannak és egy hajdani közös lapp alapnyelvből származnak. E közös lapp alapnyelv szókincséből és grammatikai szerkezetéből

aztán az egyik többet, a másik kevesebbet tartott meg. A dialectus és nyelv közti ilyen szoros megkülönböztetést azonban nem kell nyelvészeti szempontból olyan szigorúan vennünk. Egyszerűen a lapp dialectusok egymáshoz való viszonyára akartunk vele utalni. A nem és faj viszonya a nyelvek fölosztása terén épp úgy szorosbúlhat és tágúlhat, mint egyebütt. Ahhoz képest, hogy tulajdonképpen az egyes ugor nyelvek is csak dialectusai a hajdani ős ugor alapnyelvnek, természetesen csakis egy lapp nyelvről és csakis lapp dialectusokról lehet szó.

A négy fő lapp nyelvjárás mindegyike ismét több kisebb nyelvjárásra oszlik, a kisebb nyelvjárások meg különböző tájbeszédekre. A finmarki lapp nyelvnek például két fő nyelvjárása van, az éjszaki és a déli s ezek közül az éjszaki három, a déli pedig két alnyelvjárásra oszlik. A svéd-lappot is egészen másképp beszélik a finmarkhoz közelebb eső részeken, mint délen és szintén több aldialectusa van. Lönnrotnak „Über den Enare-lappischen dialect“ című műve több tekintetben lényegesen eltérő dialectust tárgyal attól, melyet Andelin „Enare-lappska språkprof“ és „Anteckningar i lappska språkets grammatik“ műveiben fejteget. Az a kétezer kétszáz ember, ki a kóla-i félszigeten él szétszórva, öt, egymástól igen eltérő dialectuson beszél: a kildini, a ter, a notozerói, az akkalai és a motkai nyelvjáráson, melyek közül mindegyiknek szintén vannak tájbeszédi eltérései.

A négy fő lapp dialectusban megvannak egyikből a másikba a természetes átmenetek. Nekem e tekintetben csak a finmarki és svéd lappról van tudomásom. A többiekéről a nyelvtani anyag nincs még ezen szempontból ismertetve vagy földolgozva. A finmarki lapp éjszaki dialectusa egészen idegen nyelvként hangzik a közép vagy déli svéd-lappnak, azonban a finmarki lapp nyelv déli (vefseni) dialectusán és a svéd-lappság éjszaki nyelvjárásán beszélők már meglehetősen megértik egymást. Genetz a kóla-i lappság motkai dialectusára nézve is úgy értesült, hogy ez már nagyon közeledik azon nyelvhez, melyet Finmarkban beszélnek.

Most az a kérdés, a négy fő lapp nyelvjárás közül melyek közelednek egymáshoz legjobban. E kérdés vizsgálatánál csak hangtani jelenségek lehetnek irányadók. A hangtani jelenségek tanúsága szerint pedig két csoportra lehet a lapp nyelveket osztani. Az elsőbe azok tartoznak, melyekben a többeli magán- és mássalhangzók a ragozás és szóképzés alkalmával rendszeres változás alá esnek, mint a finnben, vagyis a finmarki, az Enare melléki és a kóla-i lapp, a másodikba pedig azon nyelvjárás, melyben e rendszeres hangzóváltozások nem fordulnak elő, vagyis a svéd-lapp nyelv. Az első csoportba tartozó nyelveknek sajátja, hogy a névragozásnál bizonyos esetekben, az igeragozás alkalmával pedig bizonyos időkben és személyekben a többeli mássalhangzó vagy erősbül vagy gyöngül, a magánhangzó pedig majd egyszerű hangból diphtongussá, vagy más természetű egyszerű hanggá, majd diphtongusból egyszerű hanggá változik. A mássalhangzók erősbülése és gyöngülése majdnem ugyanazon törvények szerint történik a lappban is mint a finnben, csak hogy még a hangsúllynak is van befolyása. Erősbülés a lappban akkor történik, ha a hangsúlyos szótagra nyílt szótag következik és gyöngülés, ha a rákövetkező szótag zárt. Pl. lpF. *bahha* rossz

(nyílt szótag), *bahab* rosszabb (zárt); *jokka* folyó (nyílt), allativus: *jokki* (nyílt), locativus: *joqast* (zárt); *goatte* ház (nyílt), locat. *goađest* (zárt); *lokka* olvasni (nyílt), *loqam* olvasok (zárt), de *lokka* olvas (nyílt). — IpE. *kietta* kéz (nyílt), locat. *kiedast* (zárt); *kocca* fölébredni (nyílt), *kocam* fölébrednek (zárt). — IpK. *kitt* kéz (tő: *kitte* nyílt), comitativus *kidiŋ*; *pūlvđokk* nemzetség (tő: *pūlvđokke* nyílt), locat. *pūlvđorqest*; *mikke* eladni (nyílt), *mīrij* eladott (zárt).¹ A szabály alól sok kivétel van ugyan mind a három nyelvjárásban, de a kivételek csak látszólagosak. Ha most gyöngülést találunk, a hol erősbülést várnánk és erősbülést, a hol gyöngülésnek kellene lenni, annak magyarázata a hajdan megvolt, de most már elkopott képzőben keresendő, mely a szótagot nyílttá vagy zárttá tette. Ma például a genitivus és accusativus mind a három említett nyelvjárásban gyöngült mássalhangzóval van, pedig a szótag nyílt. Oka az, hogy a genitivus *n* és az accusativus *m* ragja, mely a szótagot zárttá tette, elkopott, hatása azonban megmaradt. — Ezen nyelvjárásokban a gyöngülés, erősbülés annyira fejlődött, hogy ma már értelemmodosító ereje is van. Ilyen értelemmodosító ereje van a gyöngülésre alkalmas mássalhangzóval bíró szavaknál az éppen most említett egyszámú genitivusban és accusativusban, valamint az igék imperativusának egyszámú 2. személyében. A IpF. *gietta*, IpE. *kietta*, IpK. *kitt* azt jelenti „kéz“; ellenben IpF. *gieđa*, IpE. *kieđa*, IpK. *kīđ* már accusativusi vagy genitivusi alakok. A IpE. *jukka* azt jelenti „iszik“, ellenben *juŋa* „igyál“; IpE. *potte* „jötték“, *pođe* „jöjj“; IpK. *vikk* „vezet“, ellenben *vīŋ* „vezess“.

A mássalhangzóváltozásoknál nem csekélyebb szerepe van a ragozásban és szóképzésben a magánhangzóváltásnak. Mind a három dialectusban bizonyos meghatározott névragozási esetekben és igealakokban egész rendszeresen lép föl. Leginkább az egyszámú allativusában, a többesszámnak majd minden esetében, az igeragozásnál pedig különösen a jelen idő egyszámában és a praeteritumban. A IpF. *vuogga* „horog“ egyszámú allativusa *vūggi*, a *goatte* „ház“ többesszámú accusativusa *gođid*, az *oajdne* „látni“ ige praeteritumának egyszámú 1. sz. *ojdniim*; a IpE. *kulm* „három“ szónak egyszámú allativusa *kualman*, a *vake* „hiba“ többesszámú genitivusa *vori*, az *adne* „tartani“ igeének praeterituma *odnim*, *odnih*, *oni*, stb.; a IpK. *pielj* „fűl“ egyes allativusa *pealja*, többes genitivusa *pīljiŋ*, a *puoŋte* „jönni“ igeének praesensbeli egyszámú *poađam*, *poađar*, *poatt*, praeterituma *pūŋtem*, *pūŋteŋ*, *pūđij* stb.

A svéd-lappban is megtaláljuk ugyan a magán- és mássalhangzók efféle változását, de, mint már említettük, e változás nem rendszeres és egészen más természetű. Itt is megvan a mássalhangzóerősbülés, de csak annyiból áll, hogy az *m* elé gyakran *b*, az *n* elé *d*, a *k*, *t*, *c*, *č* hangok elé pedig *h* erősítő hang szokott járulni. A szótag nyíltságának vagy zártságának semmi befolyása sincs rá. Épp úgy használatos az egyik esetben, mint a másikban. A svéd-lappban egyformán mondható a nominativusban *olma* vagy *olbma* „ember, férfi“, *pārdne* v. *pārne* „gyermek“,

¹ A rövidítések magyarázata: IpF. = Finmarki lapp; IpE. = Enare melléki v. Finlapp; IpK. = kólaí vagy orosz lapp.

valamint zárt szótagú genitivusban *olman* v. *olbman*, *pärnen* v. *pärdnen*. Az egész ragozáson végig mondható mind a két alak s csak attól függ, melyik dialectusban használják az egyik vagy a másik, vagy mind a két alakot. — Szintugy vagyunk a többeli magánhangzóváltozással is. *Buden* z és *Donner* népnelyvi szövegeiben akadunk ugyan olyan változásokra, hogy *radde* „adni“, *lahpe* „hagyni“, *kuoce* v. *kuohee* „futni“, *puokte* „vinni“ igékből a multban *räddi*, *lähpi*, *küci*, *puckti* v. *pukti* lesz, de e változott alakok mellett egyképen használatosak az eredetibb *raddi*, *lahpi*, *kuoci*, *puokti* alakok is. Az egész változás újabb keletű. Lindahl és Öhrling száz év előtt megjelent svéd-lapp szótára és nyelvtani vázlatja, valamint a jelen században nyomtatott svéd-lapp könyvek még mitsem tudnak e változásról. Ugy látszik azonban, hogy ezen újabb időben föllépett hangváltozások mind inkább terjedőben vannak s valószínű, hogy idővel a svéd-lapp nyelv is odajut majd e tekintetben, a hol a többi nyelvjárások vannak.

A nyelvjárások egymáshoz való szorosabb vagy lazább összetartozásának megállapítására e hangtani sajátságoknál fontosabb criteriumunk nincsen. Ennek tanúsága szerint a lapp nyelv különválása alkalmával először a svéd-lapp nyelv szakadt el és nagyjában megmaradt azon a hangfokon, melyen az őslapp nyelv volt, a többi dialectus pedig jó darabig együtt élt és együtt fejlesztette ki a most röviden ismertetett hangtani sajátságokat. Hogy e három közül aztán melyik vált ki első sorban, arra a finnmarki, az Enare-melléki és a kólai lappságnak a földrajzi helyzete is megadja már a feleletet. Legkorábban mindenesetre a kólai lapp szakadt el a másik két dialectustól. A benne előforduló és a többiektől annyira elütő speciális hang- és alaktani sajátságok is erre vallanak. E sajátságokról alább lesz szó.

A svéd-lapp nyelv tehát az, mely a hangokat legjobban megőrizte eredeti alakjukban. Azonban egyéb tekintetben is legtanulságosabb a lapp dialectusok közt. A név- és igeragozás, valamint a szóképzés terén több alakot ma már csak itt találunk meg. Egyedül a svéd-lappban maradt meg az egyszám genitivusának *n* és accusativusának *m* (*n*, *b*, *v*) ragja, csak a svéd-lappban találjuk meg az inessivust és elativust egymástól külön ragokkal megkülönböztetve, amazt *-sne*, emezt *-st*-vel; a svéd-lappban találjuk meg az adverbiumokon és postpositiókon legépebb alakban az eredeti helyviszonyt jelölő ragokat és az igeragozásban legbővebben kifejtve a duális.

Evvel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy minden az őslapp nyelvben megvolt hangot és alakot kizárólagosan a svéd-lappban találhatunk meg. A többiben is találunk egyes hangokat, egyes ragozásbeli alakokat, melyek viszont a svéd-lappban nincsenek meg vagy teljesebbek az ott levőknél.

A svéd-lappon kívül mind a hang, mind az alaktan terén legtanulságosabb a kólai lapp. Az ugor *nd*, *mb* hangoknak a többi lapp dialectusok *dd* v. *d*, *bb* v. *b* megfelelőjét tartották fön, a kólai lappban azonban ma is megvan még az eredeti *mb*, *nd*; pl. *ante* „adni“, *koal-mant* „harmadik“, *pu-reamp* „jobb“, *nu-mpe* v. *nu-mb* „másik, más“. A többi lapp nyelvjárásban e szavak így hangzanak: lpS. (svéd-lapp) *radde*-, lpF. *adde*-, lpE. *adde*-, lpS. *kolmad*-, lpF. *goalmad*-, lpE. *kualmad*;

lpS. *puoreb*, lpF. *buöreb*, lpE. *puöreb*, lpS. *mubbe* v. *nubbe*, lpF. *nubbe*, lpE. *nubbe*. — A partitivus egyedül itt maradt fenn -*ð*, -*etteð* alakban. Csak itt találunk egy -*l* ragos comitativust (*vanzel* „csónakkal“, *nieskemel* „husoló késsel“). Az igeragozásban csupán ez őrizte meg az *ñ* képzős concessivust és a határozatlan többesi alanyra mutató ragozást; azonkívül vannak participiális alakjai, melyek a többi lapp dialectusból teljesen kivesztek, vagy nagyon módosult functiót vettek föl. A személynévmások ragozása is kopottabb a többi dialectusban mint a kólai lappban.

A finmarki és az Enare-lappnak is megvannak a maguk tanulságos sajátosságai. Ezuttal csak egyet-kettőt említünk meg a föltünőbbek közül. Egyedül a finmarki lapp őrizte meg a többesszámban a név- és igeragozásban az eredeti -*k* képzőt és itt maradt fenn legteljesebben az imperativus képzője. Az Enare-lapp leggazdagabb a gerundiális alakokban s egyebek között ez őrizte meg csupán az illativusban az -*n* ragot, melyből a többi lapp dialectusok illativusi alakjaival való összevetés útján azt következtethetjük, hogy a lapp alapnyelv illativusának -*sen* alakja volt.

Mint az eddigiekből láthatjuk, mindegyik lapp dialectusnak megvannak a maga jellemző sajátosságai. Az ős hangokból és nyelvtani alakokból egyik többet, másik kevesebbet őrizett meg. Éppen ez által egymásnak természetes kiegészítői.

Azt a nagy eltérést, a mely az egyes lapp nyelvjárások között uralkodik, nemcsak a hangoknak különféleképp történt elváltozása, nemcsak a ragozásbeli alakoknak különböző fejlődése és átalakulása okozta. Okozta ezt a szókincs is, melynek jókora része mindegyik nyelvjárásban más meg más. A szókincsbeli eltérés kétféle eredetű. Keletkezett először az által, hogy valamely fogalom megjelölésére több eredeti kifejezés élt egymás mellett s e synonymumok közül az egyik dialectus ezt, a másik azt kapta föl és keletkezett másodszor az által, hogy a különböző országokban elszórtan élő lappok az uralkodó nép nyelvéből mindenütt számos szót vettek kölcsön. A norvégiai lappok norvég, a svéd-lappok svéd, a Finnországban élők finn, a kólai lappok pedig orosz szókkal tarkítják beszédüket.

Ez a lapp nyelvnek és a lapp nyelvjárásoknak mai állapota. Láthatjuk fejtegetésünk eddigi folyamából, hogy közös lapp nyelv ninesen. A nyelvtudománynak a föladata lesz, ezt a hajdani egységes lapp nyelvet még csak ezután rekonstruálni. Ennek a föladata lesz megállapítani, mely hangok, mely szók és mely nyelvtani alakok tulajdoníthatók már az ős lapp nyelvnek. Ép úgy kell eljárnia az egyes lapp dialectusokban, mint a hogyan az ugor összehasonlító nyelvtudomány szélesebb alapon az egyes ugor nyelvek összehasonlító tárgyalásánál eljár. A föladat megoldása itt természetesen aránytalanul könnyebb, az elérhető eredmény sokkal biztosabb.

Igyekezünk most, a mennyire az eddigi kutatások és a rendelkezésünkre levő fogyatékos eszközök megengedik, a lapp nyelvnek azt az állapotát vázolni, melyben akkor volt, midőn még eltérő dialectusokra nem osztott. E korra nézve a szókincs igazít bennünket útba. Ha ugyanis a lapp nyelvnek szókincsét átkutatók, arra az eredményre jutunk, hogy e nyelv életében négy különböző korszak volt.

Az összehasonlító nyelvészet tanúsága szerint az ugor nyelvek első szétágazásuk alkalmával két nagy csoportra oszlottak. Az egyik csoportot a déli ág képezte és ebből fejlődött a későbbi szétágazások alkalmával a finn, mordvin és cseremiszi nyelv; a másik csoportot pedig az éjszaki ág alkotta, melyből az idők folyamában a vogul-osztják, zürjén-votják, magyar és lapp nyelvek fejlődtek. Az ugor nyelvek éjszaki ágából ismét, döntő hangtani bizonyságok szerint, legelőször az a dialectus vált ki, melyből a későbbi lapp nyelv alakult. Ez volt a lapp nyelvnek első korszaka.

E kiválás után jó ideig fejlődött önállóan és hosszú időszak folytathatott le, míg azon sajátosságokat egész terjedelmében kifejthette, melyek mint nyelvet ma is jellemzik. E közben a viszonyok kényszerítő hatalmánál fogva mind tovább és tovább sodródtak éjszak felé, és végre a már akkor a déli ugor nyelvekkel, a cseremiszzel, a mordvinnal alkotott szorosabb egységből szintén régen különvált, sőt valószínűleg már meglevő dialectusaira is oszlott finn nyelvnek szomszédságába került. A lapp nyelv ekkor még nem oszlott határozottan dialectusokra, hanem legfőlebb még csak tájbeszédekre. A finn nyelv hatása az összes lappságra kiterjedt. E hatás pedig rendkívül nagy volt. Megtarkította egész szókincsét, egészen elárasztotta finn elemekkel és többé-kevésbé nyelvtani rendszerének átalakulására is befolyt. A finn nyelvnek a lappra gyakorolt e nagy hatását bőven fejtegeti Budenz „Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen“ című művének „Finnisch und Lappisch“ főíratú fejezetében. Ővé az érdem, hogy a finn és lapp nyelvek közti viszonyt először tisztázta. Ő mutatta ki legelőször, hogy azon elemek, a melyeknek számbavételével Lönnrot, Castrén és Donner azon meggyőződésüket fejezték ki, hogy a lapp nyelv épp oly szoros rokona a finnek, mint az észti, nem ős időkből, az ugor alapnyelv korából származó közösségek a finnben és a lappban, hanem csak aránylag újabb korban az előbbiből az utóbbiba kölcsönképpen átment elemek. A kérdést egész műveltában azonban még eddig Budenznek sem sikerült teljesen megfejtenie. Fejtegetései folytán csak az vált bizonyossá, hogy a lapp nem dialectusa a finnek, mint az észti, hanem finn elemekkel saturált egészen külön álló nyelv. A jövő feladata lesz kimutatni, milyen arányú a finnhez való viszonya, mekkora volt a finn nyelvnek a lappra való hatása és miben nyilatkozik e hatás egész biztossággal. E kérdés megoldására azonban még sok előkészület szükséges. Szükséges első sorban az összes lapp dialectusok terén a szókincset egész terjedelmében összegyűjteni. E gyűjtés eddig csak a svéd-lapp és finnmarki lappság terén történt. Amott Lindahl és Öhrlingnek száz évesnél idősebb svédül és latinul magyarázott svéd-lapp szótára, emitt pedig csupán Stockflethnek norvég-lapp szótára van rendelkezésünkre. Mind a kettő gyökeres átdolgozásra, illetőleg pótlásra vár. Hány új szó, hány új fordulat van az élő lapp nyelvben, melyet Lindahl szótárában nem találunk és mily nehezen forgatható Stockfleth szótára, melyben nem lapp szavak vannak norvéggel, hanem norvég szavak vannak finnmarki s mellékesen svéd-lapp szavakkal magyarázva. Célunknak megfelelő lapp-norvég szótár csak most készül. De ki tudja, mikor jelenik meg meg Friisnek e munkája. A többi lapp nyelvjárások

terén még ennyi sem történt. Az Enare-lappból csak egy csekély szójegyzékkel rendelkezünk, mely Lönnrot és Andelin e nyelvjárásról szóló tanulmányaikhoz van függesztve. Elenyésző töredék ez az összes lpe. szókincshez képest. A kólai lapp terén pedig még ily töredékes szógyűteményünk sincs. Csak ezutánra várjuk Genetz Arvid finn nyelvtudóstól, a ki 1876-ban náluk járt.

A lapp nyelvnek a finnhez való viszonyának tisztázásához azonban még más is kell. Szükséges az egyes lapp dialectusok tüzetes átkutatása, mindegyikből mennél több népnyelvi adat gyűjtése és e népnyelvi kutatásokra támaszkodva a lapp hang-, alak- és mondattan összehasonlító földolgozása. Csak ekkor tudjuk majd megítélni egész terjedelmében, melyek azon nyelvtani elemek, melyek már a lapp alapnyelvnek tulajdoníthatók és melyek azok, melyek csak a finn nyelv hatásából magyarázhatók. Azonban édes kevés az, a mi mai napig csak a népnyelvi adatok gyűjtése terén is történt. Száztizennégy lapra terjedő szövegközlés az, melyet Friis finnmarki nyelven mint népnyelvi adatot közrebocsátott. A svéd-lappból nyolczadfél lapra terjedő népnyelvi szöveget közölt Budenz, mint a *Malg* vidéki tájbeszéd mutatványát, Donner pedig összesen alig husz lapnyi verses szöveget. A mi más szöveg van finnmarki és svéd-lapp nyelvjáráson, az mind fordítás és nincs tekintettel az élő kiejtésre. Az Enare-melléki és a kólai lappság még ennyit se tudnak fölmutatni. A mennyire el vannak hanyagolva a szókincs összegyűjtése terén, épp úgy elhanyagolták őket szöveggyűjtés tekintetében. Lönnrot összesen huszonhat, Andelin pedig kilenczvennyolcz lapnyi mutatványt közöl az Enare-melléki nyelvjárásról. Ezek is majdnem kivétel nélkül fordítások és csak három mese és egy pár közmondás van köztük népnyelvi közlemény. A kólai lappról egyedüli mutatványunk az a hetvenöt lapra terjedő szöveg, melyet Genetz lehetőleg pontosan az élő kiejtés szerint, négy orosz-lapp nyelvjárást fölölelve, közölt a Nyelvtudományi Közlemények XV. kötetében. Ilyen csekély mértékben gyűjtve is rendkívül becsek e közlemények. De éppen mivel azt látjuk, mennyire elűtök például Budenz és Donner közleményei a többi nyomtatásban megjelent szövegektől és hány olyan nyelvtani alakot tárnak föl előttünk, melyeket a Lindahl szótárában megjelent nyelvtani vázlatban hiába keresünk, annál inkább lehet sajnálnunk, hogy a népnyelvi adatok gyűjtése tekintetében az egyes nyelvjárások terén eddig olyan kevés történt.

A lapp nyelv összehasonlító földolgozása, a mi tiszta világításba helyezné az eredeti lapp nyelvtani anyagot és ez által kideríteni segítené a finnból ájtöttet, eddig szintén csak tökéletlen előmunkálatokkal rendelkezik. A finnmarki dialectust Friis és utána Hunfalvi Pál, a svéd-lapp nyelvet szövegtanulmány alapján magam, az Enare-mellékit, jóformán pusztá paradigmákat adva, Lönnrot és Andelin, a kólai lappot pedig vázlatosan Genetz szövegei alapján én dolgoztam föl. Mindegyik nyelvjárás terén sok még a kutatni való, különösen az Enare- és a kólai lappság terén. Az utóbbinak teljes nyelvtanát, épp úgy, mint szótárát Genetzről várjuk.

A lapp nyelvnek harmadik korszaka az, midőn a germán nyelvek hatása alá került. Ebben a korban se lehetett a lapp nyelv még

mai dialectusaira oszolva. Olyan germán elemeket találunk, legalább azon két nyelvjárásban, melynek szótári anyaga legjobban van földolgozva, t. i. a finmarki és a svéd-lappban, melyek egyes germán törzsekkel való nagyon régi érintkezésre vallanak. Thomsen „Den gotiske sprogklasses inflydelse paa den finske“ című művében számos olyan szót is mutat ki, mely a gót nyelvből, vagy ennél még régibb nyelvből került a lappba. Ezen ó-germán kölcsönvételekből azt a következtetést vonhatjuk, hogy egy-két ezer év előtt a lappok még nem laktak azon a vidéken; a hol most élnek, hanem csak később szorultak föl a jeges tenger mellé. Valószínűleg ezen éjszak felé szoríttatásuk alkalmával kerültek huzamosabb érintkezésbe a gót nyelvvel. Lehet azonban az is, hogy az ó-nord nyelv korszaka előtt olyan germán nép is lakott a skandináv félszigeten, a melynek nyelvében a csak gót eredetűeknek kimutatható szavak megvoltak és hogy ezektől vették át a lappok. E kérdés eldöntése azonban szintén csak későbbi kutatásoknak van föntartva.

A lapp nyelvnek negyedik korszaka az, midőn élesen különvált belőle a mostani négy főnyelvjárás és midőn e négy dialectus közti nagy eltérést a hangok és nyelvtani alakok más-más elváltozása mellett különösen az a körülmény okozta, hogy mindegyik külön-külön számos szót vett át attól a nyelvtől, a mellyel legsűrűbben érintkezett. A lapp nyelvnek ezen legujabb korában került csak a finmarki nyelvjárásba az a sok norvég, a svéd-lappba az a sok svéd, a Enare-mellékibe az a sok finn, a kólai lappba az a sok orosz szó, mely a többi nyelvjárásban nincs meg és mindegyik dialectusnak külön sajátosságát képezi.

Ezzel bezárhatjuk rövid fejtegetésünket. Nem volt más célja, mint futólag föltüntetni, mennyi érdekes nyelvészeti problémát rejt magában a lapp nyelv. Nem volt szándékom egyet se kifejteni, csak mindegyikre rámutatni.

DR. HALÁSZ IGNÁCZ.

A rhythmus hatása a szóképződésre.

Kényszerűség vitte rá az embert, hogy kövekből házat építsen magának, de mikor először faragta kockaformára az épületkövet, először gyúrta téglafarmába a földet, nemcsak a kényszerűség, hanem művészi ösztöne követelményének is eleget tett. A beszédre is szükségesség kényszeríti, egyedüli célja a gondolatok szabatos kifejezése; csak hogy mihelyt eleget tett a szükségességnek, azonnal jogait követeli a művészi alkotásra való törekvés is.

Tanuskodik erről közmondásaink nagy száma, melyeknek rhythmicus és alliteratio volta Arany óta köztudomású; bizonyítják a nyelv játszi kifejezései, az ikerszók, melyekben egy-egy hasonló hangzású és jelentésű szóval toldja meg a nyelv a nem elég hangzatos szót, hogy kellő rhythmus legyen benne: pl. *lim-lom, lig-lóg, úja-fija, ripeg-ropog, hercze-hurcza*.

Hogy rím és rhythmus befolyással lehetnek egyes szók képződésére is, azt gyakran tapasztaljuk: pl.

Tarkanyikos nyakadék
Kőbundában baktaték.

(Kiolvasó mondóka. Nyr. VIII. 526).

mi azonban nem az ilyen — különben érdekes — jelenségekkel akarunk e czikkünkben foglalkozni, hanem a köznapi folyó beszédben előforduló egyes származékszókat, a képzésük módjában mutatkozó különösségeket és ezek okait akarjuk vizsgálni.

Igy pl. a denom. *-odik, -edik* élő képző; szélteben használjuk az ilyes szókat, mint *vörösödik, fehéredik*, de nem mondhatjuk *szépedik, zöldedik*; *kicsinyedik* mindennapi szó, már *kisedik, nagyodik* lehetetlen, csak *kissebbedik, nagyobbodik*. Miért kell itt egy szótaggal megtoldanunk a tövet, daczára annak, hogy értelem tekintetében semmi változás sem áll be? Hogy magyarázzuk meg az *alkalmatos, szerelmetes* szók *-t-jét*? Hisz névszóhoz nem függedhet a *-t* képző, csak igékhez? Igaz, hogy a *folyamatos, félelmetes* szolgáltatták az analógiát, de mi készíti a nyelvet ez analógiára?

Mi az oka annak, hogy a *-gat -get* képző egytagú igéknek teljes tövéhez járúl, a *-dos, -dös* azonban mindig a rövidült tőhöz, pl. *vereket, verdes | szopogat, szopdos*? Hogy magyarázhatjuk az *aztat, eztet, jobbab, szebbet* pleonasticus alakokat?

Mind oly kérdések, melyekre csak úgy felelhetünk meg, ha a hangtani okokon kívül a szóképződésben mutatkozó rhythmusra való törekvés törvényeit is számba vesszük. Ha megfigyeljük, hogy némely képzőnk rendszerint négytagú ütem, tehát ditrochaicus lebegésű szó végén szeret állni, másik dactylusra, vagy creticusra törekszik, más képzők ismét kéttagú ütemnek, tehát trocheusnak, vagy spondeusnak képezik részét, akkor sok olyan anomáliának találjuk meg okát, mit eddigelé nem tudtunk megfejtetni.

Hogy lehet-e egy önmagában álló szónak rhythmusáról szó, arra nézve Gerber „Die Sprache als Kunst“ című művében (I. 108. l.) a következőket mondja:

„Betrachten wir die einzelnen Wörter einer als abgeschlossen erscheinenden Sprache, so treten sie uns freilich nicht als Kunstwerke, als Bilder entgegen; sie sind eben als Baustücke hineingearbeitet in den Bau der Sprache, thun einzeln ihren Dienst und erscheinen uns lediglich als Zeichen für Jenes, was sie bedeuten. Aber doch auch in den Fügungen der Sprache kommt es vor, dass wir an ihre künstlerische Natur erinnert werden, wie wenn ein Wort emphatisch steht, und so das erloschene Sprachbewusstsein neu belebt wird, wenn Wortspiele unsere Aufmerksamkeit reizen, oder Räthsel, oder wenn Reimklänge wirken u. d. m. Man kann zur Veranschaulichung dieses Verhaltens der Wörter in der fertigen Sprache die bekannte Vergleichung der Wörter mit Münzen benutzen, welche schon Quintilian hat: (lib. I. 6. 3) „utendumque plane sermone ut nummo, cui publica forma est. . . .“ Zweifellos nämlich weist die Münze an sich ein Kunstwerk auf, aber kaum ist sie geschaffen, so bewirkt die Allgemeingültigkeit ihres Stoffes allgemeine Benutzung, und sie wird konventionelles Zeichen für Mittheilung und Umtausch von Werthen. Wenn dann nicht ausbleiben kann, dass das Gepräge — das Bild und die Charakterisirung — sich nach und nach abnutzt und verwischt, wodurch dann das künstlerische zurückgeschoben, endlich vergessen wird, so hindert doch andererseits nichts, dass jedes stück einmal von einem Künstlerauge betrachtet werde, am ehesten wohl, wenn die Gepräge verschiedener Stücke verglichen werden, oder wenn neugeprägte in Umlauf kommen.“

Összehasonlítás és az új képzések tekintetbe vétele által ismerhetjük tehát fel az egyes szókban nyilvánuló művésziességet. Gerber itt a szóknak főleg hangalakjára céloz ugyan, de azt is kimondja más helyütt (I. 425. l.), hogy néha valósággal rhythmus nyilatkozását találhatjuk az egyes szókban; különösen észlelhetjük ezt az újonnan képződő szókon.

Képződő és nem képzett szókat említettem, mert nem számíthatjuk be a rhythmusra való törekvést tudatos tevékenységnek, hanem csak öntudatlan művészi ösztönnnek, mely nagyban különbözik a költő tevékenységétől, de még a népdalban, vagy ütemes közmondásokban nyilvánuló rhythmusra való törekvéstől is.

Érezzük pl. a nyelv természetes törvényei szerint megalakult példák nagy sokaságának alapján, hogy az *-odik* négytagú ütem végén áll; ha már most a „valamivé válás” fogalmát a *fél* v. *sok* fogalomra akarjuk vonatkoztatni, hozzáidomítjuk az alapszót a képzőhöz, még pedig úgy, hogy értelmi tekintetben fölösleges -s képzővel kéttagúra változtatjuk: *felesedik*, *sokasodik*. De azért, ha önkényes is ez eljárás, azért nem ellenkezik a nyelv természetével, mert az -s egyrésztől augmentatív képző lévén, ép oly mértékben növeli az alapszó értelmét, mint a középfok képzője a *nagy* v. *kis* szókét (*nagyobbodik*, *kisebbedik*), másrésztől analógiára támaszkodva alakult, a *szőrösödik*, *tollasodik* stb. ilyen képzések mintájára.

A beszélő tehát nem az alapszónak, hanem a képzőnek hatása alatt áll, a mi nagyon természetes: ha a *rugdos* igét akarjuk kimondani, nem annyira a rúgás cselekvése, mint a cselekvésnek sűrű ismétlődése lebeg előttünk. A *tő* a szónak materiális, a képző a formalis része; az elsőhöz lelkünk értelmi, az utolsóhoz érzelmi munkássága fűződik; már pedig pszichológiai igazság, hogy ha értelem és érzelem együttesen működnek, mindig az érzelemé a vezetés. Így történik, hogy mielőtt a szót még kimondjuk, már a képző rhythmusának befolyása alatt állunk s a tövet, analog esetekre támaszkodva, a képzőhöz idomítjuk.

Analógiával lesz tehát itt dolgunk, csak hogy indító oka nem a képző egyenlőségének, hanem rhythmusának erős érzete; ez hat a nyelvre, mikor értelmileg fölösleges hanggal toldja meg a tövet, hogy szótagszámát szaporítsa (pl. *alkalmatos*), vagy rövidebbel cseréli fel a képzőt, hogy a szótagszámot apassza (pl. régi *nevetdegel* h. *nevetgél*), vagy mikor pleonasticus képzéssel állítja helyre a tönkrement hangzatosságot (pl. *szebbebb*).

I. A *tő* szótagszámának szaporítása.

A *tő* szótagszáma úgy szaporodik, hogy egy többé-kevésbé odaillő segédképzőt vesz fel, pl. *nagyobbodik*, *alkalmatos*.

Az észben is van nyoma ilyen segédképzőnek. Olyan esetekben ugyan is, ha a mellékhangsúly bizonyos körülmények következtében a 2. szótagra esik, a nyelv az ellentét kitüntetése kedvéért a főhangsúlyt megerősíti. „Gleichsam zu einer pleonastischen Bestätigung und Deutlichmachung dieses schweren Tones werden bisweilen noch Consonanten eingefügt, welche gar nicht zum Stamme des Wortes gehören, wie *sölduma* (st. *solauma*) von *söl* Salz | *pühkema* = *pühelema* | *mühkema* = *mühelema* | *panema* = *panema*. (Wiedemann. Gramm. d. esthnischen Spr. 132).

Ugyanitt fogjuk tárgyalni azon eseteket is, mikor a teljes *tő* véghangzója a rhythmus befolyása következtében conserválódik: pl. v. ő. *nyomakodik*, *nyomkod*.

1. Négytagú ütem.

A négytagú szókbán az első tagra eső hangsúlyon kívül még egy másik súlyos szótag is van: rendszerint a harmadik (l. Greguss. Költészettan, 18 l.); a *gyönyörűség* szóban a hang az erős súlyú *győ*- szótag

után ereszkedik, de a *-rű-* szótagban ismét felemelkedik egy kissé, hogy utánna megint leereszkedjék. Greguss ezt másodhangsulynak nevezi. Ilyenformán a 4-tagú magyar szó mindig ditrochaikus lebegésű.

Szótöveink legnagyobb része eredetileg kéttagu lévén, a kéttagú képzőkkel ily ditrochaikus szók alakultak (*vere-kedik, mara-kodik, kerek-edik*), melyekből a képző önálló trocheusként cseng fülünkben s így a szó kimondásakor önkénytelenül is arra törekszünk, hogy a képzőnek ereszkedő természete megmaradjon; ezért egészítjük ki az egy tagra olvadt tövet kéttagúra, ha az *-odik, -kodik* stb. képzőket akarjuk hozzá függeszteni s ezért tartjuk meg a teljes tövet oly szóknál, melyek más képzővel rövidült tőalakjukban használatosak.

De lássuk már a nyelv adatait:

a) Az *-odik* reflexiv képzővel alakult származék szónak többnyire kéttagú a tövük; van ugyan: *évődik, ütődik, játszódik*, csakhogy az e fajta képzések kisebbségben vannak.

Annál több a négytagú: csavarodik, facsarodik, kavarodik, keveredik, takarodik, tekeredik, zavarodik (Sim. M. Gyak. igeképzők. NyK. XVI. 242).

A nyelv a ditrocheust megragadja s újabb képzésekben annak analógiájára kéttagú tövet keres:

(Sim. után. u. o. 240:) *év-el-odik* (Sász K. Niebel. 133; szószerint „eszi magát“) | *sürg-öl-odik* Szász. Nib. (v. ö. sürgődik és sürgő) | *forg-ol-odik* (v. ö. forog és forgódik) | „Görögország is *mozg-ol-odni* kezd“ „Kelet Népe“ 3: 120 | *zug-ol-odik* (v. ö. zúgódás Telegdy pred. 112) | *tün-öl-odik* Dank.

Itt tehát az *-l* frequ. képzővel toldjuk meg a tövet; igaz, hogy nagyon odaillik a tőhöz, mert a cselekvés elaprózását fejezi itt ki, de az *évődik, zúgódás, tünődik* alakok mutatják, hogy ugyanezt az értelmet az *-l* nélkül is kifejezhette volna a nyelv. Így önkénytelenül rájár a nép szája a *kiódlódlódik, kibontolódlódik* alakokra, *kiódlódik, kibontódik* helyett.

Még világosabban kitűnik a ditrocheusra való törekvés a denom. *-odik* képzőnél. Nagyon szapora élő képző (l. Ny. XII. 500. „Élő meg elavult igeképzők“); azt lehetne tehát hinnünk, hogy minden melléknévhez bátran hozzájárulhat (pl. *vékonyodik, fehéredik, urasodik, szőrösödik*).

Lássuk, úgy van-e? Próbáljuk végig e képzőt a következő legközségesebb mellékneveken s nézzük meg egyuttal milyen képzővel fejezik ki a „vmivé válás“ fogalmát: *szép, rút, csúnya, vörös, fehér, kék, zöld, sárga, gyér, ritka sűrű, híg, nagy, kicsiny, kis, jó, rossz, ifjú, öreg, nyers, kevés, sok, éber, vékony, vastag*.

Mit tapasztalunk?

a) Az *-odik* nem járulhat egytagúakhoz; nem mondhatjuk *szépedik, kékedik, zöldedik*, csak *járulhat, rútul, kékül, zöldül, gyérül, hígul, javul*.

β) Ha mégis egytagúból akar képezni, a mi olyan esetekben szokott történni, ha a szó az *-ül, -ül-t* nem tűri meg maga mellett (pl. *kis, nagy, nyers, sok*; nem mondhatjuk *kisül, nagyul*), akkor valami úton-módon kéttagúra változtatjuk, még pedig vagy a *-bb*, vagy az *-s*

augm. képzőkkel: *kisebbedik, nagyobbodik, nyersesedik sokasodik, rosszabbodik.*

γ) A kéttagú, de hangzón végződő melléknév nem veheti fel egyszerűen az *-odik* képzőt, mert akkor két hangzó összevonódásából háromtagú szó keletkeznék; *-s* képzővel tesszük tehát alkalmassá a ditrocheusra: *sárga: sárgásodik* | ritka: *ritkásodik* | sűrű: *sűrűsödik*.

Látszólagos kivétel; *ifjú: ifjodik*, csakhogy ez *ifjuhodik* helyett használatos, melyből a *h* kiveszve, ép úgy vonódott össze, mint *savanyú: savanyodik*.

A *sárga, ritka, csúnya* mellé knevek az *<ül, <ül* képzővel is kifejezhetik a „milyenné válást“, csakhogy ez esetben a tö egytagúvá lesz: *sárg-ül, ritk-ül, csún-ül*, szemlátomást a *kékül, zöldül, javül* analogiájára (v. ö. *gazdül* gazdagszik Ny. V. 571. | *mérgül, nyirkül, vízü* II. 278. || v. ö. még *ébred* és *éberedik*).

δ) A kéttagú és mássalhangzón végződő mellé knevekhez legkönnyebben hozzáfűggedhet az *-odik* képző: *vörösödik, fehéredik, kicsinyedik, kevesedik, éberedik, öregedik, vékonyodik, vastagodik*.

Kétféle tanulságot vonhatunk el belőle: az *-ül, -ül*, és *-ad, -ed* egytagú tövekhez szeret fűggedni, hogy *trocheust* képezzen, az *-odik, -edik* kéttagúakhoz, hogy *ditrocheussá* legyen.

b) A deverb. és denom. *-odik* megőrzi a kéttagú tövet: *verekedik, kerekedik, törekedik, leszekedik* MA. és nem *veredik, leszekedik* stb. | *lopakodik* Ny. VIII. 84; | ilyenek még továbbképzéssel: *locsalkodik, mosdókodik, műkölkodik* (v. ö. *működik*), *rugdaskodik*. Ny. Kal. 84.

A kéttagú *-odik, -edik* kéttagú tövet kíván, de az iktelen *-kod, -ked* egytagúakhoz járúl; *lopkod*: (v. ö. *lopakodik*) *csaphod, nyomkod* (v. ö. *nyomakodik*) *csipked, kapkod, tömköd* (Nyk. XVII. 64. Sim.), hogy *trocheust* képezzen az alapszóval.

c) A *-dalom, -delem* képzős szókban az igének mindig teljes tövét találjuk a képző előtt: *győze-delem, vesze-delem, biro-dalom, bizo-dalom*. Miért nem vészett el oly hosszú idő óta a tö véghangzója? Hisz hangtani tekintetben semmi nehézséggel sem találkozánk a *győzedelem, vesze-delem, bizdalom* szók kimondása? Bizonyára a hangzatos ditrocheus örzi meg a töhangzót.

Ilyen még *fegyedelem* Ny. V. 256 | *búsadalom* Nyr. X. 120. (v. ö. *sokadalom*).

d) Az *alkalmatos, szerelmes, szidalmatos, félelmetes* szók szinte maguktól felvetik a kérdést, mi készíti a nyelvet e helytelen analogiára? Nem elégíthet ki bennünket az *alkalmas, szerelmes* szó?

A *félemlik* ige *félelmetes* származéka metathesis útján *félelmetessé* válva, de maga a *folyamatos, futamatos* deverb. képzés is alapot szolgáltatott az analog képzésre; a hangzatos négytagú ütem erős vonzó erővel bírt s csakugyan akkor használjuk az *alkalmatos, szerelmes* szókat, ha nyomatékosan akarjuk kimondani, vagy hangzatosan akarunk beszélni; más esetekben beérjük az *alkalmas, szerelmes* szókkal is.

e) *Hallhatatlan-t* mondunk *hallatlan* h. (Ny. III 356) | *száméltalan* és *számhatatlan-t* *száméltalan* h. (Ny. II 524; VII 98). Mi az oka ennek, ha nem a négytagú ütemre való törekvés, még pedig analogia útján?

Ilyenek még: *végphetetlen* Ny. VII. 98. | *alkhatatlan* I. 123. | *mondhatatlan* IV. 23. || A teljes tövet őrizte meg a rhythmus kedvéért a következő példa: *naggyotalan(-ítani)* Ny. VII. 85. 128.

2. Háromtagú ütem.

a) A *-gat*, *-get* vagy egytagú ige teljes tövéhez, vagy kéttagú alapigéhez járul (pl. *veregget*, *irogat*, *töröget*, v. ö. *verdes*, *irkál*, *tördel* | *karpargat*, *ápolgat*, *felelget*); egytagú ige rövidült tövével nagyon ritkán találjuk társulva, akkor is hangolvadás az oka (*duggat*, *csóggat*, *lüget*; I. Sim. Mom. igeképzők. Nyk. XVII. 53.).

Van nyelvünkben *észéget* Dtül., *észéget* Csángó, van *élléget*, *évéget* (Sim. után), sőt *ééget* is (Ny. I. 455.), de *évetget*, vagy *észget* lehetetlen. Épígy *iszogat*, *íjogat*, *illogat*, *ivogat* | *ménéget*, *mééget*, *mőjoget* Ny. II. 133. 323. | Ilyenek még *lééget*, *lőöget*, *vééget*, *vőöget* Sim. (a két hangzóra nézve v. ö. sárga: sárgúl | *savanyú*: savanyodik) | *vüöget* vizs Ny. II. 422. | mind arról tanuskodik, hogy a *-gat*, *-get* háromtagú ütem képzésére törekszik.

Kétségtelen ugyan, hogy az általános rövidülés törvényének a *-gat* képzős szók is alá vannak vetve, s *hasoijtgat*, *hasogat* útján már *hasgat* alakra is leolvadt, *dugogat*, *fakasztgat*, *szakasztgat*, *ragasztgat*-ból pedig *duggat*, *faggat*, *szuggat*, *raggat* lett idő folytán (I. NyK. XVII. 55.), de ez csak hagyományképen átvett szókkal történhetik; ha mimagunk új szót akarunk képezni a *-gat*-tal, mint élőképzővel, mindig megcsendül fülünkben a daktylus s okkal-móddal kéttagú tövet választunk számára; így mondjuk: *dobogat*, *hordogat*, *lopogat* | sőt *ümmöget*, *ejh-jeget* az *ühm*, *ej* indulatszóból (Tompából Sim.); *pisszeget*, *hesseget* (u. o.): *tő pissz! hess!*

b) Ugyanígy magyarázhatók a következő képzések: *éleltet*, *borzasztat*(ó), *hányasztat* Ny. Kal. 85.

c) Megemlítjük még a *-mány*, *-vány* képzőt, mely ha egytagú ige a töve, mindig a teljes tőhöz járul, ha kéttagú, akkor a rövidült tőhöz; pl. *adomány* | *hajtovány* Ny. I. 279. | *hozomány* | *hozovány* föld Ny. IV. 572. || *csinálmány*, *csillogvány*, *dagadvány*, *Eresztvény*.

3. Kéttagú ütem.

Kéttagú szavaink rhythmusa mindig ereszkedő; qualitative tekintve tehát, csupa trocheus lábak volnának; nem lehet azonban tagadnunk, hogy a rhythmus érzék sokkal erősebb lesz bennünk, ha a qualitativ értékkel a quantitativ is összeesik; hogy milyen lábat kapunk, ha a második tag hosszú, arról alább lesz szó.

a) Tiszta trocheusra való törekvést találunk a mom. *-n* képző igeéknél:

Simonyi, M. Mozzanatos igeképzők. NyK. XVII. 49.: *csusszan* a csúsz alapszótól, Gyulai költ. 243 | *lökken* Tsz: lök, lük | *megsülent* a puliszka K. 398: sül | *megzökken* Ny. II. 86.: *é-zök-ik* u. o. 176.

Miért nyújtjuk meg e szókban a tő végső mássalhangzóját? Wiedemann az észti nyelvben az első szótagra nézve is kétféle hangsúlyt különböztet meg (Gramm. d. Esthnischen Sprache 135): erőset és gyengét. Az erős hangsúly nagyobb nyomatókat ad a szótagnak és hosszabb időzésre készíteti a hangot, még pedig, ha a hangzó hosszú, ezen nyugszik meg a hangsúly, ha rövid, akkor a végmássalhangzón, pl. erős nyomatókkal: *laima* vádolj | *moista* érteni | *linna* a városba | *kašli* a szekrénybe (Noleken írásmódja szerint *laima*, *linna*); gyenge nyomatókkal: *laimata* vádolni | *moista* értsd | *linna* a városé | *kašti* a szekrényé.

Az erős hangsúly tehát a rövid szótagban a végmássalhangzó időbeli értékét is megváltoztathatja: pl. inf. *api hättä*, illat. *appi hättä*, hol a mássalhangzó meghosszabbodását csakis a hangsúly idézte elő (136). Ezt tapasztaljuk itt is.

Az onomatopoeitikus *dörren*, *zörren*, *durran*, *csattan*, *koppan*, *roppan* szók első tagjára, éppen hangutánzó természetüknél fogva, kiválóan erős hangsúly esik s ennek befolyása alatt nyúlt meg a tő végső mássalhangzója; a *csusszan*, *lücken*, *zökken* szavak az elébb említett -n képzős szók tiszta, hangzatos trocheusára törekeshetnek, ezért nyúlik meg a végső mássalhangzó.

Nem fogadhatjuk tehát el Dr. Simonyi véleményét (NyK. XVII. 49), ki valamely közbevetett deverb. képző lappangásának tulajdonítja, itt a mássalhangzó-nyújtást. Véleményem szerint nincs annak egyéb oka, csak a hangsúly, s mikor már ennek következtében elegendő számú példa kifejlődött a nyelvben, akkor analog rhythmusra való törekvés.

b) Mért nem vesz el a *veret*, *irat*, *folgat*, *mosat*, *ölet* | *járat*, *nézet*, *kéret* caus. igék tőhangzója, úgy a mint elveszett a *kelt*, *bánt*, *gyűjt*, *gyűjt*, *veszt* stb. igékben?

Igaz ugyan, hogy -j képző lappang bennük (*hullajt* : *hullat*), de hát oly rég elenyészett a -j s elenyészett annak tudata is, hogy a *hasogat* : *hasgat* módjára rég összevonódhattak volna e szók, ha a trocheus hangzatossága nem conserválja a hangzót; megőrizte pedig a *forгат*, *mozгат*, *csörget*, *mondат* mintájára, mely esetekben mássalhangzó-torlódás állna be, ha a -t képző a rövidült tőhöz csatlakoznék.

Hogy a trocheusra való törekvés csakugyan megvan a nyelvben, láthatjuk a *teszen*, *veszen*, *leszen*, *vagyon*, *megyen* eredetibb *tészen*, *vészen*, *lészen*, *mengyen* alakokból; mert mért maradt volna meg a 3. személy jele csak az egytagú igék mellett, mért nem találjuk kéttagúakkal is? Bizonyítja a *tudom* igének rövidült alakja, mely a közhasználatban csak akkor járja, ha a tagadó szócska áll előtte: *nem tom*; de ha magában áll, mindig kimondjuk teljesen: *tudom*, mert a trocheus hangzatosabb.

II. A szótagszám apasztása.

a) A közhasználatú *világosodik* mellett a Háromszéken *világodik* is járja, *magyarosodik*, *németesedik* daczára *czigányodik*-ot mondunk (I. Ny. XII. 501.). Élénken érzi ugyanis a nyelv, hogy az -odik képző — mint főlebb láttuk — többnyire 4-tagú szó végén áll, ezért őrizi meg a

képezetlen kéttagú tövet egy-egy esetben, ha a célba vett fogalmat így is kifejezheti.

b) A frequ. *-dogál*, *-dégél*, *-dögél* képző régibb íróinknál néha kéttagú töhöz is járul: *mozgatdogál* Apáczai Cs. | *aluddogál* MA. | *dobogdogál* II. | *ballagdogál* Kisf. S. || *hajolddogál* MA. | *feldegel* MA. | *leheldegel* MA. | *fütyöldögél* K. 399 | *nevetdegel* Kr. | *szökdécseldegel* MA. (Simonyi. A m. gyak. igeképzők. NyK. XVI. 258.).

Ma azonban csak egytagú igékhez ragasztjuk: *álldogál*, *üldögél*, *néздегél*, *járdogál*, *húzdogál* stb.

Mi az oka e jelenségnek? A Ny. XI. kötetében szólva a *-dogál* képzőről, feltűnt e különös jelenség, de okát adni nem tudtam. Miért maradt meg az *álldogál*, *üldögél* szókban s miért nem maradt meg amazokban?

Kétségtelen, hogy úgy mint ma, úgy régente is jobbra egytagú igékhez járult (MA. *éldegel*, *irdogal*, *esdegel*, *csúszdogal*, *rugdogal*) s így daktylus vagy creticus lebegésű szókat képezett. Ez a rhythmus ejtette el a nyelvvel a 4-tagú *-dogál* végű szókat s felcserélte a képzőt más alkalmasabb képzővel (*felclget*, *fütyölget*, *nevetgél*), olyannal, mely kéttagúakhoz szokott járulni.

Befolyással lehetett rá még a sokkal mozgékonyabb *-gál* analógiája is, mely szintén háromtagú ütem végén szokott állani (l. Sim. m. f. 257.); pl. *adogál*, *ütögél*, *esegél*, *menegél*, *vonigál*, *húzigál*.

III. Pleonasticus alakok.

A pleonasticus alakokat kétségkívül úgy kell magyaráznunk, hogy az első képzőt, vagy ragot gyakori használat folytán a töhöz tartozónak vélve a nyelvtudat, a fogalom-szerkesztő, vagy viszonyító hangot újra hozzáfűggeszti a szóhoz: mégis, az ilyen alakok képződésére, mint *jobbáb*, *szebbébb* Ny. VII. 419, *többöbbb* II. 234, véleményem szerint, a nyelvnek kéttagú ütemre való törekvése is befolyással volt; ezt abból következtethetjük, mert, hol e kettőztetés dívik, ott az egytagra olvadt középfokú melléknévhez mindig hozzáfűggesztik még egyszer a *-bb* képzőt, de a kéttagúakhoz csak elvétele (pl. *könnyebbébb* Ny. II. 323); de következtethetjük még abból is, hogy, noha *szebbébb* a középfok, a felsőfok nem *legszebbébb*, hanem „*legszebb*“ (Könnye. Őrségi tájszólás. Ny. VIII. 419), mi világos bizonyítéka annak, hogy itt a nyelvérzék a legszokásosabb kéttagú ütemet akarta helyreállítani. A más vidéken használatos *legszebbébbébb* (II. 323) meg azt mutatja, hogy ha már pleonastice képzik a felső fokot, nem háromtagú, hanem négytagú ütemmé lesz.

Épp így magyarázhatjuk az *aztat*, *eztet*, *ötet*, *engem*, *téged* alakokat; a nyelv az eredeti kéttagú szótövek szótagszámára törekszik.

Egészen más szempont alá esik a dtli *aztatat*, göcseji *luakok*, *bírákok*; ugyanolyan jelenségnek látszik, a milyenek Gerber az először megragadott szótág kettőztetését mondja: „Sajátságos kettőztetés-mód mutatkozik néha a nyelvben, — úgymond — éppen olyan, a milyeneket a gyűgyögő gyermek ajkáról hallunk, pl. papa, mama, hop-sasa, kaka, pipi.“ (Die Sprache als Kunst. 197. l.)

A *mikorára, akkorára, azótától fogva* (Ny. IX. 205), valamint az *ennenmagam, tennenmagad* alakokban négytagú ütemre való törekvést látunk; ide tartozik *legszebbbebb* is (Ny. II. 233). Különösen az *ennenmagam, tennenmagad* szókon látszik, hogy a nyelv a *magam, magad* szók ereszkedő rhythmusát akarta megőrizni, mi csak úgy lehetséges, ha a hangsúlyos *-ma-* szótag a 3. helyre jut.

Nem áltatom magam azzal, hogy minden adatot felsoroltam, melyben a rhythmus hatása nyilatkozik; nem is szándékoztam mind összehordani, csak néhány szembeszökő példán kimutatni, hogy a szóképződésre némely esetekben a rhythmusnak is hatása van. Láttuk, hogy új képzéseknél a nyelv a mintául szolgáló származékszók szótagszámára törekszik s hogy a rhythmus megfelelő legyen, segédképzőt is felvesz, nagyobbrészt analogia útján (l. *tünölődik, nagyobbodik, műkölködik, alkalmazatos, számhatatlan, élettet*); láttuk, hogy a rhythmus hatása conserválhatja a tőhangzót vagy ragot is, (l. *győzelem, ejhjeget, hozomány, kéret, mengyen, tudom*), s megváltoztathatja a tőszótag időbeli értékét (l. *csuszszan*); láttuk, hogy a nyelv néha régi származékszókat is elejt, mert képzésük módja ellenkezik a képzőnek megfelelő rhythmussal (l. *nevetdegel, éldegél*), s végre tapasztaltuk, hogy a tönkrement hangzatosságot gyakran pleonasticus képzéssel vagy ragozással állítja helyre a rhythmusérzék (l. *szebbebb, ennenmagam*).

Kitűnik az eddigiekből, hogy hol egytagú képző kéttagúval áll szemben, az egytagú egytagú tőhöz járul, a kéttagú kéttagúhoz (ébred, éberedik | nyomkod, nyomakodik | sárgul, sárgásodik | szebbebb, legszebbebb); a kéttagú képzők egyáltalában 4-tagú ütem alkotására törekszenek; a *-dogál* az egyedüli, mely elejétől fogva többnyire egytagú alapszóhoz járult, mai napság meg csakis egytagúval használatos.

Próbáljuk meg, lehetséges-e e különös jelenségnek okát adnunk:

Ha rhythmus tekintetében megvizsgáljuk a régibb íróinkból idézett *-dogál* végű négytagú szókat, azonnal feltűnik, hogy csupa súlyos meg hosszú szótagokból állanak: a *mozgatdogál, aluddogál, dobogdogál* stb. szókban az első szótagra esik a főhangsúly, a harmadikra a másodhangsúly, a 2. és 4. szótag pedig időérték szerint hosszúk. A szó képe tehát következő: $\acute{u} - \acute{u} -$.

Kétségtelen, hogy a magyar rhythmusra, daczára annak, hogy a hangsúlyon alapszik, a szótagok időbeli értékének is befolyása van. Erősebb a rhythmus, ha a súlyos szótag egyszersmind hosszú is, a súlytalan meg rövid. Arany szerint e sorban: „Nincsen | olyan | derék | asszony” minden ütem spondeus lebegésű: véleményem szerint nem azért spondeus, mert vontatottan énekelik, hanem azért énekelhetik vontatottan, mert spondeus. A hangsúlyos szótag tehát ép úgy egy mórának felel meg, mint a hosszú. E szerint *mozgatdogál* egyértékű 4 mórával, mi tudvalevőleg négytagú ütemet nem képezhet. Ez az oka, hogy a *-dogál* képző elejétől kezdve leginkább egytagú igékhez járult: így tetszetős creticus lebegése van a szónak (álldogál, üldögél, járdogál),

amúgy meg nincs benne rhythmus, a miért el is ejtette végképen a nyelv.

Általános érvényű szabályt, hogy miért kíván meg egy-egy képző bizonyos szótagszámot a töben, ez első kísérlet után természetesen fel nem állíthatok. Mint láttuk, erre nézve nemcsak a hangtani okokat, hanem a rhythmus befolyását is számba kell vennünk; a magyar rhythmus törvényei azonban még nincsenek annyira megvilágosítva, hogy minden jelenségnek okát megfejtessük. Már csak ezért is szükséges, hogy alapos tanulmány tárgyává tegyük a szóképzésben nyilvánuló rhythmust; a magyar rhythmustan teljes tisztázására ily módon juthatunk el legbiztosabban.

KÖRÖSI SÁNDOR.

A Debreczeni Codex.

A nagy tudományú, akkor még tógás deák Sinai Miklós alkönyvtárnoksága idejében 1753-ban Keresztúri Sámuel, csengeri születésű szintén tógás deák a debreczeni ref. collegium könyvtárának egy régi magyar írott könyvet ajándékozott, mely akkoriban 's még hosszú időn át egyetlen volt a maga nemében. Büszkén írja Sinai a codex egyik üresen talált első lapjára: „Pretiosum Vetustatis Monumentum, quod nobis vel Regiae Bibliothecae inuideant.“ Igaza volt; mert csak 17 évvel későbbben értesült a magyar tudós világ a Margit-legendáról (Pray: Vita s. Elisabethae viduae nec non b. Margaritae virginis, Tyrn. 1770.) és a Halotti beszédről (Pray u. o. 249. l.), még azután Pannonia megvételéről (Pray: Dissert. hist. crit. in Annal. vet. Vindob. 1775. 75. l.), jóval későbbben a Peer-codexről (Révai az Elegyes Versei mellé adott Régiségek között, Pozs. 1787. 288—300. l.) s csak a század legvégén 1799-ben a Bécsi codexről (Denis: Codices Manuscr. theolog. bibliothecae palatinae vindob. II. köt. I. r. 68—69. l. és Sándor István Sokféléje VI. dar. 170. l.). Ma már csak codexet többet tudunk negyvennél, a múlt század végén meg mind össze nem több nyelvemlék volt ismeretes hatnál. Lett volna ugyan még egy hetedik is, mert már 1779-ben ajándékozták gróf Festetics Pálnak a sárospataki ref. főiskola előjárói azt a zsoltárkönyvet, melyet Keszthelyi codex néven ismerünk (Toldy: Az ó s középk. magy. nemz. irod. története, 3. kiad. Pest 1862. II. köt. 90. l.), de arról a nyilvánosságnak annyira nem volt tudomása, bogy e codexet ötven évvel későbbben úgyszólván újra föl kellett fedezni. De még a jelen század első negyedében is csak vagy öt codex vált ismeretessé; legtöbbről csak a harminczas évektől fogva szerezhettünk tudomást. Így igen természetes, hogy a Debreczeni codexnek, még a jelen század első negyedében is, de kivált a múlt században igen nagy, talán minden nyelvemlékünk közt legnagyobb híre volt.

E codex ismertetése tehát úgy vélem méltó tárgy és egyuttal alkalmas is. A Nyelvemléktár megindítójának és főszerkesztőjének mi egyebet is nyújthatna a Nyelvemléktár munkása mint codex ismertetést? És e célra mi egyebet választhatnék, mint egyik főnevezetességét azon

áldott városnak, melyhez igen kedves első magyarországi emlékei fűzik ünnepeltünket?

A Debreczeni codex 316 középszerű nyolczadrét alakú papiros levélből áll s nagyrészt kerekbe átmenő barátságos betűvel van írva. Toldy Ferencz szerint (Ő s közép-k. magy. nemz. irod. tört. 3. kiad. Pest 1862. II. köt. 88. l.) „itt tulajdonképen nem egy, hanem több összekötött codexxal van dolgunk.“ Ez azonban nem egészen bizonyos. A codex kétségkívül 6 kéz írása, sőt az elsőnek még a papirosa is vékonyabb a többinél és a hatodik két hasábra osztja lapjait, holott a többi mind egy hasábian hagyja. De mind ezzel az egy codexnek hatra való szakítása nélkül is boldogulunk. Codexeink fele se egy kéz műve és akárhányszor is egyik író a másiktól mondat közepében vagy ugyanazon a lapon veszi át, sőt ismét vissza is a folytatást. Példaképen csak a Bécsi-, Peer-, Gömör-, Lányi- és Thewrewk-codexre hivatkozom. Tehát több kéz egyesülése egy munka megírására codexeinknél egyáltalában nem szokatlan, mivel a többsége éppen így készült. Ennélfogva hat kéz írása nem korántsem hat codex. Hogy az első kéz papirosa elűt a többiétől, azt akár időbeli, akár térbeli távolságból lehet magyarázni. A Tihanyi codex egy kéz műve s mégis háromféle a papirosa, mert három évben készült. A helyre nézve a legvilágosabb példát a Gömör-codex szolgáltatja. Ezt ugyanis biztos adatok szerint legnagyobb részt két dömés apácza írta; egy kis rész azonban Tetemi Pál vázsonyi pálos vikárius írása s azt az egyik apácza rá is jegyezte. Már pedig Vázsonyban semmiféle apácza-kolostor nem volt (l. Rupp. Magyarország helyrajzi története II. köt. 1. fele 345—348. l.). Bizonyos tehát, hogy egy-egy codex megírására nem egy helyen lakók is egyesültek. Ilyenkor a papiros különböző volta igen természetes. Hogy a hatodik kéz írása két hasábos, szintén nem okoz nehézséget. Az Érsekújvári codexben is Sövényházi Márta írása eleinte csak egy hasábos, de aztán két hasábosra változik. Több kéztől tehát annál kevésbbé szabad várni az egyformaságot. Éppen nem kedvez Toldy állításának az a kétségtelen dolog, hogy az első öt kéz egy szerzetbeli. Hozzájuk tartozik-e a hatodik is, azt ugyan eldönteni nem lehet, de nem is szükséges, mivel semmi sem szól ellene s így a valószínűség igen nagy, sőt a Gömör-codex példája szerint az se bizonyítana Toldy mellett, ha a kérdéses hatodik kéz kétségkívül más szerzetbeli volna. De meg öt kéz írásáról csalhatatlan adatunk is van, hogy legalább a XVII. században már együvé volt kötve. A második kéz írta részt kivéve ugyanis mindenütt bejegyzések vannak, melyek 1605—1661-ről valók. Ezek közül a 105. és 443., továbbá a 343. és 558., azután a 367. és 624., végre a 606. és 632. lapon levők egy-egy közös kéztől erednek. Minthogy pedig a 105. lap az első, a 343., 367. és 443. a harmadik, az 558. a negyedik, a 606. és 624. az ötödik, a 632. a hatodik kéz írta részbe esik, tehát az említett bejegyzések összefüggő láncolatot alkotnak, egybekapcsolva az első részt a harmadikkal, ezt a negyedikkel és ötödikkal, emezt meg a hatodikkal. A második kéz írta részben csak probatio calami et atramenti van három helyen is, de bejegyzés nincs. Ez tehát nem árulja el, de azért bizonyára szintén csak ott volt a többivel egy kötetben. Még az is nevezetes, hogy a harmadik, negyedik

és ötödik rész ép, teljes, az első, második és hatodik ellenben csonka hézagos. Amazok tehát védve voltak, emezek pedig helyzetüknél fogva jobban ki voltak téve a rongálódásnak. Mind ez Toldy állítását éppenséggel nem mutatja kétségtelen valóságnak. Hosszasabban időztem e dolognál, mert sok okunk van féltetni nyelvemlékeinket. A Debreczeni codexet is elég baj érte már, ne fenyegetse még az is, hogy valaki Toldy szavát megfogadva s a Cornides-codexen elkövetett példája után indulva szegénnyt hat felé tépje.

Hogy codexünk mikor készült, arról írásának character-e is ad fölvilágosítást; de meg a negyedik kéz egyik helyéből évszámot is lehet kiokoskodni. Az 529. lapon ez olvasható: „es ez ydebe hog' ez vala yrnak vala wronk yesusnak az ew zyletesenek vtanna haromzaz tyz eztendebe es ymaran oh aytatos lelek ha megh akarod tudnod hogy hayn eztendebe vagyon hogy zent katerinat megh ewltek és hog' martyromsagot zenvedet rywideden rea feleltetyk hog' ezer keeth zaz' es kelench eztendebe vagyon hog' ewtet megh ewltek“. Ebből ugyan, mint már Weszprémi István megjegyezte (*Succincta Medicorum Hung. et Transilv. Biographia. Cent. alt. Pars posterior. Viennae 1781. 196. l. jegyz.*) világosan 1519 következik; de Toldy azt is észre vette (*Alex. sz. Katalin verses legendája, Pest 1855. XXX. l. 1. jegyz.*), hogy az 557. lapon ez az eltérés olvasható: „Az kynth kedegh ez dycheseghez zyz zent Cateryna zenwede pyntek napon harmad horan Maxencius Chyazarnak alatta yronk iesus xpusnak zyletesenek vtanna haromzaz es egy ezen dewbe“. Ez egy kicsit megzavarja a számítást, mert így a fentebb nyert 1519. évszám 1510-re olvad le. Toldy azonban úgy hiszem igen helyesen cselekszik, mikor az utóbbit elvetve csak az előbbi fogadja el. A 310 ugyan, mely mellett Toldy nyilatkozik, épp oly bizonytalan mint a 301, mert alexandriai szent Katalin halálát rendszeren 307-re teszik. Az eltérés okának azt sejttem, hogy ott, a honnan az író vette, az évszám arabs jegyekkel volt kitéve s hogy a 7 a XV. és XVI. század szokása szerint nagyon hasonlított az 1-hez. Így könnyen lehetett a 307-ből első ízben helycserével 310, utóbb pedig helycsere nélkül 301. De akár hogy-mint legyen a dolog, annyi bizonyos, hogy amott az író valóban 310-et akart mondani, még ha tévedesből is, mert betűvel írta ki. Ha számmal tette volna, nem lehetetlen, hogy 301-et gondol s 310-et ír. Az 1209-et tehát kétségkívül 310-hez kell adni s így a negyedik kéz írása csakugyan 1519-re esik. A többi részből nem lehet évszámot kiolvasni, de az ötödik kézzől mégis annyit tudni, hogy az a Nádor- és Simor-codex írójái s hogy az előbbi 1508-ban készítette. Hogy az első három az utolsóval együtt szintén a XVI. század első negyedére teendő, arról világosan tanúskodik az írás character-e. Megemlítenéd itt, hogy még Sinainak az említett bejegyzés szerint codexünk a XV. század elejéről valónak látszik. Veszprémi is (id. h. 192. l. jegyz.), a negyedik kéz írását kivéve, a codex korát a XV. századig, nevezetesen Zsigmond király koráig viszi föl. Cornides Dániel eleinte ugyan 1778-ban Prayhoz írt egyik levelében (l. Tud. Gyűjt. 1836. VII. köt. 103. l.) szintén a XV. századra, de utóbb 1787-ben Sinaihoz írt levelében (l. Tud. Gyűjt. id. h. 106. l.) részben már éppen a XIV. század végére teszi, mind a mellett, hogy a

negyedik kéz írásának kora ő előtté sem ismeretlen. E véleményét ismételve találjuk Anonymusról írt s halála után megjelent művében is (Danielis Cornides Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii. Budae, 1802. 202. l.). Az első, ki már az egész codexet a XVI. század első negyedére tette, Horvát István volt (Tud. Gyűjt. id. h. 104. l.). Szerinte „ma már, midőn több e' féle Kéziratot esmérünk, nintsen okunk 1519-diken túl emelni e' regiséget, hanem az még is igen hihető, hogy a' Kézirat már régiebbekből másolatott“. Hogy Sinai, Wespzrémi és Cornides a kor meghatározásában bukdácsoltak és tévedtek, az igen természetes, mert a mult században ismeretessé vált magyar nyelvemlék mind datálatlan s így nem volt kellő mértékük. Horvát István igazán csak azért biztosabb ítéletében, mert már „több e'féle Kéziratot esmért“.

Érintettem már, hogy az első öt író kétségtelenül egy szerzetbeli volt. Hogy mely szerzet vallhatta fiainak vagy leányainak, azt már Sinai tudta, a ki bejegyzésében így szól: „Hoc scriptum fuit ab aliquo ex Concionatoribus Hungaris ordinis, vt vocant, S. Francisci; quia saepius vtitur formula: szent Ferentz Atyánk.“ A szerzet meghatározásában az csakugyan döntő, hogy szent Ágostonon és szent Jeromoson kívül kit nevez az író „atyánk“-nak vagy „anyánk“-nak. Az első kéz csak egyszer, a 211. lapon mondja: „zent Bonauentura doctor Atiánk.“ A második igen gyakran említi mind „zent Ferencz atianc“-at (236., 237., 251. l.), mind pedig „zent Bonauentura atianc“-at (233., 258., 261., 262., 263., 265., 271. l.). A harmadik kéz csak egyszer mondja: „attyánk zent ferencz“ (434. l.), és kétszer: „zent Bonauentura atyanc“ (328., 434. l.). A negyedik nem említi ugyan sem az egyiket, sem a másikat, hanem kétszer is „pelbarth athyank“ (491., 504. l.), a ki tudvalevő Ferencz-rendi volt. Az ötödik itt ugyan nem árulja el szerzetét, de elárulja különösen a Simor-codexben, a hol szent Ferenczet folyvást „zent atianc“-nak és „bodog atianc“-nak nevezi. Ez öt tehát világosan szent Ferencz szerzetéből való volt s így föl szabad azt tennünk a hatodikról is, habár semmi egyenes bizonyítékunk nincs. De hogy férfiszereztesek voltak-e vagy apácák, azt eldönteni nem lehet. Az első, negyedik és ötödik egyáltalában nem szól magáról. A második említi ugyan a 239. lap végén „ammi zerzetbe menescvnc“-et, de az a darab, melyben ez előfordul, általában szerzeteseknek és nem különösen apácáknak szól. Az olyan megszólítások sem árulják el az író nemét, mint: „Azert tegedet cristosnac zolgalo Leaña intlec“ (251. l.); „Ha azert cristosnac Leiania vag, ha tanítvanná vag Leg vlatatos es Alazatos“ (257. l.); „Legietoc Alazatosnac O cristosnac meg zentölt iegösi“ (261. l.); mert ezek mind zent Bonauenturából valók. Nem ád fogantytút az sem, hogy a 266. lapon ezt mondja: „zent erzeböt azzon kinec ő innepet nag thiztössegel zolgaliok“. Egyéb nyilatkozatai sem derítik ki nemét; többnyire csak imádságban való megemlékezésért könyörögnék (230., 265., 274. és 269. l.). A harmadik a 458. lapon utal ugyan egy előbbi, a 380. lapra s a 400. lapon így szól: „finít per me p Jhus maria Legön en uelem bünössel es mindön binösöskuel“, de nemét ő sem árulja el. A hatodik csak ennyit mond: „Eg' aue mariat kerek a ki oluasz bene atol“ (630. l.). Én mind a mellett egyiküket sem gondolom

férfiszerzetesnek, sőt az első és negyediket egész határozottan clarissa apáczáának merném mondani, mert írásukat sehogy sem tarthatom férfi-írásnak.

A második rész írója két helyt világosan megnevezi a forrását; így a 251. lapon ezt veti fölírásúl: „Oluastatic eth az Iras zent Bana-ventura atiancneac kõnvebõl az alazatosagrol“; a 265—266. lapon meg így szól: „mikepen zent Bonaventura atianc mongia ki ez irast zerzete es irta“. Ugy cselekszik a negyedik rész írója is, ki a 491. lapon e szavakkal kezdi legendáját: „Vgy olvastatyk ew rola nemynemew yrasba kyth pelbarth achyank zedegheteth az ew predycacyoyaban“, s az 504. lapon ezt mondja: „mykeppen olvastatyk vgyan azon irasban kyt pelbarth atthank zedegheteth“. Amannak eredetije tehát mint már Horvát István megjegyezte (Tud. Gyűjt. id. h. 111. l.), szent Bonaventura apáczáknak szánt munkája: *De perfectione vitae ad Sorores opusculum*; az utóbbié pedig, mint először Toldy kimutatta (Alex. sz. Kat. vers. leg. XXIX. és XI. l.), Temesvári Pelbárt *Sermones Pomerii de Sanctis* nevű munkája *pars estivalis*-ának 99. sermója. Az első rész írója elhallgatja ugyan a forrását, de azért az ő eredetije is Temesvári Pelbárt említett, először 1499-ben Hagenauban megjelent (l. Szilády Áron: Temesvári Pelbárt, Budapest 1880. 55—56. l.) prédikációs gyűjteménye. Ezt gyanította ugyan már Wespriemi (id. h. 197. l.) és utána kifejezte codexünknek az Akadémia számára készült másolatához függesztett jelentésében Péczely József is, de Toldy (A debrecz. legendás könyv. Régi magy. legendák tára, Pest 1858. VIII—X. l.) e föltevést határozottan elveti. Annyit azonban mégis kénytelen megengedni, hogy „a névtelen magyar szerző sokszor egyezik Pelbárttal a legendákban“; sőt még többet is. „Tizennégy a legendák közül beszéd-alakban van; ezek textusaiban is gyakran találkozok szerzőnk Pelbárttal, valamint a beszédek elrendezése módjában“ is. Hogy mind ez nem pusztá találkozás, melyet abból lehetne magyarázni, hogy a Debreczeni codex legendáriusa Pelbárttal egy forrásból, az Arany legendából merített, mint Toldy szeretné, azt legvilágosabban az a tizennégy beszéd-alakú legenda bizonyítja, melyet ilyen alakban az Arany legenda nem ismer, hanem csak Pelbártnál találni. Az eltérések azt az igazságot, hogy codexünk első részének is Pelbárt szolgáltat forrásúl, le nem dönthetik, mivel tudjuk, hogy régi codexeink általában mily szabadon, mily önkényesen bántak el eredetijükkal. De nem csak ez a három, hanem a többi rész is a latinból való fordítás bélyegét mutatja. Eredeti magyar műnek egy darabot sem mernék mondani.

Hogy a fordítók vagy compilerok saját kéziratát bírjuk-e a Debreczeni codexben, arra legbiztosabban az íráshibák, törlések és javítások felelnek. Egy, mondhatnám classicus hibája van mind a hat írónak; t. i. a *c*-nek *t*-vel és viszont a *t*-nek *c*-vel való összetévesztése s ez esetben néha *k*-val való írása. Ha semmi egyéb, ez biztosan elárulja a másolót. Az első kéz írásában ezek vannak: zent doktorok s ot haznalatossagat ielöntik ennek (soc h. 23. l.); s ugian ottan azokert kit hozzaia iönek vala kapoztas kertöt is čenala (kie h. 119. l.); mikoron fel feztöttek volna snem halhatna meg kõnekel is hagigalak öket (ötet h. 203. l.). A második kéz ilyenmű hibái ezek: es tanol' meg tiztitanok az te

lelketet (tiztitanot azaz tiztitanod h. 234. l.); No azért Tanvliatot O cristos iesusnac meg zentölt zizei es iegesi vallani alazatos lelket es zivet (Tanvliatoc h. 259. l.); Mert akoron az igazak alnac nag alhata-tossaggal azzoknac ellenök. kik ez velagon ö ke c haborgattac es nomor-gatic (öket h. 278. l.); Eth előzőr bizonniciad meg temagadac (temagadat h. 281. l.); hog soha meg nem meri vala gonnya ez eg binec (binet h. 299. l.); ő zömeit az földre le botatvan (botatvan vagy boctatvan h. 311. l.). A harmadik kéz ezeket vétette el: Meg mondac herodesnec az keuetöt mit iarnanac az kiral'oc (keuetöc h. 332. l.); Ez az kyal' kyt ti kerestöt (kerestöc h. 337. l.); Mutas-satoc meg az papocnac magatotac (magatocat h. 357. l.); valamico-ron az binös embör pokolbely ördög közöt es önnön közöttte ualo tyt-coc ky yelenti (tytöc h. 363. l.); kinet het feie es tyz zarua uala (kinec h. 382. l.); az karhoztaknac pocolba mind lölköt mind testöc il'eten lezön (lölköc h. 395. l.); az karhoztac ő nag kennocban ő kyal-l'ocat atkozyat (atkozyac h. 395. l.); Cedronnak patacan ertetit zomorusagos keserüseg (ertetic h. 401. l.); es ym ekeppen vagon ő nekyt magársagoc (nekyc h. 449. l.); Atty kegötlen-segtöt rom-last tön isten közzöth es ty közzötetöc (kegötlen-segtöc h. 457. l.). A negyedik kéz írásában ezek találhatók: mykeppen yghen megh zok-kak nemely nemes leanyok ezth tenny confessoroknak (zoktak h. 508. l.); es ennek felette az ew yozagaak kyncheth zyghenyeknek oztogathny (yozagaat h. 525. l.). Az ötödik kéztől ezek származnak: Az arañon ertetit az zeretet (ertetic h. 583. l.); hog ennek miatta minekent örök egességöt adna (minekenc h. 591. l.); Mert ha ezt meg foghatan-goc, mindön iozagoc vele vallone (iozagot h. 593. l.). A hatodik kéz csak ez egyet hibázta el: mikor en ötek fogadam (ötet h. 529. l.). Mind ez csak úgy érthető, hogy magyar eredeti volt előttük, melyben a c és a t az akkori idő rendes szokása szerint nagyon hasonlítottak egy-máshoz. A sok más fajta tollhiba közt a legnevezetesebbek vraz (vram h. 322. l.) és banat:al (banatal azaz banattal h. 420. l.). Az előbbiben a z mögött az a z-hez hasonló pontosvessző féle rövidítő jel rejlik, mellyel a XV. században a szóvégi m-et szokták volt pótolni; valamint a másikban a kettőspont mögött nyilvánvaló elválasztó jel kere-sendő. Hogy az ilyen hibák csak másolásból eredhetnek, azt nem kell még külön kiemelnem. A törlések közül kevésbbé fontosak azok, melyek előresietésből vagy visszakapásból származnak, mert mind a két hibát nem csak a szem, hanem a gondolat is elkövetheti. Ezek csak néha döntenek. Jóval nevezetesebbek azok, melyek vagy maguk is igazítások vagy ilyenekkel járnak. Az előbbiekre világos példa, a törlést szögletes rekesztékbe téve, ez: az ő Attia fel mene a Toromba fegiuereuel hofi ugian ottan leh vag[na]ia (11. l.). Az írónak nyilván idegenül hang-zott a vagnaia, a minthogy kézzelfogható latinismus is, és így a na tör-lésével iparkodott az ő felháborodott magyar nyelvérzékét kiengesztelni. A vagnaia tehát minden bizonnyal figyelmetlen leírás. Ugyan ilyen, a hol azonban a törléshez már igazítás is járul, ez is: mikoron azért Romaban immar fel serdült koraban tanač adassra valasztatot volna az vraktol miért nagi deiak es ezös embör val[n]a stb. (18. l.). Itt az

első *a* előbb *o* volt, tehát *a* vala volna-ból állott elő. Az író ismét el akarja fordítani az idegenszerűséget, ez esetben is a latinismust. Ki kell emelnem, hogy a codex-írók általában nem szeretnek törölni; a mi igen természetes is, mert a törlés mindig dísztelen. Ennélfogva ha valamelyikük egy vagy más hibán annyira fölindul, hogy törlésre szánja el magát, akkor azt a hibát csakis tudtán kívül, csakis figyelmetlenségéből követhette el, a mi határozottan vigyázatlan másolásra mutat. Még nagyon sok ilyen példát idézhetnék, melyekből egyuttal az illető magyar eredetinek egyik-másik orthographiai vagy palaeographiai sajátága is kitűnnék, de azt hiszem, az eddigi már untig elég annak kimondására, hogy a Debreczeni codex írói mind egyszerű másolók.

Hogy kiknek volt szánva, azt a codex több helyt igen világosan kimutatja. Az első kéz már a sok nőszent életével sejteti, hogy nőknek szánta legendáit. A második határozottan apáczákhoz fordul. Intései „cristos ieszusnac meg zentölt zizei“-hez (259., 263. l.), „cristosnac iegése“-hez (232., 234., 258. l.), „az cristos ieszusnac zolgalo leiaña“-hoz (233., 234., 251. l. stb.), „cristosnak zolgaloia“-hoz (325., 326. l.), vagy még világosabban szólva „az zerezetes azzonok“-hoz (232., 233. l.) vannak intézve. Hogy mind e megszólításon miféle apáczákat ért, azt világosan mutatják szent Bonaventurából vett eme szavai: „Legietőc Alazatosoc O cristosnac meg zentölt iegösi mert alazatos atiatoc vot tvdnya mint az bodogsagos zent ferencz. anhatoc es alazatos vot tvdnya mint az dichöseges zwz zent clara minden nemv alazatosnagac peldaia es tiköre“ (261. l.). Tehát clarissa apáczáknak volt szánva a codex. Az is kimutatható, hogy egy bizonyos apácza s nem egész kolostor számára készült. Ugyancsak a második rész írója meg is szólítja: „Imag eretem atiamfya“ (296. l.), „Imag en zerete atiamfya azert aki irta. es mong Aue maria eröte“ (265. l.). Hogy az „atiamfya“ nem férfi, az ebből világos: „Imag Aldot ziz te es azert aki irta. Aue mariat“ (274. l.); sőt a következő szavakból: „Imag eretem aldot ziz katherina es mong Aue Mariat ihs“ (230. l.) még azt is megtudjuk, hogy a megrendelő apáczt kolostori nevén Katalinnak hitták. De családi nevééről, tartózkodása helyéről s több efféléről nem találunk fölvilágosítást.

A codex sorsáról egész a XVII. századig semmit sem tudni. Ettől fogva a bejegyzésekből lehet egyetmást kisejteni. Ezeknek száma igen nagy, de én csak a fontosabbakat iktatom ide. A legrégebb datum ben-nük 1605 („Anno dni millesimo sexcentesimo quinto“ 624. l.); de hogy mi történt akkor, azt nem tudjuk meg. Következik: „Anno Domini 1613, dje 3 Junj Consecratum est, Capellū Pauly kosa in Hozzu azzo: per fratrem Gasparū Gouarganū (?) [Chyky] Chichien': In praesencia Praeclororū Patrū: Pauly Veres Petri Somolay Imericy Geme (?) Josephy Herze (?). Joannis Gellerdmp Fratrīs Ambrus“ (631. l.). A codexnek tehát 1613 táján Erdélyben a Kis-Küküllő megyében fekvő Hosszú-aszó közelében kellett lennie. Nyilvánvaló, hogy most már nem apácza, hanem barátbirtok volt, még pedig, ha a „Joannis Gellerd“-hez függesztett manupropriából szabad következtetni, Gellérd Jánosé. Azután következik a 466. lapon fölül: „tarsaual egietem Fesus Mate Dengelegi, keneres tasaknak“; oldalt: „Kolosi Istuan, Genczi, Bageti Janos haza-

nal(?) Kauas melet, Genczi, Anno, Domj 1619“. A 366. lap felső szélére ez van írva: „Joanes keme' Q'tauit: in festo mariä magdalene die 22 Julj 1635“. A 632. lapon két latin imádság élén: „Anno Dni 1638 die 12 mensis Marcy.“ Ezek részben igen homályos, részben meg elégtelen adatok. Egy kéz írása a következő három bejegyzés: „Mas ayandec nem adatik az bünös embernek, az az szent leleknek ayandeka. kiualkeppen ha ugia' bunebeöl megh tisztulni semmi uto' modo' nem akar“ (390. l.); „szent Gergely így szol — s — azt mondgya, az Ur isten'ek eő ayandeka gonoszoknak nem adatik, migh eők az gonoszsagba' lakoznak. 1640. 13 Januar“ (391. l.); „Scriptor scribebat et beatissima' Virginem Maria' in mente tenebatt Anno Domini millesimo Sexcentesimo quadragesimo, dje 13. Januar' Christophorus Bott, amoris ergo suo dilectissimo manus subscriptione' dabat. 1640“ (464. l.). Ez esztendőben tehát Bott Kristóf birta, a ki igen nagy becsben is tartotta. A 343. lapon újra egy homályos adat: „Anno Domini 1659 die 28 martj volt nala' Fe'cz Balint ur' az Gülésből jöt hozza' kontora kert hogy szerezzek ha lehet.“ Ismét egy kéz írása a következő három: „Az mű vrunk Jesus Cristusnak születesének utanna mikoro' irmanak 1659 Eztendőbe' Ez könyuet epitgettem megh az vrnak nevebe', mert szep dolgokat oluastam bene. Ennek utannais a ki lattja rongios voltlat epitse Istenert. Stephanus Gáspar mp“ (606. l.); „Anno domini 1.6.5.9. Renoatus est libelus iste. ab. S. G. magistro Hidisiensi“ (624. l.); „Anno Domini 1661 Eztendőben Alih Bassa puztita Erdelt tüzzel vassal. Enis akkor temetem el az Hauasba' a szouata vize mellet az En edes feleségemet Bala margitot kis aszonj napia' ki helebe“ (a többi el van gyalulva, 632. l.). E szerint codexünk 1659-ben Gáspár István, higysisi vagy hidasi mester birtokába jutott, ki ugyan ez évben ki is javította és még 1661-ben is birta. A Torda-Aranyos megyebeli Higysis vagy Hidas, a havas és a Maros-Torda megyei Szováta vize, valamint már fentebb a Bott családi név s még előbb a Hosszuaszó helynév világosan Erdélyre vallanak, a mely az utolsó bejegyzésben még meg is van nevezve. Codexünk tehát 1613-tól 1661-ig Erdélyben, még pedig Kis-Küküllő, Maros-Torda, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér megyék összeszögellése vidékén volt.

Ezután ismét közel egy századig semmi hírünk. Végre a codex, mint már a legelején említettem, 1753-ban a debreczeni ref. főiskola könyvtárába jutott. Ettől fogva története meglehetősen világos. Az első adatot Sinai Miklós szolgáltatja, kinek többször említett bejegyzése egész terjedelmében így szol: „Pretiosum Vetustatis Monumentum, quod nobis vel Regiae Bibliothecae inuideant. Continet hoc, et cognoscendum dat, et Statum doctrinae Ecclesiae Romanae ineunte, vt videtur, Saeculo XV. in Hungaria, et habitum ac formam Sermonis hungarici, qualis ante Reformationem in vsu fuit. Non huic simile Monumentum viderunt vel Albertus Molnar vel Mathias Belius; at quanti in Historia et Literatura Hungarica Viri! Hoc scriptum fuit ab aliquo ex Concionatoribus Hungaris ordinis, vt vocant, S. Francisci; quia saepius vtitur formula *Szent Ferentz Atyánk*. Donauit hoc Collegio Reformato. Debrecinensi Ciuis eiusdem egregius D. Samuel Kereszturi Csengeriensis Anno 1753 Sub-

Bibliothecario Nicol. Sinai.“ Hat évvel később a Sinai sorai fölé vetett „Liber Ill. Coll. Debrecin. ligatus Ao 1759“ tanúsága szerint bekötötték s mint a nyomok bizonyítják, gyökeresen kijavították. Híre még jóval későbbben terjedt el. Az első érdeklődő úgy látszik Festetics Pál gróf volt, a ki „addig kérte a' Debretzeni Elöljárókat, míg a Kézirat Mását könyvtára számára kieszközölte“, mondja Horvát István (Tud. Gyűjt. id. h. 103. l.), biznyságul idézve Cornidesnek Pestről 1778. januárius 27-én Budára Pray Györgyhöz írt leveléből a következő szavakat: „Excellentissimus D. Comes Paulus Festetits Debretzini curavit Codicem Membranaceum Hungaricum Saeculi XV., qui Bibliothecae Collegii Reformatorum Debretzinensis est, exscribi. Postilla Hungarica est. Id heri mihi pro certo retulit amicus quidam Debretzino redux“; valamint ugyancsak Cornidesnek négy nappal később ismét Prayhoz írt leveléből ezeket: „Heri cum Perill. Domino Ludovico Domokos, Judice Debretzinensi, conveni, qui et ipse mihi, quae de Manuscripto Debretzinensium Codice Hungarico vetusto, in vsus Excellentissimi Domini Comitís Festetits exscripto, nuperrime retuleram, confirmavit.“ Még akkor Cornides nem láthatta a codexet, mert mint membranaceust, hártýára írottat említi. Az érdeklődés ez időben már messze terjedt. Blahó Vincze, az üdvöztöről nevezett szent Ferencz-rendi tartománynak papja és történetírója, Kazay Sámuel debreczeni patikáriusnak Kassáról 1778. december 18-án ezeket írja: „Azon Kézírás, melly a' Nemes Reformatum Collegiumnak Bibliothékájában taláztatik, nem volt talán Lyturgicus vagy Zóltáros könyvek közzül; mivel ezek a' Deák rendtartású Anyaszentegyházban Deák nyelven vóltanak eleitől fogva; azért lehet különös Imádáságos könyvetskének mondani; melly, mivel Szent Ferentz Atýáról téssen említést, hihető, hogy azon Szerzetbeli személy élt vele, még akkor, midőn a' Mariana Provinciabeli Franciskánusok Mohátsi veszedelem előtt laktanak Debretzenben, nem pedig Bóldogfalván. Tsudáлом, hogy ezen Atýáknak még több Kézírásí nem maradtak azon Városban“ (l. Tud. Gyűjt. id. h. 101. l.). Hogy e codex az előtt soha sem volt Debreczenben, az majdnem kétségtelen. Kimutattam már, hogy clarissa apácza számára készült; már pedig clarissa kolostornak Debreczenben semmi nyoma. Azután kimutattam, hogy 1613-tól 1661-ig szükségképen Erdélyben kellett hányódnia, még pedig 1659-től fogva, ha nem már előbb, kolostoron kívül; mert ekkor Gáspár István, hidasí mester birtokában találjuk, a ki sehogy sem lehetett szerzetes, mivel feleséges ember volt. Tehát arról, hogy a codex a mohácsi vész előtt Debreczenben lakott ferenczesek után maradt és lappangott a városban, ma már egyáltalában szó sem lehet. Ugyancsak Blahó 1779. febr. 7-én ezt írja (l. u. o. 102. l.): „Ha azon Magyar Msnak része Temesvári Pelbártnak munkájából vagyon szedegetve; meg nem haladja az 1489. esztendő, mivel ebben végezte azt, életét pedig 1504-ben Szent Vintze Martyr napján Budán a' Szürke Barátok Klastromában fejezte-be Pelbartus.“ Akkor tehát Debreczenben már észrevették, hogy a negyedik kéz Pelbártra hivatkozik, s így a codex korának meghatározásában már helyes nyomon voltak.

Első nyilvános ismertetője Weszprémi István volt, ki a „Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia“ 1781-ben megjelent

részeben (Centuria altera. Pars posterior. 192—197. l. az Articulus XXVI. végéhez vetett jegyzetben) elég bőven szól róla, adva tartalmát és apróbb mutatóványokat, kutatva korát és eredetét. Weszpréminek a codexet tüzetesen át kellett vizsgálnia, különben a negyedik részben nem vette volna észre az ott elbujtatott évszámot, de meg a harmadik kéz „Finit per me p“ szavait sem, melyeknek p-jében is Pelbártot keresi (id. h. 194. l.). Mennyire érdeklődött különben is minden a codexszel összefüggő kérdés iránt, mutatja az is, hogy Pelbártról nem csak Wadingnál, Szentiványnál és Schiernél keresett fölvilágosítást, hanem e tárgyban Blahó Vinczével is levelezett (l. u. o. 197. l.). Weszprémi után Cornides vizsgálta meg a codexet, de hogy mikor, azt pontosan nem lehet tudni. Horvát István (Tud. Gyűjt. id. h. 103. l.) azt mondja: „Cornides Dániel is sietten sietett 1787-dik év felé hívebben megismérni Sinai szíves közléseiből először, utóbb szemmellátásból a Debretzeni Kéziratot, mint 1803-dikban forgattam levelezéseiből és jegyzeteiből tanultam.“ Maga Cornides Sinaihoz 1787. ápr. 5-én írt levelében, mely szintén a debreczeni ref. collegium könyvtárában van, csak ily általánososan szól e dologról: „Codicem illum vestrum studiose diligenterque examinaveram olim“ (l. Tud. Gyűjt. id. h. 105. l.) Hogy a codex több kéz írása, azt már Weszprémi említette, de hogy hat kéz műve s hogy ezek közül melyik mennyit írt, azt először Cornidesnek e levelében találjuk megállapítva. Eddig terjednek a múlt századbeli hírek.

„Később“, mondja Horvát István (Tud. Gyűjt. id. h. 104. l.), „az oly szívesen közlő Debretzeni Fő Oskola Tanítói Titkot tevének az ártatlan tárgy Kéziratból 's ahhoz többé sokáig már senki sem férhete; míg elvégre az erős mellü Kölcsény Ferentz, szeget szeggel verve, szinte Titkon a' legnagyobb hívséggel és hasonlatossággal, némelly igen ügyes kéz által (nevét a' derék ifunak ki nem tanulhatám) Kazinczy Ferentz boldogult köz Barátunk számára az egész Kéziratot betűről betűre lemásoltatta.“ Említi ezt ama titkon vett másolat elé írt előszavában Kazinczy is (l. Tud. Gyűjt. id. h. 107 l.): „A' könyv Debreczenben zár alatt tartatik, a' mint érdemli, nehogy elveszzen, vagy romlást valljon; 's a' mi Révaink hijába igyekezett engedelmet nyerni reá, hogy mását vétethesse; talán mivel az Iskola' Előjáróji féltek, hogy a' könyv vétkesen iratik-le, 's hamis állítások terjesztetnek-el általa. Sikeretlen volt igyekezete az Erdély tudós Cancellariusának is, Gróf Teleki Sámuelnek. A' mit ezek nem érhetének-el, én nyertem-el: az Előjárók' engedelme, sőt híre nélkül vétetem a' könyvnek mását.“ Azt mondja Horvát István (id. h. 104. l.), hogy „Kazinczy szokott buzgóságából ki akará adni a' Kézirat-mást, vagy is inkább az igazi Hasonmást, de a' költség nagysága akadályoztatá nemes szándékát.“ Toldy szerint (ő s középk. magy. nemz. irod. tört. II. köt. 89. l.) Kazinczy „azt Magyar Régiségei II. kötetében akarta kibocsátani, de vállaltát nem lelt“. Toldy (u. o.) azt is állítja a titkos másolatról, hogy „e másolat Kazinczy Gábor könyvtárában, s viszont ennek másolata Horvát István könyvtárával a muzeumban“. Hogy ezt mire alapítja, nem tudom; annyi bizonyos, hogy Kazinczy Ferencz egy szóval sem érinti, hogy az a másolat, melyet ő Horvát Istvánnak 1824. július 9-én ajándékba küldött s melyet „452. Quart. Hung.“ alatt most a nemz.

Múzeum könyvtára bír, nem az a titkos másolat, hanem „viszont ennek másolata“; inkább egyenesen azt mondja; „az Előljárók’ engedelme, sőt híre nélkül vétetém a’ könyvnek mását, ’s Tenéked nyújtom-által, mint annak a’ Nyelvünk Tudósának, a’ kit kiadása mindenek felett illet.“ E másolat egyébiránt inkább igen csinos hasonmás. Újra s szintén kiadás végett másoltatta a codexet Péczely József fölügyelete alatt 1835-ben az Akadémia. E másolat, mely mint Péczely a hozzácsatolt jelentésben írja a debreczeni „R. Kollegiomban Hazai Törvénytannaló ifjú Királyi Károly által“ készült, az Akadémia könyvtárában van. Ez utolsó másolatot megelőzte az a sovány ismertetés, melyet a codexről Podhradczky József adott a Tudományos Gyűjtemény 1832. évi III. köt. 82—86. lapján. Podhradczky kevesebbet tud mondani róla mint félszázaddal előbb Weszprémi. Mindössze annyi az érdeme, hogy hosszú idő múlva ismét fölújította a codex emlékeztétét. Figyelemre méltó csak az az egy van benne, hogy Sinai Miklós fentebb közölt ismertetése „belől a könyv táblájára vagyron feljegyezve“; mert az most egy külön levél innenső lapjára van ragasztva. Négy évvel később Horvát István sokkal behatódobban ismer-tette a codexet (Tud. Gyűjt. 1836. VII. köt. 102—113. l.), első lapjána-k Kazinczy másolata nyomán hasonmását is adva. Utolsó ismertetője Toldy Ferencz volt (Ő s középk. magy. irod. tört. II. köt. 88—90. l.), ki egyes részeit, úgymint az első rész legendáriumát (A debrec. legendás könyv. Régi magy. legendák tára. V. köt. Pest 1858.), a negyedik kéz Katalin-legendáját (Alex. sz. Katalin verses legendája Pest 1855.) és az ötödik kéz passióját (Régi magy. passió. Pest 1856.) maira változtatott helyesírással ki is adta. Első teljes hű kiadása csak most fog a Nyelv- emléktár XI. kötetében megjelenni.

A véletlen játéka, hogy codexünket a kijavítás és újra bekötés 1659 óta mindig épen száz esztendőre érte. Hogy az 1659-ki és 1759-ki mennyiben mondható szerencsétlenségnek, azt nem tudom. Fájdalom, leg-csekélyebb hírünk sincs, hogy milyen volt a codex állapota és kötése akár 1659 akár 1759 akár pedig a mostani ötvenes évek előtt. Nem tudjuk, hogy a két első alkalommal mit vetettek el, mit tartottak meg. Az utolsó bekötést azonban határozottan csapásnak merem mondani. Az együgyű könyvkötő először is a terniókat annyira össze-vissza ragasztotta-csirizelte, hogy sem megkülömböztetni, sem leveleik számát, meghatározni nem lehet, minek következtében természetesen a hízagok nagyságát sem tudjuk megállapítani. Másodszor pedig az előbbi bekötésből mindent elve-tett, kivéve Sinai Miklós bejegyzését, mely mint Podhradczky fentebb idézett szavaiból következtethetni, az első tábla belső borító levelére volt írva, és egy másik az előbbivel nyilván iker levelet, melynek innenső lapjára, vonatkozással Sinai „ineunte, vt videtur, Saeculo XV.“ szavaira, ez van írva: „Az 528, és 529 lapon meg lehet találni a’ Szent Katherina legendája írásának idejét, mely = 1519; de az elsőbb legendák kétsé-genkívül régiebbek. Cs. J.“, tulsó lapjára pedig a XVII. század első felé-ből származó írással fölül ez van jegyezve: „Kezdetik Urnak Nevében Esztendő által való szentőknek életéről & &“. Végre harmadszor, hogy vandál művét meg is koronázza, a codexet köröskörül kegyetlenül meg-gyalulta, ezzel elmetszve a hatodik kéz felső sorait és számos helyen

megesonkítva a lapszéli jegyzeteket. Kárpótlásul adott aztán a codexnek egy vörös bagariabőrrel bevont erős otromba kötést, melynek hátát két szörnű esetlen aranyos czifraság ékesíti. A metszet pettyezett festése, a kék selyem jelszalag, az említett két czifraság közé nyomott aranyos „DEBRECENI CODEX“ betűinek formája valamint az egész kötés természetére arra vall, hogy a Debreczeni codexen is az a pesti könyvkötő remekelt, a ki a Cornides-codex és négy társa bekötésével állított magának barbár emléket. Szegény codexünket e csapás ítéletem szerint az ötvenes évek vége felé érte s úgy sejtem, nem a tulajdonos főiskola hibájából. Hogy 1858-ban Pesten volt, az világosan kitűnik Toldynak „A debreceni legendás könyv“ elé 1858. október 17-én irt eme szavaiból: „A Krisztina-legendát közvetlenül a nemzeti múzeum codexéből adom, s először, valamint a debreceni legendáriumot is, s ezt szinte egyenesen a debreceni collegium régi kéziratából, melynek szives közléseért annál melegebb köszönettel tartozom a tisztelt tanári karnak, mert a debreceni könyvesarnokban százöt év óta zár alatt őrzött kincset, a tudomány érdekében példás és megbecsülhetetlen bizodalma szerint, most először engedé a Tiszán átvándorolni — hozzám“ (id. h. XIX. 1.). Csekélység ugyan, de mégis nevezetes, hogy az új kötés hátára sajtolt DEBRECENI szó a közszokástól eltérve, éppen Toldy orthographiáját követi, a ki *cz* helyett pusztá *c*-t irt. A Debreczeni codexet tehát alkalmasint Toldy Ferencz köttette be vizonzásul a „szives közlésért“ 1858-ban.

Ez utolsó bekötés alkalmával, némi belső változás is esett a codexen. A 3. lap felső szélére ezt irta Sinai: „Litt. Ψ Vide supra“; de „supra“, a mi itt csak vagy az 1. vagy a 2. lap lehet, nincs Ψ . A 4. lap alsó szélére meg ezt jegyezte Sinai: „Vide folium 2^{dum} superius“; de a 3. és 4. lapot magában foglaló levél maga a „folium 2^{dum}“. Végül az 5. lap felső szélén ezt mondja Sinai: „Folium quod hic praecedere debuisset, exstat infra, folio ab hinc septimo sub litera Ψ “. Ez világosítja föl a dolgot. A mostani 2. levél Sinai idejében nem volt a maga helyén, hanem hátrább a 16. és 17. lap közt, s így a mostani 3. volt a 2. levél. Most már Sinai utalásainak semmi értelmük, a miből világos, hogy az utolsó bekötéskor a hátra tévedt levelet helyére iktatták. A hátratévedés talán az 1759-ki bekötés következménye volt, de már előbb is megtörténhetett; annyi bizonyos, hogy Sinai utalásai bekötés utánról valók, mivel az 5. lap felső szélére irotnak egy része kijavított sarok toldására esik. Mégis valószínűnek tartom, hogy a hiba 1759-nél nem volt régiebb. A codex lapjai ugyanis mind addig nem voltak számozva; nyomát legalább nem látni. A mostani lapszámozás világosan az 1759-ki bekötés utánról való, az eleje a 111. számig határozottan Sinai írása, hogy a többi kinek vagy kiknek tulajdonítandó, nem tudom, de az kétségtelen, hogy még későbbi. Hogy pedig Sinai bekötés után irta számain, az abból tűnik ki, hogy több száma kijavított sarokra esik; így az 1, 2, 5, 6, 7, 8, melyek közül az 1 és 6 most már be van ragasztva, de világság felé tartva jól átlátszik. Lapszámozás nélkül pedig bekötéskor könnyen esik tévedés. Megemlítendő, hogy a hová a helyreiktatott levél tévedt volt, a 16. és 17. lap közt hézag van. A tévedés tehát okoskodva elkövetett hiba is lehetett. Hogy az utolsó bekötéskor még több belső változás esett volna.

az nem valószínű. A külsőket, a mennyire megállapíthatók, már fentebb ismertettem. Csak az en tűnődöm, mért látszhatott ez az utóbbi bekötés szükségesnek vagy legalább megengedhetőnek? Hiszen előbbi bekötése óta a codexet folyvást zár alatt tartották. Vannak nyomok, melyek azt mutatják, hogy éppen a túlságos nagy őrzés ártott a kincsnek. Minthogy csak őrizték, de soha meg nem nézték, beleesett a szű és kegyetlenül pusztította. Tanúskodik erről az, hogy az elején a mostani bekötéskor igen számos levélnek ki kellett javítani a széleit. E javítások nem lehetnek régiebbek, mert helyenként Sinai Miklós lapszámain és írását takarják; így pl. az 5. lap felső szélére írott jegyzet első betűjének (F) elejét, valamint az 1, 6, 15, 16 lapszámokat. Hogy pedig a szű csakugyan 1759 óta s nem előbb rongálta meg a szegény codexet, arról igen világos bizonyosság szól. Az 1. levél felső sarkát kétségtelenül már 1759-ben foldozták, mert visszáján most is látni a Sinai írta 2-t; a szű pedig végig rágt a 1759-ki toldást s elpusztította a rajtalevő 2-nek alsó részét. Hogy a kötést sem kimélte, arról tanúskodik az első tábláról fennmaradt, Sinai értesítését őrző belső borító levél, melyen körülnyirbálása után is még sok helyt meglátszik a szúrágás nyoma. Az őrzés tehát éppenséggel nem volt gondos. Két dolog különös fényt vet rá; az egyik az, hogy a codexet lopva olyan szépen, híven, tehát zavartalanul, kényelmesen le lehetett másolni, mint a hogy Kazinczy Ferencz másolata van írva; a másik pedig az az utóbb említett dolog, hogy észrevétlenül rághatta a szű.

Ismertetésem hosszabbra nyúlt, mintsem óhajtottam. De két okból nem mertem kerülni a részletezést. Oly féltő drágaságoknál, milyenek régi nyelvemlékeink, melyek közt éppen a Debreczeni codex igen nevezetes helyet foglal el, úgy hiszem a legapróbb dolog is fontos. Azután úgy gondolkoztam, hogy munkálatom, mely egyébként semmivel sem emelheti az alkalom fényét, csak akkor lehet ünnepeltünkhöz némikép méltó, ha mind azon kiváló tudományos tulajdonságok között, melyekben ő mindnyájunk elérhetetlen mestere és példája, legalább arra az egyre törekszik, mely minden tudományosság első kelléke, az alaposág.

VOLF GYÖRGY.

Gyarmathi Nyelv mestere.

Sajnovics híres munkájával egy új korszak nyílik meg a magyar nyelvtudományban: az a korszak a melyet egyik fiatal nyelvészünk, helyesen, „a magyar összehasonlító nyelvészet első virágzása korának“ nevezett.¹ Ez az első virágzás kora nem tartott sokáig: Révai halálával (1807) nagy homály borúl a magyar nyelvtudományra, s előbúznak odvukból a „sötétség rajzati“, hogy akadálytalanul, kényükre garázdálkodjanak szinte fél századig. Sajnovics és Révai között foglal helyet egy kiváló alak a magyar-ugor nyelvhasznítás mezején: Gyarmathi Sámuel, kinek „Affinitas“-a 1799-ben látott világot. Noha el kell ismernünk, hogy e munka egyes részletei megérdemlik azt a kemény bírálatot a melylyel Szinnyei sújtotta:² mégis, tagadhatatlan, hogy ez adott erős impulsust Révainak az északi nyelvek tanulmányára, hogy félreismerhetlen mély hatást tőn reá, sőt, mondhatni, új irányba terelte összes nyelvészeti munkásságát. Ez a mély hatás óvta meg őt a Beregszászi-féle túlzásoktól, noha a héber-magyar egyeztetéstől teljesen nem téríthette el.³ Gyarmathi volt Révainak mestere, és Sajnovicstól Gyarmathin át vezet az út Révaihoz, ki az ugor-magyar összehasonlítás terén újat jóformán nem alkotott, s előzőinek, különösen Gyarmathinak köszönheti majdnem mind azt, a mi egyeztetést — helyesen vagy helytelenül — munkáiban felsorol.

I. Gyarmathinak első irodalmi fellépése 1794-re esik, midőn kiadja Magyar Nyelv mesterét,⁴ melylyel 1790-ben, a hazánk földjén első tudományos pályázatban részt vett és díjat — illetve a kitűzött díjból bizonyos osztalékot — nyert. 1790-ben ugyanis, Görög és Kerekes, a Hadi Történetek című bécsi magyar hírlapnak szerkesztői, hűsz aranyat ajánlottak föl jutalmul egy magyar nyelvtan megírására. Ez összegyet Nunkovich szerb püspök megtoldotta 30 arannyal, s a nevezetes

¹ Nyelvőr XI. 342.

² Nyelvtudományi Közlemények XV. 250—251.

³ Bánóczy, Révai Miklós élete és munkái, p. 278—280.

⁴ Okoskodva tanító Magyar Nyelv mester. Mely irattatott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye orvossa által. I. (Kolozsvárott). II. Kolozsvárott és Szebenben, Hochmeister Márton könyvnyomtató és könyvtáros betűivel. 1794. — I. k. XXIII. és 396. l. — II. k. 278. l.

pályázat kihirdetett. Öt pályamű érkezett be, s e pályaművek, bírálat végett, Debreczenbe jutottak. A pályabírák — noha a jutalmat a művek között bizonyos arányban felosztották — egyiket sem tették teljesen magokévá, hanem, valamennyit fölhasználva, magok készítették egy nyelvtant, az úgynevezett Debreczeni Grammatikát (1795), mely, Toldy szerint, oly „bal hírű“ a magyar nyelvészet történetében.¹ Gyarmathi, úgy látszik, nem elégedett meg a dicsőséggel, hogy munkája a Debreczeni Grammatikába beolvasszassék, s egy évvel ennek megjelenése előtt, kiadta pályaművét Kolozsvárott, két vastag kötetben, „a nagy erdélyországi rendek költségével“.

Gyarmathi — mint Előljáró Beszédében nyilatkozik — régóta érezte az eddig megjelent magyar nyelvtani munkák hiányait, s belátta, hogy égető szükség egy újabbnak nagyobb tökéletességgel való kidolgozása. „Oly sok kérdések maradtak feleletlenül mindannyiszor valahányszor nyelvünket tanuló idegen szomszédink holmi kétséges grammatikai nehézségekről tudakozódnak vala, hogy e részben az eddig írt grammatikáknak egy csomóban szedett minden gyűjteményje is nem egész munkának, hanem csak valami gyűlevész jegyzések rendetlen rakásának nevezethetnék“.² Bizonyára, kemény ítélet, ha meggondoljuk hogy, abszolút mértékkel mérve, Gyarmathiról ma szintoly kicsinylő megvetéssel nyilatkozhatnánk mint a hogy ő nyilatkozott elődeiről, kiknek műveit, a maguk összességében, nem is ösmerte alaposan. Ez a fenhéjázó lenézés, ha nem igazolható is, de némikép megmagyarázható abból, hogy Gyarmathi úgynevezett „tudós“ grammatikát akart írni, olyan formát, mint a Francia Akadémia nagy grammatikája, melytől az értelmes emberek és a tanítók, akármilyen előfordulható nyelvbéli kétségekben, tanácsot kérhessenek.³

Majd lesz alkalmunk rámutatni, hogy e céljától, ettől az eszményképtől a szerző messze elmaradt; most csak egy ellenmondásra kell néhány szót vesztegetnünk, mely nem válik dicséretére Gyarmathi logikájának, mindjárt a munkája küszöbén. Míg, ugyanis, egy helyt a „tudós“ grammatika praetensiójával áll elé: addig más helyt, sőt mondhatni munkája egész folyamán, határozottan „nyelvmesteri“, tehát praktikus célzatokat vall magáénak; ismét másutt pedig „nyelvmívelő“, „nyelvpallérozó“ szerepet vindicál. Maga a munka címe kifejezi, hogy Gyarmathi inkább a nyelvtanulóknak kívánt szolgálatot tenni, mint tisztán a tudomány ügyének, s ugyanezt bizonyítják azok a jegyzések is melyekben a magyar nyelv sajátágaival megokolja, hogy az összes európai nyelvek közt a mi nyelvünk legközelebb járul egy képzelte tökéletes nyelvhez, vagyis olyanhoz „melyben csak egy hajtogatás (declinatio) és foglalás volna (conjugatio), kirekesztődvén minden törvénytelenések (anomaliae) abból“.⁴

Figyelmet érdemlő tény, hogy Gyarmathinak az ugor-magyar nyelvrokonságról ekkor még sejtelve sem volt. Határozottan állítja, hogy nyel-

¹ Toldy Ferencz. A magyar nemz. irod. története (4-ik kiad., 1878), p. 168.

² VI. l.

³ XX. l.

⁴ VII. l.

vünk napkeleti nyelv, mely sok tekintetben hasonló a héber, káldeai, samariai, syr, kopt, szerezsen és arab nyelvhez, a mint ezt „világosan” megmutatja Oertel, Otrokocsi és Kalmár. Sajnovicsot tehát, vagy Schlözert,¹ ekkoriban még nem ismerte Gyarmathi, vagy ha ismerte, talán ő is osztozott abban a nevétségés balítéletben, hogy ez apró-cseprő északi népekkel atyafiságba keveredni meggyalázó volna oly nemzetre nézt, mely a világhódító húnokkal, mint őseivel, kérkedik. Annyi bizonyos, hogy Gyarmathinak ez időtájt még nagyon homályos fogalma volt a nyelvrokonságról. De a magyar nyelvtani irodalomban — már a mennyiben az hozzáférhető volt, — meglehetősen jártas, sőt, ama lesújtó ítélet daczára, végül, készséggel megismeri hogy maga is az elődei által rakott alapokon épít.

Gyarmathi munkája és a Debreczeni Grammatika, számos hiányuk és primitív módszerük daczára, a két legkiválóbb jelenség a mult század magyar nyelvtani irodalmában. Míg a régi magyar nyelvészek, szinte kivétel nélkül, a conventionalis latin grammatika hatása alatt állanak, s legtöbbször azon igyekeznek, hogy a magyar nyelvnek a deáktól való eltéréseit, empiricus módon, megállapítsák: addig Gyarmathi világosan kijelenti, hogy ő a magyar nyelv minéműségeit akarja, a józan okosság vezérlése szerint, a magok természeti rendiben előadni, és határozottan rosszalja azon grammatikusok eljárását, kik a magyar nyelvet a deák kaptájára húzzák.² Természetes, hogy a latin grammatika befolyása alól ő sem szabadulhatott fel tökéletesen; de mindenesetre érdem, hogy megvolt benne a törekvés, mely tényekben is elégszer nyilatkozik.

A Magyar Nyelvemester első kötete az orthoëpiát, orthographiát és etymológiát tárgyalja, a második a syntaxist. Gyarmathi „elsőnek” mondja a maga mondattanát,³ jóllehet Szenczi Molnár, Pereszlényi és Kövesdi már tettek volt kísérleteket ezen a téren, s Kalmár Prodomusában is van egy sovány fejezet, mely a syntaxissal foglalkozik.⁴ Ha talán azért mondja „elsőnek” Gyarmathi, mert az övé a legteljesebb valamennyi közt és a legrendszeresebb is, akkor bizonyára jogosan tekintheti magát „úttörőnek.” De megilleti őt az „úttörő” czíme más tekintetben is. A grammatikai műszavakat teljesen ő magyarította meg először, és műszavai közül még ma is nem egyet tudunk közhasználatban. A magyar grammatikai tudomány mindenesetre elismeréssel tartozik Gyarmathinak ezért a munkáért, melyet, ily teljességben nem találunk meg egyik elődjénél, sőt kortársánál sem.

Általában, a teljességre törekvés egyik fő jellemvonása Gyarmathi munkájának. Oly óriási tömegét a nyelvtényeknek nem találjuk egyetlen magyar grammatikában sem, s ha másért nem, ezért még ma is megérdemli a szorgos tanulmányt. Mindenesetre azonban óvatossággal hasz-

¹ Allgemeine Nordische Geschichte von Aug. Ludwig Schlözer. Halle, 1771. p. 422.

² I. 34, 261.

³ XIX.

⁴ Prodomus Idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici. Auctore Georgio Kalmár. Posonii 1770. p. 177. sqq.

nálándó, mert Gyarmathi sokszor a ferdítéstől, a szókoholástól sem riad vissza, hogy a maga kategóriáit kitölthesse, vagy szabályait igazolhassa.

II. Mindjárt az orthographiai részből megismerhetjük Gyarmathinak egy pár jellemző sajátágát, különösen gyöngéit, a melyek avatatlan vizsgálónak is azonnal szemébe tűnnek.

Gyarmathi, nagyon helyesen, annyi betűt különböztet meg, a hány egyszerű hang van a magyar nyelvben. Mindenik hang számára külön betűt juttat; csak azt nem értjük, miért szerepel a *tz* mellett a *c* is a betűsorban, ha már egyszer az illető hang jelölésére amazt fogadta el. Ily fajta kettős jeggyel jelöli a *cs*-t is (*ts*), s ennyiben ragaszkodik a régi orthographiához, úgy, a mint azt Tótfalusi és Tsétsi megállapították. Eltér azonban tőlök a *zs*-nek jelölésében, melyet ő, a *ts*, *tz* analogiájára, szintén kettős jeggyel, explosívával és spiranssal jelöl: *ds*-sel. „Megváltik már, melyik írás módját fogja felvenni a nemzet”: így tér ki Gyarmathi a bővebb megokolás elől, s ez nyilván mutatja, hogy ő hajlandó bizonyos szabályokat önkényűleg decretálni, a helyett, hogy akár a józan észszel, akár a közszokással és a nyelvtényekkel számot vetne.

A magánhangzókról szólva, Gyarmathi minden előtt rámutat a nyelvünkben uralkodó vocalis harmoniára, mert ennek haszna — úgy mond — az egész magyar grammatikára szélesben kiterjed. A hangzók, szerinte, első és második osztálybeliek (mély és magas hangzók); az *i* vocalis most az első, majd a második osztályba tartozik. Főlemlíti a középszerű (közép) *e*-t is, melyet ő a székely nyelvjárásból ismert, de általános érvénye felől, úgy látszik, nem bír tudomással. A magánhangzók sorába fölveszi az *y*-t is, noha kénytelen elismerni, hogy az *y* nem külön betű a magyarban, s csakis más betűvel kapcsolatosban fordul elő. Kárhoztatja egyszersmind, hogy a magyar családneveket *i* helyett *y*-nal írják; kárhoztatja pedig nagyon sajátágos okon: azért, hogy a német ember, a ki a *Pálfi*-t *Pálfi*-nak tanulta ejteni, a *nagy* szót, ennek a példájára, *nagi*-nak ne ejtse.

Nagyon könnyedén bánik Gyarmathi a mássalhangzók felosztásával. Ezeket, minden egyéb kommentár nélkül, keményekre és lágyakra osztja, ilyen formán:

a) kemények: *b, d, g, gy, f, tz, z*;

b) lágyak: *p, t, k, ty, j, v, sz*.

Nyilván való, hogy ezt a két sort föl kellene cserélni, ha ugyan sajtóhiba rontotta volna meg a szerző osztályozását. De még akkor is, hogyan nevezhető lágynak az *f* és *tz*? s viszont keménynek a *j* és *v*? Ez a felosztás semmi módon nem igazolható, s még csak nem is foglalja magában az összes mássalhangzókat, mert hiányzik belőle — hogy többet ne említsünk — a *ts* (*cs*) és a *ds* (*zs*.)

Az egyszerű betűjeggyel jelölt mássalhangzókról — melyek közt, mint tudva való, a *c, g, j* is szerepel — Gyarmathinak semmi különös megjegyezni valója nincs, „mivel ezek — úgy mond — a magyar

nyelvben úgy hangzanak, mint a deákban, németben, francziában“. Bámulatos könnyelműség, melyet alig tudunk megfejtetni, s melyhez hasonlóra még sok esetben lesz alkalmunk e dolgozat folyamán rámutatni.

Ellenmondásokat, sokszor igen is szembeszökő ellenmondásokat, szintén nem egyszer találunk a Gyarmathi munkájában. Az idegen nevek és egyéb idegen szók orthographiáját az illető idegen nyelv szabja meg: ez a szabály, a melyet egy helyütt felállít,¹ s e szabályhoz olyan szigorúan ragaszkodik, hogy a már teljesen meghonosult és magyar szintű öltött szavakat is az eredeti orthographiával akarja iratni, pl. *praepost*, *vorolni*. Az első kötet végén ellenben², a lajstromnak „Jobb így“ felírású rovatában, a következőket találjuk: *Páfus*, *nimfa*, *rétorika*, *Tisbé*, *Kserkses*.

Az interpunctióra vonatkozólag Gyarmathinak nagyon ferde fogalmai vannak. Ő, tudniillik, grammatikai jelentőséget tulajdonít az egyes jeleknek, holott azok csupán a szüneteket jelölik és a hangejtést, tehát az olvasó könnyebbségére és tájékoztatására szolgálnak és semmiféle grammatikai funkciójuk nincs. Gyarmathi így szól egy helyütt: „Midőn... hathatóson és röviden akarván szólani, a magánértőt (substantivum) nem teszik mindjárt az *az* után, hanem azt utol hagyják, hogy kétszer ne forduljon elő: akkor (az *az*) nem veszi el a *z* betűt a mássalhangzó előtt is; *de* egy virgula tétetik utána. Pl. *Az*, rossz ember vala. — *Ez*, volt a felelet.“³ Megjegyzendő, hogy az utóbbi mondat, ilyen interpunctióval, egészen mást fejez ki, mint a mit Gyarmathi értetni akar rajta.

Gyarmathi orthographiája lényegében nem különbözik a Tótfalusi-Tsétsi-féletől; az apróbb eltéréseket nem érdemes felsorolni. Még csak azt említjük, végül, hogy Gyarmathi is meg akarta kísértetni a két jeggyel írott mássalhangzók egyszerűsítését,⁴ még pedig egyikért azért, mert „nagy atyáink is, a régi scythiai betűk rendibe azokat más különös betűkkel írták.“ Gyarmathi az úgynevezett hún-szittya ábéczét is bemutatja, Bél Mátyás munkája után,⁵ s nagyobb erősséggül, „hogy legalább bédughassuk szájukat azoknak az idegen nyelvű, magyarok ócsárlóinak, a kik méltatlanul azt csevegik, hogy a régi magyaroknak tulajdon ősi betűjök soha sem lett volna“, följegyzí a Csík székben, a szent-miklósi templom oldalán talált felíratot, és nagy éleselműséggel meg is fejti.⁶ A hún-szittya írásmód ma már meghaladott tárgy a tudományban s egyáltalán nincs okunk szégyenkezni, ha párduczos Árpád s a régi magyarok írástudatlanok voltak is.

III. Ámbár Gyarmathi munkája szigorúan rendszeresnek látszik: az etymologiai részben is találkozunk helyesírási és hangtani kitérésekkel, a mi a munkának alaki értékét határozottan csökkenti.

¹ I. 18.

² I. 376.

³ I. 109—110.

⁴ I. 384. sqq.

⁵ De vetere litteratura Hunno-Scythica. Lipsiae, 1718.

⁶ I. 4—7.

A beszédrészek felosztásában a szerző követi a hagyományos szokást, csupán abban tér el attól, hogy az articulus-t kitörli a beszéd, részek közül. „A magyar nyelvben — úgy mond — nincsen nemz ő szó (articulus)“;¹ ezt az állítást következőkép okadatolja:

1. Ezek a szók semmi nemet nem határoznak (nullum genus determinant), minthogy a magyar nyelvben nincsen nem.

2. Mikor a szó elébe magánosan tétetik valamelyik, akkor az éppen nem ejtegettetik. Már pedig a nemz ő szokat legalább ejtegetik-még azokban a nyelvekben is, a melyekben magok a szók majd minden változás nélkül maradnak minden esetben, — mint a francziában.

Már ebből a kettőből világosan kitűnik, hogy Gyarmathi az articulus természetével egyáltalán nincs tisztában, s a maga fixa ideája kedvéért, hogy a nyelv tanulását mentül jobban megkönnyítse, szemet húny egész sor nyelvtény előtt, melyek félreérthetetlenül a mellett szólnak, hogy igenis van különbség az articulus meg a mutató névmás functiója közt, noha a nyelvtörténet azt bizonyítja, hogy amaz emeből fejlődött. A „nemz ő szóc s k a“ terminus mindenestre hibás jelölése az articulusnak, nemcsak a magyar, hanem más nyelvekben is.

Nem mellőzhetünk mégis két igen érdekes argumentumot, melyekre Gyarmathi, úgy látszik, különös súlyt helyez. Hogy az *az* nem nemz ő szó, arra nézve — úgy mond — az sem helytelen ok, hogy egész sor szép verseket lehet látni és egész leveleket írni, melyekben az a, ez e nem fordul elő.² Már pedig, ha ez a szó a nyelvnek oly valóságos és szükséges része volna, mint az articulusok az európai nyelvekben, talán csak nem maradhatna olyan könnyen el. — Ez, természetesen, semmitmondó argumentum. Hísz lehet írni egész lapokat ige nélkül, s ezt éppen maga Gyarmathi a magyar nyelv egyik szép sajátosságának vallja.³ Már pedig ki tagadná, hogy az ige ugyancsak „valóságos és szükséges része a nyelvnek“?

Gyarmathi a „régí ősök magyarságát“ is felhossa bizonyságul állítása mellett. A Halotti Beszédben — úgy mond — nem mindenütt találhatik az, hanem hísz helyt elhagyatik. — De hát vissza akarunk-e térni a HB. korabeli magyarsághoz? nem-e ugyan ő az? a ki később úgy nyilatkozik, hogy „az emberi nyelv esztendőről-esztendőre, századról-századra szüntelen változott“, s hogy a mi magyar nyelvünk is általment „ezen minden nyelvekkel köz, természetes változásokon“.⁴ Sajátságos, hogy oly nagy sereg argumentummal ront neki az articulusnak; mintha érezné, hogy ez az új állítás nagyon is rászorul a támogatásra.

Mégis, ha a teljes méltányosság álláspontjára akarunk helyezkedni Gyarmathival szemben, azt mondhatjuk, hogy a kiinduló pont helyes: mert „nemz ő szóc s k a“, olyan értelemben mint a német és franczia nyelvben, a magyarban csakugyan nincs. Ugyanezt meg kell vallanunk egy másik jegyzéséről is, melyben a magyar nyelvnek egy „neve-

¹ I. 111. 599.

² Gyarmathi tehát ezekről is fölteszi? hogy valaki articulusoknak tartja.

³ II. 151 sqq.

⁴ Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit S. Gy. Bécs, 1816. p. III.

zetes és különös tulajdonságát“ adja elő. „Az igaz magyar szó — úgy mond — nem kezdődik két mássalhangzón, hanem csak egyen. Nem is mondhatja ki a két mássalhangzón, kezdődő szókat a csupa magyar férfi, de kivált asszony ember, a ki más nyelvet nem tanult s nem hallott; hanem vagy a két mássalhangzó elé vagy közé magánhangzót told: *is* potály, *is* kola, *Ke*lemen, stb.“¹ Itt Gyarmathi abba a confusióba esik, hogy egy néhány két mássalhangzóval kezdődő szót, még pedig olyanokat, melyeket ugyan ő később idegen származásúaknak hirdet,² igaz magyarokúl említ (*drága*, *trágár*, *trágya*), sőt azt mondja róluk, hogy ezeket régebben, mikor még a magyarok az igen darabos nyelvű európai nemzetekkel össze nem korcsosodtak (!), a magok könnyebb módja szerint ejtették (*darága*, *tarágár* stb.)

A mássalhangzók torlódására vonatkozólag, a szerző, jóllehet sikerül neki a helyes kiinduló pontot megtalálni, nem bizonyít meg semmit, sőt fokozza a zavart az által, hogy nem tesz különbséget a szó elején s a szó belsejében való torlódás között, s soloecismusnak bélyegzi, például, a *vérzi*-, *érzi*-, *pohárt*-féle beszédmódot is, ámbár ő maga, nyomban, öt-hat lapon át meghurczolja az olvasót az úgynevezett „*metathesis*“ esetein, mely, szintazonkép, „nevezetes és különös tulajdonsága a magyar nyelvnek“.³ És itt ugyanazt a példát (*serget*) találjuk helyesnek, igazoltnak, a melyet előbb soloecismusnak nyilvánított.

IV. Mindenik újabb szakasz neveli a chaost, a zűrzavart, úgy hogy a komoly vizsgálónak nagy megerőltetésébe kerül e munkával szemben a kellő nyugalmat megőrizni. Még azt meg tudnók magyarázni és bocsátani valamikép, hogy a szerző nincs tisztában a legelemibb nyelvtani fogalmakkal sem; de megbocsáthatjuk-e bosszantó ferdítéseit és ellenmondásait? megbocsáthatjuk-e? hogy önmagát, szinte lépten-nyomon, meghazudtolja, és definitióiban, szabályaiban, osztályozásaiban könnyelműséget, sőt léhaságot tanusít.

A nevek, Gyarmathi szerint, kétfélék: *magánértők* (substantiva) és *mássalértők* (adjectiva). A magánértők viszont a) tulajdon, b) közönséges nevek (*propria*, — *appellativa*). Az *appellatívak* így oszlanak meg:

1. *mérők* (*mensurandi*): *ölnyi*, *ujjnyi*;
2. *leirők* (*determinantia*): *magasságú*, *mélységű*, *eszű*;
3. *általváltoztatók* (*transmutandi*): *katonává*, *pappá*;
4. *tulajdonítók* (*adtribuendi*): *dicséretül*, *jelül*.⁴

Nyilván való, hogy ebből az osztályozásból a valóságos *appellatívak* hiányoznak. Aztán, a 3. és 4. pontbeliek nem rendelhetők az 1. és 2. pontbeliek mellé: amazok *ragos*, ezek pedig *képzős* főnevek.

¹ I. 39. 599.

² L. *Vocabularium*.

³ I. 41. 599.

⁴ I. 47.

Hogy Gyarmathi maga sincs teljesen meggyőződve ezen osztályozás helyességéről, mutatja, hogy néhány lappal odább már úgy nyilatkozik, hogy a mérőket és leírókat eleintén a mássalértők (adjectiva) közé akarta sorozni. Nem is akarja e kérdést a maga részéről eldönteni, hanem az „értelmesekre“ bízta: hadd törjék rajta a fejüket azok.¹

Ha az olvasó most már valahogy beletörődött volna abba, hogy a „katonává“ és „dicséretül“ általváltoztató, illetve tulajdonító köznév, s azt hiszi, többé semmi sem fogja e tudomását megbolygatni: akkor nagyon csalódik. A „hajtogathatatlan nevek“ (indeclinabilia) sorában újra találkozunk az általváltoztatók- és tulajdonítókkal: de már itt azt mondja róluk Gyarmathi, hogy „inkább határozók (adverbia).“²

A melléknevek tárgyalásában Gyarmathi sajátosság jelentéstani kategóriákat állít föl, melyekbe, találmra, összehord tücsköt, bogarat. A hibák és ellenmondások itt is csak úgy hemzsegnek. Elfogadhatjuk ugyan elvül, hogy a mellékneveket annyi osztályba lehet osztani a hány osztálya van a dolgok tulajdonságainak, de szükség, hogy e tulajdonságokat alkalmasan generalisáljuk és ne forgácsoljuk szét úgy, mint Gyarmathi ki a maga tizenkét osztályába még a saját módszerével se tudna beilleszteni valamennyi melléknevet. De vajjon melléknév-e mind az, a mit ő felhord? például, az úgynevezett „kérdő melléknevek (interrogativa)“ *ki? mi? micsoda? minémű?* s mindjárt nyomukban a „felelők“ (reditiva): *ennyi, annyi, elegen, sokan, százan*, stb.³ Ha az olvasó talán hajlandó volna is ilyenekül fogadni őket, nem maga a szerző fogja-e kedvét szegni ez úttal is? Csakugyan, ismét abban a kedves meglepetésben részesülünk, hogy a felsoroltak némely részét a névmások, más részét meg a határozók között viszont látjuk.⁴

Annak daczára, hogy a magyar nyelvben nemről (genus) szó sem lehet, Gyarmathi mégis beviszi a motio fogalmát a nyelvtanba. Szerinte ugyanis, a magyarban előfordul az a különös jelenség, hogy „a magánértők mozdíttatnak, a mássalértők pedig nem“ (substantiva moventur, adjectiva vero non).⁵ Mozdítással bírnak azok a magánértők, „melyek valami hivatalokat, kötelelességeket, vagy akármilyen mesteremberi neveket jegyeznek, . . . mert a végekbe tétetik ez a hang (szótag): *né*“. Tehát: *király—királyné, kulcsár—kulcsárné, bíró—bíróné*, stb. A mely szókban ez a mozdítás módja meg nem eshetik, azokhoz ez a szó járul: *asszony*; pl. *gazdasszony, szakácsasszony, fedelelemasszony*, stb. Itt nem értjük Gyarmathi feltűnő érzékenységét, mely a né-képzővel alkotott neveket, a nyelvszokás ellenére, perhorrescálja. Gyarmathi szerint „a mai megnémetesedett magyarkák“ hibásan kezdték mondani: „az én jó barát-ném“, mert a barátnak nincsen felesége! Nem szabad azt se mondani: *varróné, sógorné, szomszédné*, hanem így kell beszélni: „itt volt

¹ I. 54.² I. 83.³ I. 51—53.⁴ I. 123—124; 146—147; 267.⁵ I. 55—56.

az én *asszony jó barátom, a mosó asszony, a sógor asszony.*¹ De hát van-e abban logika? hogy míg a *királyné, bíróné, kulcsárné* helyes magyarság: addig a *sógorné, szomszédné* rút germanismus. Hisz ez a kettő szakasztott olyan, mint ama három, — ha már a többit nem akarjuk is vitatni.

A „hasonlításban“ (comparatio), Gyarmathi szerint, része van úgy a főnévnek, mint a melléknévnek (*ember—emberebb*). A hasonlításnak mintegy ellentéte a „kicsinzés“ (diminutio): *rútaeska, kicsinke, bővecske*, stb. Ebben a kicsinzésben még sokkal több részük van a főneveknek, pl. *lednyka, legényke, ágacska*, stb.² Gyarmathi fölveti azt a kérdést is, — ámbár nem dönti el, — vajjon a *-lék, -dék* végű szók nem diminutivumok-e, pl. *hulladék, maradék, töltelék*, stb. Még furcsább, hogy a *-ka ke-* diminutiv képzőt nem tartja eredetinek, hanem tótól való kölcsönvételnek. „A régi ősi igaz magyarságban — úgy mond — nem így formálódtak a kicsinzők, a mint ezt annak még egy néhány el nem tévelyedett maradványából kitanulhatjuk.“ Ilyenek: *kővecs, kapocs (?) forgács, kulacs (?)*³ stb. Ezeket, Gyarmathi szerint, hazánk tótosabb vármegyéi elrontották, s a magyar kicsinzőket a tótokéihoz kezdték formálgatni, illetéknépen: *kővecske, kapocska*, stb.

V. Gyarmathi szerint, a magyarban két hajtogatás (declinatio) van: az elsőbe azok a nevek tartoznak, a melyek mély hangzóval bírnak az utolsó szótagban; a másodikba azok, a melyeknek az utolsó szótagja magas hangzót foglal magában. Van tehát mély és magas hangú hajtogatás.⁴

Eset csak négy van, úgymint: nevező (nominativus), bíró (genitivus), adó (dativus) és vádló (accusativus).⁵ Ez utóbbi esetnek mindennemű változásait Gyarmathi nagyon fontosnak tartja megvizsgálni, mert az egyes vádlóból képeztetnek a többes nevező és vádló is.⁶ Vannak aztán, szerinte, olyan vádlók is, a melyek határozókká válnak (adverbiascent), pl. képest, egyenest, helyt (áll); vannak ezeken kívül olyanok, a melyek, ha főnevekből formáltatnak, egy *v* betűt vesznek fel középpüth, pl. futást—futvást. De a szerző egyáltalán nem szállna síkra ez állítás mellett, s olyan békés indulatú, hogy a mások tetszését nem szereti megbotlygatni. „Ha valakinek — úgy mond — ez a származtatás módja nem tetszenék, ám származtassa azokat a viselőkből) (ex gerundiis), pl. futva—futvást, folyva—folyvást, bízva—bízvást, stb.“⁷

S az ilyen következetlenségek még ezentúl is ismétlődnek. Míg egy helyütt azt állítja a szerző, hogy van a magyarban egy sajátos többes-

¹ I. 54—55.

² I. 60—61.

³ A *kapocs* és *kulacs* a Vocabulariumban már mint idegen származásúak szerepelnek.

⁴ I. 65. 73.

⁵ I. 65.

⁶ I. 69.

⁷ I. 77—78.

képzés, melyhez hasonló más nyelvben nem találunk (*Péterék, atyámék, Fodorék*),¹ addig más helyütt ugyanezen képzésekről azt mondja, hogy méltán megilletné őket a collectiv számlálók (számnevek) neve, az ilyenek sorában: *egy tuczet, egy pár, egy mázsa*, stb.²

A névképzők számát Gyarmathi 48-ra teszi, de közéjük iktatja a *vá, vé, és ül, ül* ragokat is; továbbá ilyen képzőket állít föl: *csó—cső (hágesó, lépcső); mó (csomó); arú—erü (sanyarú, keserü); szaka (éjtszaka)* stb. Önkényesen jár el a képzők megállapításában. Ha, szerinte, *-omány, -emény* a képző az ilyen szavakban: *tudomány, tétemény*: miért csak *-vány, -vény*? nem pedig *-ovány, -evény* az ilyenekben: *járovány, jövevény*, stb.³ Az egész classificatio igen kezdetleges. Képzőbokrok vannak egyszerű képzők mellé állítva, s denominalis megdeverbalis képzők egymás hegyén-hátán. A képzők külön functióit számba venni s pontosan körülírni, természetesen, nem Gyarmathinak való feladat.

A legeszedelemesebb azonban, a mire később, a szóképzés tüzetes tárgyalásában vetemedik: hogy az olvasót, a ki az ő könyvéből erre nézve alapos okulást semmi tekintetben nem nyerhet, egyenesen buzdítja a szócsinálásra. „Ezen leírt példákból — úgy mond — általláthatja minden értelmes olvasó, mely különös módot követ a magyar a szószaporításban [mily jellemző kifejezés!], és a ki ezeket egy néhányszor illendő figyelmetességgel elolvassa, az, ezeknek példáján *számtalan szót csinálhat, a csináltakat pedig, ha soha nem olvasta vagy hallotta is, megértheti, és a nyelvnek fundamentomos esmételére juthat.*“⁴

Az úgynevezett fosztó képzővel ellátott nevekről azt jegyzi meg Gyarmathi, hogy ezek bizonyos kitételekben mássalértő nevek (nomina adjectiva privativa), de más kitételekben határozók (adverbia). Pl. ezekben: *véletlen történet, véletlen, hirtelen felindult ember*, a fosztó név, Gyarmathi szerint, mássalértőnek látszik; pedig a két utóbbi kifejezésben a *véletlen, hirtelen* szintolyan határozók, mint ezekben: *véletlen belépék a házba; hirtelen felindula.*⁵

Szólhatnánk még egyes szabályok önkényes decretálásáról; de előbb való itt feltüntetni amaz ábrándos óhajtozást a nyelvi alakok egyszerűsége és egyformasága után, melyet Gyarmathi több helyütt nyilvánít. Szeretné, például, ha a személyi névmások ejtegetése rendes volna (*én—éné—énnek* stb.), és a „rendhagyó“ élő formák mellé oda iktatja az általa koholt „rendes“ alakokat is, „de csak világosításnak okáért, — úgy mond, — nem azért, mintha a nemzetet ezen szóknak új hajtogatására akarnám szorítani, mert azt Mátyás király se vihette volna véghez.“⁶

Bizonyára, nem Gyarmathin múlt, hogy az *éné, ént* alakokat reánk nem tukmálta. A szószaporítástól ő egyáltalán nem riad vissza, sőt

¹ I. 64—65.

² I. 89.

³ I. 90—91.

⁴ I. 344. Ebben a tekintetben Geleji Katona István nyomaiba lép Gyarmathi. L. Toldy, Corpus Grammaticorum, p. 323—324.

⁵ I. 93.

⁶ I. 100—101.

kedve telik benne, kimutatni, mily sokra képes ez a „szegény“ magyar nyelv, melynek már akkor is annyi „művelője,“ és „csinosítója“ volt. Ezzel a módszerrel Gyarmathinak sikerül kisütni, hogy egy magyar szónak 244 esete van. Ezen esetek ismét fölvehetnek még bizonyos toldalékokat (suffixumok), s ily módon csinálhatnak még 1350 új szót. Egy szóból tehát csak a hajtogatás és toldalékok hozzátétele által 1594 szót lehet képezni. Hát még ha igéket is formálunk belőle!¹

Mind ezen esetekkel, — úgy mond Gyarmathi, — melyek a birtokos nevek és névmások hajtogatása tábláján vannak feltüntetve, s melyeket eddig senki ilyen módon le nem irt (megjegyzendő, hogy ilyenek is előfordulnak: *tiédéjé, tiédéijé, tiédéjéi, szolgálímékéijé*)², „a magok nyelveket jó magyar szüléktől s tanítóktól tanult magyarok, mindennapi beszédjeikben, ékesen élnek, és azokkal sok nyelvbéli disztelenségeket elkerülnek“.³

Ime, a Csipkés Komáromi-féle „stupenda foecunditas“⁴, melyet általánossá tenni s a monstruositas tetőfokára csigázni egyedül Gyarmathinak sikerült.

Hogy azonban igazságosak legyünk, újra ki kell emelnünk, hogy a Nyelvmeister Gyarmathinak első munkája volt. Az Affinitas című munkája sokkal maradandóbb nyomokat hagyott és sokkal becsesebb, már csak azért is, mert Révainak annyi hasznos tanulságot szolgáltatott.

HÁHN ADOLF.

¹ I. 136.

² I. ad pag. 136; 137.

³ I. 139.

⁴ Corpus Grammaticorum, p. 389.

Bennünket, benneteket.

A nyelvi alakváltozások nem mind a hanganyag szabályszerű fejlődésének eredményei; vannak köztük olyanok is, melyeknek indító okait a mondatban kifejeződő észjárás megváltozásában kell keresnünk és megtalálnunk, a mint ezt a *bennünket*, *benneteket* tárgykifejezések eredete és története a legérdekesebb példával illusztrálja.

Sok megtámadást kellett e két szónaknak nyelvészek, nem-nyelvészek részéről kiállani. Voltak kik létüket s jogosultságukat¹ is kétségbe vonták, mert nyelvünk alakképzései között páratlanul állva fejthetetlen, képtelen formáknak látszottak. Ép ezért idegen földön is keresték már szülő hazáját s a törökségben bukkantak alkalmasnak látszó etymonra. A NSzótár innen eredeti kincsünkbe igyekszik ugyan visszahódítani, de magyarázata² oly önkényes, hogy cáfolatot nem igényel. *Ennünket*, *enneteket*-ből is magyarázták némelyek *b* előtéttel (!), ezt azonban, jelentésbeli nehézségek alapján, már maga a NSz. is elítéli. A *benn*-nel való kapcsolatba hozatalt e magyarázók egyike sem tartja megengedhetőnek.

Szarvas G. ad újabban egy sejtelemnek kifejezést, mikor az EhrC.-beli *ewnenbennete*, *ewnenbennetten* alakoknál megjegyzi: „e szókban aligha ugyanazon tövel nincs dolgunk, melyből a *benneteket*, *bennünket* származtak“ Ny. I : 413. Simonyi pedig már valószínűnek tartja — így fejezi be e szókról irt cikkét — „hogy a *bennünket*, *benneteket* a *bele* (*bél*) gyökkel függ össze“ Ny. II : 446. Mindkettőjüket megelőzőleg azonban

¹ Egy vidéki nyelvphilosophus a „Hölgyfutár“ 1856-iki folyamában (126. sz.) 10 arany jutalmat tűzött ki a „legnagyobb nyelvhiba“ felfedezőjének; ezen ő, mint a 204. számban kifejti, a *bennünket* és *nálánál* alakokat értette. A pályázóknak egy pengő frtot kellett a nemzeti színház nyugdíjalapja javára letenniök. A komikus pályázat egész polemiát keltett akkori lapjainkban. Hirdetője azt is indítványozta, hogy e rút hibák minden kiejtése után egy-egy pengőkrajcár büntetéspénzt hajtsanak be valami jótékonyintézet javára.

² „*Bennünket* inkább a többes *minnünket* vagy *mennünket*-ből, *benneteket* pedig *timneteket* vagy *tenneteket*-ből származott, itt a *t* *b*-vel cseréltetvén föl, mint ebben *batka* = *babka*“.

már Révai is itt kereste e kifejezések alapját Antiqu. lit. hung. című munkájában, hol a HB. *tiv-bennetuc*-jét behatóbban fejtegeti.

Mi is itt keressük a kérdés megoldását; ki akarjuk mutatni az azóta napfényre került nyelvtények világánál, hogy a *bennünket*, *benneteket* mégis csak a *bennünk*, *bennetek*-ből származhatott, hogy egyéb magyarázataink nem fejtik meg a dolgot minden oldaláról, a mit pedig ellene legfő kifogásúl felvetettek, nyelvünk analog jelenségeinek számbavételével nem tekinthetjük alapos kifogásnak.

Újabb nyelvészetünk megindítója, Hunfalvy Pál, a *bennünket* alakban először (1851-iki Akad. Értesítő 194. l.) az 1. szem. névmás labialisának megőrzését látta s a török *ben*-nel vetette egybe. A MNy.-ben később (II : 232. l. 1856.) maga igazítja helyre e magyarázatát, mely a 2. személyű *benneteket* mellett valóban erőltetett és tarthatatlan. A *-ben* raggal mindazáltal nem meri őket kapcsolatba hozni, bár ismeri ennek régies „osztó jelentését” s arrul is értesül, hogy a *bennünket*, *benneteket* és *minket*, *titeket* közt jelentésbeli különbséget vehetni észre a nép nyelvében, a mi az előbbi két kifejezés eredetével figyelemre méltó összefüggésben állhatna. Mi az tehát, a mi e két körülmény dacára úgy H.-val, mint utána a NSz. szerzőivel teljesen elvetteté mégis ezt a helyes nyomon induló magyarázatot? „Midőn a *ben* casust személyi ragokkal használom — így szól H. — a casus kategoriát nem változtatom meg, hanem meghagyván azt, a mit meg is kell hagynom, a szem. ragokkal a már meglevő casusnak személyi viszonyait fejezem ki. Világosabban mondva: a *ben* helybeli (tárgyi) viszonyt, a szem. rag alanyi viszonyt jelöl; egyesítvén a kettőt, az alany helyiessé azaz tárgyiassá lett, így: *bennem*, ehhez tehát új tárgyi rag nem járulhat. Casust casussal nem lehet tetézní, s vmint *ház-ban-ban* vagy *ház-ban-ot* képtelenség, úgy *bennünk(in nobis)-et* is az.” (U. o. 233.). A NSz. jobb példával illusztrálja e képtelenséget, azt mondja u. i. hogy a mint „*velem*, *veled*, *tőlem* stb. újabb ragozással (pl. *velemet*, *tőlemet*) soha nem fordulnak elő”, ép úgy lehetetlen a szóban levő alakoknak *bennünk*, *bennetek*-ből való származása.

Élesen látó nagy Révaink azonban (id. m. 325. s köv. ll.) megtalálta az összefüggést a *benn* és *bennünket*, *benneteket* között s rámutatott a nyelv amaz észjárására, mely az utóbbi alakoknak az előbbiből fejlődésére vezethetett; de nem látta át s nem magyarázta meg keletkezésüket egészen helyesen, mert nem vette észre, hogy a *bennünk*, *bennetek* maguk is tárgyi kifejezések a régi nyelvben s ezért a HB.-beli *bennetuc* alakot csak apocopálnak magyarázza („hic apocopatium occurrit” t. i. *benneteket* h.). A személyragozott *benn*-nek u. i. — így fejtegeti — „intimum-meí, intimum-tuí” stb. jelentése igen alkalmas volt arra, hogy emphaticus, nyomatékos névmássá váljék,¹ mely aztán, mint ilyen, főkép

¹ „Accommoda erat haec eius significatio, secundum morem Hebraeorum *nepesch* anima, *hgetzem* os, *ossis*, secundum morem nostri quoque *mag*, *medulla* *advsum* etiam *pronominis emphatici*, in casibus praesertim obliquis, certe pluralibus, quorum supersunt exempla: *bennünket*, intimum-nostri, nos ipsos; *benneteket*, intimum-vestri, vos ipsos”.

a több. számban, épúgy felvehette a tárgyragot, mint akár a *magam*, melynek szintily névszói eredetét már ő észrevette. De nem látjuk érintve nála, mért kellett az emphaticus névmásnak a *benn*-ből, tehát már ragos alakból s mért nem a pusztá *bél*, intimum, szóból kiindúlnia, mint ezt a *magam* (*mag* : semen, medulla, tkp. eredetileg corpus, MUGSz. 597.) névmásban, vagy pl. a mordvin *prea, pŕa* (fej) szónak refl. névmássá fejlődésében (l. NyK. XIII : 54.) s akár a magy. *fej* ily használatában (l. Ny. II : 442.) tapasztaljuk. E magyarázat tehát, bár alapjában s kiindulásában legközelebb jár a valóhoz, egészében szintén nem lehet elfogadható.

De nem adja okát R. másrészt, miért alakult a személyragos *benn*-ből csupán az Accusativus, a mi ép legnagyobb bökkenő volt későbbi magyarázóinál, s miért e casusból is csupán az 1. és 2. szem. és csupán a több. számban? Segít is magán R. s a grammatikusok szokott költői szabadságával felveszi a 3. szem. *bennüket* alakot is¹, következtet az egyes számi *bennemet*, *bennedet*, *bennét* alakok egykori létezésére („fuerint vero ista et in singulari“), sőt tovább megy és így szól: „Puto denique, vti nomen *mag*, sic prorsus et hoc *benn*, isto etiam emphaticci pronominis vsu viguisse quam latissime, per omnes casus utriusque numeri“ (id. m. 334. l.).

És e körülményt megfejtetlen hagyja Hunfalvy második magyarázata is. Ha a török *bele* és *bāja* volnának névmásunk valódi etymonjai, melyek után nyelvünkben is egy *bej*, *beh* vagy *ben* névmási alapszó létét kellene fölvennünk, a mint H. „bizonyossággal állíthatja“: ismét előnkbe állna a kérdés — még ha e feltéves korának nyelvünk hovatarozásában elfoglalt álláspontjára helyezkedünk, s a hosszú *nn* magyarázatát nem fogadjuk is oly skeptikusan — mért nem születtek meg, vagy mért nem maradtak hát fönn e magára hagyott szópárnak elvárható testvérei, miért kímélte meg a nyelv takarékos keze éppen őket s mi különös sajátságuk alapján vihették ki maguknak a kegyelmet évszázados létükre?

Erre a kérdésre akar cikkünk megfelelni s megmutatni, hogy Révai fejtegetése s Szarvas és Simonyi sejtései a való forrás felé tekintenek s hogy a látszatos képtelenség, mely a megfejtést késlelteté, a nyelvtörténet s egyéb nyelvi tények világánál csak hiú rémképnek bizonyul.

A *bennünket*, *benneteket* nem is olyan régi és általános alakok nyelvünkben; Háromszékben legalább az 50-es évek végén még ismeret-

¹ „Quibus (t. i. az 1. és 2. sz. alakhoz) audeo iungere per analogiam et *bennöket*“. Ez különben még nem lenne oly megütközést keltő nagy merészség, hisz a jó Kónyi, rímeli szorultságában — a nélkül, hogy nyelvérvékünk tiltakozását vonná magára — nem állal így írni:

Tekintsük Eleink érdemes tetteket,
A kik Vitézséggel nyerték mindeneiket,
Nem hogy a szerencse segíté *benneket*,
Hanem szívvel s kézzel szerzék jó neveket.

lennek mondja Lörincz Károly (MNY. VI : 237.), sőt tudjuk, hogy egy évtizeddel később a székely Gyergyai erősen kikelt ellenük, mint a közbeszédben nem is létező alakok ellen (l. NY. II : 160.). S a mint a Nyttört. Szót. adataiból következtethetünk, elterjedtebb használatra csak Bornemisztól (a XVI. sz. utolsó negyedétől) fogva kezd jutni, kinél még ép oly nagy számmal találjuk, tárgykifejezés szerepében, a tárgyrag nélkül való *bennünk*, *bennetek*, mint a tárgyragos *bennünket*, *benneteket*, alakokat. Pl. ez: a bűnnec undoksagabol szepített meg *bennünket* és a menyorszagnac diczősegevel gazdagított meg *bennünket* Evang. I : VI. l.; hogy lathassátok minemő nagy rettenetességből szabadított meg *benneteket* az Istēnec fia I : 32; melly örömrē Z. imigy inte *bennünket* I : 33; így még: I : 36, 37; III : 218. stb., továbbá Prédikációinak 16, 18, 260. stb. lapjain. De ugyan ő nála olvasunk még ilyeneket is, pl. hogy meg váltana mi *bennűnc* Ének. könyv 51; *bennünk* (nos) orvoslot Préd. 43: életet adna érőtűnc, es vgy tartana meg *bennűnc* az Őrőc életre u. o. 279; es biztat, hogy megtartana *bennünk* minden ellenseginc ellen 280; kire segytsen ő szent felsege *bennünk* is 284; az Isten ő szent Fia által tanyitat *bennűnc* az ő akarattyānac megemesmeretire u. o.; erőssen esedezőűnc, hogy ne hadgyanac *bennűnc* 285; hogy az Ur Isten Őrizne s oltalmazna meg *bennűnc* 285. stb. — A tárgyragos alakra Bornemisza előtt Szótárunk csak egy (úgy látszik legrégibb)¹ adattal rendelkezik. 1542-ből: erőwel őznek el *bennewneketh*, Levelestár I : 20. S még jóval később, Pázmánynál is — mint Kiss Ignác megjegyzi (NyK. XV : 199.) — csak igen ritkán (Kalauz 567. 593. 900. ll.) találkozunk velük. Annál gyakrabban találjuk azonban Born. előtt a tárgyrag nélkül való *bennünk*, *bennetek* kifejezéseket: ilezie wt, es tiv *bennetuc* HB.; istennek Szenti kik uattok Kérlek feienként *bennetek* ThewrC. 167; hogy megelégejtsenek *bennetek* „Landorfejrvár elveszésé“-ben. Monum. Hist. Irók III : 129; az áruló elárula *bennünk* u. o. 167; ki segejt meg *bennetők*? 171; ne vesztene el *bennetők*, kegyelmezne meg u. o.; azth nem twdom howa wyznek onnad *bennyk* Levelest. I : 97. (1552-ből); á Magiaroc meg verenec *bennőnc* Szék. Istv.: Krón. 213; meg észlec *bennetec* Helt : Mes, 304. stb. — E tárgyragtalan alakok Bornemiszán túl már mindinkább gyűrűlnek, helyt adva a tárgyraggal bővült *bennünket*, *benneteket* kifejezéseknek.²

Lehet-e már most e hézagos történeti adatok számbavétele mellett is a *bennünk*, *bennetek* csak olyan apocópált alakja tárgyragos másainak mint ezt Révai gondolá, s mint egyéb 1. vagy 2. szem. birtokosragos

¹ Biztosan constatalni, mikor lépnek föl ez alakok először, s lépésről lépésre kimutatni, mint lesznek mindig általánosabbá, míg mai megállapodott s némileg megkülömböztetett használatukra végleges szert tesznek: mindezt kellő számú adatok egybevetése alapján a további kutatásnak hagyjuk feladatául. Egyéb nyomós indiciumaink azonban arra a hitre jogosítanak, hogy a később napfényre kerülhető történeti tények magyarázatunkat alterálni nem fogják.

² Olvassuk egyszer Petőfinél is: „Józan okosságod vezéreljen *bennünk*“ („Lehel vezér“). De ezt csak a személyragos főnevek analogiája iratta vele, melyek tárgyrag nélkül is képezhetnek mondat tárgyat.

főneveink tárgyi használatában is közönséges; lehet-e azt gondolnunk, hogy a *bennünk* és *bennünket* eredete megfordított időrendben esett, avagy a fentebb mondott történeti egymásutánt kelle-e elfogadnunk?

E kétségeknek egyelőre tán nem adhatnók kielégítő megoldását, bár viszont ellenük vethető, mért állott be egyidőre a tárgyragos és tárgyragtalan alakok közt az az ingadozás s mért jutottak aztán ismét kizárólag amazok érvényre, úgy, mint e feltevés szerint legelőbb is domináltak volna, holott a személyragos főnevek tárgyrag nélkül ma is használhatók; mért kellene a nyelvre minden ok nélkül azt a szeszélyt fogni, mintha valami kényelmesbnek látszó alakrövidítést kísérelt volna meg egyidőre, s várakozásában aztán csatlakozva, újra visszatért volna cél-szerűbbnek bizonyult régi teljes alakjához?

Más világlátásban tűnik fel azonban az egész dolog, ha szókinszünkön belül nézve magyarázat után, megkérdezzük a nyelv történetét: nem adja-e a *bennünk*, *bennetek* szók tárgyként való használatának egyéb kulcsát?

Ismeretes régi nyelvünkben a *-ben* ragnak kiterjedt partitívusi használata¹; tudjuk azt is, hogy e raggal valóságos tárgyi viszonyt is jelölt egykori grammatikánk s oly értelemmel használta, mint a latin a maga szintelenebb Accusativusát. S mivel a tárgy jelölésére nyelvünk ekként két alakkal rendelkezett, megtette köztük az értelmi különbséget is: egyiket, a rendes tárgyragot, az egészesleges, totalis obiectum specialis jelölül foglalta le, másakra pedig a partialis obiectum kifejezésének szerepét ruházta. Így régibb észjárásunk egyezett a finnével, hol e különböző két felfogás még ma is erősen uralkodik. Külömbőség a két nyelv használata között csak az, hogy a finn jelölhetett s jelöl vele ma is subjectumot is, míg a magyar ez utóbbit nem bírhatta egyszerűen *-ben* ragjára, a nélkül, hogy a logikai alanyt külön Nominativussal meg ne jelölte volna, s ennyiben tért el a francia „article partitif“-es névszótól is, mely szintűgy lehet Nom. mint Acc., a finnel tökéletesen egyezőleg.

A *-ben*-nek tárgy szerepben való, amúgy is ismeretes, régi használatára legyen elég csak egy-két ecclatansabb példával szolgálnom, melyekben a latin Accusativust nyelvünk éppen e raggal fődözi: zeed vala ew benne: colligebat illud JordC. 139; Enak oryas *fjagyban* es latank oth: stirpem Enac vidimus ibi 146; es mikor a *borba* itt volna: bibensque vinum Heltai: Bibl. I: D3; meg szeguen a kenyeret öt volna benne: frangensque panem et gustans Heltai: Újtest. m4. stb. — A két rag (*-t* és *-ben*) egybevetése céljából állítsuk velük szembe a követk. *totalis obiectum*-os mondatokat: halálnak poharat ium meg EhrC. 153; hazadnak zerelme eewe megh enghemet: zelus domus tuae comedit me JordC. 628: a ki engemet észen: qui manducat me Telegdi: Evang. II: 396b. stb.²

¹ Példát nincs szükség idéznem; összeállítottak már nagy számmal a Ny. II: 89, VI: 162 és XII: 165. ll., Pázmányból a NyK. XV. kötetében s legújabbban Munkácsi és Kúnos „A *-ben*, *-be*, *-ből*, ragok használatáról“ irt értekezésükben.

² A következő két finn mondatot pl. *kissa söi kalan* és *kissa söi kalaa*, régi nyelvünk szerint így fordíthatnók: „a macska megette a halat (vagy

Ha így áll a dolog, a régi *bennünk*, *bennetek* is mi egyéb lehetne tulajdonkép, mint ily partialis obiectumi kifejezés. S ha a felsorolt példák némelyikén már nem érzik is oly élenken az eredeti partialis praecis módo, az csak a régóta élő használatból s ennek folytán a praecis megkülönböztetés elhanyagolásából fejtendő meg, mit a nyelv szelleme utóbb az egyszerű *-ben*-nel sem követett mindig szigorú korlátok szerint. Annál meggyőzőbbé teszi azonban magyarázatunkat az a nagyfontosságú, de kellő figyelembe nem vett körülmény, hogy tárgyragos csodanévmásaink éppen csak többes számi alakjukban voltak mindeddig lehetségesek, mit partitivusi eredetüknél fogva most már természetesnek fogunk találni, hisz a *-ben*-nek kiveszni kezdő partitivusi használata a személyneveknél (jelesen a személynévmásoknál) éppen a többes számi alakban tarthatta fenn magát legtovább, hol t. i. több egyedről lévén szó, a partitivusi kiemelés egészen természetesnek mutatkozott s hol a *bennünk*, *bennetek* a *köztünk*, *köztetek*-kel értelem szerint teljesen egyértékű. Ebből lesz érthető a *minket* és *bennünket* közti használatbeli különbség is, melyet Simonyi megállapít,¹ s mely a két kifejezésnek különböző felfogás szülte eredetét szépen illusztrálja.

A tárgyrag felvételét, tehát „a casus-kategória megváltozását”, több körülmény mozdíthatta elő. Egyrészt, hogy a *bennünk*, *bennetek* alakoknak „partialis obiectum”-jelentése a partitivusi használat kiveszése folytán idővel feledésbe ment, a tárgyviszonyt bennük a nyelv többé nem érezte s mintegy önálló névmásként (a *magam*, *magad* stb. mintájára) kezdtek feltűnni a nyelvtudatban, mint ezt már Révai magyarázza. Mi lehetett ekkor természetesebb, mint érthetőbben, világosan, a nyelv megszokott tárgyjelével (-t) adni újból kifejezést az obiectumi viszony szükséges kiemelésének. Elég itt csak az *ötet*, *aztat*, *eztet* (sőt *aztatat*, *eztetet*) alakokra utalnunk, hol a tárgyragot a nyelv úgy látszik nem érezte eléggé erősen s szükségesnek látta még egyszer felhasználni. Ilyen a népnyelvi *tésis*, mely a. m. *(te + is) + is*; vagy a többesképző pleonastikus ismétlése ezekben: *fiaimak*, *lovainkak*,² *uramékok* („nem késett értésükre adni bírák uramékoknak” Arany J. lev. Egyetért. 1883: 32. sz.); ilyenek pl. a mordvinban a személynévmások ablativus-alakjai: *moň-de-de-n*, *toň-de-de-t*, *soň-de-de-nze* stb. ismételt ablat. raggal. — S hogy a *bennünk*, *bennetek* némileg csakugyan önálló névmásként tűnt fel a nyelvérzéknek, mely aztán a tárgyragot alkalmasan felvehette, mutatja a *bennünk-ben* alak („bennünkben sok kárt nem tehetett” Thurzó Lev. I: 85.), valamint ezen-

evett egy halat”) és „a macska evett a halban”. — Hogy nyelvünkben a *-ben* partit. értelmet fölvehetett, v. ö. lat. *inter* = között; továbbá, hogy alapszavának (*bél-*) rokonnyelvi másai szintén „inter” jelentésűek.

¹ L. Ny. II: 445. és Antibarb. 33. l. Nincs is ez ellen kifogásunk, bár meg kell engednünk, hogy az eredeti minutiosus árnyéklat később könnyen maradhat figyelmen kívül s nem esoda, ha a *bennünket*, *benneteket* ma már itt-ott főhangsúllyal is előfordúl.

² Ezek névmásainkkal valóban a legrokonabb jelenségek, mert a *fiaim*, *lovaink*-ban ép oly kevésbé vagy éppen nem érzik a népi nyelvtudat a már megjelölt többes számot, mint a *bennünk*, *bennetek*-ben az egykor érzett tárgyi viszonyt.

kivül az analog *tölem-től, velem-mel, nálam-nál*, sőt Mikesnél „*náladon kívül*“ (a. m. rajtad kívül l. fent 64. l.) alakok is. — Legtálálőbb analogiát nyújt ez érdekes tüneményre egyik rokon nyelvünk, az észt, melynek eredeti 3. szem. személynévmása (nyug. finn *hän*), mint ilyen a demonstrativumtól teljesen kisorítottatott, de partitivusi alakjával a refl. névmás *casus*ainak lett alapjává. pl. Acc. és Genit. *enda, hendä, henne*,¹ mik ez utóbbi alak tanúsága s a speciális észt hangfejlődés szerint eredetibb **en-da-n*, **hen-dä-n* helyett valók. Hivatkozhatunk még a franciára, hol az article partitifhez, mely már maga is praepositio (illetőleg ennek a névelővel való összeolvadása), egyéb praepositíók is járulhatnak s pl. a dativusi *à*-t is felveheti.²

Befolyt a tárgyrag felvételére még a mellettük használt *minket, titeket* erős analogiája, továbbá, hogy a birtokosragos tárgy is egymás mellett kétféle (ragos pl. *fejünket* és ragtalan pl. *fejünk*) alakkal használtatott s befolyt végre az egyszerű határozói *bennünk, bennetek*-től való megkülömböztetés szüksége is.

Csak egy körülményt kell még világosságba hoznunk, mért nem fejlődött ki t. i. a 3. személyű *bennüket* is? Ezt az észjárás átmenete módjából könnyen megérthetjük. Az 1. és 2. szem. alakkal bíró mondatokban u. i., — pl. „*igazetnac bennünc*“ (Monoszl: Apol. 30.), „*segítsen ő szent felsege bennünk is*“ (Born: Préd. 284.), vagy 2. szem. alakkal — írva „*igazítanak bennetek*“, „*segítsen ő szent felsege bennetek is*“, melyek valamikor még mind a kétféle (határozói és tárgyi) felfogással is gondolhatók voltak, — a tárgyragos alakra való átmenet a legkisebb nehézség nélkül történhetett, a mondat igéjének nem kellett e miatt új formát öltenie, mert a magyar ige, ha az 1. v. 2. személy a tárgy, alanyi ragozással marad; az új (v. i. a mai) felfogású mondat tehát ekként fog hangzani: „*igazítanak bennünket*“ (mint „*igazítanak minket*“), „*segítsen benneteket*“, (mint „*segítsen titeket*“). A 3. személyre mint tárgyra azonban a magy. ige csak *tárgyas* alakkal mutathat, az átmenet itt tehát csak lényeges változás révén történhetett volna, a mi az észjárás önkénytelen átsiklása elé nem kis akadályt gördített; v. i. „*igazít bennük*“-ből már nem válhatott egy csapással „*igazít bennüket*“, hanem így kellett volna az egész mondatnak átalakulnia: „*igazítja bennüket*“. Hogy ez utóbbi kifejezés eddigelé lábra nem kaphatott, az csak arra mutat, hogy nyelvérzékünkben még nem halt ki teljesen a hagyományos tudat, hogy a *bennünket, benneteket* (s így a — *posito sed non concessio* — *bennüket* is) etymonjuk szerint „nem-határozott“ tárgyat jelentettek.

Ezek az okok érlelték meg bennünk a meggyőződést, hogy a *bennünket, benneteket* csak a *bennünk, bennetek* egykori partitivusok tárgyragosított alakjainak tarthatók.

¹ L. Wiedemann: Gramm. der Ehstnischen Sprache, §. 138.

² Nom. és Acc. *du vin* (a finnben is mind a kettő *viinia*), Dat. *à du vin* (tulajdkp. a. m. ad „*de vino*“); más praepositíóval pl. dans le calendrier on marque les jours de fête avec des lettres rouges et les jour ouvriers avec des noires; il a changé sa vieille vaisselle pour de la neuve stb.

Az EhrC. idézett alakjai e szerint valóban egy töből fakadtak e névmásokkal. A *bennett*, mely e codexen kívül előfordúl még Komjáthínál (idézi Révai is, ki ezt egyenesen a héberből származtatja, id. m. 335.) és az ÉrdyC.-ben (151. l.), a közönségesebb *bent*-tel együtt olyan tovább ragozott határozó alak, mint a *körül* mellett *kör-ül-t* és *kör-ül-ött*, pl. *körültem* v. *körülöttem*, *körülted* v. *körülötted* stb. V. ö. még *kivüle* és *kivülötte*, mint *benne* és *bennette*.

TÖMLŐ GYULA.

A göcseji nyelvjárás alaktana.

(Részlet a göcseji nyelv terjedelmesebb leírásából.)

A magyar nyelvjárások sokkal közelebb állanak egymáshoz térben és időben, mintsem az alak- és mondattan terén oly fokú eltéréseket s változásokat mutatnának, melyeknek a nyelvkutató az egyes alakok és mondattani szerkezetek fejtegetése közben kiválóbb fontosságot tulajdoníthatna. De ha mi érdekes adattal szolgálnának is a nyelvjárások, a leírók legnagyobb részét inkább a szembetűnő s könnyebben magyarázható hangtani jelenségek foglalkoztatták s nem a szótanra, annál kevésbé a jelentés- avagy mondattanra vonatkozó adatok. Rendszerint megelégedtek azzal, hogy a különösebb képzéseket és eltérő jelentésű szavakat a tájszók, a más csapáson haladó mondatbeli szerkesztéseket pedig a tájszólások s velős mondások között sorolták fel.

Dicséretes kivételt tesz a leírók közül a csángó nyelvjárás szerzője,¹ ki nemcsak hangtani jelenségekre fektet súlyt, de a nyelvtan egyéb részeit érdeklő eltérésekre is nagy figyelmet és gondot fordít. Az ő eljárása lebeg szemem előtt, midőn e sokkal kisebb mértékű dolgozatban a szóképzésnek külön fejezetet szentelek. A felsorolandó adatok fontossága, az eltérések foka leginkább a meglevő képzők különösebb alkalmazására vagy egyes képzőknek a többi felett kedvellésére fog szorítkozni.

Szóképzés.

I. Igeképzés.

a) Deverbális igék. A deverbális igeképzők közül mindenekelőtt a leggyakoribbakkal, a frequentatívfélékkel kell leszámolnunk. Tudjuk, hogy az eredeti ugor *d*, *l* és *g* egyszerű frequ. képzők közül a mai

¹ *Munkácsi Bernát*. A moldvai csángók nyelvjárása. Ny. X. kötet.

nyelvben egy sem él. Számos így képzett igében még kiérzik a gyakorító jelentés, de újabb frequ. igéket ez egyszerű képzőkkel többé nem alkotunk.

Régi igénk is kevés van olyan, melyben az egyszerű képzők maig is élő alapszóhoz járulnának; a *g*, *l*, *d* suffixumok képző voltát rendszeren a gyökérszónak más származékaiból állapíthatjuk meg, vagy pedig abból, hogy e képzők egyazon tőn is gyakran felváltják egymást. Erre mutat több érdekes példát a göcseji nyelvjárás. Ilyenek: *kocul* az irodalmi *kocog* (kopogtat) mellett; *föcsög* és *föcsül* azon tőből, mint *föccsent*, *fecskend*; *kehül*, melyet bátran állíthatunk a *keheg*, *köhög* mellé, bár a *keh*-től denominális ige is lehetne. Ide sorozható a *vádul* és *szakul* is; bármilyen viszonyban álljon is a *vádol* a vele egy jelentésű *vállal*-hoz, annyi bizonyos, hogy az *l* benne frequ. képző; a *szakul* szakadnak mása; mint ez, úgy a *szakul* is intransitív értelemmel; éppen ezért második szótagjában nem a reflexív *ül*-t kell látnunk, hanem a frequ. *ol*-t, mely két képző e nyelvjárásban egyenlően hangzik. Hasonló okból kell gyakorító alaknak tartanunk *izzul*-t is a köznyelvi *izzad* mellett.

Élő alapszótól állott elő a *mosul* (megmosuttam az edényt), mely megmaradt transitív igének, míg a *mosd*, melyben semmivel sincs több, mint a *mosol*-ban, reflexív értelmet kezd magára venni. A *mosul*-hoz teljesen analog példát idéz Munkácsi a moldvai csángók nyelvjárásában, t. i. *fogul*—*fogol*; ilyenek különben a köznyelvi *sújtol*, *hatol*.

Az egyszerű *g*-t vagy többet kell-e látnunk a *rostog*-ban (az ujjank rostog, ropog, recseg), nem tudom eldönteni. Ez egyszerű frequ. *g*-t találjuk a *pillog*-ban, ha azt a momentán *pillant*-tal vetjük egybe.

Érdekesebb frequentatív képzések még a *kapdoz*, *fogdoz*, *futkozfélék*, melyek dent. spiránsát eredetibbnek tartjuk a köznyelvi alakok palatalis spiránsánál, annyival inkább, mivel a régi nyelv is jobban ismeri a *z*-s képzéseket, mint az *s*-sel valókat. Ide vonható a *harapdoz* is, melynek a köznyelvben nincs *harapdos* mása.

A kombinált frequentatív képzők használatára vonatkozólag az *üddögel*, *hajgál*, *futonkol*, *fordulász*, *csőringál* adatokat tartom felemlítésre méltóknak. A legdivatosabb frequ. képző, mint országszerzte, úgy itt is: *gat*, *get*. Általában én is elmondhatom a göcseji nyelvről azt, a mit Munkácsi a csángókérő megjegyez, hogy „a gyakorító képzőket használja a cselekvésnek folytonossága megjelölésére oly esetekben, hol a köznyelv nem igyekszik oly szigorú szabatosságra.” Így a *gat*, *get* képzős alakokat nagyon gyakran hallottam a göcseji ember szájából, mikor magam nem éltem volna velők, de használatuk nemcsak természetes, gyakran szükséges is volt. Kevés kifejezést jegyeztem föl, mivel eleinte semmi fontosságot nem tulajdonítottam e frequentatív alakoknak, de érdekesebb példákul álljanak itt: *kódigat*, *köppeget* (köppesztget helyett), *ijjeszteget*, *megkóstágot* (megkóstol) stb.

A momentán képzésre is akad néhány oly adat, melyek maig is élő igei szókészlet származékai lévén, bennük a momentán képző határozottan külön választható, bár jelentésmódosító erejét többé nem érezzük, mint: *várít*, *álltít*, *zavarít* (zavar), *takarít* (takar), *kapálít* (kapál), *gágint* (gágog) és talán *rágít*, melynek csak igenevét hallottam a *keeskerágító bugya*

(kecskerágó bogyó) növény nevében; más képzővel alakult *csusszan* a *csúszik* igéből.

A causativ alakok közül említésre méltók: *férít* (fértet), *elalít* (aléltatá tesz, pl. a munka); érdekes adat azok számára, kik az *ít* causativ képzőt *lt*-ből akarják magyarázni, mivel az *elalít* igen könnyen fejlődhetett *elalél-t*-ből; továbbá *köppeszt*, mely mellett sem *köpped*, sem *köppeszik* intransitivum nem ismeretes, csak a *köppeget* használatos, mely eredeti *köppeszget* származéka. — Érdekes a *fogyat* is az irodalmi *fogyaszt* ellenében, mint eredetibb és szabályosabb causativ képzés.

Két igében a causativ képző szerepére frequentativ képző vállalkozott; így: *nyugosztat*, mely a *marasztal*, *aggasztal* analogiájára jöhetett létre. A *göndörget* (göndörít) csak egy fokkal fejlett tovább a *tisztogat*-nál, melyben az *o-t* ma már alig véljük az *ojt* causativ képző maradványának. Külömben a *göndörget*-tel teljesen egyező alak a *hengerget*, mely szintén *hengerítget*-ből rövidült.

A rendes reflexiv képzők a *kodik*, *kozik*, *ódik*, *ózik* és *ül*; a különösebb alakok hadd álljanak itt: *esenkedik* (a tehén esenkedik a riepáért); *csömpörödik* összeaszik, összezsugorodik, kivált hőség miatt; *kapascskodik*; *biraszkodik* támaszkodik (ne biraszkoggyék, ifiur, az oldalho, mer elcsusszan), *üzekedik*; *turkodik* türködzik, gyürködzik, *tanakszik*; *megfogamodik* megfogamzik; *fökodik* fuakodik, fuvakodik, megszárad; *zabarodik*; *sérődik* sérül; *forgódik* forgolódik; *küojtözik* kisarjazik (akárhogy kűrityök is a berket, csak küojtözik tavaszra); *váritkozik* várakozik.

Úl-ül képzővel több oly igét találunk, melyekben a köznyelv inkább kedveli a hosszabb *kodik-kedik* vagy *odik-édik* képzőt. Leginkább denominális igék ezek, mint: *gyarapúl*, *mámorúl* mámorosodik, *mesterkül* mesterkedik, *kerekül* kerekedik (táncra kerekül); *étörékül* törődik pl. a ruha; *egyenül*, *csírásul*, *megegyesül* megegyez, s végre *megehül*. Magyarázatra szorul még *fésül* fésülködik, mely a *fej-esül*-ből nem igen fejthető meg; úgy látszik a denominális *l* képző elesett belőle.

Ezek ellenében van azonban: *meghődik* meghül és *butálódik* butul, *ostobáskodik* értelemmel.

Az egyszerű *ik* reflexiv értelemmel bír ezekben: *elveszik* és *killik*, mely mint denominális ige eredeti *kinlik*-re mutat vissza.

Nem mellőzhetem a *gőzid* igét, melyet a *győz*, Göcsejben *gőz*, reflexivumának kell tartanunk; jelentése: eltelni, telve lenni; így: a rosta gőzidve van szemettel. Összefügghet a *győződ*-del, de az *ő* —i váltakozás még bővebb fejtegetést kíván. Az *őd*-ben lappangó reflexiv *v* szaklárát erősebben nyomja reá a helyében kelt magánhangzóra a maga bélyegét, a zártságot, mintsem abból egykönnyen *-i*- válhatnék.

b) A denominális képzésekről sokkal kevesebb a mondani valóm; általában megjegyezhetjük, hogy e nyelvjárás többre becsüli a *z-t* az *l-nél*, mint azt a következő példák bizonyítják: *ebédez*, *vacsoráz*, *reggeliz*, *fölöstökömoz*, *vasaz*, *ékez*, *bagláz*, *bogaraz* (bogározik), *tagoz*, *örömez*, *vizsgáz* (vizsgál), *meggyerekez*, *neszez* lármáz és ettől *neszeződik* lármától megijed. Az „öröz“ nem örzi már ama *g-t*, melynek nyoma a köznyelvi *öriz*-ben máig fentartotta magát, s a mely *g*-nek más irányú fejlődését

találjuk a *porhálni* igében, megkapálni a burgonyát, tengerit, szóval porhanyóvá tenni a földet.

Az *l* képzős alakok között érdekesebbek: *világol* világít: *árnyékol* hűsöl, árnyékon hever; *vását*, *mészál*, vásárol és mészárol helyett; *gógál* hintáz, góga nevű hintától, *killik* kinlik. A valaminek tartás jelentő *l*-es igék között hadd említsük: *koráll* és *nehetzet*, korának, korainak, nehéznek tartani.

Továbbképzések ilyen denominális igékből: *csepeleg*-csepeg, *csöpl*-et csépltet, *fajzik* származik.

Eredeti frequ. képző szerepel az ilyen névszói igékben: *gombász*, *vorgányász* (vorgánya egy gombafaj). *rákász*, *csikász*, *tikász*. Hasonló jelenséget tüntetnek föl e szavak: *csáligat*, *hákogat*, *csáli*-t és *hák*-ot mond az ökörnek.

A valamivé tevést és levést jelentő denominális igék között megemlíthetők: *ostobít*, *szándékoskodik*, *mocskosul*, *egyenül*, *megehül*, *kerekül*, *mesterkül*, mely utóbbi alakokkal a göcseji nyelv feltűnően hasonlít a csángók nyelvjárásához, melyből Munkácsi ilyes példákat idéz: *házul* házasodik, *szikul* sikká válik stb.

II. Névszóképzés.

a) A deverbális névszók között mindennek előtt néhány igei melléknév képzését kell figyelembe vennünk, mint: *tippanú* meleg: rekkenő hőség; alapszavát a *tippan* igét nem ismerem; aligha nincs valami köze a *tikkad* és *tikkaszt* alakokhoz, mivel mindkettő könnyen magyarázható egyazon tőből. — *Szalú* a *szil* (vágni) ige származéka, a *szalú*-kés egyet jelent a másutt divatos szíjjó késsel; idetartozik még: *fürgetű*, a szekér egy része, *förgető* helyett, nyilván a *forogató* magashangú mása. Ilyen igenevek továbbképzett alakjai: *bőkődös*, például a bika: *iszos*: iszákos, részeges: *foghatós*, a ki jól meg bír fogni, emelni valamit, pl. a zsákot.

Érdekesek a cselekvőt jelentő igenevek azon alakjai, melyek az ugor *va*, *vä* mellett sokkal kisebb térre szorult másik nomen agentis képzőnek, a *ga-gü*-nek őrizték meg a nyomát. Ilyenek: *langali*, *sari*. *Langali* — másutt *langaló*, *lángos*, kenyér bevetése előtt a kemence szájánál sütött lepény; *sari* a köznyelvi *sarjú*-nak felel meg és származéka azon igetőnek, mely tovább képezve, *sarjad*, *sarjadjik*-ban máig is él. Mindkettőnek analogiájára felhozhatjuk az általán ismert *játszi* és *csali* szokat. Ez igenévképző *ga-gü*-nek másképp őrizi nyomát a *csapa* és *hulla*; mindkettő nemcsak alakjánál, de jelentésénél fogva is érdekes névszó. *Csapa* tulajdonkép ösvényt, utat, csapást tesz, azt a *csapást*, mely ma már csak a *vadcsapás*, *egy csapáson halad*-féle kifejezésekben megkövesülve tartá fen magát: Göcsejben rendszeren *szekércsapáról* van szó; pl. a terrel (teherrel) megrakott szekér egy félcsapára sem tér ki más elől.

A *hullának* értelme szekérről utközben lehullott széna vagy szalma. Ime tehát megvan az a szó, melynek élete jogát sokan kétségbe vonták. De a göcseji *hullának* élete nem szolgál az irodalmi *hulla* létrejöttének

mentségére, s a neologus alkotások védője ne is igyekezzék e szóból védő fegyvert kovácsolni, a mint tették ezt a *zuhatar* szóval, melyet egy XVI-ik századi kodexben megtalálva, azonnal Jókai képtelen alkotásának, a történetesen e szóval egyező *zuhatarnak* paizsául állítának elé. Meg vagyok ugyanis győződve, hogy a Bugát szellemétől vezérelt szófaragó éppen oly keveset tudott a göcseji *hullán*ak szénahulladék jelentéséről, mint a göcseji paraszt az irodalmi *hullán*ak holttest értelméről, s bizonyára nem e szó alkotóján, de csak a véletlenül műit, hogy a német *Leichnam* a magyar keresztségben *hulla*, nem pedig *hullany* vagy *hullag* nevet nyert. Ez a megjegyzés áll a Jókai *zuhatarjára* is, ki szintén nem olvasta a szombatos himnuszok *zuhatar* vagy *zuhatár* szavát, midőn eszébe jutott a *zuhan* és *vihar* szókból valami bányaműszót faragni.

De visszatérve a *hullá*-hoz és *csapá*-hoz, ezek nyilván oly deverbális képzések, mint *szüle* és *monda*, *penge*, *kerge*, továbbá hozzájuk hasonló alakok eléggé gyakoriak a kodexek nyelvében, mint: *szereté*, *idvezité* e. h. *idvezítő* stb. — A mélyhangúak a mai nyelvben, de a régi irodalomban is sokkal ritkábbak s ezért annál több figyelemre méltó a *hulla* és *csapa*.

Legközelebb áll az eredeti *ga-gü* képzőhöz a *danaj*beli *j*, csakhogy e szó nem cselekvő, de cselekvés fogalmat jelent, sőt leggyakrabban a nomen acti értelmével bír: jelentése ugyanis dal, dana, ének, maga a költemény, szembe állítva áriájával; képzésre nézve egy irányt tart a *kacaj*, *moraj*, *dőrej*-félékkel.

A befejezett cselekvés igenévét illetőleg egy nem képzésére, de jelentésére érdekes szóról kell megemlékeznem: *rökkent*, mely *elzárt*, *fojtott*-at jelent e kifejezésben: *rökkent levegő*. Ez igenév bizonynyal a *rekcent*, *elrekcent* ma már kihalt causativ igével van összefüggésben, mely szót a Pannonia megvételeből is ismerjük, hol *rejt* a jelentése.

A cselekvés-jelentő ige főnevek közül néhány *at-et* képzős alakot említünk, ezek: *takarat*, *kaszálat*, *porhálat*, *vetet*, melyek nem annyira a cselekvés, mint a cselekvés idejének megjelölésére szolgálnak, éppen úgy, mint a köznyelvi *szüret* és a Baranya-vidéki *szőlő-metet*; tehát *takaratkor*, *kaszálatkor*, *porhálatkor*, *vetetkor*. Ez utóbbi szónak más használatát is találjuk, t. i. öltő vagy öltözet jelentésében, pl. egy *vetet ruha* = egy öltő ruha. De ez már a jelentés tanba vág, valamint a *folyat* ige főnév is, a mely a göcsejiek nyelvén folyó, élő vizet jelent az álló, a holt víz ellenében.

Itt kell még megemlékeznem néhány igétől eredt fosztó melléknévről, mint: *maradatlan* = nyughatatlan, *szeretetlen*, a kit nem szeretnek, *kölletlen*, a kit nem kedvellnek.

Egyéb igenévszók közül hadd álljanak itt: *akadék* akadály, az *akadékos*, *akadékoskodik* alapszava; *gyujtalék* = gyújtó (nem gyufa), forgács: *vagyom*, mely azért érdemel figyelmet, mivel a deverbális névszóképzöt még eredeti *m*-jével és nem a későbbi *n*-nel tünteti föl.

b) Denominalis névszóképzés.

A melléknevek középfokáról ismeretes, hogy a göcseji ember *szebbebb* és *jobbabb* alakokkal él. Az ilyen egytagú középfokú melléknevek

ben nem érzi már a *bb*-nek képző voltát és ismételve hozzájárultatja, a mint ezt teszi a szóragozás terén is, a hol a személyes szók többesítő *i*-jét még a rendes *k*-val erősíti meg, mint *fiainak*, vagy pedig az egytagú *pár* accusativusához kettős tárgyragot csatol, *pártot*.

Kevésbé magyarázható az a *j*, mely a középfok képzőjét rendesen megelőzi, ha csak az alapszó sziszegő hangon nem végződik, pl. *melegjebb, setitjebb, bodorodottjabb, kárjabb*, ellenben: *magasabb, sebesebb*. A régi nyelv is számos példával tudná ezeket kiegészíteni, ilyen a még Faludi használta *hamarjabb* is.

A melléknévtől eredt határozók közül érdekesebbek: *daraboslag* = egy részt, pl. *daraboslag* szíép, *daraboslag* silány a vetis, *külömlőleg* = különösen, kiváltkép, *magánoslag* = magánosan, *egészleg* = egészen, *felesleg* = feles számmal, pl. *disznát, aszt tartunk felesleg; rüggöst* = vegyest, vegyesen.

A valamihez tartozást jelentő melléznevek közül ezeket említem: *valósi*, pl. há (hová) valósi, ide-odavalósi; *paraszi* = paraszt; *haláli*. Egy népballadában hallható: Öltözzél, vetközzél világi ruhába, Öltözöm, vetközöm haláli ruhába.

A valamivel ellátást jelentő melléznevek közül: *árus*, pl. mi árus ez a ruha, *boriszkáros* = részeges, *történetes* pl. *történetes* könyv = históriás könyv, *vides* = vizes.

Különös jelentést adott a fosztó képző e szónak: *üdtlen*, mely az *idős* ellentétéül használatos, *fiatal* értelmében: pl. az ién leányom *üdtlenebb* a te fiadnál; az *üdtlen* szót nem hallottam.

Az *ú—ü* képzősek közül érdekes: *fajtú*, pl. jófajtú tehen, a mely alak nem a *fajta*, hanem egy rövidebb *fajt* többől származik, de hogy ez vagy akár a *fajta* milyen viszonyban áll a *faj* szóval, nem tudom megfejtteni. Tovább képzett *u-s* alakkal van dolgunk az *árus* szóban.

A denominális igéknél felhozott *rákászni, csikászni, gombászni, vorganyászni* igékből önként következik, hogy névszói alakjuk is él, hozzájuk csatlakozván a *bugyász* is, melyet csak családnévkép ismerek, de a mely nyilván a *bugya-bogyó* származéka.

Szóragozás.

E dolgozat a tudományos címre nem aspirál ugyan, de hogy a hibás rendszer vádjával illethető ne legyen, előre kell bocsátanom, hogy a szóragozást azért helyezem az alaktan körébe, mivel ez alkalommal sem a ragoknak jelentését, sem a ragos szóknak mondatbeli viszonyát tárgyalni nem óhajtom, hanem egyedül a ragok alakját és a szóknak ragozásban mutatózó sajátosságait fogom szemügyre venni. Ez eljárás által a mily távol tartom magam a jelentés- és mondattantól, oly közel jutok a hangtanhoz. Többször talán a szóképzés határába is be fogok csapni, midőn oly viszony jelölését, minő a birtokosé és többes számé, a szóragozásban tárgyalom; teszem ezt azért, mivel e viszonyok jelölése mindenestre a szóképzés és szóragozás mesgyéjén áll, úgy, hogy a hány

szempontból akarnók a szóképzéshez csatolni, ugyanannyi okkal lehetne a szóragozáshoz kapcsolni.

Azonban előzetesen a szótövekről kell szólanom, a minek már a szóképzést kellett volna megelőznie.

Ragtalan alakjában is teljesebb tőt mutat a *hanggyál* szó, melyből éppen úgy vált a *hangya*, mint az eredetibb *körtvély* (v. ö. Körtvélyes) és *estvél*-ből az irodalmi *körtve* és *este*. Hasonló fejlődést kellene látnunk *Lendva* (Alsó-Lendva) helység nevében is, mely szó több ragos alakjában, mint *Lendválon*, *Lendvára* teljesebb tövel tűnik elő; de a teljes szótót nem tarthatjuk egyszersmind eredetibbnek, mivel a helynévvel elég korán találkozunk mai alakjában és sohasem akadunk *Lendvál* vagy *Lendvál* nominativusra, valamint a Bánffy család is előnevűl nem az alsó-lendvált, hanem az alsó-lindvait használja. — Még kevésbé illeti meg az eredetiség a *hé*, (híu, padlás) *soká* és *messze* szavaknak némely ragok előtt jelentkező teljesebb alakját; így halljuk: *héloba*, sőt *hélloba* is; *sokálig*, tovább-fejlődésében *sokárig*, és *messzelebb*. Ez utolsót a *közelebb* analogiájából magyarázhatnók, ha e határozót a göcseji ember *közébb*-nek nem ejtené. Mindazáltal e négy alakot: *Lendválon*, *héloba*, *sokáig* és *messzelebb*, hamis analogia szülötténél egyébbnek nem tarthatjuk, és e hamis analogia támadását az *l* könnyű kieste segíté elő; e nézetünkben csak megerősít e tüneménynek visszája, midőn a ragos alakkal szemben a ragtalan vagy képzőtlen alak őrzött meg teljesebb tövet; ilyen a *közébb* vagy *fiatalbb* viszonyítva a pozitívus *közél*hez és *fiatal*hoz. Ez utóbbi a tárgy- és *vel*-rag előtt is elveszti végmássalhangzóját: *fiatát*, *fiatájjal*, de *fiatalnak* stb.

Ellenkezőleg áll a dolog a *csepe* (fiatal tölgy) szóval, melynek nemcsak teljesebb, hanem eredetibb töje is mutatkozik a *csepeles* (tölgyes) tovább-képzésben, mivel itt éppen nincs okunk hamis analogiát szerepeltetni; hozzájárulhat nézetünk támogatásához azon már hangoztatott vélekedés, mely a *csepefa* és *Csepelsziget* neve között összefüggést keres.

A mai mássalhangzós szók csupán a tárgy- és állapító-rag, valamint a többes és birtokszó képző előtt tüntetik föl eredetibb, rövid magánhangzón végződő teljes tövüket; a göcseji nyelvjárás azonban még számos más esetben is teljesebb alakot mutat. Így a több mássalhangzón végződő szó minden mássalhangzós rag előtt egy rövid magánhangzóval lép föl pl. *part-partonak*, *sánc-sáncoba*, *Varasd-Varasdoba*, *Sárd-Sárdora*, *kőnr-kőnvöbű*, sőt hosszú mássalhangzós szó is viselkedik ilyenképpen pl. *kedd-keddetül úta*;

Azonos jelenséggel találkozunk a határozói igenév képzésénél, mint: *hajtora*, *mondora*, *mosdora*, *tartora*, *választora*; továbbá: *savanyítottora*, *varvora*, *megérve*.

De e teljes alakoknak is kérdésbe jöhet eredetibb voltak. Ha a régiség nyelve hasonló példákkal szolgálna és ha e jelenségben határozottan az újabb kiejtésnek könnyítő iránya nem mutatkoznék, elfogadhatnók ez alakok eredetibb voltát, de így kénytelenek vagyunk e tüneményt utólagos, éppen a könnyítő kiejtéssel járó fejlődésnek tartani. Hasonlóan kell itélnünk az *íjjeszteget* igéről, melyben a gyakorító képző a

szóbeli hangsúly ellenére nem a harmadik, de a kiejtés kedvéért a negyedik szótag helyét foglalja el.

A göcseji nyelvjárásban érdekes sajátssággal találkozunk az úgynevezett hangugrató töveknél, de csekély számú adataim szerint csupán az igéknél. A *hangugrató* elnevezés — tudjuk — helytelen; a *hangközbeszűrő* név sokkal jobban megilletné e szokat; mert a *tékozol*, *irigyel*, *hajol*, *dögl*-féléknek éppen hangzónélküli alakjuk az eredetibb, mint: *tékozl*, *irigyl*, **hajl*, **dögl*, melyek ismét **tékozlo*, **irigyle*, **hajlo* és **döglö* legteljesebb tövekre vihetők vissza. Ilyen eredeti *hajlo* és *döglö* vagy inkább *hajl* és *dögl* alakokat őrzött meg a göcseji nyelv a *hajlova* és *döglövé* igenevekben. Ellenben a későbbi fejlődést mutatja az *ugorta* alak, melynek ismét a köznyelv él régiebb tövével: *ugrotta*.

A magánhangzos tövekről csak az a megjegyzésem, hogy számos ó-ő végű szó ragos alakjaiban az eredetibb nyílt hangzókat mutatja fel pl. *disznó*, *disznaja*, *disznát*; *alá alaja*; *adó adaja*, *tenni valaja*; *temető temetei*, *szerető szereteje*, *kérő kéreje* (de *vő vője*), *mellé melleje*, *esső essés*, *szőlő szölleje*, de ezekről a birtokszóknál többet.

Ideje lesz azonban már a szóragozással foglalkoznunk.

I. Igeragozás.

Szenvedő alakot a göcseji nyelvjárás nem ismer; a „*dicsértessék a Jézus Krisztus*”-nál többet nem hallottam; annál sürűbben használja a német nyelv hatása alatt támadt „*Ienni*” segédigével szerkesztett szenvedőt, kivált határozatlan alanyú mondatban. A határozatlan alany kifejezésére a magyar számos fordulatot ismer; „*az ember*”, „*a világ*” mint alany, az infinitívus, az egyes második, a többes első és kivált harmadik személyű ige mind e célra szolgál; csak a latinban és németben divatos szenvedővel nem él a köznyelv. A göcseji ember kevesellte e fordulatokat, a körülírt szenvedővel szaporította számukat, mely hovatovább nagyobb tért hódít; főképp az ige többes harmadik személyét pusztítja, sőt oly mondatokban is felüti a fejét, hol határozott alannal való szerkesztés is lehető vagy éppen várható volna. A míg az Alföld és Erdély magyarja így beszél: a *buzát megörlik*, a *lisztet megszitálják*, *tésztát gyurnak belőle*, *osztán megsütik*, addig a göcseji ember ajakáról e mondatokat így halljuk: a *buza meg lesz örvő*, a *liszt meg lesz szitávo*, *lisztébü tészta lesz gyurva*, *oszt meg lesz sütfő*. A földművelő a maga mesterségéről így szól: a *főd meg lesz szántova*, *fogasúva*, *be lesz vetfe*; a kocsis arra a kérdésre, hogy mit dolgozik másnap, azt feleli: *hónap a murna lesz kühordva*.

Nem akarok e jelenségnél tovább időzni, noha nem tartom érdektelen kérdésnek, hogy a dunántúli nyelv jó részének e sajátsságával szemben miként viselkedjék a nyelvtan és az irodalom, hogy helyeselhető-e azon megtámadás, melyben e kétségtelenül idegen földről szakadt csemete a neologusok és orthologusok részéről egyaránt részesült; továbbá, vajon jogos-e és milyen szempontból az a védelem, mellyel gyakorlat és elmélet emberei az üldözés elől fedezik.

A köznyelv és irodalom három módalakjánál, jelesül a jelentő, fölszólító és föltétes módnál (ír, írjon, írna) a göcseji nyelv sem ismer többet; az idő és a cselekvés módja jelölésére szolgáló egyszerű igealakok közül csupán a folyó és befejezett cselekvés jelenével, az *ír* és *írt*-félékkel él; e kettőt azonban alkalmas határozókkal a múlt és jövő kifejezésére is használja.

Ez alakok ragozásában a következő sajátosságokat figyeltem meg.

A jelentő mód jelen idejében az egyes második személybeli *ol-öl* alanyi rag az *l* elvetése után *ú-ű-vé* vonódik össze: *leszű, teszű, iszű*. Az alanyi ragozásban a harmadik személy jelét megőrizte még néhány *teszen, leszen*-féle ige, noha ezek *tesz* és *lesz* alakban is hallhatók.

A harmadik személy jelét lehet látnunk a *sén-rén* ikerszóban, valamint a *nincs* és *sincs*-csel váltakozó *nincsen* és *sincsen*-ben. Éppen ezért feltűnő, hogy e két utóbbinak többes számában, *nincsek* és *sincsek*, nem találkozunk a harmadik személyt jelölő *n*-nel, hanem a pusztá többes raggal. E tűneményre analogiául szolgálhatna a befejezett jelen többes harmadik személyében beállott rövidülés, midőn *irtanak* helyett *irtak*-ot ejtünk, de okát én nem itt keresem, hanem abban találok, hogy a más személyben ismeretlen *nincs* és *sincs* névszóvá kezd válni és mint ilyen a maga többesét a rendes *-k* képzővel alkotja.

A többes első személy jele előtt a magashangú igéknél, éppen úgy, mint a főneveknél, nyiltabb hangot találunk, pl. mink is jótállásba *évesztettenk* vagy ezer pengőnél föllebb; *kiérénk, veszenk, veténk*, de van *kiérünk, veszünk, vetünk* is; szóval az *enk* váltakozik az *ünk*-kel, míg a mélyhangú igék e személye nem tér el az irodalmi nyelvtől.

A tárgyi ragozásban azonban már a mélyhangúak is nyiltabb hanggal mutatkoznak, pl. *tuggyok, látt yok, ájjok* (ássuk) a krumplit, *szokjok*, stb., a magashangúak itt is váltogatják a nyiltabb és zártabb hangokat, mint: *kérjük*, de *keressék, kinyöjjök a lenyt*, de *megfőzzük a borsút*; a befejezett jelenben azonban a magashangúak kivétel nélkül a nyiltabb *é-t*, néha *ö-t* tüntetik föl, pl. *keresték* = kerestük, *vetették* = vetettük; mink is *éfeledtek* éhozni a viékat; mink *szegeztek* rá (rázártuk) az ajtút; *kinyöttök* a lenyt; a magunk munkáját csak *meggőztök* (meggyőztük). A mélyhangúak ellenben ezt az alakot a köznyelvvvel egyezőleg képezik, tehát: *írtuk, láttuk*.

E tárgyi ragozásban feltűnő nyiltabb hangoknak a köznyelvi zártabbakhoz való viszonyuk nem oly egyszerű és egyiknek a másiknál eredetibb volta nem oly könnyen dönthető el. Tudjuk, hogy legrégibb nyelvemlékünkben, a HB.ben a mai nyelv zárt *u*-jával és *ü*-jével találkozunk a *umaggiuc* és *tumetiuc* igékben. Innen kiindulva a köznyelvben élő alakokat kellene eredetieknek tartanunk, ha nem tiltakoznék ez ellen a XIV., XV. és XVI. század nyelve, mely széltere használja a nyiltabb hangokat, mint a melyek a magyar hangok nyiltabbá fejlődésének általános törvényével meg is egyeznek. E tűneményre akár a Nyelvemléktárból, akár a Régi Magyar Költők Tárából példákat idézni csak időtöltés volna; a nevezett századokban nemesak a tárgyi, de alanyi ragozás alakjaiban is az *o* és *ö* (sőt *e*) uralkodnak. Mi tehát a göcseji nyílt hangok eredetibb volta mellett nyilatkozunk, nem azért, mivel e

hangok jó korán hallhatók, hiszen a zárt *u* és *ü* még korábbi időbe vihetnék vissza származásukat, hanem mivel azt gondoljuk, hogy a hangok nyiltabbá fejlődése a HB-et követő századokban valósággal végbe ment. E fejlődés azonban — miért-miért nem, — lehet valamely dialectus hatása alatt — a reformatió után visszára fordult, úgy hogy a személyjelek előtti hangok ma a HB fokán állanak. A göcseji nyelvjárás pedig a fejlődés első irányából nem tért ki, hanem megmaradt ez irány egyik történeti pontjánál. Hogy az újabb nyelvben valóban mutatkozik hajlandóság nyílt hangnak zárttal való fölcserélésére, csak azon szemünk előtt lefolyt változásra hivatkozom, melynek folyamán a névszóragozásban a többes harmadik személy jele az előző századok *ek*-je helyett *ök*, majd a mai *ük* alakot vette föl.

A tárgyas ragozáshoz visszatérve, meglep bennünket az egyes harmadik személy, midőn némely magashangú igéken a személy teljes jelét látjuk. Két esetre biztosan emlékszem: ne tegye aszt, miér *megverje* az uristen; jábo (hiába) *kierje* az ember, nem hágat az öregebbek szovikra. Fölszólító módra — azt hiszem — e két mondatban nem lehet gondolnunk, mert ilyen esetekben a magyar nyelv szellemének csupán jelentő mód felel meg, de fölszólító mód használatára a latin vagy német nyelv példája sem adhatott okot. E két ige tehát a harmadik személy teljes jelét őrizte meg, noha meg vagyok győződve, hogy Göcsejben magának e két igének is él *veri* meg *kéri* alakja. Nézetünk mellett szól az is, hogy a feltétes mód harmadik személyének tárgyas alakja is megőrizte a *ja*-je személyjelt; de erről alább.

A befejezett cselekvés jelenjében egy más vidékről meg a régiségből is eléggé ismeretes hangtani sajátossággal találkozunk, t. i. a *t* tövű igék ez idő legtöbb személyében összevonást szenvednek, pl. *gyógyitta* = gyógyította, *futtam* = futottam; *köttek* = kötöttek; csak úgy *vették* (vetették) a választúk hegyibe a téglákat.

Néha ellenben teljesebb alakokat is megőrzött, pl. *maradott*, *megijjedett*.

A létige tartós jelenje több különösséget mutat, midőn a köznyelvnel egyrészt teljesebb, másrészt kopottabb alakjai váltakoznak egymással; mert míg versben *vagyok* és *vagyon*-t hallunk, addig a közbeszéd inkább *vaok*, *vaon*, sőt *vák*, *van* alakokkal él, pl.

Jaj istenem, be szomorú vagyok.
Hogy ién illen fogor madár vagyok.

Ellenben: nem *vák* bolond. Továbbá:

Essik essü, sár vagyon az úton.

De: *vaon* neki sok jószágo (termése.)

A fölszólító mód *j* képzője nem marad meg az *l*-es igék után, mint: *állon*, *szállon*, *tellen* (teljék). A második személy rendesen teljes ragjával használatos: *lássál*, *tegyél*, *vügyél*.

A többes első személy előtti ragokra az áll. a mit a jelentőmód alakjánál mondtunk.

A feltétes mód több érdekességgel mutatkozik. A többes első személy tárgyi alakja itt sem hallható, pl. mink egy nap is *megporhánánk* (*megporhálnók* helyett) eszt a kukoriczafödöt.

A tárgyi ragozás azonban nevezetes azért, mivel egyes és többes harmadik személyben teljes ragokat őrzött meg, oly teljeseket, hogy e tekintetben a fejlődésnek egy fokán áll a bécsi és müncheni kodexxel és egyéb nyelvmemlékünkkel.

Az egyes és többes harmadik személy ugyanis a föltétes mód teljes töje mellett a személy jelét is épen tünteti föl, pl. az ifiur *megenneje* az ebédet, csak *hoznájik immán*; a serpenyút a cigán megfódoznája; ién kü nem ánám, ha tüllem a liányomat *évennejik*, annyirag rénük, mig vissza nem annájik; főzést jól *megfőzneje*, csak fájo vóna.

Itt lesz helye az ikes igékről is szólanom.

Nincs ugyan elegendő anyagom az ikes igék minden minutiosus szabályának megállapítására, de jegyzeteimből annyit mégis merek következtetni, hogy a Göcsej a külön ikes ragozásból sokat fentartott, leginkább a fölszólító és föltétes mód alakjaiban, melyekben az irodalmi nyelvtől való eitérésre alig emlékszem. *Dolgozzam, dolgozzál, dolgozzik, egyem, együl, egyik* hallhatók és csak ritkán vegyül közibök *dolgozzak* vagy *egyek*. A föltétes mód pedig mi szabálytalanságot sem mutat; *dolgozنام,—nál,—naik; enném,—nél,—neik*. Így más igék is pl. ha nálank *laknaik*, hamar *meghiznaik*; ha ién beojtanám, tudom, *megfogamodnaik*; hánszor *ennejik* ez a liány en nap?

Az irodalmi nyelvtől eltérve, ikesül ragozzák a *veszik, elveszik* igét, melynek reflexiv értelméhez nagyon hozzáillik a reflexiv *ik* képző. Ikes ige itten még a *kell* is, de csak a föltétes módban: *könik*, kellenék helyett. Az *ik*-ből csak a *k*-t látjuk a *bujk*-ban, melyet *bujjék* helyett közöl a Nyr. (II. 86) e mondatban: ördög *bujk* a maga orcája bűribe.

Az igeneveknél mutatkozó leginkább hangtani jelenségekről, az igemelléknév jelenjének *ú-ű-jéről* (*ó-ő* helyett), némely igenévi határozónak különös és teljesebb alakjáról (hajlova, dőglövő, szántova) már megemlékeztem, csak a főnévi igenévről kell még annyit megjegyeznem, hogy a mélyhangú igék gyakorta teljesebb alakkal lépnek föl, pl. *irnya, sirnya, rénya, tanitnya, dőgoznya*; magashangú ilyenek nincsenek. Hogy a főnévi igenév ez alakjaiban nem a harmadik személy jelét, hanem csupán teljesebb infinitivus ragot kell látnunk, a mellett nemcsak a régi nyelv bizonyít, hanem az is szól, hogy a személyjeles infinitivus Göcsejben nem is divatozik.

II. Névszóragerozás.

Mindenekelőtt azon viszonyokkal foglalkozunk, melyek a szókép-zéssel határosak, t. i. a birtok- és többesi viszony jelölésével.

Az egyes első és második személy birtokszavánál nincs egyéb megjegyzésünk, mint hogy a göcseji nyelvjárás azon sajátága, hogy a többeli *á* után a rag előtt nyílt a helyett inkább *o*-t kedvell, itt is

érvényesül. Így: *házom, lábod*. Ez a sajátság különben végig vonúl minden ragon és képzőn s legkivált népdalokban tűnik erősen ki. pl.

Lenva Zsófi szoknyája,
Étőrekütt az ágybo.

Vagy:

Megmondanám a császárnok, ej haj magánok,
Ne vügyö el szeretümet katonánok.

Vagy:

Noábo fát fágnok, a forgáccso iderepül.

Az egyes harmadik személy birtok szaváról már több mondani valóm akad; mindenekelőtt azon teljes hangzöegyezést kell megemlítenem, mely az *ü* és *ö* hangzós tövek után a középen *é* helyett *ő*-t kíván, pl. *bűnő, tűjő, ökrő*; áll ez minden egyéb ragra és képzőre is, pl. *üsső, rűgyő, döglővő, kötfő* stb.

A magashangú névszók harmadik személyjele nemcsak *je* és *e*, hanem *i* is lehet, pl. *rendiben, mérgiben, önkintiből, eggyi*. *Eggyi*, a köznyelvi *egyik* szerepét foglalja el, pl. *eggyi* égyütt, a másíkok otton marattak; *mindeneggyi* (mindegyik) épusztult.

A személy jeléből kiesett *j* hatása érzik ezeken: *forzáccso, kalapáccso, kaszáso*. Hogy a *j* hol hagyott nyomot maga után és hol veszett ki nyomtalanul, arra pontos szabályokat adni nem tudok. Hasonló bizonytalanságban vagyok ilyen példákkal szemben, mint *aptya* és *kargya* annyival inkább, mivel mind e két szót *apja-* és *karja-*nak is hallottam.

Az egyes harmadik személy jelenél nem éréktelen tünemény, hogy több, rövidebb szótőhez kétszer is hozzájárul, pl. *borjaja, májaja, zuzája*; Vas József „Dunántúli nyelvjárásában“ több íyet is idéz, mint: *lábája, kezeje, méhéje, szarvája, kehéje, pihéje, mohaja* stb.

E személy jelét némely határozók is megőrizték, mint: *beleje, alaja, feleje, melleje, róraja* (=róla; ezt csak egyszer hallottam); nyoma látszik még az *elejbe* határozóban is, mely *elejébe* alakra mutat vissza.

Egészen elveszett a *rajt* és *benn* harmadik személyre vonatkozó határozókban pl. *rajt ülök* és *benn vagyok*, e helyett: *rajta ülök* és *benne vagyok*.

A többes számú első személy jelenél mindenesetre figyelemre méltó, hogy a mássalhangzós tövek rövid magánhangzója nem csak zárt *u* és *ü*, hanem igen gyakran a nyílt *a* és *e*, pl. *házank, kutank, de lábunk, útunk; velenk és kertenk, de köztünk és tehenünk*. A nyílt és zárt hangok e váltakozására szabállyal egyáltalában nem szolgálhatunk, mert egy azon mondatban, sőt egy azon szón halljuk egyszer az *a*-t és *e*-t, más-szor az *u*-t és *ü*-t.

A többes második személy jelenél a köznyelv eljárásától mi eltérést sem találunk.

A többes harmadik személy jele nem *jök-jök* vagy *ök-ök*, hanem *jik* vagy *ik*, mint: *hátik, ruhájik, szovik, magik, nevik, köztik, nálík, rajtik, örömik*. A magashangúaknál azonban, ha *jök* vagy *ök-öt* nem is

hallunk, előfordúl a régi *ek* alak, pl. *tehenék* = tehenők, *velék* = velők; *közétték* = közöttök. A göcseji nyelvjárás tehát egyrészt tovább fejlődött, a *jo-jö* szótagot *i*-vé vonván össze, másrészt conservált, midőn a régi nyelv nyiltabb *e*-jét tünteti föl a mai zárt *ö* és még zártabb *ü* helyett.

A személyjeles szavak többeséről általánosan ismeretes, hogy a göcseji nyelv ezt nemcsak a rendes „*i*” többes mutatóval, hanem a közösleges „*k*” többes képző hozzáadásával is alkotja. A göcseji nép ugyanis nem érzi már az „*i*”-nek többesítő hatását s így helyette a *k*-val él, melynek funkcióját még teljesen érti és érzi. A személyjeles szavak többese tehát úgy alakul, hogy az *i*-vel már többesített szóhoz a *k* is hozzájárul, pl. *házaimak*, *ludaidak*, *bátyáimak*, *tezsveidek*, *csöplűink*, *lovainkok*. De e kétszeres többes csupán az egyes első és második, valamint a többes első személy jeleivel ellátott szavakon áll elő; egyéb személyjeles szók ilyen alakját nem jegyeztem föl; sohasem hallottam ilyet: *házokok* v. *házaikok*, avagy *házaitokok*, pedig ezek minden bizonnyal megütötték volna fületem. A Nyr. egy hetési közleményében felhozott *ökreinkekek* és *luainkakak*-félékre sem emlékszem, noha a Hetés lakóival is elég közöm volt.

A többes első személy jelével bíró szavaknak más többese is divatos, olyan t. i., melyben nincs meg az *i*, hanem a több birtokot egyedül a *k* fejezi ki, pl. *luankok* = lovaink, *tehenünkek* = teheneink. Azt hiszem, e nagyon használt alak néha értelembeli különbséggel is jár; e többest ugyanis oly fordulatokban hallottam leginkább, hol a köznyelv csupán egyes számmal él, bár az értelem többest kívánna, pl. *ruhánkok* egyenlő a köznyelvi *ruhánk*-kal, mely több birtokosnak nemcsak egy, de több birtokát is jelenti, minthogy a *ruha* gyűjtőfogalomkép szerepel. E szavak többesénél azonban legérdekesebb, hogy egyformán járhat mellé egyes vagy többes számú állítmány, mint: *tehenünkek a zsibbon (zsombékos rét) legelnek*; de *ruhánkok a sáncoba maradtok*; *apánkok egy tezsveir vót*.

Áttekintésül összeállítom a személyjeles szavak göcseji alakjait.

E g y e s s z á m

házom,	kertem
házod,	kerted
házo,	kertje v. kerti
házank (-unk)	kertenk (-ünk)
házatok,	kertetek
házik,	kerték, kertik.

T ö b b e s s z á m

házaimak,	kerteimek
házaidak,	kerteidek
házaí	kertei
házainkok v. házankok,	kerteink v. kertünkek
házaitok,	kerteitek
házajik,	kertejik.

A személyjeles határozók is e főbb sajátságokat tüntetik föl, hozzájárul még az, hogy az egyes harmadik személy jelét több határozó a köznyelv ellenére megőrizte, pl. *nekem, neked, nekije, nekenk, nektek, nekijek, rúram, rúrad, rúraja, rúlank, rúlatok, rúrajik*. A harmadik személy jele megvan a már említett *alaja, beleje, melleje, hozzája*-ban is.

A személyi névmások közül csak a *mink* és *tik* alakokat emlitem; a *bennünket* és *benneteket* szintén él.

A birtokos névmások paradigmája ez: *engim, tized, övé* vagy *öveje, mienk, tietek, övék* vagy *övejik*: *enyimek, tizedek, övék*; *mienkek, tietek, övejik*. Látjuk tehát, hogy a nyelvjárás a birtok többségét a többes második és harmadik személynél nem különbözteti meg: a többi esetekben pedig a több birtok jelölésére azon eszközzel él, mint a főneveknél.

A *k* többes képzőről az előbbieket után alig van mit megjegyeznünk, ha csak azt nem, hogy előtte gyakran zártabb hangokat találunk, mint az irodalmi nyelvben, pl. *hajtja a vadokat, lövi a madarokat*. Az irodalmi nyelvben a *másik* nem igen veszi föl a többes képzőt, a Göcsejben pedig felette gyakran hallhatjuk: a *másikok*, a *többiek* értelmében. Ez utóbbit érti ugyan, de nem használja a göcseji ember, sőt szójátékot űz belőle. E kérdésemre: *hát a többiek hol maradtak?* azt a választ kaptam: *a többiek az erdőn legelnek*. E szójáték eredetét talán a *többi* és *göbe* (koca) szavak hasonlóságára lehet visszavinnünk.

A képzők közül még a birtok jelölő *-é*-ről kell szólanom. Magánhangzón végződő tőhöz rendszeren *j*-vel járul, pl. *magájé, kijé*, sőt *kiejé* is. A család- és személynevek ilyen *é* képzős többese helyett inkább a rendes *k* képzővel alkotott többes divatozik, mint: *Bugyászok Rózájuk* = Bugyászék Rózája, *Jánikok Nacájuk* = Jánikék Annája, de van *Fehérék Ágnesik*, *Vargáké Elonájuk*, *Apáméi*, *Jánoséi* alakokat nem hallottam; a birtok többsége ilyen esetekben jelöletlen marad, pl. *Kijé ezek a házak?* *Apámé*.

A tulajdonképpeni ragokra áttérve, a tárgyragról meg kell említenem, hogy több szóhoz kétszer is hozzájárul, így az *asztat, esztet, ütet* szókon kívül találjuk még a *pártot* és *arasztot* alakokat, minthogy ez utóbbi ragtalanul *arasz*-nak hangzik. A Vass Józsefnél található *esztet* és *amaztatat*-félleket nem hallottam; éppen úgy a *szappantot, mesztet* alakokat sem, noha e kettő a legnagyobb valószínűséggel ma is él a Göcsejben. A köznyelv ellenére a csonka tőhöz járul a tárgyrag ezekben: *levelt, tehent*. Ilyen csonkatöves accusativusát említi Vass József a tízes számneveknek, mint: *negyven-t, ötfen-t, hatfan-t, hetfen-t, nyócfan-t, kilencfen-t*.

A többi ragokról szólva, először is a göcseji nyelvjárásnak azon sajátsága tűnik elénk, hogy több, a köznyelvben illeszkedő ragot csak egy alakjában ismer. Ilyen a *vel*, *nál* és *hoz*, pl. *hákkel* (halkan), *loppel*, (loppal); magánhangzós *tő* után a *vel* rag *v*-je kiesik és helyét hosszú *j* foglalja el, pl. *gulájjel, villájjel*; (e sajátsága közös a *-vá*, *-vé* raggal, pl. *fűjjé, kutýájjá*); *ennál, erdőnél, embernél, kendernél*; *firho* (férjhez), *kertho, löcsho*. Érdekes, hogy miként veszi föl a *hoz* ragot a mutató névmás; *ezho, azho*; (hallani néha *eznek, aznak* alakot is).

Az állapító-ragos mutató névmás *ezen* is él *erre* jelentésben: megfelelő kérdő párját, a *mezen-t* azonban nem hallottam. Az állapító rag előtt, mint már Vass megjegyzi, az úgy nevezett ékvesztő szók nem rövidítik meg a csonka tő hosszú magánhangzóját, pl. *poháron, úton*, vagy a mint a nóta mondja:

A baksai piacon Jegyző ül a számaron.

A *ben* rag csupán *ba-be* alakjában használatos, pl. *Noábo, kerbe, házbo, istállóba*. A *ből,ről,től* is a hangzó zártabbra változtatása mellett elvetik az *l*-et mássalhangzók előtt, de magánhangzók előtt rendszerint visszakerül a rag végére, pl. *Lenvárú gyűvők; éhajtom a kerbűl a borjút; erdűrű hozom; tetűrűl esett; fejtűl áll; lábtű fekszik*.

A felható ragos szók között érdekes a *tetire* (Mi megy *tetire* a templomba? A patkúszeg). Ez alakban a *tető* szónak eredetibb *teté* (tetéz) töve maradt reánk.

Az okadó *ért* két alakban is ösmeretes: rendszerint a *t* elvetésével, mint *ér* vagy *ír* járúl a szóhoz, pl. *fűjér, azér* vagy *ajír, rozsér, gabonájír*; de nem ritkán az *r* vész ki és helyében a *t* megnyúlik, pl. *ajítt, buzájítt, szekekrét*; e ritkább alak a közeli Hetés hatása alatt terjed.

A *vá-vé* több megkövesült helyhatározóban egészen összevonódik: ilyenek *há* (hová), *sohá* (sehova), *máshá, valahá*, sőt ha nem csalódom, *valad-t* is hallottam; szintígy: *eggyű* egygyűve, egygyűvé helyett. E szó a köznyelvi *egybe, össze* értelmében használatos, pl. *ebcsont eggyű forr, a sín majd eggyű fogja a kereket*. A mint az *eggyű* kiszorítja az *összé-t*, úgy tolja háttérbe a köznyelvi *együtt-et* a göcseji *összütt*, mely a már kihalt *tt* locativus raggal egy töből eredt az *összé-vel*, pl. *mink összütt kapáltunk; tik összütt kapjátok a füzetést*.

Hogy a *gyanánt* névutóban az *nt* ragnál nem egyéb, az eddigelé is sejtettük; ma már a *gyanánt*-nak göcseji mellékalakjából a *gyanábó*-ból határozottan egy *gyana* töre kell következtetnünk; a hozzájáruló *nt-et* pedig egynek kell tartanunk az *ént-int* (szerént-int), *ként-kint* ragokbeli *nt-vel*.

Figyelemre méltó jelenség a göcseji nyelvjárásban több lativ értelmű és ragú helyhatározónak újra ragozása. E határozókban ugyanis a lativ ragok vagy teljesen lekoptak vagy fölötte megfogytak; a göcseji ember nem érezte bennök többé a lativ ragot és ezért új, testesebb, maig is érthető lativ ragokkal látta el e megfogyatkozott határozókat. Így a következőkhöz rendszerint hozzájárúl a *nek* és az *ig*, e két legélénkebb lativ ragunk, pl. *főlig, leig, beig, főnek, lenek, odának, visszának, arrának, errenek, alának, benek, kinek, hozzádnak, tülednek, átimek*.

E nyelvjárásbeli tüneményből szójáték is támad. A göcseji ember tréfásan kérdi világban járatlan öccsétől: *Kinek tojik a tik? Nem is benek* felel a találós mesét elérő fiú.

Az *átinek* *áti*-ből ered: az *áti* szó pedig egy az *által*-lal; benne a végső *i* éppen úgy a lativ *é* maradványa, mint a *messzi*-ben.

A helyragnak hasonló elhomályosultát tapasztaljuk a *től* ablativus ragnál, midőn idői kifejezésekben e kérdésre *mióta?* ez a válasz: *reggeltől óta, keddetől óta*; a debreczeni embernek ellenkezőleg az *óta* értéke vész ki a tudatából, midőn így beszél: *régótától fogva*.

A *kor* időrágról csak azért emlékezem meg, mivel érdekes látnunk, mint válik valamely önálló szó képzővé, illetőleg raggá. A *kor* — tudjuk — régen csak az összetett szónak egyik részét alkotta és rag nélkül időhatározóul sohasem használtatott; a *mikoron* és *akkoron* elég kései tanúság e mellett irodalmi nyelvünkben is; a göcseji nyelvjárásban a *kor* végű szók rendszeren összetett szók, melyek határozókká csak ragok vagy névutók által válnak, pl. *vagyon-e már uzsonnakor?* (uzsonnaidő); *ebédkorban, aratáskorban, szüretkoron; pünkösťkor tájban* született; *tizedik julius korban* szoktunk aratni. A *mikor, akkor* azonban, éppen mint a köznyelvben, csupán rag nélkül használatosak.

A többi ragokról mi mondani valónk sincsen az alaktan szempontjából; ezzel tehát befejeztük a göcseji nyelvjárás alaktanát.

KARDOS ALBERT.

Faludi Ferencz nyelvéről.

Nincs könnyebb mesterség, mint egy hagyományszerűleg jelesnek tartott emberről szólva, látatlanban eldicsérni őt, agyba-főbe magasztalni, szintelen frázisok özönébe fullasztani, hogy így könnyű szerrel elodázzuk magunktól a komoly kötelességet egy valóban jeleskedő ember iránt, azt a köteles tartozásunkat tudniillik, hogy inkább kiemelve s megtisztítva őt a szokott dicsériádák zavaros árjától, a maga természetes nagyságában közel-szemre állítsuk, hogy hát: Ecce Homo, ime itt van, bemutatom színről-színre: nézzétek meg s ha tetszik, tapsoljatok neki. . . .

Már iszen, a kiről csak azt tudjuk unos-untig harangozni, hogy ,ez volt ám az ember, ha kellett a gátra' s nem értetjük ki a harangszóból, hogy miért s miben is nagy ember hát. — arról ugyan nem tudom, hogy lehet csak elhinni is a nagyságot?

Ilyen szomorú dicsőségben részesült mindeddig Faludi Ferencz is, kiről itt szólni akarunk.

Bizonyára nem kis érdem egy izléstelen, erkölcse-hanyatló és szel-leme-holt korban a gyáva magamegadás és tunya resignáció helyett tette-re kelni; nemcsak irodalmi babér, hazafiúi erény és érdem is idegen s virágzó irodalmi nemzetek szellem-kincseit átültetve, némi életet ébresztgetni egy nagy, poshadó nemzetestben; egy oly gyökeres nemzeti elidegenesedés szomorító korában magyar könyveket adni ki, melyeket eddig nem látott drámai élénkségüknél és érdekességüknél, és megragadó, tösgyökeres magyar voltuknál fogva kézből kézbe kapva visznek és néhány esztendő alatt még oly mostoha irodalmi viszonyok közt is több-több kiadást érnek. S ha tiszteletre keltő érdem ily arányu hatással egy nemzet oktatója, nevelője lenni: akkor Faludi a magyar társadalom és műveltség történetében nem kevésbé, mint az irodalméban előkelő helyet foglal el.

De ez oldali behatóbb méltatása czélunk keretén egyelőre kívül esik. Itt Faludi nyelvéről akarunk egy kis képet keretbe illeszteni.

Nagy stilisztatehetség, erős nemzeties érzés és nyelvérzék, meg a magyar nyelv fundamentális ismerete együtt működött közre Faludiban, hogy úgy prózai mint költői nyelvezete olyanná váljon, oly zamatossá, gazdaggá és nagy hatásúvá, mint a minőnek olvasói ismerik.

Faludi, a magyar prózának ujjá teremője ismerte a magyar nyelvet egész alaposan; a régiebb nyelvet úgy, mint a nép nyelvét.

Egyik régebbi nagy tisztelője s talán személyes ismerőse, a derék Batsányi János, a ki Faludi összes munkái kiadása körül is buzgólkodott, életírásában¹ mondja róla:

„Faludi, hogy a magyar nyelvnek egész minéműségét igazán és volta-
képpen kitanúlhassa és nyomtatásra adandó könyveket írni akarván, ebbeli
saját tudatlansága s tökéletlensége miatt se szófaragásra ne szorúllyon,
se szükség nélkül idegen szokat koldulva költsönözni s munkáját olyatén
tarka foltokkal elrútíttani kéntelen ne legyen, — el szokott volt ő a
köznéphez, sőt még a tselédekhez is járogatni s velek beszél-
getve, nyájas leereszkedéssel, szelid jószággal s igaz és egye-
nes magyar emberséggel értekezni.”

Meg is látszik rajta.

Az összes magyar irodalom — Pázmányt sem véve ki — nem mutat-
hat fel erővel teljesebb, árnyalat-színezésben változatosabb s nemesen
népiesebb prózát.

Egykorú nem ok nélkül nevezgeték Magyar Ciceronak.

Ma is megadhatjuk neki e nevet.

Faludinak célja is volt zamatos előadású, oktató tárgyú könyveivel
az írókat felserkenteni s nekik példát adni. „In summa: a mit irtam,
azért irtam, hogy példát adnék sok heverő pennának“ (Nemes Emb. Intés)
és „a végre irtam, hogy nyelvünk is terjedjen, híré is adjam, miben
miként fárasztják ezeket a külső nemzetségek“ (Udv. Emb. III. Elölj. Besz.)

Hiszi, hogy olvasóit „ébreszti, biztatja minden képes jóra, kikere-
kíti a ravasz világ hálójából“ (Nem. Asszony Tud. Lev.)

Nyelvezete akaratosan mindig élénk, sokszor gúnyolódó, néhol szinte
sújtó, sőt nyers. — de mindig gondos: fel-feltűnő pongyolája mindig vonzó
és érdekes.

„Mulat, faggat, csíp, mint a többi (munkája), mert azon egy pen-
nának járása. Nem kíméli a feddést . . . mert e nélkül se nyers ereje,
se kívánt foganatja nem volna a beszédnek“ (Nem. Urfi Tud. Írás.)

Az Udvari Ember Elöljáró Beszédjében így mentegeti magát stilusa
iránt: „A mi a stílust illeti, ha olly cifrán nem trágyáztam² a mint
hazámnak kényessei szeretnék, vagyon kis mentségem; ifjantan kezdtem,
távol bujdosva irdogáltam jobb részét és csak pihenő órákkor.”

Az ilyen, részint elbeszélő, részint élénken dialogizáló s kevésbé
elmélkedő stilusban, a melyben Faludi munkált, lehet is ragyogtatnia az
írónak nyelve szépségét és gazdagságát. De Faludi jórészt nem eredeti író,
hanem fordító. A fordítónak mindig meg van kötve a félkeze s ha mégis
művészt mutat fel, annál nagyobb érdem.

Bámulatos benne, hogy sokoldalú tudománya mellett s tanári hosz-
szas pályáján, melyen nem csak humaniorákat, bölcsészetet, hanem felső

¹ „Faludi Ferencz Életéről és a Magyar Versszerzésről“ 209 l. Toldalék
„Faludi Versei“-hez. Irta Batsányi. 1821.

² Alig szükséges megemlítenünk, hogy e szó korántsem a mai értelemben fordul elő a régiségben. Mai értelmével ellenkezőleg kedvest, tetszöt jelentett. Szólt erről Szarvas G. Nyr. XII. 156.

mathézist, theológiát és jogtudományt adott elő, megmaradt benne a népi természetes, eleven ízlés, észjárás.

Jezsuita-kolostorok igazgatója és egyetemi tanár, meg ilyen népies s költői naivitás, — és a népnyelv szeretete!

A magyar nép nyelvén fordít egy latin műveltségű tudós, holott korában el van terjedve, sok kiadást érve egy szép latinságú fordítás Gracian után magyar embertől.¹

A mi fordítói elvét és módját-szerét illeti, épen nem kutatták eddig.

Még nem találkozott nagyszámu, de jórészt csak pepecselgető irodalom-búváraink között egy is, a ki múlt századi irodalmunk egyik első emberét arra méltatta volna, hogy kikutatva eredetieit, egybe vesse a magyar utánzattal.

Elég, hogy a jó Toldy Ferencz nemcsak olvasta, hanem ki is adta Faludit — igaz, hogy kiadói szokásaként rajta hagyta a keze nyomát —, sőt meg is dicsérte szépen: a többi Toldy-czéhlbeli rámondja híven az Amen. Alleluját, — ezzel punktum, levan.

Ugy van a dolog, hogy Faludi sajátképen nem is fordító.

Ő szerzőjéből csak a tartalmat adja jobbjára; néha még ezt is át-ídomítja.

Arról szó sincs, hogy a nyelvbéli idegen észjárást átvigye nyelvébe, pedig többféle nyelvből fordított; de az ő tollára nem ragadt idegenföldi kalamáris-szemetje.

Írása szűzen szűz tőle.

Az itt-ott felbukkanó latinismus az igemódok használatában oly réges-rég a magyar tollra száradt már, hogy az övéről sem tudott leolvadni.

Érdekes szeplők a szép arczon.

A Bölcs ember előtt bevallja, hogy „nem általlattam, hogy eszem s kedvem szerint más színt ne adnék néki és más rendet ne tartanék benne.”

S valóban, Faludi fordításai olvasása közben, ha nem tudnók, a világért rá nem jutnánk, hogy ezek nem eredeti magyar munkák.

Ebben kulminál Faludi fordítói értéke, de egyáltalán ebben találjuk a jó fordítás első kritériumát, a mi a fordítás nyelvét illeti.

És ezen alapon mit szóljunk aztán mai fordításainkhoz, a mikben annyira megszoktuk az idegen észjárást véges-végig a stíluson, hogy már alig ötlük szembe?

A próza-fordítók elseje emlegetésénél időszzerű erről szót tenni, — mert manapság a fordításokkal úgy állunk, hogy — tessék elhiinni — a Kazinczy-korbeli neologusok fordításainak is több értékök van a maguk nemében, mint a mai tuczat-fordítók munkájának. Azoknak mégis csak volt valami vezéreszmék a fordításban. Elvből és jómeggyőződésből irtak ugy.

¹ Balthazaris Graciani Hispani Aulicus sive de Prudentia Civili et maxime Aulica. Cassoviae. MDCCLII. A praefatióból idézzük . . . In hungaricam dialectum 100 duntaxat praecipua praecepta, seu ut vocant, Maximae exquisita elegantia a R. P. Franc. Faludi e S. I. tractatae et Tyrnaviae a. 1750 Typis datae sunt. . . . Az egyetemi könyvtárban csak 1736-ból — tehát Faludi fordítása előtt — két hazai kiadása van a latin Graciánnak, I. Faludi F. Élete. Magy. Költők. — Még több van a n. Múzeum könyvtárában.

a hogy irtak. „Magyarul csak az írhat szépen, a kinek írásán az idegek szépségei átsugárlanak“ — Kazinczy ezen elvét követték.

Az is igaz, hogy oly testetlen fogalom alapján, mint az az „idegek szépségei“, stílusuk misztikus és a féle érthetetlen metafizikai dolog lett — erről már a tiszta fejű Döbrentey is inti Kazinczyt — de hát az elv és meggyőződés hamis bár, mégis tiszteletet érdemel.

„A mi régebben történt, legalább volt benne cél s első tekintetre szükségesnek mutatkozott; így némileg menthető is: de a mi most — hogy Arany János szavaival éljek — csupa lustaságból, hebehurgyaságból s a magyar nyelvérzék ide s tova tökéletes kihalásából történik, az rettenetes.“¹

A napjainkbeli íróknak ugyan elkelne ám egy kevés lapozgatás a régibb magyar könyvekben. Elszámíthatatlan a haszon, a mit egy stílusát művelni akaró, komoly törekvésű írónak nyújtana például Faludi olvasgatása.

A még régibbektől talána dohszag irtózása tarthatna vissza. Teszem azt, Pázmányt talán nem igen élvezhetnék kényes izlésű íróink.

De e nyelve-romlott korunkban egészen új és meglepő az a nyelvkezelés és hang, melyet Faludiban élvezünk. Érdeklődő olvasója csak úgy szíja magába azt a sok jóízű kifejezést és velős, tömött, magyaros nyelvet.

Az egyszerűség és élettől forró elevenség, elmés fordulatok az ő bája.

Egész stilisztikát, és nagyon tanulságost szerkeszthetnénk belőle. — Egész nyelvtant és ugyan értékeset lehetne műveiből összeállítani.

A nyelvészek sem tettek ugyan valami sokat Faludi nyelvének ismeretására, de őket meg kimentí egyéb fontos teendőjök, például az írott emlékeink korát is megelőző és még ősibb magyar nyelv viszonyragjainak alapos kifürkészése. Ez is igen szép és alapja megvetett dolog, főleg a régibb irodalmi nyelvnek is oly hiányos ismeretével, a milyennel jórésze dolgozik.

Nem lehet elég súlyt adni a szónak, mennyire kívánatos volna több, több ilyen jelesebb régi írónak nyelvéről egy-egy pontos összeállítás, hogy ugy mondjam grammatikai monografiát bírnunk.

Mily könnyebbségére válnék ez a jövődő nyelvtörténeti szótár mellett a grammatizálásnak, azt csak az tudja, a ki a magyar nyelvtan egyes kérdéseiben akarván tüzetesebben kutatni, a speciális anyag gyűjtését és kombinálást együtt és egyszerre kénytelen végezni.

Az anyag nincs előttünk; a talaj, melyen állunk — a föltevés és hozzávetés — gyenge: innen a sok habozás és kapkodás nyelvészeti kritikánkban, a mit főkép egyetlen magyar-nyelvészeti folyóiratunk, a Nyelvőr elárul.

Még mielőtt egy kis mutatóványt adnék a grammatika egyes részeit tekintve a Nemes Ember nyelvéből, nem lesz érdektelen megemlítenem, hogy hosszabb utánjárásomra sikerült végre a Nemz. Múzeum könyvtárában ráakadnom Faludi Udvari Emberének rég óhajtott eredetiére, még pedig oly nyelvűekre, a melyeket t. olvasóink nagyobbára ismervén, érdek-

¹ Visszatekintés. Próz. dolg. 362.

kel és örömmel veszik tán a következő kis összevetéseket Faludi átdolgozásával. Ha már annyi dicséretet mondunk felőle, álljon hát egyszer közvetlen szemünk előtt Faludi, a fordító.

Az Udvari Ember 300 maximából áll. — Százza-százza tesz egy-egy részt, vagy mint Faludi nevezi Századot.

Az Első Század németből van fordítva, a másik kettő francziából, — mint a címlapok nyilván mondják.

Még többet nyer vele egybevetésünk, ha a közvetlen eredeti mellé tesszük más, ismert nyelvű fordítását pl. a német eredeti mellé a francziát s a latint is, mert mindezeket használhatta Faludi.

Német eredetije valószínűleg — mert a cikkek számozása megegyez a magyarral, s ez nem minden régiebb kiadásnál egyez — Silentes 1715-ki kiadása: „Balthasar Gracians, Homme De Cour, oder Kluger Hof- und Weltmann, nach Monsieur Amelot de le Houssaie . . . von Silentes. Andere Aufl. Augspurg. 1715“.

Francia fordítása e műnek: „L'Homme De Cour de Baltasar Gracian traduit par Amelot de la Houssaie. MDCCX“.

A latin pedig: „Balthazaris Graciani Hispani Aulicus sive de Prudentia Civili et maxime Aulica. Latine vertit Franc. Glarianus Melde- nus . . . Francofurti. MDCCXXI.“

I. LXXIX.

Ein fröhliches Temperament.

..... Die allergrösste Leute sind bisweilen kurtzweilig wie andre, damit ihnen jederman gewogen sei: aber mit diesem Unterscheid, das sie allezeit der Weisheit den Vorzug und dem Wohlstand seinen Respect beibehalten. Andre wickeln sich oft aus etwas durch ein lustiges Stückgen, denn es giebt Sachen und zwar oft eben die daraus ein anderer Ernst macht, die man mit Lachen annehmen mus. Wer so gesinnet ist, der kan die Herten an sich ziehen, wie der Magnet das Eisen.

Laeti animi esse.

Viri quidem in dignitate maxima positi simili aliis laetitiam ludunt, hoc tamen discrimine, ut Prudentiam sem-

I. LXXIX.

A víg és mulatozó emberről.

..... Még a nagy emberek is röpitenek néha tréfákat, és víg beszéd- del játszadoznak, mindazonáltal csendesen, és szert tartván méltóságokra, nem az alacson beszédnek seprejéből adják fel a tréfát, hanem szín- s finom ígék alatt sebes elméjeknek tisztán mulató forrásból gazdálkodnak. Mások leginkább akkor veszik elő a tréfát, mikor haragszomra mutatnak a szívek és a tüzes beszédeket mosolygó ajakkal, lágy ígékkel enyhítetik. Egy szóval a mulató elme csendes szűnek jele, és csudaképen kelleti magát.

L'humeur joviale.

Les plus grands hommes jouent d'enjouement comme les autres pour se concilier la bienveillance univer-

per modestiamque tueantur. Alii cacumine mentis (?) difficultate ludunt.

I. LXV.

Nicht an einer jeder Sache sondern nur an dem was ungemein ist ein Belieben haben.

Gleichwie der Verstand von Tag zu Tag kan verbessert werden also können wir uns auch dahin gewöhnen das wir nicht gleich an jedem Ding uns ergötzen. Je verständiger einer wird je mehr nur nach guten Dingen streben. Und um so viel grösser wird hernach das Vergnügen sein wenn er das verlangte bekommt. Wenn jemand nun an vortrefflichen Dingen sich ergötzt so urtheilet man daraus das er einen grossen Verstand habe. Wer nach grossen Dingen strebt, kan an Kleinigkeiten kein Vergnügen finden. Denn gleich wie ein grosser Magen viel Speis erfordert also mus ein hoher Geist auch ungemaine Dinge haben.

Sensus aeque ac mens excolitur. Intellectus perfectio post desiderium ipsam fruenti voluptatem elevat. Ex perfectione sensus de magnitudine viri habilis judicatur. Re magna ad satisfactionem sui Virtus magna indiget. Sicut multo opus est cibo capaci stomacho, ita magnis ingeniis res magnae conveniunt.

I. LXX.

Die Kunst vernünftig etwas abzuschlagen.

Man mus sich eben nicht allen preis geben. Die Kunst abzuschlagen ist eben so wichtig als die Kunst

selle: mais avec cette différence, qu'ils gardent toujours la préférence à la sagesse, et le respect à la bien-séance. D'autres se tirent d'affaire par un trait de belle humeur; car il y a des choses qu'il faut prendre en riant, et quelquefois celles même qu'un autre prend tout-de-bon.

I. LXV.

Finom íz.

A finom íz nemkülömben megkivánja a leckét, mint az értelem. Mikor a nagy elme fenjen jártatja magát, a kívánczozó jó íz is utána siet; érvény tárgyukat, együtt lelik s legelik kedvetket. Mekkora légy, abból vedd jelét: mely messze érkezik készséged, és emelkedjenek indulatid? A ritka, és szertelen készség, csak a felséges dolgokon kap. A nagy száj nagy falatokkal telik. A nagy elme nagy dolgokhoz tartja közit. Ő előtte a terhes gondok nem gondok. A legfövebb tekieltessegekkel is csak aliglan elégszik meg.

Le goût se cultive aussi bien que l'esprit. L'excellence de l'entendement raffine le désir, et puis le plaisir de la jouissance. L'on juge de l'étendue de la capacité par la délicatesse du gout. Une grande capacité a besoin d'un grand objet, pour se contenter. Comme un grand estomac demande une grande nourriture, il faut des matières relevées à de génies sublimes.

I. LXX.

Tudj nemmel is felelni.

A tanult politikus se nem mindent, se nem mindenkor ad minden embernek kezére. A nemakaromra

etwas zu bewilligen und denen die am Regiment sitzen überraushnöglich. Doch ist eine Manier zu gebrauchen. Etlicher Persohnen ihr Nein wird besser aufgenommen, als andrer ihr Ja. Denn ein artig und höfliches Nein ist weit vergnügter als ein verdriesliches Ja. Es gibt Leute die stets das Nein im Munde haben und bei denen es allezeit die erste Antwort ist. Ob sie gleich hernach in alles einwilligen so weis man ihnen doch wegen des vorhergegangenen mürrischen Neins gar keinen Dank. Deswegen mus man ein Ding nicht gleich rund abschlagen sondern seine abschlägige Antwort allmählich einzuflößen wissen. Eben so wenig soll ein Kluger auch alles gantz und gar abschlagen damit die Leute nicht verzweifeln, sondern allezeit etwas von der Hoffnung übrig lassen, damit die Bitterkeit des Neins einiger massen versüßet werde. Kan man einem nicht zu Gefallen leben, so sei man doch zum wenigsten freundlich und ersetze mit guten Worten den Mangel der That. Es ist zwar ein Ja und Nein bald gesprochen aber ehe man sie sagt soll man sich vorher lange bedencken.

III. LXXI.

Que celui qui sçait peu dans sa profession, s'entienne toujours au plus certain.

Car s'il ne passe pas pour subtil, il passera du moins pour solide. Celui qui fait, peut s'engager et faire à sa fantaisie: mais de sçavoir peu et de risquer, c'est un précipice volontaire. Tien toujours la main-droite; ce qui est autorisé ne sçau-roit manquer. Au peu de sçavoir, chemin roial, et encore la sureté vaut mieux que la singularité, tant pour le sçavaut que pour l'ignorant.

mutató válasz szinte úgy maga csinálva jár, mint a reáajánlás. Jobbára a mód választja mind a kettőt. A tisztességes, udvarias nem néha kedvesebb feleletté válik, hogysen a paraszt, és ízetlen úgy. Némely embereknek szájából csak az buggyanik ki hogy: nem. Akármely szép szóval terjesztett kérésekre is rázogattják fejeket, és noha utoljára feladják a gratiát is, de elévé igen megkeserítik, és magokat az ilyen embertelen szokással felette megutáltatják. Nem jó kerék válaszképen mindent megtagadni, és teljes bizodalmából kiforgatni a kérést. Ha meg kell lenni; aprónként, lassan-lassan fogyjon a reménység benne, mindenkor maradjon valami, hogy el ne keseredjen tovább is töled függjön. Ha nem veheti hasznodat, értse jó akaratodat, A mennyit vesztett a várt jóból, annyit nyerjen a szép szóból. Az úgy és nem rövid ígék, de nagy gondot adnak.

III. LXXI.

A ki tapasztalja, hogy nem igen mégyen elő mesterségében, maradjon mellette, tanácsosb.

Mert, ha nem tartatik is most finom mesternek, idővel erőt kap, és legalább olly hire támad, hogy gyakorlott ember. A ki többre érkezik eszével, tovább számhatja ki magát. A ki gyengeségét tudván, vak próbákra bátorkodik, meredeken jár. A mint a többi, te is csak úgy; a ki keveset tud, annak jó az országút, A hol sok jár, ott ritka a kár. A magános ész szélvész, mind a bölcsere mind a tudatlanokra nézve.

Igy fordít Faludi; így bírja a nép nyelvet; ily pregnáns, kidomborodott minden mondata.

További kutatásra és tanulmányra vár, milyen fordulatokat és szó-lásmódokat honosított át irodalmunkba az idegenektől. — Az ő műveiben szólal meg először irodalmunkban a nagyvilágibb társaság nyelve és mily szerencsésen! Sőt fordításaiiban még szerencsésebben, mint eredeti műveiben. — Eredeti művei nyelve halaványabb.

Tagadhatatlan azonban, hogy egészben véve annyira a nép nyelv talaján áll, hogy bátran felvehető, hogy a mi szokatlan benne s újszerű, az a népé, — s kevésbé az idegenből kölcsönözött, vagy idomított nyelvsajátság.

Lássuk már egy kis mutatóványból Faludi nyelvét.

Csakis mutatóvány, nem teljes összeállítás akar ez lenni; a nyelv-tannak nem is minden részéből és legnagyobbbrészt csak a Nemes Ember-ből. Csak ízllettető egy teljesebb munkálat előtt.

I. Alaktan.

A) Összetétel.

Ebben nyilvánul jórészt a nyelvkezelés ereje, az erős, kifejező és tömör nyelv. — A közönséges mindennapi észjárásban együtt nem járó, vagy csak lanyhábban, szintaktice kapcsolt fogalmakat eggyé tenni, az ész és fantázia homályos, kerengő képzeit együvé ütve, tömören s egymástól világítva vetni az olvasó lelkébe: ez stílusbeli szépségek eggyike; s nem közönséges, szépsége: a jól gyakorlott írói toll tud csak vele alkalmasan bánni.

A gyermek nyelv és a nép nyelve kevésbé kedveli a szóösszerakást, mint az értekező stílus.

A rövid, plasztikus szók-összetételével az író sokszor mily szerencsésen fordít egy-egy idegen szót!

Minden esetre helyesebb mód mintsem új korcsokat teremteni, vagy természetes jelentése-fejlődött szóval, új, jelentéstani soloecismust ültetni el.

I. Alárendelő összetétel.

1) Névszók.

a) Főnevek.

α) Főnév + főnév. A melléknévül használt főnév 1) határozóként valahová tartozást fejez ki. Ágyú-por 35¹ Árnyék-szállás (árnyékban levő sz.) V. Cicero-virág (Cicero-féle frázis) 22. Cotta-ing (a Karing neve) 129. Gyalog-levél TÉ. 121. Hajó-bér NU. 322. Kin-

¹ Rövidítések magyarázata: NA = Nemes Asszony. NU = Nemes Urfi. UE = Udvari Ember. BE = Bölcs Ember. SzE = Szent Ember. Konst. = Konstantinus Porphyrogenitus (dráma). TÉ = Téli Éjtszakák. V = Versek. — A hol a munka említése nélkül esupán a lapszám van felhozva: a Nemes Ember értendő. — Az idézetek a NE. NA. TÉ. SZE. BE-re nézve az első; NU. és Ue. vegyest az első és a Toldi-kiadásra vonatk. Konst. és V. Toldi kiadásából vannak idézve.

halál 218. Kopó-kölyök 33. Kotsis-inas 33. Környék-utca 150. Méreg-ital TÉ. 80. Módi-deliség 109. Módi-ráma 58. Absit-levél v. Oszlop-kép V. Pápa-szem V. Paraszt-rüh 38. Pántsziy NU. 331. Peszér-inas 33. Rab-sziy 28. Remete-barlang 11. Te-Deum-bor. Igyunk Te-Deum-borokat V. Vendég-ház 3.115 || 2) Tulajdonságot jelölők: Álom-kints V. Bitang-jószág 183. Bársony-virág V. Császár-madár V. Csoda-épitmény V. Dámfalat V. Isten-asszony 30.30. Nöstény-nép NA. 11. Nyavalya-vendég 6. Párlúg. Némellyek ugyantsak megérdemlik a párlúgot (megrovást) NU. 315. Pór-nép 98. Ruha-eszköz 50. Ruha-pompa 51. Rece-főkötő NU. 352. Szélhám-mal járnak NU. 349. Szín-nép 52. Szín-világ V. Szín-tészta V. Szomszéd-darab 206. Tárkony-méz 133. Tükör-példa 96. Usora-kereskedés 99. Vendég-arcz NU. 326. Vendég-haj 34. 208. Vezeték-szándék 62. 69. Vezeték-név 19. Végbucu 7. Vépatak 95. Vérczem 44 || 3) Anyagot jelölők, a melyből áll a jelzett szó. Arany-tajték V. Arany-borju 70. Botskor-lőr-ortza 143. 187. Hab-pipa 35. Kénkü 102. Vas-derék 113. Vas-peretz 189.

β) Melléknév + főnév. Agglant (vénasszony) V. Ag-róka 132. Búbos-rend (nök) 31. Duskás-társ 9. Fejér-nép 30. Furtsa-lelemény („capriccio“) 61. 68. Játékos-ház 118. Kisbíró 70. Koporsós-kő TÉ. 124. Országos-út 147. Patyolatos-rend el 2. Piatzos-bólt 210. Törvényes-szék NU. 282. Vak-tzifra. V-tzifrák ezek az Evangéliomban? 172. Vakszerentse 19. Vámos-ház NU. 321.

Érdekes, hogy már Faludi tősgyökeres magyar nyelvében is akadunk olyan összetételekre, melyek első tagja valamivel ellátottságot fejez ki, mint a német Weinfass, Faludinál Bor-hordó NU. 306 és Bor-kád u. o. 303 — tehát felbontatlanul.

Ilyen hibáztatott szóösszetételek még azok, melyeknek első tagja szoros értelemben vett helyhatározó: pl. Zseb-óra 59. Kar-madár (karon hordatni szokott m.) NU. 43. TÉ. 92. Szurdék-vétek (a mit titokban, a szurdékban szoknak elkövetni) 212. Caffé-szoba NU. 321. Caffé-ház 113., ezek helyett: zsebbe való óra, caffés-ház stb. Másrészt meg láttunk feljebb olyan felbontásokat, mint Országos-út, Vámos-ház, Törvényes-szék, a melyeket ma már csak szorosabb összetételi alakjukban használunk. De előfordul: Országút UE. III. 498. Törvényszék NU. 286.

γ) Melléknévi igenév és főnév együtt: Csengő-virág V. Függő-óra 5. Folyó-követ NU. 325. Festő-fő V. Gyujtó-lapda TÉ. 49. Háló-süveg V. Imádkozó-könyv 70. Kendőzködő-mázolás 61. Könyörgő-levél TÉ. 190. Menyűtő-kő UE. 408. Őrző-apród UE. 363. Pattanó-kor (Keletkező-kor) UE. 477. Rágó-féreg UE. 367. Vendéglő-palota 118. Váltó-pénz 82. Sültt-bolond 185. Szánt-szándék 137. Vont-arany 50.

Füst-fogta 20. Szava-hitt 69. Hideg-vette 101. Szembe-kötött 103. Isten-áldott nap 80. Urahagyott jószág 183.

b) Melléknevek.

Melléknévnek főnév a jelzője: Tsorda-sok 213. Tsuda-nagy 17. Vetköznek a Gállya-szépből UE. I. 157. Gerenda-nagy 183. Gyapot-lágy 196. NU. 296. Páva-hosszan 174. Pihe-kőnyű NU. 328.

II. Mellérendelő összetétel.

a) *Főnevek*: Biblia-könyv 94. Bolt-hajtás 21. Centrum-tárgy 115. Tzégérés-bélyeges lator 197. Eszünk-kedvünk szerint 51. Ének-szó 49. Érdem-becsület 53. Érdem-jutalom UE. I. 16. Fattyú-gyermek 99. Fele-fél UE. 475. Forrás-kút NU. 335. Főkaponya NU. 341. Gyáva-együgyű 30. Haló-vesző 190. Hatalom-erőszak 135. Idő-nap 209. Isten-mi-Atyánk 9. Legelő-mező 7. Levegő-ég 41. Menny-ég 13. Mende-monda 196. Módiszokás 183. Némű-némű 208. Nulla-betű 172. Ország-világ 99. Pór-paraszt foházkodások ezek konst. 813. Rejtek-kamara 184. Rév-part NU. 321. Sas-madár 145. Szégyen-pirulás 22. Székét-belét látják vminek NE. 440. Szélvész-háború 73. Solvecismus-éktelenség 109. Theatrum-ház 115. Történet-eset 65. Tűz-láng buzgósa 70. Trónszék konst. 811. Vadon-erdő 46. Vadon-pusztá 11.

b) *Melléknévek*: Áras-míves ember 52. Biztos-bizonyos 190. Bötsős-bötsületes nagy kints 193. Himes-színes 206. Számtalan-sok TÉ. 18.

c) *Igék*: Hányini-vetni 21. Szedje-vegye 177. Sij-ríj 215. V. Zeng-reng 173. Jár-kei 47. Önti-ontya 192. Petygő-fecsegő 184. Dúl-fül 46. Hőbög-hörög V. Ellentétes értelműek: Hül-fül 214.

d) *Határozó szók*: Al-fel-szélnek viszik, hurcolják (al- és felszélnek v.) NU. 324. Talán-tán 76. El-tova 163.

Testrészek a szóösszetételekben; Derék-tél 45. Fő-ember 19. Fő-meredek TÉ. 20. Fő-pénz („capitale“) 41. 207. Fő-rend (főnemesség) 115. Kut-fő 202.

Ikerszó: Tarát-farát ékesíti V. stb.

B) Szóképzés.

Igéképzők.

1. Gyakorító képzések.

a) -sz, -z, -czel; -doz. Sérszik UE. 383. Szakaszcodik UE. 396. Takaroszik NU. 316. Szállakozik UE. 378. Kötélődzik UE. 381. Léptzel 127. NA. 8. Mardoz 10. 30. NU. 340. Viradoz 2.

b) -g (-ng), -gat. Hajlagó test NU. 320. Hörpöget NU. 307. Üresget 4. Nézetget V. Ütteget 204. Segélget UE. I. 12. Marczongat. A félénk a dögöt martzongatja (mardossa) BE. 66.

c) -ál, -al, -csál, -gál. Loeskál 85. Faragitsál 203. Akasztol NU. 265. Közlel (közöl, communicat.). Esdegél 8. Fejdegél UE. 407. Füd-dögél 26. Hagyigál 9. Hivaldogál konst. 815. Irdogál UE. 362. Nézgél BE. 91. Nyeldegél 31. Súdógál konst. 857.

2. Mozzanatos igéképzők.

-m. Futtamtják eszeket UE. 395. Tsuszamó (tsuszamni) 22.

3. Míveltető képzések.

Faggaszt (a m. fakaszt) 186. Lobbantat v. Szédelg-et 125. Beszegődtet. Arra tartunk, hogy innen utóbbi szolgálatunknak beszegődtetésével szükségessé tegyük magunkat UE. 365.

4. Denominális képzők.

-l, -ll. Agyarló és szagló eb. 118. Bőtsüll 194. Fondorló 96. 186. Gyorsalkodik 43. Istenel: A sok kincset isteneli UE. 378. Kárall NU. 334. Oldalló (oldala mellett járó; oldalló szem-intés) 173. Páráll 320. NU. 261. | visszálni 174. 216.

Névszóképzők.

1. Deverbális. α) -ás, -és: Agyaskodás (capriccio) 135. az Alakozás nem egyéb, hanem szemtelen tsalakozás UE. 380. Tsillagzás UE. 367. Kötés (kötekedés) UE. 479. Pipeskedés (hivalkodó büszkeség) 51. 59. — β) Szellett UE. 385.

2. Kicsinyítő k: Dolgotskám vagy 137. Egyetske 49. 96. 172. Lágyska 120. Népetske 18. Tántzika 174. 218. Továbbatská 119. 121. Többetske 208.

3. Középfok -bb képzője: Semmiebb NU. 348.

4. -ság, -ség elvont főnév képzője: Előbbség 213. UE. 388. Előség UE. 398. Hamarság 126. Latorság 103. Nagyobbság 74. Őzség (őszültség) NU. 7. Űresség (üres idő) 2. | Pásztorság (collect.) 49.

5. -s; nomen possessoris: Béves; néppel béves város NU. 1. UE. 363. bőves NU. 254. 340. Búbos 31. Csoportos (1.) göröngyös, mint ma is Vas, Somogy, Fehér m.-ben. 2. (copiosus) Konst. 824. NU. 327. Dohányos bőrböntze V. Gályás ur (g.-tulajdonos) 20. Jajos sors 66. Magosságos elme UE. I. 13. Osztalos lészesz szívemmel Konst. 814. Otthonos 49. UE. 401. Palotás NU. 338. Vidékes (idegenkedő) NE. 382.

C) Ragozás.

1. Nyomatékosító -sza, -sze: Mondhadsza 12. 47. 61. 96. Néhedsze 29. 96. Tudhadsza 54. 75.

2. α) Ma jobbra megvesztett határozók ragos alakjukban: Imígyen-amígyan 102. Mikor időn Konst. 808. Hanyattá fordult 7. Jókorán (jókor) kezd 209. | β) Ragjokvesztett határozók Faludinál: Mostanság e h. mostanságban. 68. Néhakor (-ban) 75. 80. Holmikor (-on = néha) NU. 255. Álnok praktikákkal előbb (-re) fészkelőd 209.

3. Pleonasztikus ragozott alakok: Eztet-aztot V. Merevenen V. Párjad (párod) 221. Alájunk 57. | Elmerevenedik 3.

II. Jelentéstan.

A) Az alakokban mutatkozó jelentésbeli sajátságok.

a) Az igeidők használatára nézve érdekes, hogy az elbeszélő multat (ira) rendszeresen használja a történet-elbeszélésében, akár közel-multról, akár régmultról tesz szót: Igy jára a Görög bölts Socrates 97. Megtestesüle s meghala (Krisztus) 92. Fordúla, megadá magát 95. A templombúl fordulánk (az imént) ide 109. Neki bátoroda, reá-üte, megveré s elszéleszté 121.

b) Különös a múlt idő használata e kifejezésben: Tsak elhitem (t. i. a mi magamat illet, már eleve is elhitt dolog nekem, nem most jutok rá elsőben), hogy könnyebben mégyen a teve a tűfokon által, sem hogy a rágalmazás a mennyeknek országába. 191. Csak elhitem én, hogy Londra városa nem csak azokból áll, a miket te emlegetsz NU. 266. Ha valamelyik parlamentumnak egy tagja volnál és rajtad állana: csak elhitem, tisztán kiséprenéd a városból azokat az úrfiakat. 255.

c) Igemódok. A mellékmondatokban és főkép az észrevevést (érzéki és szellemi), értesítést, hívést s tudást jelentő igeállítmányos főmondat mellékmondatában felszólító mód van — latinosan — alkalmazva: Látom, hogy jobb számvevő légy, mint sem keresztyén. 116. Az új hirrel nagy darab földet bé-töltenek, mely szépen járt légyen. 188. Nézd, mint légyen a világ dolga 196. Panaszát terjeszti, hogy kiszorult légyen 91. előkerül elméjében, mily bolondúl játszott légyen 91. Hadd tudgyam meg egyszer, melly valláson légy? 109. Azt gondolá, hogy csak azért mozogjon a lélek benne, NU. 295. Hallotta, mint egyeztetek légyen meg. Konst. 836. stb.

d) Föltétes mód a kétkedés, bizonytalanság kifejezésére: Gondolnám (mint a lat. crediderim Tac.-nál), hogy törvényes ember volt. 208.

e) Igenév. A folyó cselekvés igeneve gyakran használtatik magára az elvont értelmű cselekvés jelölésére: Talántán akkor metszi fonalát életünknek az Isten, mikor forrójában (forrásában, in das Sieden) vagyon fajtalanságunk. 76. Megvagyon (a maximáknak) helyes értelme, jöllehet néha nem látszik foglalója (a mit magában foglal, veleje), mert mélyebben fekszik UE. 468. Oly meredeken vagyon, mellynek veszedelmes lészen a szökellője NU. 276. Láttam én azokból, a kiknek [levetőt játszván vélek a szerencse] előbbi fényes állapotok haldoklóban vala NU. 287. Bujdosóba indult, tekereg NU. 365. Megvallom: függőben (függésben, animo haerens) váltam el tőlök és hozzád siettem, hogy ezek iránt értsem bölcs ítéledet NU. 318. Természete, esze nem megvető NU. 318. Mindent nyargalóba bocsátanak 117.

f) A visszaható igealak egy különös használatára számos példát találunk Fal-ban. α) A gyakori cselekvésnek kizárólag az alanyra szorítkozása van megjelölve. A cselekvés tárgya nincs kiemelve, holott

átható igével van dolga: Kérődik 7. Orozkodik (lopogat; vki után orozkodik: v. u. lopódzik) 14. 73. 111. β) Még érdekesebbek az ilyenek: Búskodik 18. Czinkoskodik 59. Fársángoskodik NU. 261. Gyilkoskodik 113. Hangoskodik 49. Hasonlatoskodik Konst. 836. Majmoskodik 204. Patvarkodik 61. NU. 344. Sebeskedik TÉ. 49. Sokadalmaskodik UE. 396. Szeleskednek, mint a vitorla UE. 402. Temérdekeskedik UE. 374. Tetszeteskedik 147. Töredelmeskedik 195. Ezek intransitív, denominatív igék a nomen possessoris-t jelző -s képzős m. nevekből, frequentatív -d elemmel.

B) A töszó jelentés-sajátságai.

a) Igealak névszóul használva. Ez a legfeltűnőbb saját-sága Faludi nyelvének, úgy hogy jellemző vonásának kell tartanunk. Az atta-teremtette 10. A nem-akorom 142. A nem-akaromra mutató válasz szinte úgy maga csínjával jár, mint a reáajánlás UE. 402. A tiszta nem-akarom ül homlokokon NU. 289. Az úgy-akarom dolgában NU. 9. 254. Ha ki sok buk-nak nyomorékja nem akar lenni, ehhez tartson UE. I. 116. Hányá-veti 218. Háborgatja a félsz 214. Gondolom-gyöngyörűség NU. 9. Gondolom szerint 75. Noli me tangere, azaz hagyj békét a neve 193. Haragszomra mutatnak a szívek UE. 406. Mire való emberben az epe? hanem hogy az ilyen alkalmatosságokban haragszomra fakadjon? NU. 283. Az elhiszem és elhitetem dolgában vigyázza! UE. 480. A rájtakaptamra igazodik a gyanú 215. Homályos beszédjéből nem egyéb, hanem a találd-el maradott reánk NU. 322. Ha hozzádra mutat a tutor tanácsa, főledre fordul (az ifjunál) NU. 325. Tüledről hozzádra vetemedik, színét szavát változtattya NU. 325.

b) Főnév melléknévi alkalmazásban: Latrabb V. Fenébb BE. 90.

c) Melléknév főnévül: Asztal felett találtam, még pedig válogatott tzipfrában (tz. ruhában) 34. 48. Ezek a jóságok peniglen nem a mente ujjában, sem az skófiommal varrott deliekben, hanem benn a szűvében laknak az emberséges Uri Embernek 51. nyomjanak nehezei a földi jóknak 7. A nádszált a maga neheze sebes röptében is lefelé szokta hordozni 120. Minden berket kihajlászni, a füzesből a fenyőshe, a sűrűből a szálosba fáradozni, munka, nem mulatság 48. Szaporodik a nem-jó 127. töb' szépet hintett ábrázattyokra, és nem tudom mi gerjesztő vidámságot ortájókra 114. Se belül a tisztát, se kívül a színest ne változtassad 51. Keserút bocsát (a kifaesart narancs) UE. I. 147.

d) Névmás. 1) A személy-névmás α) régiesen n raggal áll a visszatérő névm. (pronom. reflex.) előtt, mint birtokos jelző. A mi tengerünk ugyan ki nem mos ebből a mocskos vétekből, ha csak enmagamként (ma: önként) meg nem bocsátok miatta Konst. 832. β) Előfordul a refl. névmás nélkül is a szem. névm. genitivusa: A Cannibálok önnön rokonit hordják gyomrokba 53. γ) Viszont a refl. névm. is előfordul a szem. névm. genitivusa nélkül, a mikor a régi nyelvben együtt szokott járni:

Ki sok takarózik bársonnyal, himmel, holott magában semmire kellő BE. 85. Telí magával: (e h. enmagával, magamagával) azaz sokat tart maga felől, fitogatja bölcsességét NU. 357. δ) A refl. névm. nyomaték esetén szem. névm. helyét pótolja: Legkissebb szolgádat szépen fogadgyák a más világon, ha jól kereste; magadat amoda vetnek, ha bűnös lészesz 57. ε) Viszont nem használ reflexivumot ott, a hol régebben és ma inkább ez volna helyén: Minden keresztyén léleknek illy tanátsomat adom: vegyék észre s forgassák előttök e két tükörpéldát 96. Ellenben az elmebeli vigasztalások tisztán tartják magokat, nem hagynak utánnok ástító unalmakat 32. (e h. magok után). Szabadok vagyunk véle, hogy rajtunk töltjük bosszunkat 186.

2. A mutató névm. az azonos dologra mutat, legtöbbször a régies azon és azon egy alakjában használatos. Falra borsót hányni és eöket letzkézni, azon egy vesztegetés NU. 3. A theatrumokon a mít legelsőben feladnak, mind azon himmunka és gyönyörködtető szépség NU. 263. Gyakorta mind azon lépes mézzel foly ajakunk 181. Nagyságos ember azon, a kinek bölcsesség szolgál UE. 371.

3. A határozatlan névmások közül említendő a régies mi-nem, mely körülbelül a mai mennyire nemnek felel meg: Mi nem bánt engem a szerelem, hanem e Városnak rossz ege 6. Mi-nem szokta az értelmes Világ a tselekedetet a személy szerint mérsékelni, hanem inkább' a személyt tselekedetiből megismerni 18. Mi-nem olly hamar únom én meg a szép beszédet 60. Mi-nem mind azon Lázár birja a Mennyeknek országát 172. | Ide tsatlakozik a ki különféle használata a mai -mi és -mily helyett: Ki jól tudgya a köznép, hogy 19. Ki sokszor gyilkos szándékok forgattatnak 181. Ki akadémikus, szeges munka az idegen nemzetnek nyelve járásit szakasztott úgy, magyarosan ejteni UE. 361. A va-la-val összekötetni szokott -mi pusztán is előfordul: Ha miben s mivel vét, azzal tsak magának árt 126. Közönséges mi UE. III. 129. Ha hol mít (ha valahol valamit) nyér is Urán, mentegetni és titkolni fogja UE. I. 11.

e) A névelő. A régiesség tűnik fel a határozott névelőnek még birtokragos név előtt is el-elmaradásában. Én () fia nem vagyok a te mondád mólnárnak TÉ. 198. Az eö törvények szerint szabad () embernek (az emb-nek, man kann) el-igazítani pörét, de nem () maga kénnye rándulásához képest 186. () Legkisebb szolgádot szépen fogadgyák () más világon 57. Kinek így tetszik, s kinek úgy, e miatt most () egyszer üstököt nem vonunk NU. 309.

A határozatlan névelőt a mai nyelvszokástól különbözően igen gyakran, de nem német kaptára használja. A mai németes használata abban áll, hogy a névszó tulajdonsága-jelzője elé is kitésszük, mint a német. Jelző után állva nem szemet-szuró. Ki is jó nemből, szép értékű egy ember 34. Mikrocösmus, kis egy Világ az ember 79. Terhes egy gond ül szivekre NU. 258. Tábori hivatalban forgott egy ember va-la NU. 277. A hazugság más egy asszonnyba kapott NU. 355. Különösek az ilyenek: Én egy ollyan személy vagyok, a kit mindenünnen megkörnyékeztet az emberi gyarlóság 6. Egy ollyan ember a büszkeséggel sokat nem véthet 124.

III. Mondattan.

a) Állítmány. α) Állítmány hiánya: Ide szóra ti Világnak lustosi! 188. A mint a többi, te is csak úgy (t. i. tégy) UE. III. 498. Ember érette! (legyen) UE. 367. Bötsület ide, bötsület oda 193. Rajtad még a keresztség! 186. Ne mind azon tréfát! 138. Nesze a ritka madarat! (e h. nesze, itt van, lásd a r. m.) UE. 367. Nesze a fősvényt! (n., lásd ezt a fősvényt!) NU. 306. β) Tárgyatlan ragozás személyragos tárggyal: Azon országutját jár a többséggel UE. 389. Ha lehetne, szívét rágnánk a jámbornak és vérében feresztenénk fegyverünket 181.

b) Jelző. Elvétette minden bizonyosan az üdvösségnek útját NA. 12. Kevés pihenve béontott hat butigliát vásott gégéjébe NU. 304. Nagy hamar legényből mesterré lett TÉ. 116. Ótsáلكodott jó darabig NU. 15. Nyelve járásit szakasztott úgy ejteni UE. 361. A narants almát mikor igen erővel fatsarják, utólyára keserűt botsát. UE. I. 147.

c) Tárgy. α) Tárgyrag nincs kitéve: Mi-hagyó, mi-tévő légy UE. II. 103. | β) Intransitív igék tárggyal: Legnagyobb reménységük... azt álmodozván (ma ink., azon álmodoz') 94. Álmodat aluszik 4. Tzirkállják lépésedet s beszédedet 59. Tsengeti lántzait 218. Megdülök a kemény szelek (a tengert) Konst. 855. Valami szeplő meg-ne eshesse az ártatlanságnak tiszta fejér köntösét 151. A szemtelen légy megesse sebeit 186. Futja az embereket Konst. 855. Tetejét járja a tekéltességeknek 201. Járdogálom fel s alá a várost 2. Kóborolják az erdőket 53. Kóborlotta az utcákat NU. 276. Tudod, mi légyen elmémben és mit neheztelek Konst. 846. Nyargallják a várost 2. Ha nehezteled, elődbe rakom 62. Sétállják az útszakát 8. Az Istállóban vezete, hogy megudvarollyam almás-kék paripáját 35. | γ) Számos ige a reflexív névmás tárgyragos alakjával áll, a hogy ma nem használjuk: A szomszéd vizekben egy Triton vagy tengeri ember gyakortább előadja magát TÉ. 111. Kimutatja magát a levél, jól esmérem pennajárását a tsászárnénak Konst. 835. Könnyen öszveszerzi magát (összegyűl) a fiatal rend NU. 323. Előbbi állapottyára veri magát 38. Elvétette magát az Asszony (hibázott) TÉ. 74.

d) Határozók. Ragok használata:

a) -ben. α) Locus intermedius konkrét fogalmakban: A száj és szív egy nyomban járnak NU. 20. Talán nem ártana, ha személyedben (személyesen) megjelenél a várasban NU. 3. Miben tölthessém időmet? 60. β) Partialis inessivitas: Éjjfélig tarkál a könyvekben, szerzett benne legalább két tár szekérre valót TÉ. 63. Láttam benne, a kik 80 esztendőig hamarja lépéssel futották a gonoszságnak ösvényét NU. 8. Hagyj alább a tréfában 111. Az Andropophagusok vérben zabálnak 48. 54. Genyetségben zabál 202. γ) Időhatározás: Felüti udvarát valami hercegi állapotra egy télben NU. 285. Dél hasattában reá szaporodnak Pajtási NU. 19. δ) Átvitt értelmű helyhatározások, állapot kifejezései: Gyanuban bizzon barátihoz is 4. 78. Alattomban

ő is fegyverkezett TÉ. 17. Az álhatatos szándékában keményen eljár BE. 78.

b) -be. Az istennek törvényszéke előtt kemény kérdésbe fog menni mind a kettő NU. 286. A felkapott szokás sokaknál már mintegy törvénybe ment 281. Észbe vevé 141. Bőtsületibe kap 182. Helyt foglalnak bé 15. Azt súgta belém, hogy ... Konst. 818.

c) -ből. α) Partitivus: Kenyérből jól lakhat 124. Szűkölködik időből 31. β) Elativus: Ezek (a családi vétkek) kivégeznek mindenemű jó erkölcsainkből UE. 367. Ki sok fogyatkozásokkal születik az ember! a mellyekből nem lehet hirtelen kiürülni UE. 365. γ) Causae efficientis: Nem egy orvos holt meg abból a betegségből, melyből mást akart kigyógyítani NU. 7. 252. Ma kifáradnak a sok térdeplésből, holnap a tántzból 63. Vastagodnak a hamisságból 205. Jóbul fenforog hire 182. A mit mond, léteképen mondja és jóbul NU. el. A hír, ha jóbul szólal meg mellettünk, holtunk után térszen nyomossá UE. 368.

d) -hoz. Nem hallgatnak parancsolatihoz 211. A ki erejéhez nem bízik, nem mér fel tenni mással BE. 66. Buzgó vagyok hozzá NU. 268. V. ő. Ki hitte volna hozzá (e h. róla) Vásárh. Matkó Istv. Bányász Csákány. 84.

e) -n. Hirén, nevén gázolnak 189. Helyén hagyom beszédedet (helyben hagyom) 91. Kivül a nagy szentség artzajakon 70. Vendég-palotákön való tombolás 116. Idő-nap előtt ne hóhérkodjál magadon BE 84. A szükséges oltalmon kiadott, és kaszája alá került NU. 21. Szemen szedett tiszta tanítás 107.

f) -ra. Adj munkát kezünkre 175. De adgyuk kezére a pántolóldó Urfinak (-hagyjuk rá), hogy ártatlanul fogják reá 49. ráküld a Kotsisokra-Parukásokra, Szabókra, Kalmárookra, hogy jelennyenek meg NU. 14. Sok motskot mondott, sok epét fujt Eusebiusra, a míg a Cholera elfogván lélegzetét. nem bortsátá töbre NA. 12. Elaszonyosottak, nemrül, nemre való változással NU. 5. Töbre igyekezhétel Neander, selyemre, bársonyra, szótt, vontt-aranyra és gyenge varrásokra is felszabadítlak 45. Alig kapják szemre a még pölyhész és tudatlan Urfiakat, mint az ölyv a prédára, ugy rohannak reá NU. 19. Nem könnyen szegődik effélékre, jobbnak tartja meg sem ütközni a galyibával UE. 391. Hanyatt esvén, lábára kapott TÉ. 21. Hyperbole, azaz nagyra mondó beszéd 10. Gondal várom tudni, mire fakad a felelet Konst. 809. Színre jár a világ NU. 350. Tsuda-nagyra birják, a mit amazok kezdettek UE. I. 115. Rugóldoznak az orvos ellen, és azt költik reá, hogy a Cordiale helyett mind azon egér maszlag (Arsenicum) s méreggel itattya eőket NU. 6. Reá tartotta magát, mint az Alvai-hertzeg NA. 8. Reá köszörülük kedvét valami derék gyönyörűségnek és színe alatt NU. 21. Szagat a könnyű életre 107. Térdeplő imádságra se borully 25.

g)-ról: Még a dohányt is nem szagárul, hanem árárul bertsülli, ugy hogy a tiz forintos tizszer job' eő előlette annál, a mi ötön kél NU. 15. A theatrumokon róla majmos kodván, tsúfa kezdé ütgetni erköltsét 204. Szörünkről, színünkről térszen ítéletet a világ NU. 342.

h)-tól: A jeles ember alkalmatosságtól várjon, csak akkor, a mikor, s úgy a mint illik, beszéljen UE. 376. Tudj alkalmatosságtól várni UE. 394. Híresek a kőborlástul 3.

i)-ül, ül: Evvel a szembekötő játékkal csak ott kelhetsz elébb, a hol gyengébbül jutott az észben Konst. 809. IMég a legfenéb kisírtetek sem jönnek fal-törő álgnyukkal, hanem tsende, szerelmesen tapogatva, mesterül hizelkedve NU. 9. Magúl maradt 7.

j)-vel: Ki azon képnek mássa, jobb erköltsel kendőzzék NA. el. A részegeknek, jádzóknak bűdös hírek szűnik életekkel BE. 70. Szeretném tudni az egész tábori vitézlő népnek nevével (névében), mikor támad napja, hogy ez meglegyen konst. 808. Tsurgott szeme egy pár hamis tseppekkel TÉ. 26. Mézzel foly ajakunk 181. Nem agg a fenyegetéssel 220.

k) Határozó szók: *a) Helyhatározó szók:* Tovább (továbbá). Az elmebéli vigasztalások tágittyák a magában megszorult értelmet és minden okosságba bé-öltöztetik. Tovább (hiányos mondatnak, látszik, e helyett, tovább menve . . . ; a mai nyelvérzékre kevésbé van helyhatározói hatása; ma inkább csak kapcsoló szó kettős ragozással) izt és kedvet adnak 32. Aliglan mutatja távulról vesszejét 77. távul 103. Hát megöött kerüli meg haragossát 57. Mi ellenben magunk áskálunk veszedelmet alájunk 57. A fenevadak fenn ülnek (előljárókul) UE. I. 135. Ezt a finom s fennjáró böltselkedést nagy öröm s hangos javallással fogadák minnyájan NA. 5. A hét tudományok, mint artes liberales igen fen járnak (fenforog, divatozik.) UE. 376. Veszedelem, mikor szemkivül vagyon NU. 323. Egyház-kivül tsavarog 100. Veszedelmes dolgokban a böltseség kémeskedgyék előre és előttan a megérett okosság nyomozzon utánna UE. I. 141. Asztal felett találtam. *b) Módhatározók:* *α) Különös Faludinál a cselekvés módjának meghatározása az ilyen szópárral:* Forrtan forr V. Fogyton fogy 14. Tsalton-tsal 40. Futton-fuss 47. Üztön üz 110, 116, 192. Keresten keres 175. Járton-jár. Menten mentünk NU. 339. Nöszton-nöszö V. Rágtan rág NU. 304, 215. Tudton tudjuk 30. NU. 321. Veszten-vesztett NU. 292. Mentést-mentünk 45. Hasonló mód képzett melléknevekre is akadunk: Újdon-új 97, 100. Váston vásott NU. 276. Ébrett ébren légy UE. 475. Pusztá kettőzéssel is kifejezi a cselekvés módját: Láttam, láttam oly világ-oktalanította ifiakat . . . 50. UE. 401. Lassan-lassan, lépve-lépve nyomozzon utánna UE. I. 141. *β) Egyéb módh. szók:* Hitünk mindúntalan (folytonosan; mai jelentése inkább: rövid időközökben) bátorít 77. A haragnak tüzes gerjedelmeit valamenténnyire enyhétik 56. Kisebbedhetik valamenténnyire jó hírében 61. Nem lehet már az ég alatt sültébb' bolondság, hogy sem egy-pár ólom golyóbisra, s egy kard-végre bízni életét, s egyetemben üdvösségét 57. Ingyen sem vélné 57. A kár-vallás egyik s másik részről igenséggel nagy 62. Igenséggel igen alatt NU. 284. Imigyen és amúgyan ditsekednek 102. Imigyen beszélgettek NA. 5. Felette kormosan bántál a várossal, annak le-rajzolásában NU. 269. A szerencse egy végben hosszút tart UE. 386. Nagy hamar legényből mesterré lett TÉ. 116. Kikben fészket rakott a kegyetlenség, fennyen tagadják magukról BE. 66. Azon buskódik,

hogy a három fenn-forgó módinak egyszer s mind (egyszerre) nem tehet eleget NU. 18. Ha nem szinte csoportosan, de talán mégis hintve találkozni azokból, kiket a gyarlóság... megejtett NU. el. Az eő betegségek jobbra hagymázra fakad NU. 6. Talántán elmetszi fonálát életünknek 76. rettentő hamarsággal terjednek 126. Gyönyörűségekkel olvadozzon untig NU. 22. c) Időhatározó szók: Hol-mikor ingyen sem vélné, akkor veri által szívét 57. Közt-közt (egyszer-egyszer, közben-közben) kevés pihenve, béöntött hat butigliával vásott gégejébe NU. 304. Mostanság sokan rosszak lévén, rosz szándékokhoz alkalmaztattyák a virtust 68. A bátortalanág néhakor hamisan ijegeti az embernek szívét 75. Néhakor 80. Miolta 98. Gyakortább előadja magát TÉ. 111. Holmikor (néha-néha) a gondviselőkhben is megvagyón a kivető NU. 255. Ótsázkodott jó darabig NU. 15. Mikor időn konst. 808. Ma-holnap bötstelenséget vallasz NU. 296. Mihent 887. d) Véghatározó szók: A gonosz szokás mennyivel inkább rögzik, annyival inkább oda gyengíti a természetet (oda = agyon. V. ö. Oda van: halva van, végét járja és: Pénzét amoda költi: a m. elkölti, végkép elpazalja 220, a melly is el-végre... megtűnyúl 88. Továbbatská ment buzgóságod, hogy sem... 119. Se tisztünkbe, se hivatalunkba magokat nem merik ártani, annyival is kevésben, a mennyire emezek nagyobbak UE. 367. Szegre-végre egy nyommá sem mehetének NU. 307. Heában fáradoz 115. e) Állapoth. szók: A fősvényiség nem jár' magán, körülötte forog a sok féle hamisság 42.

f) Igekötők használata. α) Gyakori a meg használata, a hol ma egyéb igekötővel élnénk; Megeserélte nevét 7, 59, 183. Megterítették a hálót előttd 10. Megvont élet 15, 69. Megválnik 28. Megvidul 46. Megkeseredett (elkeseredett) 73. Megfáradt 106. Megdögönyöz 113. Megfítzamt 125. Megbúsít 127. Megkomorodik 144. Megszorúl a mellyed 128. Megölelkezni 173. Megjátszik 206. Jó szélnek meg-eresztvén a vitorlyákat, vigan úszkálnak... TÉ. 128. Nem tudta megnyomni okoskodással Eusebiust NU. 1. β) Vissza: Visszadoboltat 192. Visszaért 192. Visszalát 194. Visszmondás (szó visszavonása) 194. Visszahirdetés 199. γ) El: Elszinlik (a m. színben különbözővé válik.) A legalatsnyabb kártyalevelek is, mikor triumph (= tromf) színben vannak, többet érnek a felsőknél, ha tőlök elszinlettek UE. 382. Eltitkoltam... már ideje vagyon, hogy többen lássák és mindenek előtt Phokasz és Mauritius elbizonyosodjon (a m. bizonyossá legyen fölöle) Konst. 833. Eltélzött szándék 99. Elgyöz: Addig terhelik a causát költséggel, hogy el-ne győzze a szegényebb-fél 206. El-utál (megutál): Tsuffra ütik az üdvességes jóságokat, hogy tellyesen el-utáltassák, 219. Elfenül 6. Eltelő (a m. elég) 37, 90. Eltelő erőre vehesse magát Konst. 813. δ) Letermett lélek (alávaló) Konst. 817. A letermett alávalóság BE. 88. A szorongatott és lenehezdedt szív... BE. 92. ε) Fel: Bátor az udvariság fogyton elveszne is széles e világon, az ő szívében mégis feltalálkoznék UE. 450. A mértékletes adakozás a pórnéptől különböztetű, de nem kevélyen felütött udvartartás NU. 288. Az ördög mindent felád, a mit a szemek szívek megkíván NU. 10.

Szólásmódok és közmondásszerű kifejezések.

Hegyes szókkal illet el 3. Nem viszket lábom utánnok 3. Résen tartják fülöket 4. a te egygyüséged mindgyárt feladta az erősséget 5. Az izibe lett el-tekéllés útat nyit hosszadalmas bűnnek 5. Még gyenge szikrában vagyom a szerelem 6. Nagy konyhákat ültet, drága leveket tsap 8. Fujja a szitkot 9. A mi isteni szolgálatunk férges valami szokással 9. Gyenge szálon függ szerentséje 10. Vasat pendít (rablánczon van) 11. Porban forgattya a gonosz szerentse 16. a Titulus minden dolgokat ékes festékekkel írja 18. Szája nyájossan hivságoskodik 19. Csépre kapára akad (a m. rosszul jár) 20. Hivságnak szele járja fejét 22. Veszedelemes kotzkán forgott szerenséje 23. Folya nyála (a m. ditsekedett) 23. Eő volt keze lába mindenek a tsatában 23. Mázsával várta, de lat-számra sem jutott néki a ditsiretben 23. Vonnyuk rámlára képít a mostani... Udvariságnak 25. Térdeplő imádságra se borully 25. Az elmebéli vigasztalások vidám szikrát hánynak 32. A testi gyönyörűségek sok gözzel járnak 32. Az eő discursusok... sok pajkos szitkokkal és erős esküvéssel borsozzák 33. Néha tsak nem elhitettem magammal, hogy mind azon peszér és kotsis-inasok szoritottak kerékben (a m. peszér és k. inasok társaságába kerültem) 33. Untig rángatám ide-is amoda-is a gyeplüt (a társalgás fonalát) 33. Mind tsak azon lantot pengetni (a m. ugyanarról társalogni) 34. A téntán nyalakozó deákok dolga ez, nem illeti a megnőtt Nemes embereket 36... tropice és figurák módgyára trágyázván az igéket, mind azon virágos táblákat terjegess azok eleibe, kik reád figyelmeznak 36. Kevesen vannak, a kik elme futása addig lövellett 37. A ki a korpa közzé keveri magát, tudod ki harmintzadgyára kerül, a ki egyre pajtáskodik vélek, tapasztalni fogja, hogy eleibe ülnek utóllýára 39. A lapos guta tsapott már ahoz az erszényhez, melly tsak mind négy ezereket ád-ki, s nem vészen bé többet kettőnél 41. hátán háza, kebelében kenyere 41. Akaszd szegre egy darabig a setét gondokat 43. Mind a kettőnket elérte már a sok Péntek, nem portázni való emberek vagyunk (= öregek) 45. Jobb kezén vezeté a szerentse 46. Aranyos vitorlálakkal ki-kele a révből új szerentsét próbálni (a m. a kártyán nyert aranyokkal, új szerentsét próbált) 46. Jobb... hogysem a hóhér madzagán fulladoznod, a kinek egyszer lába alá hullott feje, vagy a magosan ki-butsúzott lelke, talpára nem állhat (a m. nem szerezheti vissza becsületét) 54. De adgyuk kezére a pártolódó Urfinak, hogy ártatlanul fogják reá (a m. engedjük meg, tegyük fel, hogy...) 55. A halál azon renden tartya a fő-embert a paraszthal 57. Fohászkodnak, mint a kárvallott Tzigány 69. Nyakon tsapják gonosz tselekedetekkel azt, a mit olly hangosan mondottak 69. Érdemes arra, hogy a deresen artzúl-fekve, járja a lapitzgás tántzot 81. Markokba szakadt a gonosz-ság 102. Szapora lábon jártt köztök a pintes korsó 102. Az eő religioja még friss tojás vala, tsak minap kele elő, t. i. a Puritanismus 107. Szemem szedett tiszta tanítások abban áll, hogy 107. Hozzá köszörülte magát a gonosz 97. Más lévben adgya fel újdón-új tévelygését 107. Ott tapogatya őket, a hol legkényesebbek 112. Kaput nyit mindenféle ots-

mányságnak 112. Nyakon tsaptad az igazságot 114. Mind lehordád, a mít építettél (a mi igazat, jót mondottál) 114. Nyargalóba botsátnak mindent 117. Látod, mint rogyan s omlik, a mit olly tornyosan építettél (argumentumaid) 119. Lépvé s garáditsonként megy az ember a gonoszra 122. elérte a sok Péntek 132. Ha miben hazudtam, verd tortomba 132. Póstán rándulnak a kárhozatra (a m. hanyathomlok, gyorsan) 137. Szeges beszédekkel portáztatok egymásra 145. A környék-útszák, és szomszéd paloták hogy tsendülnek felőle, hogy... 150. Tűzet raknak szíve alá 174. Horgászott, halászott untig mindenféle hívságban 150. Válya valami külömbség a Dámát a munkára termett szolgálótól 176. Dél-színre hordogattya, dobra veri leg-titkosab' vétkeit felebaráttjának, a parányi szálkát gerenda-nagya neveli hamis beszéddel 183. Azért szegezéd jó távulról a pattantyukat ellene, es tsak a kementze alól kampolod; nem személlyével, hanem hírével vagdalkozol meg 186. Ha kápát nem adunk szemünknek, dugaszt füleinknek, alunni nem botsáttjuk eszünket 202. Gonosz szándékának ágyát vetheti 203. Gyanura kezde szállani bötsülete 204. Minden fészket felverem a hamisságnak 210. Előbségre emeli a testi kisztó érzékenységeket, s tsak utánna lantol az okossággal 213. a ganéjban hőmbölygünk és a bordélyokban förtözünk mint a bűdös bakok 213. a kit lapido szurkos fáklája persel (heves szerelmű) 214. Az effélékkel kidobják szemét az úri gazdának NU. 324. Szegre végre egy nyommá sem mehetének NU. 307. Nem oly vékony szállal ment végbe ez a mű, hogy ki ne tessék gorombasága Konst. 822. hogy kiszagulhassa magát a motskos latorságból TÉ. 27. Falra borsót hányni és eőket letzkézni, azon egy vesztegetés NU. 3. Kormosan bántál a várossal, annak lerajzolásában NU. 269. Higan vagy on esze és talán derekasan loesog NU. 357. Kikben fészket rakott a kegyetlenség BE. 66. Az eő betegségek jobbára hagymázra fákad NU. 6. A mi kevélységünk mérészségünkkel tzimborát kötött BE. 89. Ördöggel határos gonosz ember NU. 1. Szert tart méltóságára UE. 406. Jó kockával görget a szerenese számára UE. 406. Bészedi gyeplőjét heves kívánságinak UE. 394. A laton egyget nyomnak vélek UE. 392, beszéd mását adni felelettel UE. 385. Czigány-állón költ, esze-fürt practica UE. 380. Körmos kézzel nyúl a munkához UE. 373. Ki szenvedhetné annak a felfútt tömlőnek bűdös büszkeségét? Konst. 837. Se fűsti se lángja már az előbbi felhevüléseknek Konst. 831. Maga veri hangos dobra, és fenjen dicsekedik véle NU. 269. Ez a víz más malmot hajt TÉ. 75. Már hiábann kotlik eszek az elsőbségre TÉ. 75. Utánnuk volt vigyázó szemmel NU. 281. Bár tapogasd, kopasz a mentség NU. 287. Uram a te beszéd eleven ereket mozgat NU. 287. A télnek szinte szívébe vagyunk TÉ. 1. Nagy pompával kezdé, közbe-közbe megspékélvén beszédét Willis authorból, utánna ugratta Galenust és nagy erővel Aristotelest is (orvosról) NU. 315. Nem igen nagy bötsületben vannak nálád a külső nemzetek, minthogy olly olesó képét adod NU. 319. Azt veszi csudára, a mit nem ér fel eszével UE. 491. Vizzé vált minden szép reménységünk NU. 324. Tühegyre szedtem vmi kevés útravalót számára, (uti tanács) NU. 329. A szemérmes arczák pirulásban forr a bujaság NU. 336. Szörünkről, színünkről téssen ítéletet setölünk a világ NU. 342. || Vigi-

lantibus jura: szemesnek való a törvény 207. Ne ugassuk ebül a követ s holdot egyaránt 204. Tégy róla, ha, bánod 150. A pénz emberség, a ruha tisztesség 51. Ám a káros bánkódjék 45. Ki hol bizik, ott hizik UE. 450. A vízbe ne lépj, míg követ nem látod UE. 439. Boros bucsu pénzzel jár NU. 308. Ott hagyják, mint tengeren a törött gályát az egerek NU. 292. Minden téhen maga borját nyalja TÉ. 75. Kaput ne nyiss sziveden, mikor az ablakkal beéred UE. 363. A ki sok nyúl után fut, egyet sem vér UE. 409. Szerencsétlen az a paripa, kinek ura vak, nehezen hizik UE. 482.

Ime egy kis csekélység Faludi szólásmódbeli gazdagságából. Ha teljesen akarnók adni szólásmódjait, úgy e cikk Faludi összes munkái közlésével végződne. Nem lehet egy nagy halom jóféle buzából a legsebbebb szemeket kiválogatni, hogy azt mondhatná az ember: tessék, ezek a legszebbek. Olvasni kell Faludt, és minden egyes lapján szaporájában találhatjuk az érdekesebbnél érdekesebb szólásformákat.

Nyelve, stilusa gazdagságának illusztrálására ide kapcsolunk még néhány kifejezéseit a 'beszélés' és 'halál', meghalás jelentésére:

Beszélés: Az Udvari Emberből: Nagy figyelemmel ereszti meg nyelvét 97. Kitor a szó a száján 122. A bő elme a maga szülte ujságot tsendessen, módgyával rakogattya elő 141. boszontó ígétet ne könnyen rö pits más fülébe 142. az irigy nyelvek ha mit eregetnének az alkalmatlan eszközök iránt 147. szép szót terjeszt eleibe 155. a hallomást hiven füleinkbe hordják 173. Fülbe hord... 273. Előrröppen a rosz szó (belőle) 184. A mérges irigybárat mindent előhord... II. 26. Tanúlt okos nem úgy kél elő vele,... 89. Jobb beszédni a magasztalásokat, hogy sem feladni (t. i. más részére) III. 11. A bölts Ud. Emb. vigyázva közli magát, vigyázva hiszen 50. II. 85. Gyenge észszel viszik fel a dolgot, nem rágják meg 136. Igazsággal nyilik szája 151. hol találunk olyan embert, a ki sokfélékre kiforr (t. i. beszédjében) és nem vét? 154. | Nemes Úrfi: Mondásit adogatja 322. Ázt bömbölé, hogy nem is volt, ninesen is e világnak ura 250. Vidd pajtásid füleikbe 250. Legbölsebbnek tartja magát lenni az országban és csak az dalolja: ez az élet! 252. Ugy volt, a mint beszédje előnkbe adta 28. Ki mint bir magával, kinyilatkozik 265. Nem volt egyéb szájában a nyers cipelónél és nyers sarunál 257. Ajakáról buggyanik vmi szitok 299. Történetből esett valamieske szájából 301. Azt rebesgetik... 73. Kárhozottak módgyára ereszti beszédgyét 91. | Téli Éjszakák: Sokat apritottál öszve, jó követ, nehezen türtem 42. Illy beszédet tarta vele 47, 90, 193. Láss a Úr (a m. lásson a beszédhez), talállok én fonni való szösz és szüni való fonalat (= beszédre valót) 62. Szót szaporít róla 77. Sokat hordott rám az Asszony 77. Azt adogatom elődbe, hogy ez a világ... 91. Öszve találkozáván és szöllakozván (= egymáshoz szólván, beszélvén) meg alku-dott a vendég a hajóssal 100. bé mondom (a m. megmondom) Fatimának, hogy nem alkalmatossággal elvihetném magammal hazámba 164. Előkeríti ezt a Históriát 112. Tsak azokról tészek emlékezetet, a kikről az egész világ téssen bizonytságot 114. Előállott vele, hogy... 120. Ékes beszéddel végezett vele 123. Ezekre fakadott... 147. Hosszúra terjedett köztök a panasz, a mig ezekre fakadva... 164, 164. Sok

csunya mondásokat okáda ki 148. Vallja, hogy mindenek felett szeret 164. Szóval tartották a társaságot 174. Méltóztassék erről a históriáról tudósítani bennünket (= elmondani) 176. Kötelességem... hogy vmivel elő lépjek (beszéljek) 187. Hanszor rágtam füleidbe, hogy 198. Nem vette észre a mondást, másra rándula... 213. Ezeket adá értésére... 213. Megforgult küztök a mende-monda 216. Ezt is fülébe röppentették... 219. Mást kezde pengetni 223. Azt harsogatta felőle,... 247. A gonosz nyelvek hangos dobra verték... 248. Hosszú beszéddel illeték őt 245. Elsőben is azt tette fel: non indiget... 251. A mi a fülön bément, annak a szájon ki kell jünni 303. Tsak az került elő, a mi in retro actis többször integetett 263. Példásan foly nyálok a szeléndet kekről NA. 4. Imigyen adja szavát NA. 3. Nyitom már én is torkomat V. 81. A környék útszak és szomszéd paloták úgy tsendülnek felőle, hogy... 150. Ejthetünk ilyeneket... 150.

Meghalás; halál. Koporsóba teszi a halál Fal. NA. 187. A halál nyilába akad SzE. 52. Kiajánlyuk lelkünket SzE. 52. TÉ. 253. Béteszi ajtaját a halál SzE. 72. Béhunnya szemét SzE. 117. Ki bútsúza lelke testéből TÉ. 27. Leteszem életemet TÉ. Elmetszik élete fonalát TÉ. 103. Meghalálozott 197. A halálos nyavalya kiköltöztette a világból NU. 253. Lefektette a döghalál NU. 266. Motskos halállal lett vége 276. Virágjában csipte le a halál 313. Kimúlt a világból 313. A más világra költözött 313. Az élet ura időnap előtt rántotta el NU. Az isten kiszólitotta ebből az árnyékvilágból NU. 314. Elhalálozott NU. 314. Kimegy a lélek belőle 315. Véres mézszárlásra készültök, hogy egymás után kihüljetek a világból Konst. 848. A halálnak árnyékába alkonyodott NA. 17. Eltsöppennek 56, 76. Elsemmisedünk 76. Halálba merülünk 76. A halál horgára akadnak 77. Eléri napjait UE. I. 194. Kihül a lelke V. Elteltek napjai 106. Halálra vált UE. III. 24. Elbuesuzik a világtól UE. II. 161. Költöz a világtól UE. II. 161. A halálnak birtoka alá jut BE. 3. Kiszólitja az Isten BE. 17. Halálra kel „Teljes Mondások“ 4. Koporsóba lépik BE. 28. Elhull a halál kaszája alatt BE. 105.

KASZTNER GÉZA.

Az ó ő képzős igenév a régi magyar nyelvben.

Alig van képző nyelvünkben, mely annyi vitára adott volna okot, mint az ó ő deverbális képző. Ha tekintetbe vesszük, hogy e képző mennyi különböző functióra látszik alkalmasnak, épen nem csodálkozunk rajta, hogy annyiszor meghányták-vetették.

A neologia műkertjének hibás termékeit az orthologia leginkább e képzővel igyekezett megjavítani: ezzel változtatta meg a helytelenített képzéseket s lett a járda, vigarda, hizlalda, képezde, festész, építész, bölcsész-ből járó, vigadó, hizlaló, képző intézet, festő (műfestő), építő (mű-építő), bölcselő stb.; ezt használta az igekötős összetételek megjavítására s így lett a kötszó, láthatár, hordszék stb. szavakból kötő szó, látó határ (v. szemhatár), hordozó szék stb.

Ezen javítás ellen a neologia pedig azzal lépett elő, hogy járó csak az, a ki jár; vigadó az, a ki vigad; a határ nem lát, a szék nem hord stb.

Nem reflectálva egyiknek argumentumaira se vizsgáljuk meg most ezen képző használatára nézve ezuttal a régi magyar nyelvet.

I. Főnévvel álló ó ő végű igenevek.

Ezen osztályba vesszük azon igeneveket, a melyek után a főnév ki van téve, s a melyek tehát elvitázhatalanul mint jelzők szerepelnek. Minthogy azonban jelzői functiójuk többféle jelentést tüntet föl, osztályozzuk őket.

A. Vannak olyanok, melyek tisztán kifejezik, hogy a jelzett személy vagy tárgy mit csinál vagy megfordítva: a melyeknél a jelzett szó csakugyan teszi azt, a mit az ó ő az igecselekvéssel megjelöl. Pl. varró nő (a ki varr), folyó víz (a mely foly).

a) Bővítés nélkül állók: zolgalo leaⁿ NagyszC. 82. zolo za (os loquens) BécsiC. 75. az Oriás irtozásul és rettentő csudájul vagyon. Com. Jan. 45. el-bádjasztó lankatság u. o. 217. ez jövő vasárnap otthon leszek Thurzó: Lev. I. 46. nyargallo louai nyeresesenec hallasitul, az egesz föld meg indul Mon: Apol. 464. bänkodó Sas Czegl: Jke. 133.

lehető dologh high megh halhat Pont. hist. 15. essentia, das Wesen, lévő-állat Com. Vest. 128 (v. ő: finn: *olia*).

b) Tárggyal állók: esömör-szerző nem köllő étel (olyan étel, mely esömört szerez) Vit. én I. 413. fakoptó harkány (mely a fát koptatja) u. o. II. 292. betű-szedő Legény Czegl: Japh. 85. iskola veszteghető mester Bal: Ep. 1. viadal tanító mester Com. Jan. 210. marásával szomjuság hozó tüzes kigyó u. o. 49. nyom-hajtó kopó Rak. Lev. I. 646.

Birtokragos összetételek: marka pökő (é. markukat pökő) tudatlanok Misk: Vadk. 342. az papoknac Isten helye viselőinec es tartoinak: sacerdotibus vicem Dei gerentibus. Mon: Apol. 1.

E szó *naggyehető* eléfordul Comeniusnál a középfokban: nagyob ehetőc, étkesebbek: edaciores. Janua 112.

Névmás szolgál tárgyúl ezekben: Modestus: A' modossan jól maga viselő Com: Jan. 184. vala az nagy kegyes magaviselő Vit. én. II. 34. megláthatod, mi-hagyó, mi-tévő légy Fal: Udv. emb. 84. egyik-is másik azon egy-tévő u. o. 113. valami jót feltalál Kegyelmetek a' tévő légyen Rák. Lev. I. 429. én mind a' mondo vagyok, hogy... Gel: Válts. titk. 35. egymás szerető atyáfiak Mon: Ap. 260.

Némelyekben a tárgyrag ki is van téve pl. testet őrző követőc: asseclae Com. Jan. 140. istent-félő emberek Czegl. Jke. 1. szem látást meg-ujjito 's meg-tarto bor Nad: Kert. 407.

c) Határozóval állók pl. égbe nező mester (astronomus) Érs. c. 238. által folyó (ívó) papiros: charta bibula Com. Jan. 155. rhetor, ékesen-szolásra-Tanító-mester Com. Vest. 144. ezent cselekedgye, az így szollo Petrarcha Ferencz-el is Czegl: Jke. 131. közel levő fák Ap: Enc. 224. jó-járó-ló Erd. és a porta 78. nehéz-járó (nehezen járó) lovon Kem. nehéz lehellő Nad: Kert. 327. nyallal folyo szitkai Bal: Ep. 2. elején érő gyümölcs Bethl: Önél. II. 333.

Nagyon természetes, hogy a régi nyelvben számos ilyen példára találunk, de a felsoroltakkal kivonatilag be is fejeztük adatainkat azok számára, a kik azt tartják: hogy járó az, a ki jár, ivó-pohár nem jó, mert a pohár nem iszik.

B. Másodszor különítsük el azon ó ő végű igeneveket, a melyek csak megjelölik az igecselekvést, de azokat a jelzett dolog directe nem végzi.

Ezek között tulnyomó számmal vannak az oly igenevek, melyek, ha valamely helyet, eszközt v. egyéb szert jelzenek, azok előtt az igecselekvést úgy jelölik, mint reávalóságot, azon célra való-ságot. Pl. háló-szoba = hálásra való szoba, evő-kanál = evésre való kanál; miért is, habár ez igenevek eredetileg nomen agentis-ek v. nomen actoris-ok, belső jelentésök alapján elnevezhetnők őket céljelzőknek; mert csakugyan azt jelzik, hogy az illető tárgy mire való.

Ezen céljelzők előfordulnak:

1. Helynevek előtt.

a) Bővítés nélkül pl. hogy meglatna az barátoknak halohazatt (dormitorium) Ehr. c. 41. lakolo hely (purgatorium) Czegl: Kart. 255. be iaro kapu Tin.: Én. 148. el-rejtő helyec Com. Jan. 108. a' kűsz-ködő játéc helyen: in palaestra u. o. 210. temető boltban: in sepulchro

u. o. 212. temető kert u. o. 212. legelő mező Com. Vest. 47. Annac vala négy ki ménő kapuia Helt. Canc. S. feküvő ágyában legyezvén őt Kem : Önél. 143. révet tanálának ugyan, de kimenő partja igen nehéz vala u. o. 53. sütő-mosó ház Bethl. Önél. II. 252. A mai irodának is meg van a régi nyelvben a helyes neve. Mikes Kelemen író háznak nevezi (Tör. lev. 380; a mi a ház jelentését illeti, az akárhányszor előfordul a régi és a népnyelvben a szoba jelentésében). Meg van a helyes neve a „lövöldé“-nek: Ez városnak vádnak szep lövő Udvari és kerti (értsd: lövő kertjei), az hol az polgharok es iffiak bizonyos időben pus-kaval és nyallal valo lövöldözésben gyakorolják magokat Csomb : Utleir. 87.

b) Tárgygal, pl. ör álló hely Com. Jan. 89. A mai könyvnyomdát Csombor Mátyás könyvnyomtató műhely-nek nevezi Utleir. 155.

c) Határozóval, pl. alálátó hely (a kápolnában) Wesselényi Anna lev. (Ny. III. 217.)

Különös összetétel van ebben: ágyulövő ablak (olyan ablak, a melyből ágyúval lőnek) Bethl. Önél. 43.

Alanyial áll az igenév e példában: czorda deellő hel' (a hol a csorda déll v. delel) Szék. I. krón. 213.

2. Eszköznevek (n. instrumenti) előtt:

a) Bővítés nélkül pl. Evzve veryk ev tevreket zanto vasnak, az az zanto vasat chynálnak belevle CornC. 121. irtó kapa Törtt. XVIII. 261. felkötő sarkantyú u. o. 229. karózó kés u. o. 234. aniat az terdeplők-zekben talala Pont. hist. 115.

Az orvosi műszókra nézve érdekes, hogy Apáczai a mai látideget, láto in, láto rostotskák, láto er-nek nevezte; a hallideget pedig hallo in-nak Encycl. 155, 156, 157.

További példák: fejő sajtár Com. Jan. 78. meritő edénnyel merits u. o. 115. hintegető (hintegetésre való) szentelt vízzel ő magokat hintic vala u. o. 129. a' posztót a' festő a' festitő katlanban meg mártya u. o. 98. felfüggesztő (állító) font: statera u. o. 167. hajtó (hajításra, dobásra való) szeges dárdácskák u. o. 149. vonó taliga u. o. 88. mulató-pohár Rák. Lev. I. 655. fürjésző háló Kár. Önél. 131. de ott lónak, hintónak és hordozó széknek hire sincsen Bethl. Önél. 335.

Faludi a broche-t foglaló tűetské-nek nevezi (Nem. assz. 14); a parfümöt kendőző víz-nek (u. o. 42.)

b) Tárgygal állók pl. vas ímmtato kesseg planstra ferrea BécsiC. 108. ökör hajtó oster Törtt. XVIII. 226. puska tisztító körömvás u. o. 261. vaj köpüllő edény u. o. 266. szálló hordó bot u. o. 236. vízmerítő fenyő fa veder u. o., a' királyi palotác kárpitoeckal avagy környül teritő fal ékesítő varratt lepleckel fenlenec Com. Jan. 140. író penna csináló késecske (a penicizlus régi neve) u. o. 157. énekes könyv tartó póltz u. o. 125.

A régiek sokszor nagyon hosszadalmasan körülírva fejeztek ki egyes dolgokat, de másrészt e hosszadalmassággal megszükitették a forgalom körét, így pl. a pakkoló papírról Comeniusban ez áll: „kalmári marha takaro szürke papiros, melynél a bors és egyéb fű szerszám takaró papiros csuklyára („stancizli“-ra) illendőbb“: charta emporatica, u. o. 155. Egyéb példák: szent Mihály lovára avagy holt testeket kihordó taráglyára fel tétettetvén: sandapilae seu luculo impositus u. o.

212. eczet martogató edényecske u. o. 111. mely szorító, (csöcs-bé kötő) gyólesoc: strophia (a mai mellfűzőféle) u. o. 101. Kézre-viz öntő-edény Com. Vest. 82. derék szorító köntös u. o. 83. Kendővel és veríték-törölő-keszkenővel magunkat törlyük u. o. 82.

hajó-vonó kötél Misk.: Vadk. 37. pecsétnyomó gyűrű Kár.: Önél. I. 61. favágótöke Bethl. Önél. 25. haj-keményétő ír, pomáta Fal.: Nem. assz. 14.

3. Czéljelzők különféle értelmű szók előtt.

Elküldtem a négy hordó bort, az ajándékborkok mindenikéből egy egy palaczkkal töltöttem látó pohárnak [kostolóra] Lev. tár 258. V. ő. „látó: a mit pl. az eláztatott kenderből mutatoul hoznak, hogy ki lehet-e már költeni a kendert“, Ugoesa m. Ny. VIII. 426. vágó barom (levágásra való) Radv. Csal. III. 71. ugró és tánczoló nótákat zengetvén Com. Jan. 168. tisztulásra való hintő víz (aqua aspersionis) M. A. bibl. I. 238. öreg ki hazasító leányai volnánac Helt. Kron. 2. (V. ő. eladó leány) bizonyos számú eladó mázsa rezünk is találtatik Rák. Lev. II. 541. elégtétvő áldozat Misk. Vadk. 388. kaszáló fűvek u. o. 433. evő falat u. o. 655. Szaiába vető falatia sinez Decsi: Adag. 154. sedum maíus vulgare, filbe ereztő fiu Beythe: Stirp. nom. 8. vendegeskedő vachora Mon.: Apol. 14. kikben meg-veszet a' kóstoló-iz Fal.: Udv. em. 67. ha mi mondó szava vagyon, mondja el Szék. Okl. I. 298.

C) Vegyes értelmű, bizonyos character-t, tulajdonságot vagy körülményt feltüntető jelzők. Ide soroljuk azon ó ő végű igeneveket, a melyeknek főneve szintén nem végzi directe a jelzett igecselekvést, nem is áll vele czéli viszonyban, hanem az igenév a főnévnek mintegy jellemző jelzőjekép tűnik föl. Pl. mely nagy habozó szeel vésszel hánkodgiék Csepr. Isk. 137. Ebben a habozás, mint igecselekvés, a szélvésszel ok és okozati viszonyban áll, a mennyiben a szélvész habozást okoz s így a habozó-t itt tulajdonkép metonymikus jelzőnek lehetne nevezni.

Szintén átvitt értelmű characteristicus jelző az ó ő pl. ebben: Calvinus ezen teuelgő tudomant nyluabban otalmaza Mon.: Apol. 367. tévelygő tudomány alapján ugyanoly kifejezés, mint tévelygő ember; az értelemnek átvitele csak a hasonlat és személyesítés alapján történt.

Az időfogalom előtt az ó ő gyakran jelzi azon igecsekvést, melyet valaki azon időben végezni szokott pl. vadászó napjainnak estvém Bethl. Önél. 252. Rák. tár. I. 277. Ugyanilyek: giertiaszentelő bodog aszon napia Szék.: Krón. 126. továbbá: Hamvazó szerda, Húshagyó kedd, Borjuvágó péntek stb. Pleonasztikus szólás: egész napotlo napestig munkalodnak Apác.: Encycl. 277.

Figyelemre méltók azon ó ő végű igenevek, melyek cselekvő ígétől képzetek, s absztrakt fogalom előtt állanak pl. igen nevető állapotban nem vagyok Mik. Tör. Lev. 467. nem mutatta elmenő szándékját Rák. tár II, 79. (V. ő. pusztító szándékkal törtek oda Pet. Ján. Vit.) ninch ám nekünc el vesztő pörünc. Mon. Apol. 316. hozzám hivattam Ocskait, kivertem a haza-kéredző kíváncsikot az feibül Rák. Lev. IV. 476.

Egyáltalában a régiek az ó ő végű igenévvel nagyon szabadon bántak; hacsak az igecselekvés és a dolog között legkisebb összefüggést találtak, már a kettőt az ó ő-vel egybekötötték. Pl. egy czerfa ky tart uala meg nemy, kenes menew fewldet (még egy kis ideig tartott, míg odáig ment az ember) *quercus quae aliquantulum distabat* Ehr. c. 40. Valamely dolgot mindenki tudott s elnevezték mindenek előtt tudó dolog-nak Misk.: Vadk. 168. A kevélységen már sokan rajtavesztettek, Faludi ezért elnevezi rajta-vesztő látomás-nak (Nem. assz. 120. A paradicsombeli végzetes fát *Melius io es gonosz tudo fá-nak* nevezi, mert az volt „a jó és gonosz tudás fája“. (Pred. 111.) A makacs csipásság alkalmával az embernek a szeme csepeg; azért Szilágyi Benjamin a Comenius fordítója így szól róla: A' szem csepegő csipásság a' vakságnac elöl járó készítése (*lippitudo est caecitatis praeparatio*) Com. Jan. 56. A kik olyan életet éltek, hogy sokat ültek vesztég, azt mondták róluk, hogy vesztég ülő életet élnek (*sedentariam vitam agunt*) Com. Jan. 112. A buzát, melyet malomba kellett yinni őrlés végett, elnevezték malomba vivő buzának s mikor haza hozták azt mondták rá malomból hazavivő buza; így: Wamoth sem az malomba wywew, wagy malomból haza wywew bwzától fizetny nem tartoznak. Verb. Mdecr. 75.

Activ ige causativ értelemmel: szem legelő kép Fal.: Udv. emb. 175. az az: olyan kép, mely a szemet legelteti. Egyébiránt e példa úgy is értelmezhető, hogy: olyan kép, melyen a szem legel s akkor szem nem tárgy, hanem alany, a minő összetételre elég analogia van (V. ő. fent: czorda deálló hely; csordajáró ut, kakas ülő hely Ny.IV. 385.)

Határozottan alanyi összetételek: máj fájó, tüdő dagadó, lép dagadó (ember) Nad. kert. 327 a Juhok igen fő fájók Misk. Vadk. 204. Nem különben: *Euonymus*, kechke rago fa, hoc est, arbor, quae à capris roditur, Beythe: Stirp. nom. 4.

A lehetőség alattomban értendő pl. ebben: adác tanácsúl neki hogy könnyen emésztő, álatokat ennéc Helt. mes. 171. a' pávának kemény és nehéz emésztő husa vagyon Misk. Vadk. 316.

Találjuk még az igenevet egyes eszköznevek előtt, a midőn az ó ő az igecselekvéssel nem azt mutatja, hogy az illető eszköz mire való, hanem pl. azt jelzi, hogy miként kell vele bánni? Pl. a' szigonyos nyilakat állhoz szorító ideggel ki-lövöldöztvén Com. Jan. 149. két kézzel vonó hálóval halász u. o. 81. vagy azt fejezi ki, hogy mit szoktak vele tenni pl. nyakba rántó kis mente u. o. 100. derékra szorító köntös (thorax) Com. Vest. 148. kézzel taszigáló avagy forgató malmoc Com. Jan. 75. — Alanyi összetétellel: számár és barom hajtó malmoc (olyan malmok, melyeket számár v. barom hajt): *molae asinariae et jumentariae* u. o. 75.

Necessitast foglalnak magukban a következők: az iol bant iuhokba semmi nints el vető (az olyan juhok közül, melyekkel jól bántak, egyet sem kell elvetni) Born: Préd. 281. Jó a' szántó vető. Nints abban kivető (kivetni való, kivetendő) Felv: d. 52. Az sileziai menyecske-kének kíváncsikja nem megvető dolog Rák. Lev. IV. 516. megvető (megvetendő) ember Hall. pajzs. 434. az Déva vára nem lévén most féltő Okmt. VI. 326.

II. Magánálló igenevek.

E második főosztályba veszszük azon *ó* *ő* végű igeneveket, a melyek úgy fordulnak elő a régi irodalomban, hogy a főnév, melyre tulajdonképen vonatkoznak, nincs utánuk kitéve. Egyes igenevek ugyanis gyakran használtatván, feleslegessé vált utánuk mindig kitenni a jelzett főnevet s így magukra maradvá fejezték ki az illető fogalmat vagy tárgyat. Ezek lassanként tehát elvesztették adjectiv természetüket s olyan nomen verbale-kká váltak, melyekben az *ó* *ő* fejezi ki, hogy valaki vagy valami subjectuma vagy substratuma az illető igecselekvés fogalmának.

Nem törődve a nyelvnek engedékenységevel vagy feledékenységevel az ily magukra maradt *ó*, *ő* végű igeneveket, ép olyanoknak kell tartanunk, mint az előbbi szakaszban levőket. A közönséges beszédben még ma is hol kiteszik az utánuk illő főnevet, hol nem pl. szabó, szabó mester; fürdő, fürdő hely stb.

A felosztásban ugyanazon módot követjük, mint a minőt a főnévvel állók felosztására használtunk. Vagyis azon belső viszonyt veszszük alapúl, a mely az *ó*, *ő* által megjelölt igecselekvés és az, itt már csak alattomban értendő lelkes vagy lelketlen dolog közt fennáll. Tekintjük: végzi-e valóban az igecselekvést valaki vagy valami? vagy nem? s ha nem végzi, mit akar az *ó* *ő* az igecselekvéssel föltüntetni?

A. Valódi nomen agentis-ek, melyek az igecselekvést maguk végzik.

a) Bővítés nélkül állók, pl. hogy ew nem volna ydnewzewlew kewzewl uala Ehr. c. 24. de megl az ew zyleienek ees keserewseghe eregheitj vala ew kennyat Winkl. C. 119. Tü azért halgassatoc a' vető-nec példabездét Münch. C. a köszönőt vissza köszönteni salutantem resalutare Com. Jan. 200. Az halászó a' tóban halász u. o. 80.

b) Tárgygyal állók: aítoc tartoc (ianitores) Bécsi c. 27. Vers ször-zövel nem ió meg haragunni Décsi: Adag. 381. csecsemő gyermek (értsd: csecset emő, szopó gyermek) Com. Jan. 44. a' posztot a poszto mető (pannarius) eladja u. o. Tabellarius, der Bote, Levél-hordozó Com. Vest. 147. derekasint főzet a vendégfogadóval, de mind az én erszényemre Bethl. Ünél. II. 120. kúr-szabó Tört. Tár. XVIII. 240. testkésérő u. o. XXI. 331. kép-rajzoló, kép-mester Fal. Nem. assz. 98.

Egyébiránt ezen igeneveknek meghatározója genitivus obiectivusnak is vehető: testkísérő = testnek kísérője; képrajzoló = képnek rajzolója, mint Simonyi értelmezi őket (Ny. IV. az összetett szók.) De a felhozott „isten tagadója, szivem szomorítója“ ellenében fordulnak elő istent félő (Czepl. Jke. czimlap), testet őrző követő Com. Jan. 140.); Jelen vadnac még az áll lyukat ások- is u. o. 146. Azt mondhatnók tehát, hogy amazok genitivus obiectivusok, ezek pedig tisztán accusativusok. — Bajos volna gen. obiectivus-sal magyarázni ezt is: ötet pohárnakjának innya adójának tőtte vala Szatm. cent. 200.

c) Határozóval állók: az mi előttune iaroc Mon. Apol. 260. buároc, vízbenbukóc Com. Jan. 91. marháját az hitelben adóknac (creditores) el-pazarolni u. o. 191. uton járo (viator) Com. Vest. 52.

B. ó, ö végű igenevek, melyek csak jelzik az igecselekvést, de azt az illető tárgy nem végzi s mint ilyenek látszólag *nomen actionis* vagy *n. acti* értelemben szerepelnek.

Az ilyféle igenevek között ismét igen sok van olyan, melyek bizonyos czélra való dolgot jelenek; ilyenek:

1. Helynevek, melyek bizonyos cselekvésre vannak szánva, s arról vannak elnevezve; ilyenek: legelő, áztató, fürdő, ebédlő, fogadó, itató, temető stb. A régi magyar nyelvben e szók után leggyakrabban kitéve találjuk e szót: hely; de e nélkül is találunk példákat, így: Az arénát más néven a' Deákok nyomodónak híják, mellyen azt értik, hogy meg kell nyomodni, és tapodni Hall. pajzs. 448. a' templom mellett való kinező vagy könyöklő Bethl. Önél. II. 44.

2. Eszköznevek pl. csiszár a' ki reszelővel reszel: *pollio qui lima limat* Com. Jan. 104. a' czipelésnek talpai, két fülei és kötői vannak u. o. 100. ket lovu hintókon hordoztatnac u. o. 87. Gyertya tartó u. o. 158. Koppanto, Gyertya hanva vévő Com. Vest. 127. Kendővel magunkat törlyük u. o. 82. árnyék-tartó, ernyő Misk. Vadk. 234. arany pereczec avagy karban öltőc: *armillae seu brachialia* Com. Jan. 101. kézre-való (ma: kézellő) Fal. Nem. assz. 42. — Különös figyelmet érdemel e kifejezés: „a' varga czipelősöket (láb öltözőket) csinál“ Com. Jan. 98.

C. Ezekről elkülönítünk végre egyes vegyes dolgokat, pl. meg-térő vagy hartzról hátra állásra fújatic Com. Jan. 150. már hanyatlóban voltak a babonákra Veresm. tan. 67. kérdőbe hozni Pécs v. Fel. 678. (V. ö. kérdésbe tészik Misk. Vadk. 296. kérdésben se hozza azt Czegl. Japh. 106.) A póroc ninczenec hon, mind az aratóba vadnac Helt. Mes. 303. budossóban essék u. o. 356. immar az toroni chiak le esőben vala Pont. hist. 135. marad meg vigyázóban 2000 lovas Rák. Lev. IV. 621. üzőbe vatt vad, Boda, Emb. nemz. törv. 59. Olyha adót is tizezer forintot vöttem Tin. Zsigm. kir. A barátságos szeretet és mély tisztelés nintsenek együtt-járóban Fal. Udv. emb. 145.

A necessitas értelmével gyakran előfordul e szó „félő“ az az: félni kell, timeri oportet pl. félő, hogy Dianának temploma is semminec alitasséc (*periclitabitur quod templum Dianae in nihilum reputabitur*) Helt. Ujt. M. 3. félő, hogy megvesztegessék Szatm. Dom. 179. (V. ö. *val sindan huramalla* = azon embertől félhető. Bud. Nyelvtud. Közl. I. 412.)

Meg kell még emlékeznünk az ó, ö-végű igeneveknek továbbképzéséről, mi leggyakrabban s-el történik pl. nem-is mégyen egyenes által-úton, hanem tekergősön Misk. Vadk. 1873. ivós korsó Vit. én. II. 53. semmi foganós erő nem találtatic irastokban Mon. Apol. 346. a' dajka apolgtatván az ő szoptatóssát, tápláltatóját Com. Jan. 44. a' ki miuel kinek adoss, meg fizesse Csepr. Isk. 222. fejfájós (pl. bor, mely fejfájást okoz) PP.

Viszont vannak egyes szók, melyek ma általánosán *ós, ős* végűek s a régi nyelvben s nélkül is elfordulnak pl. Ragadó az gonoz Deesi: Adag 4. siető lévén az dolog Okmt. VI. 18. Némely siető levelek expeditiója után Rák. Ltár I. 43. Az hitnec sikamló volta miatt: ob lucubritatem fidei Com. Jan. 191.

-ság képzővel is kerül elé pl. *gratitudo*, Hálá-adóság, az el-vet jokért. Com. Vest. 101.

Diminutiv képzővel: köntösnek hajtókája (köntösnek „hajtó“-ja, gallérja) Rák. lev. II. 77.

Módhatározó képzővel: földre nézően iár Com. Jan. 54.

Sőt az igenév a jelzett szóval egy fogalomná olvadván igeképzővel is tovább képeztetett ebben: szolgáló leánykodom (*ancillor*) Com. Vest. 119.

Ezek után vonjuk le már most felsorolt adatainkból a mutatkozó végeredményt. Hogy azonban ezt minél sikeresebben tehessük, vizsgáljuk előbb közelebbről az *ó*, *ő*-nek mi voltát. Annyi áll, hogy nem jelzi mindig, hogy ki a cselekvésnek a végrehajtója, s ez oka, hogy a nomen agentis és nomen actionis között ingadozik. Eredetére nézve származtatható a finn *-va, vä* v. *ja, jä* deverbalis képzőtől pl. *antava* v. *antaja* = adó (a ki ad), *elävä* v. *eläjä* = élő. Az időmeghatározást ezek sem jelölik meg pontosan, így pl. *antava* annyit is tesz, mint adni fogó. A magy. *ó* *ő*-t általában praesens participii-nak vesszük, habár az igecselekvés nincs is mindig folyamatosságban; a folyó vizet pl. folyó viznek nevezzük, midőn a korszóban van is, az éneklő madarat éneklőnek, a mikor nem énekel is. Itt említhető, hogy a mai „szeretett fiam“ helyett régen azt mondták „szerető fiam“ V. ő. es monda ew zeretew fyanak Ehr. c. 43. Mikes rendesen így szólítja meg nénjét: szerető néném. A „szerető“ alatt értendő tehát az, a kit mi szeretünk s nem az, a ki minket szeret; jobb-e ennél a mai „szeretett“, melyben a praeteritum fogalmát csak erőszakkal vetjük el. A „szerető“ különben fennmaradt a népnyelvben, s ma is szélitében használatos.

Kérdezzük meg bővebben rokon nyelveinket, vajjon mit mondanak ezek a mi „dologtevő nap, vadászó nap, háló szoba, ivó-pohár“ kifejezéseinkhez?

Finn: *painim-puu* = nyomó fa, *istuime* = ülő hely, *kaivime* = ásó; a mi „távirádánk“ a finnben *sanan-lennäitme*, szóról-szóra: szórópítő; a „sürgöny“-ünk *lennätin-sanoma* vagyis: röpítő hír | zürj. *vundan kad* arató idő | mordv. *träj-cora* nevelő fiu (a kit nevelnek) | eser. *koskomo ver* száradó hely (a hol valamit szárítanak), *maleme ver* alvó hely, *jükö-tülmö ver* = fürdő hely, *tarlema oksa* = bérlő pénz. (Budenz, Nyelvt. Közl. VI.)

Ezek ellenében n. actionis-sal alkotott szók a rokon nyelvekben nagy számmal vannak pl. ész. *teo-päev* dolog nap; eser. *türetme-ko* aratás idő stb.; de hasonneműek vannak a magyarban is, minők: viadaltér, csatatér, dologház, tánczterem, vetet idő, bel mene frateroknak gyewlekezett hazába (Ehr. c. 41.)

Az idegen nyelvek is bővelkednek ilyenmű igeneves szókban az angolban pl. az *ing* part. képző csaknem ugyanazon funkciót végzi, mint a magy. *ó* *ő*: *dining-room* ebédlő terem, *writing-paper* írópapiros; a fr. *restaurant* szóról-szóra annyit tesz, mint „helyreállító, üdítő.“

Fennmarad még az „alvó-szoba, evő-kanál“-féle kifejezéseknek személyesítő, költői fölfogással való értelmezése; így mondjuk pl. fűtől szél, tomboló vihar, alvó éjjel (Jókai: Vad. vir. II. köt.). Igaz, hogy ezek a hasonlat és a personificatio alapján készült metaphorák, de az

„alvó szoba“ (alvásra való szoba), „evő-kanál“ (evésre való kanál) kifejezésekre ez nem áll. Ezeket csak úgy magyarázhatjuk, hogy a „szoba“ nem alszik ugyan, de alszik benne másvalaki, a „kanál“ nem eszik ugyan, de eszik vele valaki. Ilyenekben az ó ő az igecselekvésnek csak egyszerű mutatója, nem jelezvén egyszersmind, hogy ki végzi azt.

Az csak a véletlen dolga, ha a beszéd folyamában az igenév oly fogalommal kerül össze, mely egyszersmind végzi is a megjelölt igecselekvést. Így mondjuk: evő ember, evő állat, evő terem, evő kanál, eladó buza, ivó pohár stb. Sőt még az élő lények sem végzik mindig maguk az ó ő által megjelölt igecselekvést, mint pl. eladó lány (eladni való), vágó barom (vágni való, melyet levágnak).

Ha felsorolt adatainkon végig tekintünk, okvetetlen fel kell tűnnie, hogy a régiek minő szabadsággal, merészséggel, mondhatni játékoszággal használták az ó ő végű igenevet. Ma alig merünk ilyeneket használni minők: bejáró kapu, kimenő kapu, író ház, lövő udvar, vonó taliga, vadászó nap, csorda déllő hely, könyvnyomtató műhely, malomba vivő buza, elmenő szándék, nyomodó, kinéző, könyöklő stb. Pedig a népnyelv, melyre itt bővebben nem hivatkozom, ma is ilyenekre tanít bennünket. — Csak egy a baj, az t. i., hogy az ó ő végű igenevek, különösen ha jelzett főnevek nincs kiteve, kétértelműekké lesznek. Ebben akadtak meg annak idejében a *vigadó* és *járó* ellenzői is. Igaz ugyan, hogy a *járó* azt jelenti, a ki jár, s a régi és népnyelvi adatok alapján azt is jelentheti a min járnak, sőt bizonyos járással egybekötött ügyet is jelenthet (v. ö. mi járóba vagy? Ny. II. 131.) s így mondhatom „a *járó* (ember) a *járón* (ut) jár, mert sok *járója* (ügy) van“. Igaz ugyan, hogy *vigadó* a személy, a ki *vigad*, a hely, a hol *vigad*nak, nem különben állapotot is jelenthet se szerint mondhatnók „a *vigadóban* (hely) a *vigadók* (személy) *vigadóban* (állapot) vannak“. De nem tekintve azt, hogy az ilynemű erőltetett szójátékokra alig van szükség; megválva attól, hogy a nyelvben az efféle kétértelmű szóknak a folyó értelem mindig megadja igazi jelentéseket, jobban segítünk-e nyelvünkön, ha e kétértelmű szók helyébe idegen mintákra vett, a nyelv törvényeivel ellenkezően képzett szókat alkotunk? Hisz az óra, nap, kötés stb. szintén kétértelműek s mégis minden értelemzavarás nélkül megférnek nyelvünkben.

Vegyünk tehát példát a régiektől, a kik az ó ő végű igenevet oly sokféle funkcióra tudták felhasználni s ne idegenkedjünk a „*járó*, *vigadó*, *kötőszó*, *küzdőtér*“ kifejezések használatától; sőt bátran alkothatunk az ő példáikra olyanokat is, mint: kiinduló pont, *járó* kerék, tanuló vágy, belépő jegy, induló udvar, érkező udvar stb.

Óvatosak legyünk a nyelvtörvények hatáskörének kijelölésében, de ne legyünk húzakodó határperesek ott, a hol azok szabad tért engednek.

A „ki“ igekötő használata.

Budenz a *meg* és *el* igekötőkről irt módszeres értekezéseivel¹ tanulságos példáját adta annak, hogyan kell az igekötők jelentésbeli értékének fejlődését kimutatni. „Annyival inkább hiszem — írja — hogy ily kísérletre vállalkozni érdemes, mert e részben még korántsem tétetett annyi, hogy nyelvtudományunk itt hiányt ne érezzen“.

Kerek húsz esztendeje, hogy Budenz e tette hívó szokat útnak ereszté. Nyelvtudományunk egyéb téerein nem húsz, de száz évekre valló munkálkodás töltötte be ez idő közt; nem ily jelentéktelennek tetsző jelentéstani, de sokkal fontosabb hang és alaktani kérdéseket oldott meg folyton haladó nyelvészetünk. Háhem az az eredmény, melyet a fent óhajtott kísérletektől reméltünk, a húsz év leteltével sem akar másképpen hangzani, mint hogy még most sem tétetett annyi, hogy nyelvtudományunk itt hiányt ne érezzen.²

A kegyelet, melynek a hálás tanítvány e dolgozattal is kifejezést óhajt adni, habár jókésőre ismét hangot ad a mester ama rég elhangzott szavainak. A vágy, mely olyan eredményhez vezető módszer elsajátítására ösztönöz, a milyen a *meg* és *el* igekötőkről irt értekezéseket nagy becsüekké teszi, kétszeres erővel buzdít a kísérletre, kétszeres erőt ad a kijelölt nyomok követésére.

*

*

*

Az igekötők mivoltával sokáig nem birtak tisztába jönni. Legrégibb grammatikáinktól kezdve egészen Riedl Szende Magyar Nyelvtanáig, hol az ige „figurái“, hol a leleményesebb „előlutóljárók“ közt, vagy pedig „előképző“ és „határozó“ nevek alatt lappangott. Ujabban az igekötő néven állapodtak meg, minthogy nagyon is kiéreztek belőlük, hogy

¹ Nyelvtudományi közlemények II. és III. k.

² Budenz-en kívül irtak még Komáromy: A „be“ igekötő szerepéről Nyelvőr III: 123, 157; Kúnos: A „fel“ igekötő használatáról Ny. IX: 533 és a „le“ igekötő használatáról u. o. XI: 6.

mennyire egyek a velük kapcsolatban álló igékkel. Hiszen a mondatrészek közt is, csak igéjükkel egyesülve foglalhatnak helyet. Pedig régebben, igaz, hogy nyelvtörténetünk is megelőző időkben, sokkal kifejezőbbek, sokkal tartalmasabbak voltak, mint elköreszosodott utódaik.

Az igeekötők története sok tekintetben egyezik a pronominalissá vált verbalis gyökerekével. Emezek módjára az igeekötők is elvesztették tartalmasabb jelentésüket, és ezzel együtt névszói természetüket. Már eddig is több igeekötőre ki lehetett mutatni az összehasonlító nyelvészet segítségével, hogy régebben megannyi tartalmas, névszói alakok voltak. Csakhogy olyan névszók, melyek térbeli fogalmat fejeztek ki. Ezek pedig tudvalevőleg nagyon alkalmasak arra, hogy a nyelv minél elvontabb fogalmak jelölésére alkalmazza őket. Ilyenek pl. az *el*, *meg* és *ki* szócskák, melyeknek kimutatható alapszavai a más-más irányban elképzeltek tereket fejezték ki; továbbá a *le*, *fel* és *be* alakok, melyek meg a különböző irányban elhelyezkedett testrészekről, a *láb*, *fej* és *bél* szóktól vették elnevezésüket. Azt bizonyítanunk is felesleges, hogy a test egyes részei mennyire alkalmasak a különböző térfogalmak jelölésére. Mikor e térfogalmat jelentő szók mellé hozzájárultak a különböző irányragok, adverbiumokká, vagy is a hol, honnan és hova kérdésre felelő irányhatározókká váltak. Ezekből az adverbiumokból származtak egyrészt a ragos határozók, másrészt meg az igeekötők.

Igeekötőink fontosabbjai mind a *hova* kérdésre felelnek és igékkel szerkesztve valamely cselekvés felé irányulást fejeznek ki. Nagyon természetes tehát, hogy az igeekötők éppen olyan igék előtt fejlődtek ki, melyek mozgást jelentenek, pl. *eltározni*, *megtérsni*, *felmászni*, *lecsászni*, *bemenni*, *kijönni*. Maguk e *hova* kérdésre felelő irányhatározók, a mint együttesen el is nevezték őket, ma már lappangásba juttatták azt az elemet, mely a *hova* irányt szorosabban meghatározza. Ez az elem a lativusi *á*, *é* rag, mely sok igeekötőből nyelvtörténetileg még igazolható is. A *meg* mellett találni *megé*, *mígé*, *el* mellett *elevé*, *ki* mellett pedig *kive* alakokat.

Áttérünk igeekötőnk tárgyalására. A *ki* ama hat igeekötő közzé tartozik, melyek leggyakrabban használatosak és a melyek közül három-három egymással ellentétes irányt nevez meg. A *meg*-nek párja az *el*, *fel*-nek párja a *le*, és végül *be*-nek a *ki*. Ha e különböző irányok mindegyikénél egy középpontot képzelünk oda, a melyből vagy a mely felé e szócskákban foglalt irány megindul, akkor e hat igeekötő egyik része e középponttól távozást, másik része meg ehhez közeledést fejez ki. Ez utóbbi iránynak a képviselői a *meg*, *le*, *be*, míg az *el*, *fel*, *ki* távolodást jelentenek. Megannyian bizonyos térben haladó irányt fejeznek ki, még pedig *meg* a megettünk (pars posticus) *el* az előttünk (pars antica) levő iránynak a kifejezői; továbbá *fel* a tárgy felséjébe, *le* a tárgy lentségébe vagy alságába, végül *be* a tárgy belsejébe, *ki* a tárgy külsejébe irányulást jelentenek. De még más jellemzője is van e páros igeekötőknek. Az *el* és a *meg* jelentéséhez fűződő irányt úgy képzelhetjük, mint a mely a tér hosszában illetőleg szélességében terül el, innen az a gyakran előforduló *eltűnés* fogalma, mely különösen az *el* igeekötőhöz fűződik. A *le* és *fel* továbbá olyan irányt fejez ki, mely a tér magasságában, illetőleg mély-

ségében képzelhető el és végül a *be* és *ki*-hez fűződő irányokat valamely körülzárt térhez kapcsoljuk.

A *ki*-nek alapszava valamikor *kül*, *kül*-nek hangzott. E mellett szólnak a *külső*, *kiljebb* alakok, továbbá a *kivül* határozó, mely a nyelvtörténet tanulsága szerint *kilül*-nek hangzott. Éppen ilyen fejlődése volt a *be* igekötőnek is, mely szintén egy *bel* (*bél*) alapszóból változott el, v. ö. *belső*, *beljebb*. A *ki*-nek eredeti és teljesebb alakját részint a nyelvtörténetből, részint a népnyelvből vett következő adatokkal bizonyíthatjuk:¹ az tartomannak *külülle* Sylv. ÚJT. I: 56; az városnak *külüle* u. o. II: 150; *küljel* Monum. Irók XI: 402. Ez eredeti *l*-es alak a népnyelvben is megmaradt: keritessünk ék kis várt, *küllü*-bellü bemeszellünk Ny. IV: 92; *külü* (kivül) u. o. X: 431. De már magában a régi irodalomban is találunk a *kilül* mellett olyan újabb fejlődésű alakokat, melyek csakis a *kivül* alakból változhattak el a *v* elenyészésével, pl. *kuül* Lev. 45; *kiuel* u. o. 67; *küül* Felv. g. 16; *kyuel* Komj. Sz. Pál 50; *azonkül* Mon. Okm. XXIII: 208. Eredetibb, egyelőre magyarázatlanul maradó alakok még a következők: *kyuel* Lev. Tár. 23; *kévül* Tr. aj. 78; továbbá a fokozó *killyábbra* Kár. Bibl. I: 379. Valószínűleg olyan analogikus képzéssel van e szóban dolgunk, a milyen az *ide* mellett az *idább*.

Az így rekonstruálható **kül*, *kül* etymológiájára nézve Budenz kimutatta, hogy e szó egy falut (*kylä*) jelentő finn szóval függ össze, s az Ugor szótárban több adattal meg is világította azt a jelenséget, hogy a nyelvek eszejárása nem ritkán indul ki a „kültér“ elnevezésében a lakásából, melyet a népek eszejárása valamely *belső*-nek képzel. Így jelent a zürjén *ötör* „udvar, uccza“ *ötörö* és *ötörön* alakjában „ki, künt“-öt, az észt *väli* „feld, fläche“ *väl’ja* és *väl’jas* alakjában hasonlóan „ki, künt“-et, továbbá a mordvin *kardas* „udvar“ *kardajs* alakjában szintén *ki*-t.

A fentebbiekből folyik a *ki* jelentése. Ép úgy, mint a *be* alapszava a *bel* *belső* valamit jelent, jelenti a *kül* a *külső* valamit, és valamint a *bel* néviértékű szó a lativusi *é*-vel ellátva a tárgy belseje felé irányulást jelöli, ép úgy jelenti a lativusi *é*-vel ellátott *ki* (*kiv-é*) is a tárgy külseje felé irányulást. A *ki* ép úgy rövidült a *kilé*, *kivé*-ből, mint a *be* a *belé*-ből, azzal a különbséggel, hogy a *ki* mellett nem fejlődött ki olyan átmeneti alak, mint *belé* mellett a *bel*, pl. *belduggják*. E hangtani jelenségnek abban keresendő az oka, hogy a *kilé*, *külé*-beli *l* hamarabb *v*-re változott, mint a *belé*-é. Innen van, hogy míg a *belül* csak dialektice fejlesztett ki egy *bévül* alakot, addig a *kivül* mellett csak dialektice maradt meg az eredetibb *kilül*.

A *ki* igekötő különböző jelentéseinek vizsgálásakor mindenekelőtt a *ki* eredeti jelentéséből kell kiindulnunk. Ha tekintetbe vesszük az igekötők meg a mellettük levő igék együttes jelentését, akkor azokat az összetételeket fogjuk a legeredetibbeknek tartani, a melyek a cselekvés előre haladását fejezik ki. Az ige jelenti a még bizonytalan irányban

¹ A dolgozatunkban előforduló példák egy részét a készülőben levő Nyelvtörténeti Szótárból vettük az ott megállapodott rövidítésekkel együtt.

mozgó cselekvést, az igekötő meg éppen ezt az irányt határozza meg közelebbről. A *kimenni* igénél pl. a cselekvés, itt a menés kifelé való irányban halad, és az ige is az igekötő is tiszta, a szók eredeti jelentéséből világosan megérthető értéket fejeznek ki. Ezeket az igéket fogjuk a *ki* igekötős igék első csoportjába helyezni, s így az első csoportbeliek a cselekvésnek kifelé irányban való haladását fejezik ki.

Nagy számmal találni azonban olyan *ki* igekötős igéket, melyekből ez az eredeti irány jelentés egyáltalában nem tűnik ki. Vegyük pl. ezt az igét: *kijárni* bizonyos utat vagy iskolát. Míg az előbbinél a menés előrehaladását láttuk, addig ennél a példánál a járás nem haladó mozgás többé, hanem céljához jutott cselekvés. Az az illető, a *ki* végig járta útját vagy iskoláját, célhoz jutott. Bármennyire eltérőnek lássék is ez a jelentés az előbbi csoportból, nem nagy nehézségünkbe fog kerülni a két jelentésben nyilatkozó észjárást összekötni. Ezuttal csak annyit említek, hogy az előbbi csoport kifelé való iránya ezeknél folytatólagosnak van képzelve, hogy a megkezdett úton haladva bizonyos pontig, a végső határig eljusson az ige kifejezte cselekvés. Ezek az igék a célhoz jutást fejezik ki.

De még itt sem állapodhatunk meg a *ki*-vel összetett igék csoportosításában. Vannak olyan igék is, a melyekben az eredeti irányjelentésnek szintén semmi nyoma. Ha azt mondjuk pl. valakiről, hogy *kinő* vagy *kiöregedik* valamiből, akkor nemesak azt képzeljük róla hogy a nővés vagy öregedés határáig jutott, hanem még túl is ment rajta. Tehát az a haladó irány, mely az előbbi csoportnál célhoz jutott, ezeknél az igéknél túl is ment a határon. Ezek az igék célon túl haladást fejeznek ki.

E három nagy osztályba sorozhatók majdnem az összes *ki* igekötős igék. Azok az egyes esetek, melyek a felállítottuk csoportok egyikébe sem illenek, vagy idegen minták hatása alatt keletkeztek, vagy pedig egyenesen idegen termékek utánzatai, néha szolgál fordításai. Igyekeztünk lehetőleg kimeríteni az egyes csoportokon belől felállítható mellékosztályokat is, hogy kellő számú adattal megvilágíthassuk az egyes csoportok fejlesztésében nyilatkozó észjárást.

1. Kifelé haladást jelentő „ki”.

Nyelvünkben még elegendő számmal mutathatunk ki igéket, melyek már magukban is bizonyos irányjelentést tartalmaznak. Ezuttal csak rámutatunk arra a nem kis jelentőségű kérdésre, hogy ezek az irányigék vajjon mennyiben és milyen esetekben tartották szükségesnek az ige fogalom módosítását különösebb határozásokkal is elősegíteni.¹ Mert annyi bizonyos, hogy ép ilyen irányigék vehették fel legelőször az irányt még szorosabban meghatározó adverbiumokat. Ez igék közt pedig leggyakoribbak

¹ E kérdés, kapcsolatban az ugor nyelvek irányhatározóival és igekötőivel, egy másik értekezésünk tárgyát képezi.

éppen azok, melyek vagy mozgást, vagy mozgásra könnyen visszavezethető cselekvést fejeznek ki, a *ki* igekötővel összekötve meg a külsőségbe irányuló cselekvést tüntetik fel.

A *ki*-vel összekötött igék emez első csoportjánál magának az igekötőnek meg az igének is tiszta, a szók etymonjából önként kiérezhető jelentése van. Az előbbinek némileg önálló használata mellett azok a példák is bizonyíthatnak, melyekben a *ki* csak egy segédigével van összekötve pl. *ki van* az oldalom, rongyos a dolmányom Erd. Népd. I: 198; *kivan* a barát a csuklyából, Közm.; úgy *kileszünk* félig a zsirból, Ballagi: Péld.; továbbá az ilyenekben: *kilaknak* a gyermekei = másutt szolgál-nak, Vadr. 505; *kilakik* a pusztán, Ny. III. 30, v. ö. *oda ki* van stb. Vannak azonban esetek, a midőn, jóllehet a haladó irány világosan kiérezhető, nem annyira a mozgás, mint inkább a mozgáshoz könnyen hozzáfűződő mellékképzeletek lépnek előtérbe. Ezekről az alosztályozások-nál külön-külön emlékezünk meg.

a) A cselekvés kifelé haladását jelentő igék közül mindenekelőtt azok válnak ki, melyek tisztán mozgást jelentenek. Az ilyen igék mellett levő *ki*-re mondhatták Cz. F., hogy a *ki* tulajdonképpeni értelme annyi, mint bizonyos térnek, körnek, helynek belsejéből távolodva vagy távolítva. Efféle igék a következők: *kimenni* hinausgehen, *kihozni* herausbringen, *kiszállani* aussteigen, *kiszáladni* hinauslaufen. Ezeket így kell értelmez-nünk, hogy kifelé való irányban menni, hozni, szállani, szaladni. *Kiugrani* annyit jelent, hogy az ugrást kifelé való irányban tenni, vagyis kifelé ugrani; *kifutni*: a futást kifelé eszközölni. A *ki* ez eredeti jelen-tésének a német *aus*, *heraus*, *hinaus* és a latin *ex* felelnek meg. Ellen-tétes iránya a *be*, pl. lélek az ajtón se *ki*, se *be*. Ar.;¹ nem *kiment* belőle, *bennszorult* a pára, Ar. Ez utóbbi példában, és általában mikor a honnan kérdésre felelhetünk, még legtisztábban van megőrizve a *ki* eredeti irány jelentése, pl. ez tűz, ki en zambol *ki* langaz Guari C. 48; *kifogták* a délczegeből, Pázm. Nyk. XV. 373; földből *ki*ásom: exhumo MA.; bujj *ki* Duzzog a palástból, Vör. Csong.; csak *kifordul* kórme a fiu nya-kából, Ar.; *kifogy* minden erő a horgas inából, Ar. Ez az eredet hatá-rozó, ha nincs is kitéve, könnyen odagondolható bármely mozgást jelentő igéhez is, pl. hozzánk *ki*rugaszkodott a tengeri lovakon, Mik.; a sok rohonz *kiszette* a tojását, Ny. V: 225; *kidült* a fa mandolástúl, Népk. Gy. I: 248; egy reggel két tehenével *kündult* szántani, 470; részeg ember elől az isten is *kítér* (Közm.)

A valahonnan és a valahová eredő irány összekapcsolása ép úgy elma-radhatatlan sajátja a *ki*-nek, mint a *fel* mellett odaképzелhető a l s ág. Ép úgy, mint a *fel*-be menés előtt bizonyos lentséget gondolunk, a honnan

¹ Leggyakoribb rövidítéseink a következők: MA: Szcenci Molnár Albert Dictonariuma; PP: Párizpapai szótára; Kr: Kresznerics gyökszótára; Pázm: Pázmán nyelve l. Nyelvtudományi közlemények (NyK) XV. k.; Fal: Faludi Ferencz összes munkái (Toldi-féle kiadás); Mik.: Mikes Törökországi levelei; Ny. Magyar Nyelvőr; NépkGy: Magyar Népköltési Gyűjtemény szerk. Arany és Gyulai; Vadr: Kriza Vadrózsák; ErdNépd.: Erdélyi Népdalok és Mondák; Ar: Arany János; Pet: Petőfi; Lehr: Arany Toldija, magyarázta Lehr.

a felsőségre való irányulás történik, van a *ki* irányba jutást megelőzőleg is egy belség, a honnan a *ki*-felé indulás kezdetét veszi.

b). Nem mozgást magukban foglaló igék is jelenthetnek a *ki*-vel összekötve valamely kifelé haladó cselekvést. Ezeket úgy kell értenünk, hogy egy mozgást magában foglaló igefogalom kapcsolódik a nem mozgást kifejező igéhez, mely ez által mintegy átvitelessé válik. Hiszen voltaképpen sok olyan nyugvási igefogalmunk van, melyekhez a mozgást szükségképpen oda kell értenünk. Így pl. önként hozzá kapcsolódik az *adni* fogalomhoz az a mozgás, mely az egyik kézből a másikba való átadással jár. Ugyan ezt jelenti a *kiadni* is, csak hogy itt már a kézből kézbe adás kifelé történik. Már kissé homályosabb ugyancsak a *kiadni* igének következő átviteles használata: hogy az aranyosfejú szeg jobban *kiadja* magát, az koporsót feketével vonták be. Mon. Irók XI: 404. Itt már a külsőségbe jutásnak eredményeképpen képzelhető a jobban kitűnés, az inkább szembeötlés. A nem mozgás-féle cselekvésnek külsőségbe jutását fejezik ki még a következők: *kifénylik*: fénye által a többiből kiválik Cz. F.; *kitündöklöm*: effulgeo, exsplendo, eniteo, MA.; az ő isteni dűtsősége *kitsillagzott* GKat. Válts. I: 122; *kiragygog*, *kiviláglik* stb. Ezekben az ige kifejezte cselekvés a fénylés, ragyogás, tündöklés mozgásféle fogalomnak van képzelve, mely külsőségbe jut. Még ezekhez könnyen odaképzeltetjük azt a belséget, a honnan a kiragygogás, kifénylés stb. megtörténhetik. Hasonlók ehhez még a következők is: feleségeket czifrazak, vgy hogy elig *ismertetnek ki* az feo emberek feleségiktől, Vás: CanCat. 470; nagy meredt szemei szörnyen *kidagadnak*. Ar.; *kijelenik*: kinyilatkoztatja magát, Ny. III: 539; továbbá *kidülled*, *kimered*, *kiüt* vagy *kiválik* a többi közzül, v. ö. *kiváltságos*. Ezek közül némelyiknél, pl. *dülled*, *mered*, még világosabban mutatkozik a hozzájuk gondolható mozgási fogalom.

Az átviteles használatú *kiadni* igéhez hasonló használata van a *kiállani*-nak is. Szó szerinti jelentéssel annyit foglal magában, hogy külsőségbe menés és abban a külsőségben megállapodás történik, vagy pedig a fentebbi igékkel azonosan, hogy a többi mellette levőkből kitűnik. P. a középső új *kiáll*: digitus medius prominet Com: Jan. 50. Ebben a példában a *kiállani*-nak megfelelő „promineo“ még jobban megmagyarázza azt a térvizonyt, mely az állás külsőségbe jutásánál fogva támadt. Ebből a kifejezésből fejlődhetett a birokra *kiállás*, *kiszállás* is péld. *kiállok* én te veled akármiben Népk. Gy. I: 390. Ugyanígyenek még a következők: sok bajnok *kiment* már életre halálra Ar.; ha a rossz mellett *kitámad*-nál Fal.

Ugyancsak könnyen hozzá gondolhatjuk a mozgás fogalmát a hangot kifejező igékhez is. Maga a hang haladónak van képzelve, és mellette az ige kötő a hangnak külsőségbe jutását jelenti. P. az egész ecclesia *kiálkozta* Pázm: Alv. 275; *kiforr* száján az ártalmas szó Pázm. Nyk. XV: 375; a titkot ugyancsak *kicserdítik* vagy *kikottyantják* Magy. Nyelvészet VI k.; isten *kiszólitja* a világból Mik.; *kivakkant*: a titkot akaratlanul elárulja, kimondja Ny. XII: 187. Ilyenek továbbá: *kitrombitál*, *kikürtöl*, *kidobol* stb. Könnyen hozzá érthető a mozgás még a következőkhöz: *kireked* a mennyországból Pázm.; nem *férek ki* a kulcslyukon Népk. Gy. I:

449; *kijut* valahonnan; *kiszorul* p. a templomból; *kizárni* valakit valahonnan. Ezekben az ige kifejezte cselekvés rendszeren mozgással van egybe kötve, pl. *zárni*, vagy pedig lappang benné a mozgás fogalma p. *jutni*. A következő igék *látást*, *nézést* fejeznek ki, és hozzájuk az előbbiekéhez hasonló észjárással képzelhető oda a mozgási fogalom, mely a látást, nézést külsőségre hozza a *ki* segítségével. E példában: egyszer *kinézett* a kukoricza földre Pet., a nézéshez önkényt oda gondoljuk a mozgást kifejező menést. De már a következőkben: a büntetésből *kinéz* valami irgalmasság Fal. 219; szertelen vigaság *néz ki* mind a két szeméből u. o. 814; hadd *nézem ki* a szemedből Erd. Népd. I: 70, érezzük, habár magyarázni kevésbé tudjuk, hogy másnemű észjárás szülöttei. Ez igék árja példák hatása alatt is keletkezettek.¹

Gyanus szemmel kell továbbá néznünk azokat a fedést, takarást jelentő igéket is, melyek a *ki*-vel összekötve a külsőségre jutáson kívül még azt a mellék értelmet is magukban foglalják, hogy az összetett ige egészen ellenkezőt fejez ki azzal, a mit az egyszerű voltaképpen kifejez. A *fedni*, *takarani* igének pl. mennyire ellentétes jelentést ad a *ki*: *kifedni*, *kitakarani*. Az előbbi fedéssel, takarással ellát, az utóbbi meg a fedést és takarást megszünteti. De nem is annyira ez ellentétessé válás a sajátosság, hanem maga a pozitív eredményességet magában foglaló ige fogalom, mely kizárja a *ki* igekötőnek ily igék mellett alkalmazhatóságát. Mert bizonyára sok függött magának az igének jellemétől is, hogy milyen irányban haladó igekötőkkel szövetkezzen. Valamint a *fosztani* igéhez csak a *ki*, és nem az ellentétes irányú *be* illik, a *fedni* és *takarani* félékhez is azon módon nem a *ki*, hanem a *be* mutatkozik alkalmasnak. A régi nyelv még nem ismeri e használatot, különben nem használna pusztá töigéket olyan értelemben, a milyenben ma csak igekötőtől állhatnának meg.

c). A fentebbiektől pusztán abban különbözik egy másik alcsoportja a kifelé haladást jelentő igéknek, hogy az igekötős igék kettős cselekvést látszanak kifejezni. Ez úgy képzelhető, hogy az egyik cselekvést maga az ige foglalja magában, a másikat meg az igekötő, olyan formán, hogy az igéhez hozzá fűződő mozgási fogalom kísérőjévé válik a *ki* kifejezte iránynak. P. úgy aztán *kimarta* őt a többi érte Ar., az egyik cselekvés maga a marás, a másik meg ennek eredménye, a kijutás. Ilyenek még: *kiszéri* az engedelmet Mik., a szerzést valahonnan kihozza. A *megszerezni*-vel összehasonlítva az előbbinél inkább van képeletünkben az eredet, a honnan a szerzés jön, mint az utóbbinál. Néha még az ablatusi ragos szó is meg van jelölve p. örökségből *kitagadom*: exhaeredo MA.; a vezérségből *kiiktatták* Mik.; minden feslettségből *kimosdaták* Pázm. NyK. XV: 373; *kimosdik* valamiből: kitisztul, kibontakozik Ny. XI: 133. Könnyen hozzá érhető ez az eredethatározó a kö-

¹ Másnemű megint a következő példa: a király *kilátta*, mi szándéka légyen Ar. Az effélékkel a *ki* czelhoz jutó használatánál találkozunk. De már ennél: mind *kiláttam* a lába ikráját Philfl. 60. még kiérezhető az eredeti irányjelentés.

vetkezőkhöz: *kifeled*: feledés következtében valamit kihagy CzF.; *kifüstöl*: füstölés által valakit vagy valamit kiüz; hátha *ki* tudnám onnan *riasztani* NépkGy. I: 457; *kihörpentik* boraikat Pet.; *kitagadja* magát: tagadva vagy tagadással kimentí magát Lehr.; *kiközlét*: közből kihagy Vadr.; *kiszínleli* vagy *kiszínli*: kiürügyeli magát belőle Vadr.; *kiperzsel*: perzselve kiéget; *kikapál*: kapálás által kihoz; a fiú isten magát adá, hogy ő rajta *kiváltozzunk*: ut per eum redimamur Pázm.; *kiles* v. *kikémel*: lesve, kémelve valamit kitud; *kipuhatol*: tapogatózva kifürkész; *kisegíti* magát, soha se féltették Ar.; *kiteríttezik*: leterítve kifekszik — a napra Ny. II: 522; *kifacsar*: exprimo MA.; *kimér*: mértékkel valamit kioszt; *kimészárol*: mészárolva kimér Ny. III: 539. Ide tartoznak továbbá *kibérel*, *kiárendál*: bérlés, árendálás által valamit valahonnan kiszerez.

A *ki* igekötős igékhez igen gyakran a „messziség, távolság” képelete is hozzá csatlakozhatik. Ugyanaz a mellékképelet, mely az *eltenni*, *eldugni*, *elzárni*-féle *el*-es igéknél is megvan. Ezeknél az a meg nem látszó messziség szüli a mellékértelmet, mely az *el* igekötőhöz könnyen oda-képzeltető. Mert ha *el* vagyis előre való irányban látjuk a cselekvést haladni, könnyen kiegészíthetjük ezt a haladó irányt egész a nem látszó messziségig is. Ép így van a *ki*-nél. A *kifelé* haladó cselekvés szintén kiegészíthető egész odáig, a hol már szem elől tűnik, a hol a körülzárt tért elhagyja, mert p. *kitenni* valakit p. gyermeket, olyan *kifelé* tevést foglal magában, mely a többé meg nem találásig terjed. Hasonló ehhez a *kimaradni*, melyben az időre átvitt *kifelé* maradás végnélkülinek, vagy legalább is jó ideig tartónak van képelve. Csakhogy az az állandó különbség, mely az *el* és *ki* igekötők közt van, ezúttal is előtérbe lép. Mert míg az *el*-nél se vége, se határa annak az iránynak, melyben a cselekvés halad, addig a *kinél* oda gondoljuk a cselekvésnek azt a helyét is, a honnan a kiindulás történik.

d). Még néhány átviteles használatú igével kell a *kifelé* haladást jelentő igék csoportját kiegészíteni. Az átviteles használat inkább csak az igében van, maga az igekötő még megtartotta mellette eredeti jelentését. Néha ez utóbbi is halványodik az ige átvitele következtében, de az ablativusi irány, mely legjobb ismertetője a haladó iránynak, itt is segítségünkre jön. Ilyen átviteles használat a *kezd* igének a következőkben: oldalát *kikezdte* annak sarkantyúja Ar.; Jókát is *kikezdé* az asszonyi kormány Ar. Ezek mellett a *ki* valamely egészről egy résznek a kivevését, vagy megkezdését jelenti. „Kikezdeni szokta a darázs az érett körtét, az egér a szalonnát, a torkos gyerek a sajtot. Csakis egészet lehet hát kikezdeni, vagyis egészről egy részt kivenni.” Lehr. v. ő, *kirág* biz. testet. Ilyen továbbá a *kitud* igének ama használat, mely valahonnan kizárást, kirekesztést jelent, p. a sok officzerek *kitudván* házamból, szállást másutt kérek Gyöngy: Cup. 17; fészkéből *kitudtam* a kevély ellenséget Fal. 14; *ki* akarnak bennünket *tudni* Mik.; *kitom* a vagyonomból Ny. V: 542. Bármennyire lehetne is e példákban a *tud* helyébe más-más megfelelő kifejezéseket használni, azért ennek az igének a közönséges jelentésű *tud*-dal való fogalmi rokonságát, mint CzF-ék teszik, még sem lehetne elvitatni. Ha valamit v. valakit bizonyos helyről *kitu-*

dunk, tulajdonképpen azt tesszük, hogy az illetőnek bizonyos helyen levését, még pedig tudtunkkal ott levését megszüntetjük. Hasonló ehhez az *enni* igének következő használata is: Mitridates versent ett és *kiett* akár mely ehető embert Pázm. NyK. XV : 344 ; v. ö. azok őket mindekből kieszik Mik. 128.

2. Célhoz jutást jelentő „ki“.

Az előbbi csoport igéiben foglalt kifelé haladó, vagy is a célhoz mindinkább közeledő cselekvést csak bizonyos pontig tovább kell képzelnünk, hogy a haladásnak eredménye, a célhoz jutás is bekövetkezzék. Az eddigiek közt is találtunk egyes példákat, melyekben a haladó cselekvés már jó közel járt a céljához. Azonban a *ki* igekötős igék java része olyan, hogy bennük a haladó cselekvés elérte a határt, vagy is eljutott a bevégeződéséhez. Hogy példával is megvilágítsuk, vegyük elé ez igét: *kielégíteni*. Ebben a folyton haladó cselekvést az *elégíteni* fejezi ki oly formán, hogy addig elégitem, elégitem . . . míg a folytonos elégítésből, egy bizonyos ponthoz eljutáskor, ki nem fogytam. Elégítéssel eszközöltem, hogy a kívánt eredményhez eljussak. Nézzük még e másik igét: *kibírni*. Addig folytatom a bírást, a míg csak erőmből kitelik, vagy is birom a cselekvésnek hozzám mérhető teljességéig. E teljesség pedig egy elképzelhető végpont, melyhez a cselekvés, itt bírás, egy bizonyos utat végig haladva, eljutott.

E haladó cselekvés azonban nem egyformán tűnik ki a célhoz jutó igékből. Sőt néha egyáltalában nem is foglalja magában az igekötős ige a haladás fogalmát. Mert, hogy az előbbi példánál maradjunk, a *kielégíteni* igénél is, az elégítés előre haladása nem tűnik képzeletünkbe a bizonyos ponton elképzelt határnál, holott e momentum épp a ki alapjelentéséből folyik. Megsemmisítette, vagy legalább is elhalványította ezt egy másik, a célhoz jutást kifejező momentum. A *kielégít*, vagy a *kibír* igénél nem gondolunk többé az elégítés, bírás folytonos előhaladására, hanem csak is a célhoz jutó cselekvés lebeg előttünk. És ebben rejlik az átmenetel, mely a kifelé haladást kifejező igéket a célhoz jutást jelentőkkel összeköti. Az előbbieken tisztán megmarad a cselekvés előrehaladásának tudata, míg emezeknél egészen kijut emlékezetünkől, mert a hozzá értett célhoz jutás, a bevégezés vagy a befejezés háttérbe szorította. A *kefélni* ige p. mikor a *ki* hozzátételével (*kikefélni*) célhoz jutóvá lett, nem tünteti fel többé az igének haladást magában foglaló jelentését. Még inkább nem, hogy ha az ige a cselekvés befejezettségét mutatja, p. *kikefélte* a ruhát: bevégezte a ruha kefélését.

És ezzel áttérhetünk a magyar igekötők ama legfontosabb sajátosságának magyarázatára, melyet a „perfectio“ névvel szokás jelölni. Azokra az igekötős igékre alkalmazzák ezt az elnevezést, a melyek a cselekvés „befejezettségét, teljes bevégezését“ jelentik. A fentebb elősorolt igéknek mindnek meg volt e jelentése, valamint meg lesz mindazoknak is, melyek a cselekvés célhoz jutását fejezik ki. Csupán annak a megmagyarázásával tartozunk még, hogy milyen észjárással juthatott a *ki* a perfectionnak fent adott jelentéséhez.

Budenz a *meg*-ről írt értekezésében e különösnek látszó igekötői jelentést egy egyszerű mozgásra vonatkozó igén fejtette ki. Ebből az igéből indult ki: *megjárni* p. országot, világot, egy utat. Az a „megsőség“, melyet az igekötő kifejez, voltaképpen csak akkor származik, ha az ut már meg van téve, vagy is „hátmögött“ maradt. S így a perfectió *meg* azt a tért fejezi ki, mely az uton járónak háta megett marad, mert a ki *megjár* bizonyos utat, nem hátra, hanem előre jár, és így megette marad az út. *Megjárni* hát annyit jelent, hogy „járással eszközölni, hogy az út hátmegett legyen.“ Ugyanilyen módon magyarázták a *be*-t a takarást, fedést jelentő igék mellett. Mert ha *befedek* valamit, szintén csak utólagosan, a fedés megtörténtével származik a „belsőség“, vagy is „fedéssel eszközölöm, hogy *bent* legyen“.

Ezek után próbáljuk meg a *ki* perfectiójának is alkalmas magyarázatát adni. A fentebbi *ki*-vel összetett igékben a folytonosan haladónak képzelt cselekvés mind addig ment pályáján, míg végcéljáig nem jutott. A *kipótolni* igénél p. a pótolást egészen kezdetétől számítva, mind nagyobbnak meg nagyobbnak gondoljuk, a meddig csak célját el nem érte. Tehát a pótolásnak ez a kifelé irányulása fejezi ki a cselekvés növekedtét, mely bizonyos pontig képzelhető. Most már csak az a kérdés, hogy meddig tarthat ez a kifelé irányuló cselekvés. Az *el*-nél, mely ugyan ilyen módon fejlesztette ki perfectiv használatát, azt látni, hogy az előre irányulást tetszésünk szerint folytathatjuk. Az az eset természetesen nem jön számba, a mikor a célhoz jutó *el* mellett ki van a határt szabó tárgy téve. Ellenben tetszésünk szerint folytathatjuk p. az *elomlani* igéhez hozzá képzelhető határt, vagyis — a használhatatlanságig való eljutást. „Romlik, romlik — mindinkább közeledik a használhatatlansághoz“. A határ azonban nincs megjelölve. De már a *ki* perfectiv jelentésében nincs meg ez a se vége se hossza irány. Sokkal határozottabb a cselekvés célja is, a meddig a haladó irány tart, sőt határozottabb maga az a hely is, a honnan a kifelé irányulás történik. Ennek bebizonyítására akár azt a példát választhatjuk, melyen Budenz a *meg* perfectióját mutatta ki. Az utat *megjárni* mellett mondjuk még: *kijárni* valamit p. iskolát. Ugyanaz a „megsőség“, mely a *megjárni* eseténél a járás megtörténte után származott, emennél „külsőség“-gé lesz. Az előbbinél az út maradt megettem, emennél *meg* az iskola lesz kívülöttem. Az eredmény voltaképpen mindkettőnél egy. A *meg*-nél csakugy megettem marad a járás, mint a *ki*-nél, csak hogy az előbbinél a tér szélességében avagy hosszában, az utóbbinál *meg* valamely körülzárt térben történt a járás. Innen van, hogy a *ki* irányának kezdete is, véghatára is sokkal határozottabb mint a *meg*-é, vagy akár az *el*-é. — Lássunk egy másik példát. A *meginni* ige ebben, hogy „bort *megissza* magyar ember“, annyit jelent, hogy a bor, mint az ivás tárgya, az ivás által hát megé tétetik, de már ebben, hogy: *ki issza* p. a bort, sokkal elevenebben van képzeletünkben az a tér és határ, a honnan és a hova az ivás történik. Az a körülzárt tér, a honnan az ital ugyszólván eredt, nem más mint az 'oda képzelt vagy *meg* is nevezett edény, a honnan a bort kiisszák. Így p. *kifogy* minden erő a horgas inából. Ar., akár a kifelé haladást jelentő igék közzé is sorozható, annyira eleven benne a fogyás kifelé haladása. Továbbá: nem

értettém ki belőle (Nép), a megértés, mely más [külömben] czélhozjutást fejez ki, valahonnan kifelé eredőnek van képzelve; *kisegíti* magát, soha se féltések Ar., e példához könnyen oda gondolhatni azt a tárgyat, a miből a segítség által való kijutás történhetik; *kifogyni* a pénzből: a fogyás, mely itt a haladó irány kifejezése, a pénzből történik kifelé; *kiverejtékezem*: exsúdo, ich schwitze heraus PP: a verejték kimegy belőlem. Ilyen a *kiéhezni* valamiből p. „ott van a kis ajtó, de hej megvetkezett, belőle a szu is régen kiéhezett“.

De a legtöbb *ki*-vel összetett ige mellől hiányzik az eredet határozás ilyenforma megjelölése. Jó részükhöz még, ha a határt jelző tárgyeset nincs is kitéve, könnyen oda gondolhatjuk az irány eredetét jelző szócskát. Különösen azok az igék tartoznak ez eset alá, a melyek tiszta mozgást fejeznek ki. Csakhogy az igebeli cselekvés mindaddig halad, a míg csak célhoz nem jut. P. oda *rug ki* a Szamosra Pet., az eredet jelző szó, a honnan a rugás kifelé történt, még oda képzelhető. Ide csatolhatók a következők, habár nincs kizárva az az eshetőség, hogy vajjon idegen hatás alatt nem keletkeztek-e: minden válasz erre *megy ki* nálam Csokonai; gerlicze madárka mind azt sírdogálja, hogy szerelmünk nem *megyen ki* jóra Erd: Népd. II: 333; oda *megy ki* a dolog = arra végződik. Továbbá: *kigyűvők* egy hétön négy forinttá. Evvé a nadrággá *kigyűvők* kukoricza-vetésig Ny. II: 86; az én buzám egy vékára sem *jön ki* (Nép). Ezekben már az eredet nincs ugyan megjelölve, de a cselekvés kifelé hatása eléggé kiérezhető.

A következőkben a kifelé való hatás is lappangásba jutott már a mozgást kifejező igék mellett. E változást különösen az idézte elé, hogy az igék megannyian áthatók, vagyis mind bizonyos tárgyra vonatkoznak, p. kerekszám lett, *kijárta* szárig Ar.; font *kijárja* bőven Ar.; az én lábam úgy *kijárja*, mint a Fodor kabolája Vadr. = a járás mindaddig történik, a míg végére nem jutott céljának, azaz végig járta. Továbbá: ha most is így *viszi ki* a tél, mi lesz belőlünk; az a kérdés, *kifutja*-e; reggelig *kihúztuk* étlen szomjan Ny. III: 213, 214; nem tom, hogy *visszük ki* dülőre Lehr 235, v. ő. *kivitel* (ausführung); reggelig *kihúztuk* étlen szomjan; nem hiszem, hogy az idő így sokáig *kitartsa* Ny. III: 213. Mindezekben azt fejezik ki az igék, hogy a cselekvés végig tart, Átható voltuk önként következik a perfectióból, mert a tárgy kitétele által, világosabban meg van jelölve az a tér, a meddig az ige kifejezte cselekvés haladhat p. *kiveré* a nótát a vitézek lába Ar., vagy: *kijárta* a sorját; *kijárta* az útját Ny. II: 112, a verésnek és járásnak a határa meg is van nevezve a nótával és úttal. Láttuk ugyan, hogy a *ki*-nél ez a határ ott van, a hol a körülzárt térből kijut a cselekvés, de nagyon könnyen elképzelhető, hogy az eredet megjelölésének hova-tovább elmaradásával mindinkább szükségessé vált az oda képzelhető tárgy kitétele is. Már pedig az a körülmény, hogy meg van jelölve a kifelé ható cselekvés tárgya, feleslegessé tette az irány kifejezését, a honnan a cselekvés kiindult. Tekintetbe vehetjük még azt is, hogy a többi igekötők hasonló perfectiós használata szintén hatással lehetett a különböző igekötős igék jelentéseinek azonosítására, a melyek pedig más-más észjáráson alapultak. Sokat bizonyít e mellett még az is, hogy perfectiós *meg*-gel

összetett igéket a későbbi nyelvhasználat *ki*-vel cserélt fel. Régebben *megnyilatkoztatni* járta a mai *kinyilatkoztatni* értelmében; *megmutatni* volt használatos ott, a hol ma azt mondjuk: *kimutatni*; régebben úgy beszéltek: *megmagyarázza magát*, ma már *kimagyarázza magát*; régebben *megjátszodtatnak*, ma meg *kijátszanak* valakit. Továbbá: *meymaroklik*: *megficzamodik*, *megmarjúl*, p. a kar a vállban megmaroklott Nyk. II: 378, ma sokkal használatosabbak: *kificzamodni*, *kimarjúl*. Egyéb igekötők is jutottak ily módon a perfectio jelentéséhez a *meg* rovására p. „Nem *bebizonyította*, hanem *megbizonyította*“ (Grammatikai megjavítás) Lehr. 167. Az *el* és *meg* igekötő hasonló összetalálkozásaira l. Nyk. III: 87.

Ez eredeti jelentéstől való eltérés a legtöbb igében annyira haladt, hogy értékük majdnem azonossá is vált a *meg* perfectioja értékével. A *meg*-ben legkiválóbb a bevégeztség, teljes befejezés fogalma. Ilyen p. *meg van*, vagyis *el van végezve*, *be van fejezve*. Ugyan ilyen használata megvan a *ki* igekötőnek is p. *kivan*: jól mulat, vígan van. „Ej de *kileszünk* a lakodalmadkor! *Kivótunk!*“ Ny. V: 182; akkor igen *kivótam* (leányok mondják. ha a fiatal emberek, például a mulatságon, kitüntették) Ny. VI: 227. Mindezekben a *ki* azt jelenti, hogy *meg van*, egészen *ki van*. A *le*-nek ugyan ilyen használatát már említettük p. *ezterafürész*, *le van az egész* Ny. XI: 10. Ugyan ez a tiszta bevégeztség jellemzi még a következőket: tudom istenem, hogy *kitudnám*, mért jár haza szegény ténsuram Népk. Gy. I: 448; *kidolgozni* valakit: egy csepp becsületet se hagyni rajta Brassai: *kitűr*: végig tűr; *kivár*: valamit végig vár; *kivisz*: valamit véghez visz; Miklós a csehet *kiszabta* Ar. = levágta; kicsibe, hogy Irhát *ki* nem *készítették* Ar.; *kihúzni* valamit: addig folytatni, míg végét nem éri p. egész éjet tánczolvá *kihúzni*. Ebben a kifejezésben is „*kivilágos virrattig*“ a külső határ van megnevezve, egészen a világos virrattig *ki*; továbbá: *kivilágra* olyan: éppen olyan Vadr. 505.

Észrevehettük már az eddigi példákból is, hogy némelyike az ige perfectiójából folyó jelentésén kívül, még más jelentést is tartalmaz. E mellékjelentések mind a perfectiók igék célhoz jutó jelentéséből fejlődnek ugyan, de érdekes lesz egyenként is látni, hogyan keletkeztek.

a). A célhoz jutó igék egyik csoportjához, perfectiv jelentésén kívül még az a mellékértelem is hozzácsatlakozhatik, hogy a cselekvés, célhozjutása alkalmával megszüntet fejez ki. E megszüntető értelem magának a perfectionnak természetes következménye. Mert ha p. a *kigyászol* ige jelentéséből indulunk ki, melynek perfectiv jelentése a gyászolás befejezésében, bevégezésében van, könnyen hozzáérthetjük a gyászolás megszüntét is. Éppen az által, hogy a gyászolás *be van végezve*, *meg is szűnik*. Másik példa: *kiszógálom* a három esztendő Ny. III: 144. Mihelyt a szolgálás tartóssága eljutott az idővel jelzett véghatárhoz, azonnal vége is szakadt. Addig folytatam a szolgálást, míg az időm *ki* nem telik. Ugyan ezt fejezi *ki* ez a *kitelik* is, melyben a telés állapota mindaddig folyik, a míg csak bevégezése következtében a továbbtelés *meg* nem szűnik. Ilyen p. *kiábrándítani* valakit, annak az állapotnak, melyet az ábrándítás kifejez, végét szakasztani, mintegy kivenni valakit ábrándjaiból. Hasonló ehhez: *kibolondít* az eszemből Ny. II: 235, a bolondítás

állapotát megszüntetni, kivenni az eszéből: kinövék, megállapodom nővéstől MA., a nővés állapota, a czél elérésével, megszűnik; a högyön *kü beszégesseék* magunkat Ny. II: 179, a beszélgetést, miután a kellő határig eljutottak, abba hagyni. Ilyenek még: *kiég* p. gyertya: addig ég, a míg az égő tárgy el nem fogy. Az a különbség, mely a *kiég*, *megég* és *elég* igék közt van, ez igekötők eredeti irány jelentéséből magyarázható. A *kiég*-nél valamely körülzárt térből indulván ki az égés, szűkebb határra szorul képzeletünkben a végbe menő cselekvés; úgy képzeljük, hogy az égés valahonnan mint eredetből kifelé történik. Ezzel szemben az *el* és *meg*-nél történő égés, mely szélességben folyónak van képzelve, sokkal nagyobb területen és szabadabban halad. Az *el*-lel összekötve az égés irányát folytathatjuk tovább, a *meg*-nél meg a bevégzés jelentése szembeötlőbb. Ily megszüntetést jelentő igék még a következők: volt egyszer egy *kiszógát* katona Ny. VI: 520; *kitöltötte* az idejét, esztendejét, szolgálatát: az ige kifejezte cselekvés által kijutott idejéből, esztendejéből, szolgálatából. Továbbá: *kíarat*: emetít; rendét learatta Kr. v. ő. *bearatom*: demetö, colligo Ny. III: 124. E példákban, mint látható, mindenütt kitűnik a *ki* tiszta perfectiója, még elgondolható az eredet, a honnan a cselekvés kiirányulása megtörtént.

Az eddig előkerült célhozjutó igéknél is tapasztalhattuk már, hogy a tárgyszó, a melyre a cselekvés irányul, a legtöbbször meg van mellettük nevezve. A *meg* igekötő tárgyalásánál okát adta Budenz e jelenségnek. Ha ugyanis a tárgyat kitesszük, önként elképzeljük a cselekvésnek végét és határát, mely közt megmarad. Ha már a *meg*-es ige is határ és végpontot kíván perfectiót okozó jelentésének, mennyivel inkább kívánhatja ezt a *ki*, melynek már eredeti jelentésében is megvan az egyik határ nevezve. Innen van, hogy számos *ki*-vel összetett ige, mikor már kifejelett bennük a perfectio, csakis tárgyszóval használatosak. Legjobban feltűntetik e jelenséget azok a megszűnést jelentő igék, melyek többnyire a visszaható névmást veszik maguk mellé. Ilyenek a következők: *kípiheni magát*: a pihenés mindaddig folyik, míg a czél teljes elérésével meg nem szűnik; *kíalussza magát*: a kellő határig elképzelhető alvás megtörténik; továbbá: *kísríja magát*, *kimulatja magát*; *kínyugossza magát*; *kíríja* a szemét: *flendo amittit oculum* Kr.; hadd *sírjam ki* magamat igazán Népk. Gy. I: 267; meg vagyok én halva, csak még nem vagyok *kiheverve* 449; *kiheverem* én e bajt Ny. V: 499. Ezek mind azt fejezik ki, hogy az ige kifejezte cselekvés magán a subjectumon egész a vég-czélig haladt. Számba jöhet azonban eme szerkezetek némelyikénél is az árja minta, melyek példájára egy-egy keletkezhetett.

Megszüntető jelentést tartalmaznak még a következők: *kítanítottatla* minden tudományokra Népk. Gy. I: 361; könnyen lehet ez alatt *kítanulni* Kolozsvárnak állapotját is Ny. IX: 208, továbbá *kínevel*, *kímível*. Ilyenek még: *kítejleszt* = valami tervet végrehajt Ny. II: 235, a terv végrehajtásával a teljesítés megszűnik; *kívár*: valamit egész végéig vár p. a kukoricza *kívárta* az esőt, nem fonnyadt el; *kívív* p. ha más *víná ki* a magyar becsületét Ar.; *kiölthatná* rajta bosszúállásának szomszúságát SzD. 336; *kípipázni* a dohányt: pipázás által a dohányt valahonnan kiszívni. Az *elpipáz* nem fejezi ki oly határozottan, hogy a dohány a pi-

pából kiszívás által szűnt meg. Hasonlóan: *kirabol*, *kifosztogat* olyan fajta rablást vagy fosztogatást jelent, mely valamely körülzárt, vagy annak képzelhető térből történhetik p. házukat feltörte és *kifosztogatta*. Ar. Az *elrabol* inkább azt fejezi ki, hogy rablás által valamit előre való irányban elvisz, a nélkül hogy odagondolnók a helyet is, mint a *ki*-nél, hogy a rablás honnan történt. A *kioltani* szintén ezt a viszonyt fejezi ki: addig oltani, a míg csak az égés meg nem szűnik, csak hogy az a hely, a hol a tűz kialvása történik, körülzárt területben van. Éppen az különbözteti is meg az *elolt*-tól, melynél az oltás iránya előttünk folyik.

A megszüntető jelentésű igéknek van még egy kis csoportja, melyekben az igei alapszók rendesen valamivel ellátást fejeznek ki. Emez igéknél voltaképpen az igekötő ellentétes jelentésűvé változtatja magát az igét, a mennyiben éppen ellenkezője történik annak, a mit az egyszerű ige kifejez. Már fentebb említettük a *takar* igét, melynek jelentése valamit takaróval ellátni, takaróval befedni, míg a *kitakar* éppen megfordítva azt jelenti, hogy a takarót leveszik, és ez által a takarás állapota megszűnik. De a tulajdonképi *valamivel ellátást* jelentő igéknél nem ellenkezik annyira a töige jelentése az igekötőével. Mert hiszen ez a töige nem más mint egy ellátást jelentő képzővel felruházott névszó. A *béko* szóból p. a *-z* képzővel lesz *békóz*, s ez békóval ellátást jelent. Már most ha a *ki* igekötővel látjuk el az ilyen igét, eredetileg annyit jelenthetett, hogy a békózott állapotból kivesszük, vagy isa békózás állapotát a megszüntetjük. Itt tehát csak látszólagos az ellentétes jelentésűre változtatás. Ezekkel szemben a *kifed*-félék, melyekben a töige nem is foglalja magában a valamivel ellátás fogalmát, már eredeti etymologikus jelentésüknél fogva nem egyezhetnek az ellenkező jelentésű *ki*-vel, p. arzádat *kifedi*, szivedet *bezárja* Ny. IX: 208. Ez utóbbiak jelentéséhez inkább a *be* illik, mely a fedést, zárást jelentő igéknek csak irányát határozza meg közelebbről, jelentését pedig nem módosítja. *Befed* ugyanis tartalomlag nem fejez ki mást mint a *fed*, mind a kettő pozitív eredményt foglal magában, csak hogy az előbbi a *fed* irányát még határozza is. A *fel* igekötőnél szintén találkoztunk ugyanezzel a jelentéssel, és az a viszony, mely a *ki* és *be* közt van, megtalálható a *fel* és *le* igekötők közt is. A *fel* és *be* a fedést, zárást jelentő igék mellett csak szorosabb határozói az igének, míg a *le* és *ki* negatív eredményűvé teszi az ige kifejezte cselekvést. Ez utóbbi igekötőkkel inkább az olyan igék egyeznek, melyek a fedés és záras félékkel éppen ellentétes értelműek. A *hámlik* mellé p. inkább a *le* illik, az igének ama jelentésénél fogva, hogy a hámlás a testről lefelé történik. Ép ilyen módon járult a *fejt* igehez a *ki* igekötő, jóllehet ennél a példánál a perfectíós igekötő a megszüntető értelmet fejtette ki. *Kifejt* ugyanis azt jelenti, hogy fejtés által a varrás állapotát megszüntetni. Hasonló ehhez a *kibont*, melynek a szó eredeti értelménél fogva szintén csak a *ki* lehetett a határozója; továbbá *kihánt*: növényt vagy gyümölcsöt béleikből kifejt CzF.; *kingyilt* a szeme, közm.; hogy *kingyilt* a szíve. Ezek az igék, a mint látható, a legtöbbször nem is tűrik meg maguk mellett az ellentétes jelentésű *be*-t. P. nem mondhatjuk *behánt*, *bebont*, *befejt* stb. De már a valódi ellátást jelentő igék, a melyekben t. i. maga a képző foglalja magában e jelentést, ebben is

eltérnek a fentebbiektől. Ilyen igék a következők: *kibelez*: kívájni valamiből a bélt MNy. VI. k.; *kibogoz*: a bogozás állapotát megszüntetni; *kipólyáz*: pólyából kibont, a pólyabeli állapotot megszünteti; oda ment itatni, hogy *kizabolazza* Ar.; *kijármol*: a járomba fogott lovat szabadon ereszt, tehát a járomban létezt megszünteti; *kiakaszodik* vagy *kiakasztalódik*: akasztott voltából kifejtőzik Ny. II: 522; lelke volt talán a láncz közöttük, a ki *kikapcsolódott* Ar. Továbbá: *kigombol*: vestem laxare PP.; *kigönggyöl*, *kifűz* stb. Ezeket akár a *ki* ellentétes párjával a *be*-vel is összeköthetjük p. *begombol*, *bekapcsol*, *begönggyöl*, *bepólyáz*, *bejármol*, mert az alapjelentéssel nem ellenkezik a cselekvésnek akár a megkezdése, akár a megszüntetése. *Bekapcsol* azt jelenti, hogy a kapcsolást megteesszük, *kikapcsol* meg hogy a kapcsolást megszüntetjük; *bepólyáz*, hogy a pólyázás által belsőség, *kipólyáz* meg hogy külsőség származik.

b). A célhoz jutó igék egy másik csoportjának megint az a mellék jelentése van, hogy eredményességet fejez ki. Különösen kitűnik e mellék értelem a valamivé levést vagy válást kifejező igéknél. Mert minél közelebb jut a cselekvés a befejezéséhez, annál inkább nő az intentiója is, a cselekvés célhoz jutásánál pedig a legmagasabb fokot éri el. Pl. *kihíresedni*, *inlaresco*, *ich werde berühmt* PP.; és *ki hírhede* ő híre mend Syriában Münch C. 20. A *híresedni* pusztán a híressé válást fejezi ki, mely a maga intentiójában mindaddig halad, míg csak a legmagasabb fokot el nem éri. Az *elhíresedni* inkább a messze terjedő térben való híresedést fejezi ki. Ugyan ezzel a jelentéssel van dolgunk a *kielégít* igénél is. Ilyenek továbbá: *kinyalta*, *kicsipte* magát, a hol a cselekvés tárgya maga a subjectum; egyik *kipótolja*, másik eltakarja Népik. Gy. III: 53; *kiteljesít*: pótolja a hiányt.

Az igéknek ez eredményes jelentése némileg rokon az előbbi csoportéval. A különbség mindössze az, hogy míg az előbbi csoportban a cselekvés, célhoz jutása alkalmával meg is szűnik, addig ezek az igék azt fejezik ki, hogy minél inkább közelednek céljuk felé, annál inkább nőnek terjedelmükben. *Kivirágzik* pl. azt jelenti, hogy a virágzás állapota mindig jobban meg jobban halad, míg teljesen eléri az eredményt. Hasonlóan a *kialszik* igében az alvás állapota egyre tart, míg teljessé nem válik. Voltaképpen az első csoportbeliekben is meg van ez az intentio, csak hogy bennük a célhoz jutás alkalmával éppen ellenkezője következik be, a mit az ige kifejez. Ez az ellentétes állapot meg van a második csoportbeliekben is. Mert a cselekvés, mielőtt még célja felé indult volna, emezeknél is ellentétben van azzal, a mi a célhoz jutásnál bekövetkezett. Tehát az előbbi csoportnál, meg ennél is mindig egy új állapot áll be, mely a régivel merőben ellentétes, és nem is annyira az igekötő, mint a mellettük levő ige adja meg e két csoport szavainak, az egymástól eltérőnek látszó jelentés árnyalatot. Lássunk példákat. *Kibimbózik*: a bimbók fejlődése, kinövése fokozatosan történik, míg csak mind ki nem ütött a tőn. Hasonlóan: *kivirágzott* a diófa Ny. V: 142, vagy *kirüggyezett*, vagy is a rügyek kitetszettek. Továbbá: *kizöldell*: eviresco MA. p. *kizöldült* mán az alvégi erdő Ny. II: 480; a fű elsül, a mint *kihajta* Tompa; az szőlő tövek *kiütnek* MA: Tan. 186; az félig

rothatt mag ismét *kiüt*, *kicsirázik* MA: Scult. 240. Ez utóbbiakban a hajtás, csirázás hova tovább fejlődik, a míg csak az eredmény be nem következik. E példák, minthogy a mozgás megannyijához hozzá érhető, úgy is magyarázhatók, hogy a virágzás, csirázás, hajtás stb. kifelé való irányban történik, pl. *kifiatallom*: egermino, ich sprosse hervor PP = a fiatallás kifelé (hervor) történik. Homályosabb az irányjelentés a következőkben: *kifest* pl. a kutasi csárda *ki* van *festve* Népk. Gy. II: 236; *kifehérít*: addig fehériti, a meddig egész fehérré nem válik; *kipirosít*: egészen pirossá festi magát. Ilyenek még; *kifényesít*, *kimeszel*, *kitakarít*, *kitisztogat* stb. Ez igék leggyakran úgy használatosak, hogy a cselekvés befejezettségét tüntetik fel. Nem annyira használatosak, hogy a *kicsinosítja*, mint a *kicsinosította magát*, inkább mondják *kifényesített*, mint *kifényesít* valamit. De meg a folyó cselekvés használata nem is illik a cselekvés bevezetését kifejező igékhez, mert vagy *meszelik* pl. a házat, vagy *kimeszelték*, vagy *virágzik* a fa, vagy már *kivirágzott*.

Az az ellentétes állapot, melyet a cselekvés még a célja felé indulás előtt kifejez, még jobban kitűnik a valamivé levést vagy válást jelentő igéknél. Mert ezekben az igei alapszó, mely pusztán valamivé levést, válást, vagy tevést fejez ki, eredetileg szintén új, és az előtt meg nem levő állapotot tartalmaz. *Egyenesíteni* pl. csak olyas valamit lehet, a mi az előtt más formájú pl. görbe volt. De már maga az *egyenésít* haladó cselekvést foglal magában, mely a *kiegyenesít* igével célját érte. Ez a cél pedig nem más, mint addig egyenesíteni, a meddig a cselekvés eredményessége, a teljes egyenesség be nem következik. Hasonlóan: *kigörbít*, *kigörbül*. Maga az a tárgy, melyre a cselekvés irányul kezdetben egyenes volt, és ebből az állapotából terelem ellenkezőbe, a görbébe. Ilyenek még: *kigyalul*: egy olyan tárgyat, a mely azelőtt nem volt síma, egészen egyenlő felületűvé gyalulok; *kipuhít*: valamely testet puhára kikészít CzF.; *kireped*: az előtt ép volt, és most olyanformán vált repedté, hogy mintegy bizonyos határozott helyből indult ki a repedés. S ebben is különbözik az *elreped*-től, melyben sokkal messzebb irányban haladván a repedés, azt a mellék képzelet is kelti bennünk, hogy a repedés teljesen megtörtént, azaz ketté repedt. A *kireped*-nél ez a mellékképzelet nincs meg; v. ö. *kihasadozott* a csehnek minden ujja Ar., nem pedig *elhasadozott*; kiálthatsz akkár addig, míg a bárzsingod *ki* nem szakad Népk. Gy. II: 385, nem mondhatnám, hogy *elszakad*. Némileg eltérők az előbbiektől a következők: *kiábrázolom*: effigio, effingo MA.; az ennen zemelyeenek hasonlatussagara *abrazaa ki* az embery termeezetőt Érdy C. 595; istennek kepet *ki* ne írjuk Fél: Tan. 551. Továbbá: *kialakít*, *kimintáz*, *kimetsz* stb. Ezek mind valamit tevést fejeznek ki.

Ide vonható a *kigyógyul* ige is, mely mellett mondjuk, hogy *begyógyul*, *felgyógyul*, *meggyógyul*. Ez utóbbinak a perfectiója a legvilágosabban érthető, mert pusztán azt fejezi ki, hogy a gyógyulás teljesen bevégeződött, befejeződött. A többiekben az igekötő kifejezte irányjelentés többé kevésbé előtérbe lép. A *kigyógyul*-nak pl. perfectióján kívül az a mellék jelentése van, hogy inkább egy bizonyos betegségből kifelé irányuló gyógyulást jelent. A *felgyógyul*-hoz ismét az az árnyalat

fűződik, hogy a gyógyulás eredményeképpen felkelhet betegségéből vagy ágyából. Ezekben a synonymikus összetételekben többnyire csak az igekötők eredeti jelentéséhez fűződő árnyalat jut kifejezésre, a nélkül, hogy a perfectio valamely különösebb sajátosságából kellene magyarázatot keresnünk. Igaz ugyan, hogy néha pusztán egymásnak analogikus hatása alatt is keletkezhettek e kifejezések, de nagyobbára még is megkülönböztet bennük nyelv-érzékünk némi finom eltérést. Legnagyobb mértékben a *ki*, *el* és *meg* közt fejlődtek ily synonymák, mert ezek az igekötők vesztették el leginkább eredeti etymologikus jelentésüket. A *ki* és *el* összetalálkozására v. ö. *kiterül* és *elterül*, *kiterjeszt* és *elterjeszt*, *kigőzölög* és *elgőzölög*; *kitalál* és *eltalál*, *kiolt* és *elolt*, *kiönt* és *elönt*, *kipírul* és *elpirul*, *kivírul* és *elvirul*. Az *el*-eseknél a cselekvés folyását magunk előtt látjuk mindaddig, míg végére nem jut, míg a *ki* igekötőknél ez az irány inkább megettünk marad, és oda képzeljük az eredetet is, a honnan *ki* jut a cselekvés. Mind a három igekötő is gyakran találkozik össze egymással pl. *kiszárad*, *elszárad* és *megszárad*; *kiasz*, *elasz* és *megasz*; *kivagdal*, *elvagdal* és *megvagdal*; *kiöl*, *elöl* és *megöl*; *kisül*, *elsül* és *megsül*; *kifő*, *elfő* és *megfő*; *kiapad*, *elapad* és *megapad* stb. A *meg*-es igéknél már nem látjuk magunk előtt a cselekvés folyását, mint az *el*-nél, mert a meghaladt út hát megett van.

Ide vonhatók még azok az igék is, melyekben a *ki*, mielőtt még célt érne vagyis eredményhez jutna, a cselekvés tárgyán keresztül is hatol pl. oldalát a kérdés majd hogy *ki* nem *furta* Ar., úgy *furta* hogy oldalán át jutott külsőségbe; továbbá: *kilyukaszt*, *kiszúr* stb. Ezek helyett úgy is mondhatnánk: *átfür*, *átlyukaszt*, *átszúr*.

Ép úgy mint az előbbieknél, emezeknél is találkozunk valamivel ellátást kifejező igékkel. Csakhogy míg amazoknál a célhozjutás alkalmával megszűnik a cselekvés, addig ezeknél az igéknél addig folytatjuk a valamivel ellátást, míg a teljes eredményt el nem érjük. P. *kiárkol* azt jelenti, hogy valamit árokkal körülveszünk, árokkal ellátunk; *kikáváz*: kávéval körül keríteni valamit, p. kutat; *kiszeglel*: szegletekre oszt Ny. III: 539; *kimelyékezt*: melyékét kitölt MNy. VI. k.; *kivölgyel*: völgy alakban kivág CzF.; mindjárt *kicserzem* a bőrdet Népk. Gy. II: 385. *kidongáz*: az edény oldalát dongával ellátni. Ezeknél az igéknél a valamivel ellátandó tárgy magában is foglalja a haladás határát, a meddig az ellátás történhetik. Ez a határ nem más, mint a tárgy kerülete, melyet addig kell ellátni az ige kifejezte tárggyal, a meddig körül nem vesszük véle. Egyéb igéknél ez ellátás felületet jelentő szókon történik ugyan, de ezeknél könnyen hozzáérhető az illető tárgy vége. P. *kifoldoz*: addig tenni vagy rakni valamire foltokat, a míg csak végig nem lesz foldozva; *kikövez*: kövekkel *kipadlóz*, kirak; drága követ volt *kipitykézt* Ar. Ilyenek még; *kipontozni*: pontokkal végig rakni valamit; *kiszegeztek* egy hordót: kiverték szeggel Ny. IV: 37; *kisujtásoz*: sujtásokkal kirak; *kiczifráz*: cifraságokkal ellát; egyszer az ő nevét is *kikerétázta* a halál Népk. Ny. I: 437. Továbbá: *kibélel*: bélel ellát Ny. X: 204. A *fel* igekötőnél szintén találkoztunk ugyan ilyen ellátást jelentő igékkel p. *felkoszorúz*, *felnyergel* s ott úgy magyaráztuk ez igéket, hogy az illető tárgyat, a mit az ige kifejez (koszorú, nyereg) valamire feltesszük, l.

Ny. IX: 538. Mint látjuk, a *fel*-nél tisztábban tűnik ki a helyirány jelentés, mint a *ki*-nél, mert itt az ige kifejezte tárggyal addig töltünk be, vagy látunk el valamit, a míg csak a helyből ki nem fogyunk p. *kihányták* zsinórral a ruhát; virággal van *kihányva* a szürje Ny. VI: 227; *kiverte* szépen koporsó szegekkel Ar.; *kiverte* képét a ragya, a szeplő: szeplővel volt arca elborítva.

c). Egy másik csoportja a czélhoz jutó igéknek megint azt fejezi ki, hogy bennük a cselekvés megkezdődik. *beáll*. A cselekvés beállására való vonatkozást úgy kell értenünk, hogy a végczélhoz eljutás után annyira előtérbe lép a bekövetkezett eredmény, hogy kivüle más momentum nem is jut emlékezetünkbe. Így p. *kimelegszik* annyi mint bizonyos ideig tartó melegedés után, melyre azonban a végczélhoz jutáskor rá se gondolunk, beáll az eredmény, a kimelegedés. Akkor vesszük csak észre a melegedést, a mikor kitör rajtunk. *Kihül* p. az étel: a folytonosan előrehaladó hűlés nem tűnik úgy elő benne, mint p. az *elhül*-nél; emennél a hűlés tartós cselekvést fejez ki, amannál meg váratlanul áll be a kihűlés. Hasonlóan: *kisült* már a kalácsom Ny. VI: 278, sokkal inkább gondolunk a beállott sülésre, mint akár *megsül*, akár *elsül*-nél. Ilyenek még: *kiszárad*, *kiszáraszt*: exsicc MA.; *kiaszok*: exareo, exaresco u. o.; *kihervadok*: elanguesco PP.; *kiapad* u. o., mindezekben a száradás, aszás, hervadás csak akkor tűnik elénk, mikor egészen czéljukat érték és innen a cselekvés beállását keltő momentum is. *Kipirul*-nál p. szintén a pirulásnak váratlan beállása a végczél, mert az ideig tartó pirulás, mely a véghatárhoz jutást megelőzte, egész háttérbe szorul. Továbbá: *kihevül*: exaestuat Kr., akkor tűnik fel a czéljához jutott hevülés, mikor szemlátomást kítűnik. Ugyanezt fejezi ki: *kilelte* a hideg, melynél a cselekvés beállása akkor történik, a mikor egyszersmind czéljához is jutott; továbbá: jól megsózza, paprikázza, hogy a hideg is *kirázza* (Nép.), *kitalálni*, *kieszelni* valamit, hirtelen előállani valaminek a megfejtésével.

Mind ez igék ép olyan czélhozjutást jelentenek, mint az előbbi csoportok igéi, emezeknél is ép úgy elhomályosítja a végczélhoz jutás értelme a haladó cselekvés jelentését, mind a megszüntető és az előrehaladó igéknél. Csakhogy míg amazoknál a czélhozjutáshoz eredményesség fűződik, addig a beállást jelentő igéknél csak az eredmény beállása a fő. Tehát a czélhozjutással egyidejűleg történik a cselekvés beállása. P. *kirojtosodik*: akkor áll be a rojtosodás előtünése, a mikor tulajdonképpen be van végezve; könnyebb a szegényt *kicsufolni*, mint megruházni Erd. Köz. 360; *kigunyol*, *kinevet*, *kikacszag*, *kifiguráz*, *kijátszik* valakit: mindezekben akkor tűnik szembe a nevetés, gunyolás, figurázás czélja, akkor állanak be, a mikor az észre nem vett haladó cselekvés befejezéséhez jutott. Ide tartoznak még azok a mozgást magukban foglaló igék is, melyek szintén akkor állanak be, a mikor a mozgás be van fejezve p. *kimarjult* a lába, *kikorult* a keze, *kificzamodott* Ny. IX: 423; Bence a kulacsnak nyakát *kitekerte* Ar.; *kiiszamodik*: a csuklóból kicsusszan; *kitört* szekere rudja Ny. III: 85; holnap a cseh bajnokot *kivégzed* Ar. Mindezekben a czélhozjutás alkalmával elért eredmény csak mellék momentuma ugyan a haladást jelentő igének, de ennek a kieme-

lése annyira fontos, hogy a valódi értelem elhomályosul mellőle. Ilyen némileg a *kifáradni*: *ellassesco* MA. is p. sok bolyongás után végre *kifárad*a, a fáradás eredménye a kifáradás egészen elhalványítja az azt megelőző fáradás huzamosságát. Még világosabb e jelentés azoknál az igéknél, a melyek a cselekvésnek *hirtelen* beállását fejezik ki. Így p. *kigyul*, vagy *kigyulad*: *erumpit in flammam* Kr., igénél hirtelen történik a gyulásnak ugyszólva kitörése, elannyira, hogy a gyulást megelőző phasisokra rá se gondolunk; *kisütöm*: *explodo* MA. a sütéssel járó hang hirtelenül hallatszik. De már ezeknél észre vehetjük, hogy a cselekvésnek e hirtelen való kitörését inkább az igéhez hozzájáruló képző, nem pedig maga az ige fejezi ki. A fentebbieknél ugyan homályos e momentán jelentést magában foglaló jel, de már a következőkben: *kicsattan*, *kidurran*, *kireccsen*, *kiroppan*, *kiloccsan*, szóval az összes idetartozó igékben, még külön is választható a tőigétől. Mindezek azt jelentik, hogy egyszerre válik hallhatóvá a hang és ép ugy maga a képző foglalja magában a hirtelen beállás jelentését, mint a *meg*-gel összetett *-dul*, *-dül* féle képzőknél p. *megkondul*, *megpendül*, *megdőrdül* stb., az *el*-nél *meg* az *elcsattan*, *eldurran* félék.

Ez utóbbi igekötővel összetett igék között, különösen amaz intransitiv igéknek van *meg* ez a jelentése, a melyek transitivummá éppen az *el* hozzátétele által lesznek, tárgyul pedig a reflexivum pronoment veszik maguk mellé. Ezek az igék a cselekvés rögtöni beállását és rögtöni megszüntetését fejezik ki p. *elnereti*, *elfüttgenti*, *elkurjantja*, *elkiáltja*, *elordítja magát* stb. I. Lehr. 159. Ezekhez némileg azok a *ki* igekötős igék hasonlítanak, a melyek rendesen a cselekvés alanyára vonatkoznak és szintén reflexivum pronoment vesznek maguk mellé p. *kicsinosította magát* Ny. VIII: 224; *kiheveri magát* IX: 56; *kinyugosztalhatnád magadat* Fal. 701; *kimulatnám magamat* Ny. I: 182; a vágószinben *magát pihenje ki* Ar.; *kitombolja magát* stb. Csakhogy ezek jelentése jóval eltér az előbbiektől; I. fentebb a megszűnést jelentő igecsoportot.

Ez utóbbi beállást jelentő igékkel szemben olyan mellékmomentuma is van az ugyancsak eredményességet kifejező igéknek, hogy a cselekvés *folyton haladást*, *tartósságot* jelent. Az előbbi csoport igéivel annyiban egyeznek, hogy szintén pozitív eredményességet fejeznek ki, csak hogy míg a fentebbiekben a célhozjutás alkalmával történő beállás a fő momentum, addig ezeknél ép megfordítva a beállásig történő haladás van kiemelve. A *tartani* ige p. ha a *ki* igekötővel összekerül: *kitartani*, azt fejezi ki, hogy a tartás szakadatlanul halad a maga célja felé. Itt nem vesszük annyira észre a cselekvés növekedtét, sőt a célhozjutás jelentése is csak akkor tűnik elé, ha oda képzeljük magát a tárgyat is, a melyre a cselekvés vonatkozik. Ilyen még: *kiállani valamit*, melyben az álláson értett fogalom szakadatlanul irányát képzeljük. Ennek a fogalomnak a *ki* által kifejezett növekedése, csak a tárgy hozzágondolásakor tűnik elé. Továbbá: *kibírni valamit*: jó sokáig, szakadatlan tartóssággal bírni p. a munkát, fájdalmat. Az *el*-es igéknek ugyan ilyen jelentése van a következőkben: „*elhalad* (mellettem szakadatlan egyenes irányát folytatva, a térbeli pályán), „*elsír* (egész éjszaka; időbeli pálya, szakadatlan sírás v. ö. a német: in einem fort weinen) NyK. III: 85.

3. Czélón tul haladó „ki“.

Fokozatos haladását láttuk az előbbiekben a kifelé irányulást kifejező cselekvésnek. Kimutattuk, hogy milyen könnyen érhatték el a valamely irány felé haladó igék azt a pontot, mely egyuttal az irányulásnak határa és végczélja. Meggyőződünk továbbá arról is, hogy az igekötők perfectiv jelentése nem más mint a célját elért cselekvéshez hozzá fűződő képzelet, és hogy azok a különböző mellékmomentumok, melyek éppen a perfectio következtében keletkeznek, mind egy alapra, a cselekvés bevégeztségére vezethetők vissza.

De a fentebbi igék haladó iránya sokszor még a végczélnál sem állapodik meg. Néha tul is csaphat rajta, s ilyenkor „a mértéken tul levőség, tulság“ képzeletét kelti fel bennünk. A haladó iránynak ilyen módon való folytatását, mert csak az irány tovább folytatásával van dolgunk, még a végczélón tul is tovább kell képzelnünk, mintha ettől kezdve megint folytatná a cselekvés a megkezdett utat. Ha p. e folyton haladónak képzelt igék: *érik, szóz, sül* az *el* igekötőhöz kerülnek p. *elérlik, elsöz, elsül*, már a czélón tul haladás képzeletét ébresztik fel bennünk. *Elér* p. azt fejezi ki, hogy addig ér valami, a míg csak célját nem hogy elérte, hanem azon tul is jutott. „Az *el* igekötő, midőn a czélhaladás kifejezésére vállalkozott, természetsszerűen vállalkozhatott s több esetben vállalkozott is a vele karöltve járó fonákulás, bahra térés, visszasság kifejezésére is p. szüléitől *el*-hasnolt PP. Ebben tehát az *el* igekötő, a visszasság, az ellenkező állapotba térés kifejezőjeként szerepel.“¹

Az *el* nagyon könnyen fejleszthette ezt a jelentést már a szó eredeti etymologikus értékénél fogva is. A tetszésünk szerint folytatódó irány, a mint bizonyos végczélíg eljut, könnyen felveheti a végczélón tul menő haladás képzeletét is p. *elfajul, elfajzik*: más fajjá lett, fajából kivált; *elformázott*: eredeti formájából kivált; *elképped*: igaz képéből kikelve mást öltött Ny. XII: 520.

Más kérdés, hogy mennyiben volt alkalmas a *ki* jelentése is ily mellék képzelet fejlesztésére. Azt már láttuk, hogy a czélhozjutás kifejezésében mennyire elveszítette eredeti irány jelentését és hogy a *meg* és *el* után milyen mértékben fejlesztett perfectiós jelentést is. De nem is ezen fordul meg az a sajátság, hogy czélón tul haladást is kifejezhessen. Az *el*-nél „a subjectum a cselekvés pályájának mintegy elején áll, a pálya elterjedvén előtte“, de már p. a *meg*-nél képzeletünkkel nem kísérhetjük a cselekvési pályát, „mert a subjectum annak végén áll és a pálya háta mögött van.“ Ugyanezért a *meg* már kevésbbé fejleszthetett ki czélón tul haladó jelentést, mint az *el*. A hol nem kísérhetjük szemmel a cselekvésnek előre haladó pályáját, ott rossz utra sem térhet előttünk. Ugyanígy vagyunk a *ki*-vel. A *meg*-gel együtt ennek is előtte terjed el a cselekvés pályája és így szintén kevésbé volt alkalmas arra, hogy az *el*-hez hasonló képzeletet ébresszen bennünk a cselekvés czélhoz jutása alkalmával. A mit fejlesztett az inkább az első csoportbeli

¹ L. Szarvas „Elismer“ Ny. XII: 519. l.

igék folytatásából keletkezett, mint a perfectió használattól. Ilyen p. *kiaggom*: exolesco, obsolesco MA.; a vitézkedésből *kiaggot* érdemesec nyugodalmas szabadsággal megajándékoztatnac Com: Orb. 723. A *kiaggás* e szóban azt jelenti, hogy valamiből aggás által kiválnak. Továbbá: *kiarólok*: inveteresco MA.; *kiöregedik* valamiből: úgy öregszem valamiből, hogy öregvésemben a rendes utról le, balra térek; *kiszabni valakit valamiből* p. ruhából: úgy szabni a ruhát, hogy benne az illető meg se fér; tehát a szabás, a mennyiben rossz uton haladt, célján túl ment. Szabás által valakit formájából kihozni. Ilyen még: *kitanulni valamiből* = valamely ismeretből lassanként kifogy, kivetkezik p. vénségére sokból *kitanul* az ember; a vén cigány *kitanul* a hegedülésből CzF.

Mind e példákban a perfectionak egyik külső jele, a tárgyszó hiányzik az igék mellett, hanem e helyett maga az eredet van megnevezve, a honnan a kiirányulás történik. Ez onnan van, mert a kifelé haladó irány maga fejezi ki a célon túl haladást oly formán, hogy a perfectiótól kezdve, tehát a határon túl ismét folytatólagosan halad a cselekvés. Csakhogy ez a perfectión túlról folyó kifelé haladás nem egyenes többé, nem természetes irányu, hanem ferde, az egyenes uttól eltérő. Innen a célon túl haladó igéknek visszásságot kifejező volta, innen továbbá az eredet határozás megjelölése is. Voltaképpen közelebb állanak a kifelé haladó igékhez, ha értelmüket tekintjük; de csak a perfectió után következhetnek, ha a térből indulunk ki, a melynek mentében a cselekvés kezdetben előre haladt, azután célhoz ért, végül pedig a hátrát is átlépte.

*

Néhány átviteles ige maradt még magyarázatlan, a melyek a felállított csoportok egyikébe se voltak illeszthetők. Ez átviteles kifejezések ma már részint megmerevedett jelentésűek, részint megállapodott grammatikai szerkezetek. Az átvitel és keletkezésük módja nem is tűnik ki mindenkor tisztán belőlük. Van ugy, hogy az átviteles kifejezés mellett egy azon igenek olyan másik alakja is használatos, melynek a fentebbiekben helyt is adhatunk. A *kisütni* p. ily használatában „*kisütött* a napsugára“ perfectiót jelent, míg átvitt értelemben p. vallatásokból *kisütni* a büntetéseket CzF., ha ezuttal magyarázható is, sokkal megállapodottabb használatu. Ilyen a *kisülni* is p. nekem már a rét himetlen, a mező *kisült* Csok., mely átvitt értelemben valamely rejtett, nem tudott dolog kivilágglását jelenti p. *kisült* rá, hogy tolvaj CzF.

Már maga a perfectió, valamint a belőle folyó mellék jelentések is bizonyos foku átviteleknek képzelhetők, csakhogy az a tér, a melyen a jelentés fejlődése haladt, még élénken oda képzelhető, és az elváltatás oka, melyen a perfectióig jutó ige haladt, az eredeti jelentésből még kimutatható. A *ki*-vel összetett igéknek átvitelessé válását minden esetre nagyban elősegítette az irány jelentés elveszése, továbbá egyes grammatikai szerkezetekhez való hozzá esontosodása. E szerkezetek mellett az igekötők jelentése egészen elhalványodott, és mint nem is egészen feladatunk körébe tartozót, csak néhány példával mutatjuk be. Így p. a *-vel* ragos határozóval forrott össze a *kikötni*, *kitűzni* ige p. mert csak az

kössön ki Toldival, ha drága előtte Isten szép világa Ar.; *részeggel, bolonddal* nem jó *kikötni* Közsm.; *ki ne köss vele* Ny. III: 514, de már ugyanezen igének *be*-vel való összetétele (bele köt, bele kapczáskodik), nem fejlődött átviteles szerkezetté. N-ragos határozóval állapodtak meg a következők: *kiadni valamin* p. *kiadtac* a Jesuitákon PPlat.; a hun megeszmérik, hamar *kiadnak* *raita* Bal: CsIsk. 341; *ki ne adj* jó lelkiismereteden Fal. 237.¹ Más árnyalat fűződik ugyan ehhez az igéhez a következőben: kicsi kéne hozzá, hogy *magán kiadjon* Ar. Az előbbivel rokon kifejezés a *kitenni* igének ugyanilyen használata p. ő husz legényen *kitett* Pet.; továbbá *kifogni*, *kikapni valakin* p. *ki nem fogsz rajtam*: a kardos menyecske *kikapott* a gyáva férjen v. ő. *kikapó* legény, leány CzF. -Ért ragos határozóhoz is simultak egyes kifejezések p. ha kegyelmed hogyjamódon fog a dologhoz, én is *kitészek* magamért Fal. Ny. IX: 208; *kitesz* ő *magáért*; a csatában magam *kitettem* ezerért Zrinyi. Továbbá: *kitelik tőle* = megteheti p. *kitelik tőle*, hogy fizessen CzF. Néha semmiféle ragos határozó sincs az ige mellett p. *kiáll*: huzamos működésben ellankad p. *kiállottak* a lovak, *kiállanak* a vadász ebek CzF; *kikap* p. „hát csak bekapott a Pista? — Nem bekapott, hanem *kikapott*” (szójáték). Lehr.

Ide vonhatók még azok a tájbeszédben dívó kifejezések is, a melyekből nagyobb részt sem az ige, sem az igekötő szerepe ki nem tűnik többé p. *kiszáll*. Ezt a székely az olyan részeges emberről is mondja, a ki bizonyos időben házáat elhagyva, sokáig koreszmákon hever; *kidul* Szathmár megyében annyi mint felülmul, legyőz; *kiejteni* a szemetet, port = kiséperni p. *ejtsd ki* édes lányom, ebből a szobából ezt a szemetet. Alsó Vágmellékén *kisujt* p. karapold be a szobát, és *sujtsd ki*. CzF. Az efféle példák inkább a dialektusok keretébe tartoznak, noha annyiban bennünket is érdekelnek, hogy az igekötők eredeti értékének homályosulása mellett tanuskodnak.

* * *

Egy fejezet még betöltetlen maradt dolgozatunkban. Nem állítottuk még szembe eredeti igekötős szavainknak a nem itthon fogant termékeket, nem különböztettük még meg a hazait az indigenától, a törzsököst a koreستől.

Alig van része a magyar jelentéstannak, melyen idegen hatás annyira nyomot ejtett volna, mint ép az igekötők osztályán. Már magában az igekötők vizsgálásában sem szabadna tekinteten kívül hagyni azt a még függőben levő kérdést, hogy idegen minták voltak-e, és mennyiben voltak hatással a magyarra. Noha e hatás, feltéve hogy csakugyan megtörtént, természetes volt és a nyelvek egymásra való befolyásából önkényt következett.

¹ A mai nyelvhasználat e törzsökös kifejezések helyébe inkább az újabb hajtásu *túladd valamin* szólást szeretné becsempészni.

De ezuttal egészen másnemű hatásról akarunk szót tenni. Azt a befolyást kell e helyen kissé szellőztetnünk, melyet egyes idegen nyelvek a már kifejlődött igekötőkre gyakoroltak. És az utóbbit nagyon is meg kell az előbbtől különböztetnünk. Emennél nem annyira az idegen nyelv sajátos szelleme, mint inkább egy-egy szava vagy kifejezése jutott uralomra; nem annyira egyes grammatikai formák, hanem pusztá szók és összetételes kifejezések kerekedtek a nyelv felé. Míg az előbbi hatás természetes, ez utóbbi természet-ellenes; amaz fejlődés, ez kores kinövés.

És éppen ezért szerfelett óvatosan kell eljárunk ezen újabb hatás folytán keletkezett termékek megítélésénél. Mert megtörténhetik hogy az ily módon előállott igekötős összetételek nem is ellenkeznek a meglevő magyaros kifejezések analogiájával, és hogy a magyaros nyelvérzék annyira saját eszejárásához alakította az eredetileg idegen formát, hogy kerülgetése csak is szókinesünk rovására történnék. De még egy másik körülmény is javallja a nagy óvatosságot. Kimutatásunk folyamán akárhányszor lesz ugyanis alkalmunk olyan kifejezésekkel találkozni, a melyek alig különböznek a hasonló alakú és jelentésű idegen példáktól, noha eredeti voltukat nem lehetne kétségbe vonni. Néha pusztán egy-egy ragos határozó, egy fel sem tűnő szerkezeti forma is bizonyíthat a kifejezés eredetisége mellett, de ugyancsak az a ragos határozó és szerkezeti forma hiánya egyuttal ellene is tanuskodhatik. Nyelvészeti irodalmunkban meg is történt akárhányszor, hogy egyes kifejezések jogosultságát pusztán azért vonták kétségbe, mert véletlenül nagyon közel talált járni a neki megfelelő német kifejezéshez,¹ és viszont sok olyan barbarismusban feneklettünk meg, melyeknek alakja némileg egy hozzá közel álló eredeti kifejezésünkre ütött. Hogy ezen az uton az idegenben sarjadzott termékek csak is tösgyökeres kifejezéseink rovására terjednek, az könnyen belátható. Az egymás mellett álló magyar és idegen szólások, minthogy az alaki különbség igen sokszor vajmi csekély köztük, zavarólag hatnak egymásra és rendszeren az egyik félnek még pedig a magyarnak az eltiprásával végződik a nyelvérzék ingadozása. A közkézen forgó szótárak a legkevesebbet segítenek a bajon.

Ezekből a kifejezésekből akarjuk ez uttal az érdekesebbjét rövide fogni. Természetesen ez a rövidke összeállítás, mely csak is a *ki* használatára szorítkozik, korántsem lesz teljes. De nem is ez volt a czélja. Egy kis izelítőjét akartuk csupán adni a *ki* hibás használatának, egy kis buzditót e nyelvtisztaságunk érdekében nagyon is fontos munka folytatására. Nem is a nyelvtisztító teendőibe akarunk avatkozni, hogy a rosszat irtsuk és jót ajánljunk helyébe; pusztán az adatok egy részét mutatjuk elé, ugy a hogy az alkotó nyelv szellem őket előteremtette és hogy a megtévedt nyelvérzék őket előtévészttette.

¹ Egyik példája ennek a *kinövés*, melyről Brassai úgy vélekedett, hogy nem egyéb, mint „a fordítók tudatlanságának a szüleménye és épen szükség-telen germanismus”. Ny. I: 163. — „Hogy germanismus volna — felel reá Szarvas — azt nem tudom belátni, ha csak azt nem állítjuk, hogy *kidobás*, *leesés* és ezer más ilyen szó szintén germanismusok, mert a német is azt mondja: *hinauswerfen*, *herabfallen*”. A mi kinő, az *kinövés* v. ö. *kinőtt* hát gibbus. SI. u. o. 404.

A hatás, melyet az idegen nyelvek igekötői a magyarra gyakoroltak nem egyforma és nem is azonos jelentőségű. A latin nyelv p. sokkal kevesebbet ártott a magyar szókinésnek mint a német, sőt maga ez a kevés is csak a régibb irodalom szótáraiból mutatható ki. A latin nyelv hatása ma már inkább a múlté, a német hatása ellenben nagyon is a jelené.

I. A latinismuskok kimutatása sokkal nagyobb nehézségünkbe kerül, mint a németességé. És ennek, az anyag összegyűjtésével járó nehézségen kívül különösen az az oka, hogy régibb szótárainkból rendesen nem ismerhető fel az egyes kifejezések hazai vagy idegen volta. Szenczi Molnár Albert, a kit főforrásnak használtunk, a latin mellett mindig lefordítja ugyan a megfelelő magyar kitétel, de rendesen úgy, hogy eredetére nem igazodhatunk el belőle. A legnagyobb részt azért nem hozhatunk szókinésének ide vonatkozó részére ítéletet, mert a lefordított szó használatos ugyan, de nem csak olyan alakban, a milyenben Szenczi közli. Vagy hiányzik mellőle a szerkezetet kiegészítő ragos határozó, vagy pedig pusztán csak igét ad, a hol egy egész szólás volna a helyén. És így a legtöbbször zavarban maradunk, vajjon latint fordított-e, avagy csak a magyart irta hiányosan. A nehezen eligazodást még az is növeli, hogy néhol mintha a magyar kitétel után alkotná meg a neki megfelelő latint. Ez esetben meg magyarismussal kellene latinságát vádolnunk. Hasonlóan jártak el Szenczi követői Bod Péter és Pápai Páriz is, habár ők már a szólást is hozzá függesztik néha az igéhez. Molnárnál p.

1. *kialusom*: edormio, edormisco, latinismusnak tetszik, de már a bővített kiadásban teljesen is meg van: edormire vinum: a bort kialunni. Hasonlóan

2. *kiaggom*: exolesco, obsolesco, Bodnál következőkép van kibővítve: a seregből kiaggott vitézek: emereti milites.

3. *kibeszéllem*: enarro p. minden dolgát a vén embernek kibeszéltem.

4. *kifúrom*: efflo, a későbbi kiadásokban így van megtoldva: efflare animam = meghalni.

5. *kisírom*: effleo p. efflere oculos: szemét kisírni.

De Szenczi kétes adatai a legtöbbször a későbbi kiadásokban is megvannak. Ugyanezért nem is használtuk fel e szótárak összes adatait, inkább csak kiválogattunk belőlük egyet-mást, a nélkül hogy akár határozott latinismusnak akarnók bélyegezni, akár pedig eredetiségük mellett szállanánk síkra. Az alább következő adatok közt is lehetnek hát valódi latinosságok, de lehetnek olyanok is, a melyek csak hiányos voltuknál fogva tűnnek fel ilyeneknek. Vagy a ragos határozó maradhatott el az ige mellől, vagy maga a tárgy, vagy pedig mint a fentebbiekben is láttuk, egy-egy szólás van megcsónkítva. A következőket inkább csak példának mutatom be:

6. *kiáradok*: exundo.

7. *kibőgök*: emugio.

8. *kibuzgok*: ebullio.

9. *kiégek*: exuror.

10. *kiénekelem*: emodulor.

11. *kiepítem*: exaedifico.

12. *kiesküszöm* : ejuro.
13. *kiélszem* : exedo.
14. *kifejtöm*, ki magyarázom : explico.
15. *kifiatallom* : egerminó.
16. *kifonnyadok*, megaszok : emarceo.
17. *kiforrok*, fölforrok : efferbeo.
18. *kihervadok* : elanguesco.
19. *kihívom*, fölízgatom : excieo.
20. *kihúzni*, meginnya egy palaczk bort : educere cirmam vini.
21. *kiismerkedem*, elhiresedem : enotesco.
22. *kilövöm* : ejaculor.
23. *kimagyarázom*, kibeszéllem : enarro.
24. *kimagyarázat* : exegesis.
25. *kimenetel*, vég : exitus.
26. *kimondás*, parancsolat : edictio.
27. *kimosom* : elavo.
28. *kinővök*, felnevekedem : excreasco.
29. *kiörlöm*, előrlöm : emolo.
30. *kiöszönözöm* : excieo.
31. *kirothadok* : exputresco.
32. *kiszántom*, megszántom : exaro.
33. *kiszóllom*, kimondom : exloquor.
34. *kiszületem* : enascor.
35. *kiszüröcsölöm*, fölhörpentem : exorbeo.
36. *kitajtéksom* : expumo.
37. *kitermem* : enascor.
38. *kitöltöm* : expleo.
39. *kitündöklöm* : explendesco.
40. *kiugatok* : ebello, elatro.
41. *kivásárlom* : emercor.
42. *kiverkedem* : eluctor.
43. *kizöldellem* : eviresco.

Latinos kifejezés, ha mindjárt a német nyelvnek köszönhetjük is a

44. *kiérdemül* p. kiérdemült esperes, érdemült lelkész : *emiritirter* senior, emiritirter pfarrer Ny. VIII : 214. Ugyancsak latinismusnak vallja Brassai a

45. *kifogni* ígét, mert hajdani latinos iskoláinkban a labdát kifogták az „excipio“ mintájára. Ilyen soloeicismus még ugyancsak Brassai szerint a

46. *kidolgoz* is, az *elaboro* után. Magyar mondat II : 55 l.

A latinosságok felismerését néha az is megakadályozza, hogy a latin kitétel mellett néha egészen hasonló német szerkezetet találunk, sőt nem lehetetlen az sem, hogy a latin egyforma hatással volt a németre is, meg a magyarra is.

II. A germanismusok elterjedése különösen az újabb irodalomban történik. Használatukban és keletkezésük módjában különbséget kell tennünk. Egy részük vagy csakis a nyelvújítás korában divatozott, vagy pedig egy-két újabb szótárban használatosak, a nélkül hogy az irodalmi

nyelv szentesítette volna őket. Más részük meg mai napság is virágzik és mindinkább pusztítja a hazai földön termett szólásokat. Az előbbieket különösen Kazinczy és a korabeli írók nyelvében találjuk, az utóbbiak már a nép nyelvébe is bele kezdenek furakodni.

1. Azok a németes szólások, a melyek csak a nyelvújítás korában divatoztak, vagy pedig a szótárírók leleményes termékei, megannyi hü és szószerinti fordításai a megfelelő németnek. Tudatosan és akarva történt a megalkotásuk, de éppen ezért tudatosan és akarva enyésztek is el. Nehány érdekesebbje így hangzik:

47. *kiadta* bucsuját Ny. XII: 417.

48. *kiborulni*: sich erheitern p. vom himmel. Bal.¹

49. *kiburkozni*: sich enthüllen, sich entschleiern. Bal.

50. *kiemésztetni*: auszehren. Bal.

51. *kifegyverezni*: entwaffnen. Bal.

52. *kifordul*: sich umkehren, umwenden. Bal.

53. *kihoz* p. hozd ki urad egészségét: *bringe* deines herren gesundheit aus Ny. XII: 418.

54. *kihúz* p. ha együtt látnának, mindenfélét húznának ki belőle Ny. XII. 418.

55. *kikölt* p. én nagyságodat mindig annak néztem, a ki magát egészen *ki* nem *költi*. Ny. XII: 460.

56. *kinézet* p. kinézteimet (aussicht) elzárta Ny. X: 217.

57. *kingilatkoztat* p. örök szakadás nyilatkoztatná ki magát Ny. XII. 460.

58. *kingom* p. éreztem, mely kevésbé tudtam abban érzésimet kinyomni Berzs. Ny. I: 145; pedig az utolsó magyar által van *kingomva* Ny. XII: 419.

59. *kingomás* p. egész valóságán a bánat szenvedésének kinyomása ömlött el Ny. XII: 419.

60. *kirak* p. rakja ki az úr minden szerencsétlenségét Ny. XII: 419.

61. *kitesz*: p. kitennéd érte bordáidat? Ny. XII: 420.

62. *kiteszi magát* p. különös, hogy a ki magát oly sok holmin kitétte: der sich über so vieles hinaus setzte Ny. XII: 420.

63. *kiugrás*: erkély, balcon p. az ebédllő kiugrása (vorsprung) mellett Ny. III: 166.

64. *kiül*: aussitzen. Bal.

65. *kiüt* p. régóta fekszik ez szivemben, s imhol ez kiütötte: dieses hat es *herausgeschlagen* Ny. XII: 420.

66. *kiüti magát* p. egész revolúció ütötte ki magát Ny. XII: 460.

67. *kivesz* p. oh már kivettelek (e h. megértettelek) Ny. XII: 420.

A németes kifejezéseknél is megeshetik néha, hogy mellette egy-egy latin kitétel is megkívánja számba vételét. A *kingomni* igénél p. a latin *exprimere* és a német *ausdrücken* egyformán követelhetik magukénak a magyart, habár mindakettő lehetett rá hatással.

Meg kell még itt jegyeznünk, hogy a germánismus megállapítására nem mindig szükséges, hogy az igekötős összetétel mindkét tagja meg-

¹ Ballagi Magyar-német és német-magyar szótára.

feleljen az idegen mintának. A *kiugrás* p. csak germanismusnak marad, ha nem is *aussprung*, hanem *vorsprung* hatása alatt keletkezett. Viszont a *kivisz* eredetiségében is van okunk kételkedni, noha a németben nem *austragen*, hanem *ausführen* a megfelelője. Az ilyen összetételekben nem annyira az ige, mint az igekötő használatában kell az idegenséget keresnünk. Néha maga az egész kifejezés nem magyaros, habár sem az igének, sem igekötőjének nem felel meg az idegen példa. Ilyen p. a *kiborulni*, mely ha nem is a *sich erheiteren* fordítása, még sem magyaros termék; továbbá *kifordul*, abban az értelemben hogy *sich umwenden*. Bal.

2. Sokkal nagyobb számban található azokat a németességeket, a melyek egészen a jelenkoréi. Keletkezésük jóval eltérőbb az előbbiektől, és ebben van meg az oka, hogy nagy részük életben is maradt. Az előbiek esetlen fordítások, a melyeknél a magyaros nyelvérzéknek egyáltalában nem volt mire támaszkodnia. A sohse hallott kifejezést nem appericiálhatta egy ismert szólásához, és így nem olvadhatott be a nyelvtestbe. Egész másképp áll a dolog emezeknél. E germanismusok java része egy már meglevő magyaros szóláshoz fűződött, vele összeforrott, majd lassanként elhomályosította, elenyésztette. És ezt annál könnyebben tehetette, mert a legtöbb esetben egy-egy ragos határozó tette a különbséget, és mihelyt ennek használata kissé meglazult, azonnal kész volt a magyar nyelvbe oltódott germanismus. Nem minden germanismus ilyen természetű ugyan, vannak ugyancsak puszta fordítások, esetben utánzások is, de a zöme és a legveszedelmesebbje az előbbi fajtából valók. Egy-egy szóban néha egész bokor németességet találni. Maga a tőge az egyik németesség, tárgyval összekötte szüli a másikat, egy-egy határozóval vagy névmással 4 harmadikat és negyediket. Ime itt vannak a nevezetesebbjeiből:

68. *kiád*: 1, e h. költ p. sokat kiád, könnyen kiád v. ő. *kiadás*; ink. költség. Ant.:¹ 2, *ausgiebig* Th. Az előtt nagyon jó *szapora* babnak szokták nevezni a magyar gazdasszonyok, a melyik a németnek „ausgiebt”; bezzeg most már a tarhonya sem *szaporodik* többet, hanem *kiád*. Ny. I: 292. 3, *sich für etwas ausgeben* p. orvosnak adta ki magát Ant; játékosnak adja ki magát Ny. XII: 417; ma sok pénzt adtam ki (ausgeben) Cz. F. Meg van a nép nyelvben is habár nem egészen azonos formában p. ebből azt huzzák ki, hogy megbánta, miért nem *adta ki magát*, hogy ahhoz való jó ágyat vessenek neki. Vadr. 422.

69. *kiáll*: *ausstehen jemanden, etwas* p. volna csak kiállva a kín Ny. XII: 418.

70. *kiállít* p. oklevelet, bizonyítványt (*ausstellen*) Imr. — Más szerkezet a következő népies használat: a fogam fáj, aztán ha azt rá teszem, hát ek kicsit *kiállította* belüle Ny. II: 513.

71. *kibeszéd*: *ausrede* Th. Kecskeméten a nép nyelvben is használatos Ny. IX: 93.

¹ Az itten előforduló rövidítések a következők: *Ant.* = Antibarbarus *Th.* = A helyes magyarság elvei. Irta Thewrewk Emil: *Imr.* = Imre S Idegen és hibás szólások bírálata; *CzF.* = Czuczor és Fogarassi akadémia nagy szótára. Vadr: Kriza, Vadrózsák.

72. *kibeszél* p. titkot kibeszélni: ein geheimniß *ausplaudern* Bal.; kibeszélte magát, hogy nem jöhet Cz. F. — A megszüntető jelentésű *kibeszélni magát* l. Fal. 809, nem ide való példa.

73. *kibocsát*; parancsot, rendeletet ad, váltót kibocsát CzF.

74. *kicsinál*: *ausmachen*, abmachen Bal. *kicsinált dolog*: *ausgemachte sache*. V. ö. *csinyád ki* azt a zöt forintot: fizesd meg Ny. V; 85; *kicsinydták*, hoty hát megcsallák a cséros disznót II: 234.

75. *kidaczol*; valakit dacczal legyőz s rajta ki fog v. ö. *austrutzen*. Cz F.

76. *kidolgoz*: *ausarbeiten*, bearbeiten einen gegenstand Bal. p. *kidolgozni* valamely beszédet, értekezést. Cz F.

77. *kienged*: valaminek árából vagy valamely követelésből egy részt ki vagy levonni hágy, másként: le enged. Cz F.

78. *kiereszkedik*: beszélőről, íróról, midőn valaminek elbeszélésében távolabb tárgyakra kiterjed p. a regény írók igen szeretnek *kiereszkedni*. Cz. F.

79. *kiereszt* p. a szalonna zsirját kiereszteni németes kitétel az *auslassen* fordítása; továbbá szükre varrott ruhát *kiereszteni* = kibővíteni. CzF.

80. *kies-ik*: *ausfallen*. Németesek az ilyenek: jól *esett ki* a dolog; ez nem jól *esett ki*. Helyesebben magyarul: jól *ütött ki*. Cz F. — A népnyelvben mondják: ez a szó olan úriasan *esik ki*. Ny. VI: 516.

81. *kifizetni* p. számlát: *auszahlen*. — Magyaros ez: *kifizetni valakit* apró pénzzel.

82. *kihoz*: kisüti, kiokoskodja, kiszámítja Ant. p. mindezekből azt *hozom ki*. Cz F.

83. *kiigazit*: ausbessern Bal. v. ö. kiigazodott, hogy ő tolvaj Cz F.

84. *kiismerni magát*: *sich auskennen* Th.

85. *kijő*, 1: valamely rejtett dolog kiderül p. a számadás *kijött*; ebből az jönne ki, hogy ő keme hazudott. Cz F. 2: némi fogyatkozás jól jön ki; ez nekem idegenként *jő ki*; szenvedelmem előttem úgy *jő ki*, mint a legesztelenebb Ny. XII: 419. 3: *kijön vele (auskommen)* p. kijösz-e gabonáddal? hogy jösz ki uraddal? Th.; belső fiókjában találod félélvre való jövedelmedet. Ugy hiszem kijösz vele. Jókai Ny. I: 477; gyönyörű asszony, kivel ki fogok jönni Ny. XII: 419. A népnyelvében is meg van: *kigyűvök* egy héten négy forintá stb. Ny. II: 129; röviden *jöni ki* Tsz. — Megkülömböztetendő ezektől a következő népies használat: a zúr soká gondukozott, hogy mi lehet e, hogyan *gyűhet e ki* (t. i. a mondás). Ny. II: 132.

86. *kiképez* p. valakit a tudományokban, művészetben (*ausbilden*). Cz F.

87. *kikér*: elharapózott ezen németes kifejezés is: kikérem magamnak. Cz. F.

88. *kikerül*: hibás szokás által használtatik áthatólag is p. kikerülni a veszedelmet (*ausweichen*). Cz F.

89. *kikezd*: írott előadásban valamely egyes mondatnak új sorral kezdése. Cz F.

90. *kiköt*: az alkuban, szerződésben bizonyos feltételeket tűz ki, melyekhez megegyezését köti, p. midőn a lóvásárló *kiköti*, hogy visszadhassa a vett lovat. V. ö. *kiköt valakivel*. CzF.

91. *kilátás*: kilátásban van, kilátásba helyez; in *aussicht* sein, stellen Imr. p. kilátása van felső hivatalra. Cz F.

92. *kilép* p. medréből a folyó. Ant.

93. *kimarad*: *ausbleiben* v. ö. oda marnd.

94. *kimegy*, 1. p. az álom: *der traum geht aus*. Magyarul: valósul, teljesedik. Cz F. 2: hasznokra fordíták az üres estvét és *kimentek*: *sie sind ausgegangen* Ny. XII: 419. Magyaros kitétel: jóra, vagy rosra *megy ki* valami p. gerlicze madárka mind azt sírdogálja, hogy szerehmünk nem *méggen ki jóra*. Erd: Népd. II: 333.

95. *kimenetel*: *ausgang*, magyarul v é g, p. kivetek vadnak nagy eremben, mert járának nagy jó *véggel*. Pann. Ny. I: 292. A népnelyben is megvan p. egyetlen házasságnak ritkán van jó *kimenetele* Ball: Péld. Th. A régi nyelven is meg van ez a szó, de ott kimulást, halált jelent l. CzF.

96. *kinéz*. A legismertebb germanismusok egyike, mely a nép nyelvében is meghonosodott l. Ny. I: 238; Th. 106; Imr. 153.

97. *kinézés*: *aussicht* Ny. III: 166.

98. *kingomat*: *ausdruck*, magyarul: kifejezés p. arczán a komolyság *kingomata* Ny. I: 292.

99. *kiolvas* e h. elolvas p. valami könyvet kiolvasni. Th. Régiesen: pénzt, valamit a könyvből, szemből stb. Imr.

100. *kiösmer*: a német *sich auskennen* után „magát valahol kiösmerni“ annyit mint bizonyos körülményekben és helyzetben megtudni, hányadán van. Cz F.

101. *kirug* p. ez a ló kirug. „A *ki* azért van, hogy a német *auschlagen*-hez hasonlítson. Magyarul így volna: ez a ló rug, vagy megrug.“ Ny. VIII: 512.

102. *kiszenved*: *ausstehn*, erdullen. Bal.

103. *kitart*: *aushalten* p. hideget, meleget e h. eltür; továbbá gyermeket e h. eltart p. árva gyermeket *kitartani*. Cz F. — Népies eredetűek a következők: *kitartani* valamit az árúból.

104. *kiterjed* p. kiterjedt tevékenység e h. messze terjedő, messzeható. Ant.

105. *kiterjeszkedik* p. az író a legkülömbözőbb viszonyokra e h. bele hocsátkozik, terjedelmesen, bőven szól róluk. Ant.

106. *kitesz*, 1: *ausmachen* p. kétszer hét, az tizennégyet tesz ki Imr.; kitesz két forintot. 2: *kitenni magát veszedelemnek*: *sich der gefahr aussetzen*. Bal. — Népies eredetű: az még nem *teszi ki*, hallod Ny, III; 214.

107. *kitölt*: *ausfüllen* p. bizonyos időt játékkal, sétálással kitölteni. Cz F.

108. *kitisztít* p. nyelvet az idegenszerűségektől e h. megtisztít. Ant.

109. *kiút* p. nem tudunk más kiutat e h. módot, szabadulást. Ant.

110. *kiút*: *ausbrechen* p. empörung. Bal.

111. *kivan*: es ist aus e h. vége van, Ny. I: 197. Helyes értelme: *es steht heraus* es ragt hervor p. *ki van* az oldalom. Th.

112. *kivesz*, 1: *kivéve*: *ausgenommen* Bal. p. ha Pétert s Pált

kiveszem, a többi jól viselte magát. Cz F.¹ 2: érzékei útján valamit felfog p. a Mátrát már messziről *ki lehet venni*. Cz F. nem veszem ki: *ich nehme es nicht aus* helyett, azt mondja a törzsökös magyar: nem veszi fel a szemem. Th. 3: *azt veszem ki belőle: daraus entnehme ich*, e h. megértem belőle. 4: *jól veszi ki magát: nimmt sich gut* aus Ny. I: 389; ki veszi magát jól, rosszul. Imr.

113. *kivet: auswerfen* p. adót; e városra száz ujonezot vetettek ki. Cz F.

114. *kivisz: ausführen* p. mit Cicero Catalina társai ellen *kivinni* nem birt. Bajza. Ny. I: 342.; ez oly nehéz dolog hogy lehetetlen *kivinni*. Cz F.; A mit elgondolt még se vihette ki. Az. — A következő már népies eredetű szólás: nem tom, hogy *visszük ki dűlre* = hogy visszük véghez, ejtjük módját. Lehr 235.

115. *kizár* p. ajtót e h. felzár, kinyit. Ant. V. ő. kizárni valakit valahonnan.

Ennyi a kibőngézés. Akarva kerültünk el sok kérdés alá eshető idegen kifejezést, és ugyanesak akarva soroltunk fel oly kétes magyarságu igéket, a melyek legkiválóbb költőink nyelvében is megtalálhatók. Az előbbieket azért, mert idegenszerű alakjuk talán csak a szótárírónak nem eléggé szabatos feljegyzéséből keletkezett, az utóbbiakat meg hogy a nyelv vizsgáló figyelmét is magára vonja. Idézhattuk volna az ilyeneket, mint *kípíperézni: ausschmücken*, *kisírni: ausweinen*, *kibutorozni: ausmüblen* Bal., de nagyon valószínű, hogy a szók gyűjtője, lehet talán a német kifejezés hatása alatt is, csak helykimélésből nem tette oda az igék mellé a szükséges határozóját. Ugyanezt láttuk a latinra nézve Szenczinél. Lehetnek továbbá a kimaradtak közt olyanok, melyek egészen hozzá simultak egyéb igekötős szavunk jelentéséhez p. *kiárul, kiérdemel* Imr. Másfelől meg a felsoroltak közt olyan adatok is akadhatnak, a melyeket csak a véletlen találkozás folytán néztünk idegeneknek. Szó férne p. a *kivinni valamit: etwas ausführen*, németességéhez is. Lehet ugyan hogy a németes kitétel hatott rá, de másfelől nem ellenkezik a *ki*-vel összetett igék ama csoportjának jelentésével, melyek eredményességet fejeznek ki. Szóval nem Antibarbarust akarunk készíteni, hanem az Antibarbarus készítőik figyelmét akartuk az igekötők idegenes használatára irányozni.

¹ Régebben *kivéce* (ausgenommen) helyett *kiválra* járta. Abaujban ma is mondják: *megválva*. CzF.

Az altaji nyelvek számképzése.

Mikor Budenz 1867-ben a magyar összehasonlító nyelvtudomány legközelebbi feladatául a szűkebb körre szorított ugor összehasonlító nyelvkutatást, vagy szorosabban meghatározva „a finn-ugor nyelvesoport egységes alapnyelvének visszaállítását“ kitűzte: kiemelte egyszersmind, hogy „ehhez hasonló, de külön feladat a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítása.“ „A magyar nyelvtudományra nézve“ — úgy mond — „előbbre való és sürgetőbb az első, *noha rá kell érnie a másikkra is.*“ Nyelvtudományi feladatainknak illetén beosztása szükséges volt egyrészt a specialis nemzeti szempontból, mely megkövetelte, hogy az altaji összehasonlító nyelvtudománynak legelőbb is azon része műveltesék, melytől a magyar nyelv jelenségeinek megvilágítására legtöbb hasznot lehetne remélni. De másrészt természetes kifolyása volt azon tisztultabb módszernek is, mely — főképen a mély belátású Böhtlingk útmutatására¹ — épen ez időben kezdett nyelvtudományunkban uralomra jutni s mely főpontja szerint tudvalevőleg abban áll, hogy az altaji nyelvek összehasonlításában a közvetetlenül egybevetendő alakokat voltaképen nem a mai nyelvek tényleges alakjai teszik, hanem csak a külön (ugor, török, mongol stb.) nyelvágak körében (a létező alakokból) kifejthető legeredetibb, úgynevezett reconstruált alapnyelvi alakok. Ilyen alapnyelvi

¹ Ide vonatkozó, nyelvtudományunk történetében emlékeztetre méltó szavai a következők: Bei einer so grossen entfernung, wie sie zwischen den verschiedenen ural-altaischen sprachen (es fallen hier nicht einmal die zahlwörter zusammen) stattfindet, würde, so dünkt mich wenigstens, es vor allem not tun, die einzelnen glieder jeder familie sorgfältig nach allen seiten hin zu untersuchen und dann durch die vergleichung aller glieder zur bestimmung der urformen der wurzeln und grammatischen endungen der noch ungeteilten familie zu schreiten. Für ganz verkehrt muss ich es dagegen halten, wenn man, ohne auch nur eine familie genau erforscht zu haben, sich an die vergleichung finnisch-tatarischer wurzeln macht; wenn man ein wort aus irgend einem gliede einer familie mit einem worte irgend eines gledes einer anderen familie zusammenstellt, ohne zu ahnen, dass eine auf solche weise gewonnene übereinstimmung nicht viel beweise, wenn nicht zugleich dargetan wird, dass die mit einander verglichenen wörter die urformen jener familien aus denen alle anderen formen zu erklären seien, darstellen oder diesen wenigstens sehr nahe kommen (Über die sprache der Jakuten. Einleitung: XXXIV. 1).

alakok visszaállítása nem ütközik semmi különös nehézségbe az altaji nyelvcsoporthoz számjegy, török, mongol és tunguz-mandsu ágaihoz; mert ezek jóformán még az egységes alapnyelv fókán állanak, azaz ha felosztlanak is különálló, kisebb nyelvrészekre, ezen nyelvrészeknek egymáshoz való rokonsági viszonya nem távolabbi, mint a dialektusoké. Bennük nemesak hogy a hangalakok tekintetében nem akadunk nagyobb eltérésekre, hanem a szoros egyezés a tőszókon kívül még első-, második-, esetleg további fokú képzésekre is kiterjed. Másként van a dolog az ugarságban. Itt az egyes nyelvrészeknek egymástól való elszakadása és elszigetelt élete oly régi időből keletkezik, hogy ma már egymáshoz való rokonsági viszonyuk nem áll többé dialektusi fokon, hanem mint pl. az indogermán nyelveké is, a messzebb álló, teljesen különvált nyelvek fókán. Némely közösen kifejlődött hangtani sajátyságon kívül minden ugor nyelvnek megvan a maga külön, jellemző hangtani szerkezete, melyben a nyelvek különböző történeti fázisaiban szerepelt, sajátos hangváltoztató hajlandóságok tükröződnek vissza. Magában véve e körülmény nem lenne különös nehézségére a kutatónak, ha a hangváltoztató hajlandóság igen sok esetben nem idézte volna elő, eredetileg különböző alakok egybeesését, továbbá a hangtestnek szerföltött való megfoghatóságát. Még ezeknél is nagyobb baj, hogy a hangváltoztató hajlandóságok általában nem érvényesültek teljes következetességgel, továbbá hogy pozitív nyelvtörténet híjában nem láthatjuk időrendjüket, nem tudhatjuk vajjon az előtűnik jelentkező hangalakot nem előzte-e meg több más, lényegesen eltérő úgy az eredeti, mint a mostani hangalaktól. Mindezek több más akadályozó körülménnyel egybevetve, oly nehézségeket gördítenek az ugor alapnyelvi alakok rekonstruálása elé, hogy azokat több pontban a tudomány még mai eszközeivel sem küzdheti le. Jelesen, hogy csak két példára szorítkozzunk, sohasem vagyunk képesek teljes bizonyossággal megállapítani, mi volt valamely ugor alak magánhangzójának hangszíne, (mert azt tapasztaljuk, hogy sokszor ugyanazon szónak egy nyelv körén belül is valamennyi hangszín-foka megvan; v. ö. pl. *maga* és a HB.-beli *muga*; vogK. *χot*, vogB. *kat*, osztB. *χut*, *χot*, magy. *hat* alakokat), vagy hogy a szókezdő torok- és foghangu explosiva kemény volt-e, vagy lágy.¹ Ha még az eddig említettekhez hozzávesszük, hogy az egyeztethető ugor nyelvi alakokban az eredeti azonosság felvétele igen sok esetben nem a kész, képzett szóra, hanem pusztán az abstrahált tövekre vonatkozik, továbbá hogy a közös ugor alaktani készletből minden egyes nyelv részint hangváltoztatás, részint képzőtársítás (képzőbokrok alakítása) által jóformán külön-külön képzőrendszert fejlesztett ki, végül hogy az amúgy is csekély hangtestű elemek igen sokszor pusztán egy magánhangzó hangszínében, hosszúságában, vagy csak pusztán megmaradásában tartották fenn nyomukat: igen könnyen átláthatjuk, hogy az altaji összehasonlító nyelvtudománynak más munkamenete nem lehetett, mint

¹ Nem így van ez pl. a török nyelvágban, hol teljes biztossággal állíthatni, hogy teszem fel a köztörök *kan*, *vér* és *baş*, fej' szónak megfelelő török alapnyelvi alakban a magánhangzó hangszíne csak *a* (s nem *o*, *u*, *ē*) a szókezdő explosiva csak *k*, *b* (s nem *g*, *p*) lehetett.

hogy elsőben is ezen anyagot igyekezett rendezni; hogy mindaddig nem foghatott az általános, szélesebb körre kiterjedő kutatáshoz, míg az összes anyag kiegészítő részét, az ugarságot az alkalmazhatóság céljára kellőleg nem praeparálta. Hogy egy példával világosítsuk a mondottakat: a tavgy-szamojéd *tuj* „tűz“, jenisszei-szam. *tü*, *tu*, jurák-szam. *tu* osztják-szam. *tü*, *tü*, kamaszin-szam. *šü* alakokból egyszeriben kiviláglik, hogy a „tűz“ fogalomra a szamojéd alapnyelvi alak *tuj* s fölvételesen eredetibb *tæg*; a tunguz *togo*, mandsu *tuva*, *tua* alapnyelvi *togæ* alakra utalnak; a jakut *uot*, csuv. *voť*, köztörök *ot*, kazáni tatár *ut* szókból török alapnyelvi *öt* (valószínűleg még eredetibb **ogot* e h. **togot*; v. ö. *un* liszt e h. *ogum*, *ogun*) alak következik; mi felel meg most ezen alapnyelvi alakoknak az ugarságban? Hiába vesszük kiinduló pontul a magy. *tűz* szót, ezt minden előzetes kutatás nélkül nem tudjuk egyeztetni a finn *tule*, lp. *tolla*, cser. *tul*, mord. *tol*, zürj-votj. *tül* alakokkal, csak ha még hozzávetjük a vog. *taut*, osztS. *tüget*, osztIrt. *tüt*, osztB. *tut* alakokat, nyerünk egy kis derengő világosságot a keresett alapnyelvi alakra nézve. De még ekkor is több más példából meg kellett előbb győződünk, hogy magyar szóközépi *z* megfelelhet osztják *t* (illetőleg eredetibb *d*) hangnak, továbbá, hogy ugyancsak ennek más, különösen déli ugor nyelvben is, néha *l* áll szemközt. Hasonlóképen rá kellett jutnunk, hogy a magyar hosszú magánhangzóban legtöbbször egy elenyészett mássalhangzói elemet kereshetünk (pl. *j*, *v* esetleg eredetibb *g*, *b* hangokat stb.) s hogy ilyen hangfogyatkozás más ugor nyelvekben sem ritka. S csak miután mindezen ismereteket részletekbe ható kutatás alapján megszereztük, mondhatjuk ki egész biztossággal, hogy az ugor alapnyelvi alak ez esetben: *tægædæ*, melyet teljes joggal viszonyíthatunk a tunguz-mandsu *togæ*, szamojéd *tuj*, török *öt* (**ogot*) alapnyelvi alakokhoz, sőt rá vonatkozólag a két első adat alapján azon következtetésre is bátoríthatunk, hogy az ugor *tægædæ* alakban voltaképen már nem is pusztá töszó rejlik, hanem képzett alak (v. ö. ugor *tægæ*- splendere: magy. *tet*-, *tekint* és ugor -*d* nomen verb. képző).

A mester munkássága folytán — kinek tiszteletére e lapok szentelvek — elmondhatjuk ma már, hogy amaz előmunkálatok, melyek az ugarság terén az általános altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából megkívántatók voltak — ha nem is befejezve, de mindenesetre azon fokon vannak, hogy az elért eredményeket nyugodt lelkiismerettel használhatjuk a nevezett célra adatokul. Jelesen kellő biztossággal ismerjük ma már — legalább fontosabb elemeiben — az ugor alapnyelvnek úgy szókinését, mint alaktanát; nagyjában át vannak kutatva minden egyes ugor nyelvnek külön hangtani szerkezete, valamint azon általános hangtani vonások, melyek az egész ugarságot, vagy főbb csoportjait jellemzik. Azt hisszük ezek után elérkezett az idő, hogy a magyar összehasonlító nyelvtudomány kiléphet eddigi szűk köréből, vagyis hogy az ugor összehasonlító nyelvészet további részletes művelése mellett, hozzáfoghat immár azon feladatokhoz is, melyek az altaji összehasonlító nyelvészet céljaiból parancsolólag következnek. Nevezetesen hozzá kell látnia első sorban azon kérdés kutatásához, vajjon lehet-e valóban egész bizonyossággal állítani, hogy az altaji nyelvek rokonok; vagy a mennyiben ez való-

színű, igyekeznie kell lehető pontossággal megállapítani, miben mutatkozik ez a rokonság, szókinszbeli egyezésekre szorítkozik-e csupán, vagy kiterjed-e grammatikai részletekre is? Továbbá minthogy előre láthatólag az öt altaji nyelvág szétágazása nem történt egyszerre, hanem előbb kisebb csoportokban ment végbe: kérdés tárgya, melyek voltak ezen kisebb csoportok, az öt nyelvág közül, melyik áll legközelebbi rokonságban pl. az ugarsághoz? Meg vagyunk róla győződve, hogy az ilyen szélesebb körű kutatás nem maradhat nagy tudományos haszon nélkül magára az ugor összehasonlító nyelvészetre nézve sem. Mert ép úgy mint pl. valamely magyar nyelvi jelenség, ha reá nézve a specialis magyar nyelv-kutatás körében megszűnnek a kellő felvilágosító adatok, gyakran megmagyarázható az ugor összehasonlító nyelvészet segítségével: úgy remélhet az ugor összehasonlító nyelvészet is felvilágosítást az altaji összehasonlító nyelvészettől olyan pontokban, melyekre nézve magában az ugarság körében kellő tanulságot nem nyerhetünk. Sőt az ilyen körültekintésnek láttuk is már hasznát; gyanu volt pl. hogy az ugor alapnyelvnek eredetileg kétféle torokhangu explosiva szókezdője volt (velaris és palatalis), továbbá hogy volt *ñ* szókezdője is, és a többi altaji nyelvágak vizsgálata kiderítette, hogy a gyanu csaknem pozitív igazság. Hogy alaktani szempontból való tanulságra említsünk példát, hivatkozhatunk a fentebb tárgyalt ugor *tegede* 'tűz' szóra, mely ugor szempontból tőszó, de a rokon nyelvágak világánál képzettnek mutatkozik; hasonló esetet constatálhatunk az ugor *sélmé* 'szem' szónál is, mely a jenisszei-szam. *sei*, osztj.-szam. *sai*, *sei*, *saiji*, *hai* (v. ő. tavgi-szam. *saime*, jurák-szam. *haem*, *sacu*, kamaszin-szam. *sima*) 'szem' szókhoz viszonyítva szintén származéknak bizonyúl, noha ennek felvételére magában az ugarság körében semmi indító okunk nincs. Korántsem biztathatjuk magunkat az új nyelvtudományi feladat könnyűségével, annál kevésbé, minthogy azon rokonsági fokra, melyben az altaji nyelvágak egymáshoz vannak, a nyelvtudománynak eddigelé megművelt terein pontosan megfelelő analogont nem találunk. De e körülmény csak óvatosságra inthet bennünket, különösen a követendő munkamenetre nézve. Elhibázott dolog volna nevezetesen, ha mindjárt a legfelső kérdésekhez nyúlánk a nélkül, hogy a világos tények előzetes pontos megfigyelése által bizonyos vezető szempontokhoz, kriteriumokhoz, korlátozó szabályokhoz jutottunk volna. Nagyobb tévedéseket az altaji összehasonlító nyelvészet csak úgy kerülhet el, ha első sorban csakis adalékok gyűjtését tűzi ki feladatául, s az így úton nyert anyaggal és ismeretekkel fog aztán fontosabb kérdései megfajtásához. Egy ilyen adalékot kívánunk nyújtani jelen cikkünkben is, melynek feladata kikutatni, vajjon tanúsítanak-e közös eljárást az altaji nyelvek a számképzésben és ha igen, miben mutatkozik ez? Az e kérdésre nyrendő felelet természetesen irányadóúl fog szolgálhatni azon fontosabb kérdésre nézve is, hogy milyen foku az altaji nyelvek rokonsága, kiterjed-e a nyelvi egyezés a szókinszen kívül alaktani elemekre is?

* *

*

A fogalommodosító elemek általános vonásait tekintve, két főbb csoportra oszthatók, u. m. mennyiség- és milyenség jelölőkre. Azokat a cselekvésszók osztályában, 'momentán' és 'frequentatív' neveken ismerjük, melyek az alapszóban kifejezett működés kisebb, vagy nagyobb quantumát, egyszerűségét vagy ismétlődését határozzák meg, s ennek alapján átvitelesen időbeli hosszabb, vagy rövidebb lefolyását (folyamatosságát, illetőleg bevezettségét) is. Bizonyos tekintetben szemben áll ezekkel a passív, reflexív és causatív képzők osztálya, melyekben a képzőelemmel járó új fogalmi attribútum a cselekvés módjára, illetőleg menetére vonatkozik, különösen az alany szerepét tekintve; meghatározzák nevezetesen, hogy vajjon az alany cselekvőleg, vagy szenvedőleg, közvetlenül vagy közvetve vesz-e részt az ígeszóban kifejezett működésben, vagy végül, hogy a működés menete az alanyra, vagy más tárgyra irányul-e. Mindezek a cselekvésre nézve milyenségi momentumok szemben az előbbiekkal, melyekben a cselekvés aránya, nagysága, tehát a mennyiségi momentum emelkedik ki. Hasonló különbséget észlelhetünk a névszóképzők osztályában is. Míg az augmentatív (comparatív, superlatív) és diminutív képzők a névszói alapfogalom kisebb vagy nagyobb quantumát jelölik: a nomen possessoris, possessivum és a fosztó képzők (*vízes, vízi, víztelen*) egyformán milyenségi funkciójúak ép úgy, mint a nomen agentis és acti is (*tevő, tett factus és factum*). A számképzők (suffixa numeri) a névszói quantitas-képzők sorába tartoznak, s az előbbiekből csak abban különböznek, hogy míg amazokban a megjelölt quantum tartalmi (materialis a névszóknál, időtartalmi az igéknél), ezeknél egyedi; t. i. a számképzők nem azt állapítják meg, hogy — akár térben, akár időben — mily nagy, mennyi terjedelmű az alapfogalom, hanem hogy hány individuumot foglal magában a tényleges (*ház*), vagy képzeleti összefoglalás által keletkezett (*házak, ἀνδρόπω* két ember) fogalmi egység. Nevezhetnők bár az előbbi mennyiségképzőket geometriai (*halacska: hal*) quantumjelölőknek, ellentétben a számképzőkkel, melyek arithmetikai quantumjelölők lehetnének. A számképzés bővebb, vagy szűkebb kifejtését illetőleg különböző nyelvek különböző érzéket tanúsítanak. Vannak nyelvek, melyek az egyes, kettős és többes számon kívül hármas, sőt négyes számot is megkülönböztetnek, ismét találhatók, melyek a többesnek szűkebb és tágabb körű fajait ismerik (l. Wilhelm von Humboldt: *Über den Dualis*; Berlin, 1828. 16—18 l.); de ezek ellenében akadnak olyanok is, melyek legalább bizonyos esetekben a pluralis alkalmazását is elejtik (ilyen az altaji nyelvek között a mandsu). Leggyakrabban pusztán az egyes és többes számok vannak megkülönböztetve; ezenkívül sűrűn találkozunk még a számképzésnek egy különálló fájával, a 'collectiv' számnévképzéssel is, melynek functiója némileg ellentétes a pluraliséval, t. i. határozott számokban kifejezett több egyedet foglal össze egységgé.

Az altaji nyelvek alakilag három számot különböztetnek meg, u. m. egyes, többes és kettős számot. Az egyes és többes alak különválása kivétel nélkül megtalálható minden altaji nyelvágban; dualist ellenben csak a két észak-altaji nyelvág: a szamojéd és az uhorság tüntet fel, még pedig a szamojéd a kamaszini kivételével (hol azonban szintén megvan a személyragokon) minden dialektusában, az uhorság különösen két

főnyelvben: a lappban és a vogul-osztjákban (a többi nyelvekben az eredetileg meg volt dualis ma már csak gyér nyomban mutatkozik). Érdekes, hogy a dualis legprimitívabb alakját, az „én és te” egybefoglalását, újabban a mandsu is kifejtette e szóban: *muse* ego et tu, nos et vos, mely a *bi* „én” (gen. *mi-n-i*, loc. *mi-n-de*) és *si* „te” összetétele, még pedig — tekintve, hogy a tunguzban a *bi* pluralis alakja *bu*, *mu*, és a *si*-é a mandsuban *sue*, *suwe* — úgy látszik pluralis alakjaikban. A számképzés ezen nemein kívül minden altaji nyelvágnak kisebb nagyobb nyelvterületen collectiv számnévképzője is van, mellyel tehát szintén foglalkoznunk kell, ha az altaji nyelvek számképzésének teljes képét akarjuk nyerni. Figyelmünket azonban első sorban az egyes és többes számképzés hívja fel, melyeknek megjelölésében az altaji nyelvek sokkal változatosabb eljárást tanúsítanak, mint a dualis és collectiv képzéseikében.

A többes szám alaki megjelölésének esetei az altaji nyelvekben a következők:

1. Vannak nyelvek, melyek a többesnek külön alaki megjelölését nem érzik szorosan szükségesnek. Ilyen különösen a mandsu, melyről Kaulen¹ így nyilatkozik: „Mandschuris numeri ratio non tanti est, ut nomen formae inde immutentur. Itaque promiscue intelligitur *nigalma* „homo” s. „homines”, *edschen* „dominus” s. „domini”, *bitkhe* „liber” s. „libri.” Hasonlóképen szól Zwick² a mongolnak kalmük dialektusáról: „Die meisten hauptwörter haben singular u. plural; indessen wird fast immer nur der singular gebraucht und lieber anstatt dem plural gesagt: „viel, alle”. Az igezőnél szorosan vett szám-megkülömböztetést sem a mandsu, sem a mongol nem ismer; a mandsu *genembi* pl. egyformán használható az „it” és „eunt” jelölésére, a mongolban is pl. *járok*, *járunk* így fejeződik ki: „én járó”, „mi járó” és nem „mi járók”. Tekintve, hogy e nyelvekben határozott képzőelemek is találhatók a névszói többes megjelölésére, sőt hogy ezek más altaji nyelvágak többes képzőivel is egyeznek: a tárgyalt jelenséget csak a számképzés iránti érzék elköresesüléséből magyarázhatjuk, s korántsem tartjuk a nevezett nyelvek ősrégi sajátosságának.

2. A többesszámnak primitív képzésmódja a kettőzés, mire szintén a mandsu nyújt példákat: *žalan-žalan* saecula, *ba-ba* loca. E többes kifejezés érdekes világot vet a mennyiségképzők szorosabb együvé tartozására; mert ugyanilyen módon jelölnek különösen ez altaji nyelvek másféle quantumot is, így pl. kettőzéssel fejeződik ki a tulajdonság nagyobb quantuma, a superlativus több török dialektusban és a khalka-mongolban (v. ö. kazáni tatár *kara* fekete: *kap-kara* igen fekete, *sarž* sárga: *sap-sarž* igen sárga, *tulž* tele: *tup-tulž* telides tele; csagataj *kök* zöld: *köm-kök* nagyon zöld, *kizil* vörös: *kíp-kizil* igen vörös; *ulug* nagy: *ulug-ulug* igen nagy; khalkha-mongol *šine* új: *šib-šine* ujdonat új, *cačan* fehér: *cab-cačan* hófehér, *adali* hasonló: *ab-adali* igen hasonló), továbbá a nagyobb cselekvési quantum, a frequentatíó többek közt a magyarban

¹ „Linguae Mandschuricae institutiones, quas conscripsit, indicibus ornavit, chrestomathia et vocabulario auxit Franciscus Kaulen. Ratisbonae, 1856”; 23. l.

² „Grammatik der West-Mongolischen, das ist Oirad oder Kalmükischen Sprache von H. A. Zwick” (hely és évszám nélkül); 17. l.

is (v. ö. megy, mendegél | várja, várja nehezen ; hát a mint nézi, nézi | le-ledobja e. h. ledobja, ledobja ; vissza-visszavágyom e. h. gyakran visszavágyom | látván látja, hallván hallja, s több efféle szerkezetek, minők más nyelvekben is nagy számmal találhatók).

3. Egy harmadik módja az altaji nyelvek többes számképzésének az összetétel. Ez abban áll, hogy valamely a többes jelzésére alkalmas, sokaság-ot jelentő szó eredetileg mint összetételi elem járult a nominális alapszók egy részéhez, majd később általános használatot nyervén, elvesztette különálló jellemét és evvel együtt hangtestének épségét. Az ilyen többes jelölők ma már voltaképen szintén csak képzők, s a rendes többesképzőktől csak annyiban különböznek, hogy aránylag újabb koriak, minélfogva amazoknál testesebbek elannyira, hogy eredeti önállóságuk még legtöbbször ki is mutatható. Az újabbkori eredet kiviláglik abból is, hogy az ilyen képzővé vált összetételi elemek általában csak egy nyelvre, sokszor ennek is csak egy dialektusára szorítkoznak és hogy mellettük mindig a valódi többesképző is megmaradt, ha egyébként nem, legalább nyomokban. Meg lehet itt jegyeznünk, hogy más, különösen quantitas-képzők is keletkeztek ilyen újabbkori összetétel útján ; jelesen, hogy csak két példára hivatkozzunk az ugarságból, így származott a magy. *-nyi* (*könyöknyi*, *embernyi* ; *annyi*, *ennyi*) a *nyáj'* szóból (l. MUgsz. 402. l.) és a finn-*kaha*, *-kühä* (*-kaa*, *-kää*), eredetibb *-kasa*, *-käsä* (nom. *-kas*, *-käs*), pl. e szókban : *liha-kkaha* húsos, bő húsú, *seljä-kkähä* hátas, bőhátú az ugor *kész* ,nagy', bő' szóból (l. MUgsz. 57. l.) — Az összetételes többes képzők az altaji nyelvekben a következők :

I. Az ugarságban :

a) zürjén-votják *-jes*, *-jës* ; zürj.-*jas* : *mort-jas* emberek, *pop-jas* papok, *kozin-jas* ajándékok, *in-jas* helyek, *iz-jas* kövek, *hañ-jas* kenyerek, *tödl's-jas* tudók, *korsiš-jas* keresők | *bur-jas* jószágok, *kar-jas* városok ; *tiv-jas* hálók (nom. sing. *tíl*), *angel-jas* angyalok | *kaga-jas* gyermekek, *ki-jas* kezek, *pu-jas* fák ; *Parisei-jas*, *Saddukei-jas*. — Permi-*jes*, követő magánhangzó előtt *-jez* : *mort-jes* emberek (*mort-jez-š* emberekből, *mort-jes-vñ* embereken, *mort-jes-köt* emberekkal), *mam-jes* anyák | *va-jes* vizek, *ki-jes* kezek | *ajjes* atyák. — Udori zürjén-*jös* : *mort-jös* emberek | *ki-jös* kezek | *töv-jös* szelek (zürij. *töl-jas*). — Votják *-jos* : *murt-jos*, *pop-jos* | *kar-jos*, *nunal-jos* napok, *nñl-jos* lányok | *pi-jos* fiúk, *pu-jos* fák, *so-jos* ök, *ta-jos* ezek.

A zürj.-votj. *-jes* (*-jez*) többes képzőt a Magyar-Ugor összehasonlító szótár a különállóság is létező zürj. *jöz* (e. h. *jöz*) ,volk, leute, gesellschaft', votj. *joz* ,verwandter, gefährte, altersgenosse' szóval azonosítja, melynek északugor *hægæde* alapalakjából származik a magy. *nyáj* s a belőle alakult *-nyi* (ember-*nyi*) képző is. Hogy a zürj.-votj. a többes kifejezésére az összetétel eszközhöz folyamodott igen érthető e nyelv hangtani sajátágaiból. Ezek szerint ugyanis a szóvégző *-d* pluralis képzőnek (l, *l*, *j* hangfokok útján) el kellett tűnnie ép úgy, mint az ugor *vëdë* ,viz', *këdë* ,kéz', *këde* ,ház' alakoknak megfelelő zürj. *va*, *ki*, *ko* (*vič-ko* egy-ház, szent ház), votj. *vu*, *ki*, *kva* szókban tapasztaljuk. Ilyen hangfejlődés következtében külső jel nélkül maradván a többes, gondoskodnia kellett a nyelvnek más tényezőről a nevezett funcióra. Kü-

lőmben — mint lejjebb tüzetesen rátérünk — az eredeti *d* plur. képzőnek maradt is még nyoma a zürj. *mijan*, *tijan*, votj. *milem*, *tiem* többes névmástövekben.

b) hegyi cseremisiz *vülä*, *vlä* (*vla*): *imni-vülä* lovak, *juma-vülä* istenek, *pört-vülä* házak | *erga-vla* fiak, *ikšiba-vla* gyermekek, *suluk-vla* bűnök.

Erdei cseremisiz *-la*, a *vülä*, *vlä* többesnek még erősebben összerántott alakja: *aul-la* falvak (NyK. III: 434.) *aul-la-šamoč* alak mellett. Egy teljesen azonos alakú sokaságképző is van e dialektusban, melyet Budenz szintén a *vülä*-ből eredtet (NyK. III: 427.), ennek példái: *kož-la* fenyves (*nolu-gaž-la* fehér fenyő erdő), *ua-la* füzes, *šugar-la* temető. Gyakoribb e *-la* sokaságképző az *-erla* féle összetételben, melynek előrésze külön is meg van a *küj-er-an vār* köves hely szóban: *tum-erla* cserfa erdő, *pist-erla* (*piste*) hárserdő, *pünž-erla* (*pünžc*) fenyő erdő stb.

Budenz ugor összehasonlító grammatikájának vázlatában¹ e többesképzőt a hegyi cser. *pülä*, *pülü* „multus” szóval veti egybe, melyet Szótárában a finn *paljo* „multus”, osztj. *pugol*, vog. *paul* dorf, magy. *falu* szókkal együtt ugor *pəgəls* alakból származtat (ide tartozik kétségtelenül a magyar *fal-ka* agmen, cohors szó is). E hasonlítást elfogadhatjuk; de kifogásunk lehet az ugyancsak felhozott mord. *velä*, *vele* „falu” (*meš-v.* méhraj) hozzácsatolása ellen, különösen szókezdője miatt (l. Ny. XII: 437.)

c) erdei cseremisiz *-šamoč*, *-šamič*: *kudo-šamoč* házak *ömte-šamoč* lovak, *škal-šamoč* tehenek, *tušman-šamič* ellenségek | *sede-šamoč* ezek, *kö-šamoč* kik, *mo-šamoč* mik; v. ö. *tide* ez: *nine* ezek, *tudo* ő, az: *nuno* ők, azok. Eredetibb alakja: *šamoč*, mely a dativusi- *šamočlan* (e mellett-*šamočlan*: *kudo-šamočlan* és *kudo-šamočlan* házaknak) alakból következik. Ennek végső mássalhangzójában az ugor *-d* pluralis képzőt ismerhetjük fel, tekintetbe véve, hogy az ugor *-d* (f.-*da*, *-dä*) ablativus rag is *č*, *c*, *t* hangzású a cseremisizben, pl. *derič*, *derič*-től: *deran* -hoz; *meň-leč-em* tölem: *meň-leč-na* tőlünk, *teň-leč-ed* tőled: *tö-leč-ta* tőletek (cser. *-leč* = finn *-l+da*, *-lta* abl.), továbbá hogy a f. *viite* (*viide*) öt, *täyte* (*täyde*) teli alakoknak is a cseremisizben *vič*, *vic*, *viz* és *tič*, *tic* felelnek meg.

E képző teljes alakjára nézve Budenz így nyilatkozik: „hogy a *-šamoč* kissé terjedelmes többesi ragnak, nem akaszthat meg, meggondolván, hogy általában a ragok és képzők teljesebb szótestekből erednek; eredetét azonban nem mutathatjuk ki, s meg kell elégednünk avval, hogy a csuvasban a rokonnak látszó *-sam*, *-sem* van, mely ott feltűnően eltér a többi törökségben használt *-lar*, *-ler*-től” (NyK. III: 434.). Tekintve, hogy a csuvas amúgy is óriási mértékben hatott a cseremisizre és hogy ez különösen több nyelvtani elem átvitelében is nyilvánul (l. NyK. III: 421.) mi nem idegenkedünk a nézettől, hogy a cser. *-šamoč* előrésze csakugyan a csuvas *-sam* pluralis képző (l. NyK. XVII: 160.), mely szerint az egész végzetet úgy magyarázzuk, mint a magy. *mészáros*, *hordá-*

¹ Eddig csak nyomtatott ívekben volt ismeretes a magyar nyelvész-közönség előtt; első fejezetei, az igeképzők most jelennek meg átdolgozva a Nyelvtudományi Közlemények füzetében.

ros szavakét. A cseremiszt t. i. az idegen képző átvételével még nem érezte ki eléggé a végzet funkcióját és nagyobb szabatosság kedvéért még az eredeti többesképzővel is megtoldotta, melynek különben több nyoma is kimutatható (l. lejjebb.) Efféle ikerítés a szóösszetételben sem ritka, v. ö. pl. a magyar *kő-szikla*, *hamu-pipőke*, *zomok-kégyó*, *pusztakietlen*, *fátyol-kendő* szokat, melyeknek egyik eleme ugyanazt fejezi ki, mit a másik, csakhogy idegen szóval.

Azon ugor képzők sorába, melyek ujabbkori összetételből keletkeztek, s több individuumnak egy egységbe való összefoglalását jelentik, tartozik a finn *-kunta* és a magy. *-ség*, *-ság* is. Ezek funkciójukra nézve egyeznek a pluralissal, s az eltérés közöttük csak annyi, hogy, míg a pluralisban kifejezett egység új összefoglalás tárgya nem lehet, vagyis jelentésében újra nem többesíthető, (noha alakilag, mint lejjebb tárgyalni fogjuk, új többesítés a rendes pluralisképzésnél is előfordul): a f. *-kunta* s a magy. *-ség* által jelölt pluralis egység jelentésileg és alakilag tovább többesíthető, pl. egész *erdőségek* elpusztultak, furcsa *népségek* ezek. A f. *-kunta*-nak, mint a vele etymologice szorosan egyező magy. *had*-nak alap jelentése 'sokaság' (*mics-k.* cohors virosum, észt *raha-kond* nép-had, versammlung), melynek egyszerű átvitele a 'complexus, collectio' (*heimo-kunta* cognati collective sumti, rokon-had, *kymmen-k.* decas, *sata-k.* centuria | *kylä-k.* dorfchaft, *valta-k.* regnum; Műsz. 65. l.) s ennek alapján a 'többség' jelentése is, v. ö. észt *sisi-kond* eingeweide, belek, tulajdonképen: 'belső-had'. A collectiv és pluralis-képzők jelentésköre egymással szorosan kapcsolatos; tapasztalni fogjuk, hogy különösen a finnben a pluralisképző is gyakran pusztán collectió-t fejez ki (*hää-t* lakodalom, menyegző: *hää-väki* násznép, *ristiaise-t* keresztelő, *viikse-t* bajusz, *hiukse-t* haj; l. tárgyalását lejjebb), ép úgy mint a f. *-kunta* jelentése néha csaknem a pluralisnak felel meg. A magy. *-ség* (nyelvemlékeinkben: *kazdagségő*, *magasségő*) collectiv jelentése (katonaság, erdőség, mezőség, ifjuság stb.) az eredetibb 'nomen abstractum' értelemről fejlődött, úgy hogy pl. *ifjuság* előbb pusztán 'ifju létet, ifju kort' jelentett s ebből felett aztán 'az ifju korban levők'-féle átvitel.

II. A szamojéd nyelvágban :

a) kamaszin-szam. *-sañ*, *-säñ* (*-zañ*, *-zäñ*) a rendes *-je'* pluralis képző mellett: *đaga-zañ*, *đaga-je'* folyók; *sirä-zäñ*, *sirä-je'* havak (nives) | *aspa'-zañ*, *aspaje'* katlanok; *ñeg-zäñ*, *ñege-je'* (sing. nom. *ñe'*, gen. *ñegen*) sasok; *na'b-zañ*, *näva-je* kacsák; *kazak-sañ*, *kazagaje'*, *kaza-je'* oroszok; *kocañ* (*kot-sañ*), *kodo-je'* bordák; *dizäñ* ők: *di* ő (v. ö. *man* én: *mi'* mi, *than* te: *ši'* ti).

Schiefner-Castrén grammatikája (109. l.) az egészen elszigetelten álló kamaszin *-sañ*, *-säñ*, pluralisképzőt a hozzá igen hasonló csuv. *-sam*, *-säm* többesjelölővel veti egybe, s valószínűséggel török eredetűnek állítja. Igaz ugyan, hogy a kam.-szam. dialektus ismert szókincsében jó számu török eredetű elem is foglaltatik; de az átvett török szókban az élesen kiváló csuvas hangtani szerkezet a legkevésbé sem tapasztalható, úgy hogy előttünk merésznek tűnik a feltevés, hogy éppen valamely képző elem került volna át e nyelvből (noha különben a kam.-szam.

-*sañ* a csuv.-*sam* eredetibb -*san* alakjával csaknem azonos). Gondolnunk lehet azon eshetőségre is, hogy a kam.-szam. éppen azon 'sokaság' jelentésű török szót használta fel többesjelölésre, melyből a csuv.-*sam* fejlődött, vagy hogy a kam.-szam. dialektus török elemei egy olyan kiveszett török nyelvjárásból valók, mely a többesképzésben egyezett a csuvassal: azonban egyik nézetre sincs kellő alapunk. Azt hisszük ezek ellenében, hogy a -*sañ*-ban valamely eredeti 'sokaság'-féle jelentésű szó lappanghat, melyet a kam.-szam. dialektusnak eddigelé csak igen fogyatékosan ismert szókincséből nem mutathatunk ki.

Különös érdekessége a szamojéd kamaszin dialektusának, hogy az egyébként elveszett dualisképző pótlására a névmásoknál az előbbiekhöz hasonló összetételes elemet alkalmaz; így *man* én, *than* te, *dī* ő: plur. *mī* (acc. *miñivā*), *ši* (acc. *šiñilā*), *dizāñ*; dualis *mī-šte*, *ši-šte*, *dī-štei*; *dū* ez itt: dual. *dū-štei*, *šō* ez ott: *šō-štei*, *īde* ez itt: dual. *īde-štei*. Hogy miből eredhetett ez a különös -*šte* végzet, arra nézve már eleve is a szam. 'duo' jelentésű szóra gondolhatunk és csakugyan azt tapasztaljuk, hogy a 'kettő' a kam.-szamojédben *šide*-nek hangzik (jurák *sidea*, *side*; osztják-szam. *sede*, *sīte*, *šede*, *šiti*; tavgi *sīte*, jenísszei *side*, *sire*). A demonstratívák -*štei* alakjának végső -*i*-je jóformán a plur. -*jě* végzet maradványának tartható.

b) o s z t j á k - s z a m o j é d -*la* a közszamojéd -*t* (*d*) pluralis képző mellett: *loga-la*, *loga-t* rókák; *kule-la*, *kule-t* hollók | *ude-la*, *udet* (sing. nom. *ud*, gen. *uden*) kezek; *kana-la*, *kanat* (sing. nom. *kanak*, gen. *kanan*) ebek; *nūla*, *nut* (sing. nom. *nop*, gen. *nūn*) istenek; *leula*, *lent* (sing. nom. *lep*, gen. *leun*) deszkák; *tebala*, *teppala*, *tebet*, *tabet* ők: *tep*, *tap* ő (v. ő. *mē*, *mī* mi: *man*, *mat* én; *tē*, *tī* ti; *tan* *tat* te).

E képző eredetére nézve a fentebb idézett grammatika azon nézetet vallja, hogy kétségtelenül a török -*lar*, -*lär* többesjelölő átvétele. E nézetet semmikép sem tartjuk elfogadhatónak, mivel az osztják-szamojédben még szókincs tekintetében is oly csekély a török elem, hogy nyelvtani hatásra nem is gondolhatunk, főképp egy olyan képzőnél, melynek teljes hangtestű, eredeti mása közkeletű. Azután meg hangtani tekintetben sem elég pontos az egyezés; a török -*lar*, -*lär* végső mássalhangzójának semmi nyoma az osztják-szam. -*la*-ban, noha e dialektus az *r*-es szóvéget éppen kedveli, v. ő. pl. e szokat: *hīr* kuh, *tar* wolle, *īr* früher, *ār* fette, *kar* morgen, *kār* reuse, *kāter* feines tuch, *kādar* seite, *kēr* wunde, *kuegar* stör, *kur* hermelin, *lēr* gesang stb.

III. A török nyelvágban:

C s u v a s -*sam*, -*sām* (-*zam*, -*zem*) a köztörök -*lar*, -*lär* (-*lor*, -*lör*) pluralis ellenében: *pürt-sem* szobák, *čuvasš-sam* csuvasok, *šarmš-sam* eszeremiszek | *bulgar-zam* bolgárok, *jal-zam* falvak, *vul-zam* ők (ellenben *ebir* mi, *ezir* ti), *miñ-zem* mik | *viđū* istálló: 1. sz. *videm-zem* istállóim, 2. sz. *vidu-zem*, 3. sz. *vidi-zem*; *atteměr-zem* atyáink (virjali dialekt.), *kušamār-zem* szemeink. Csak gyér példában található a többes a személyrag és a fő között: *ik-sem-ir* (e. h. * *ik-sem-mir*, * *ik-sem-pir*) kettőnk, *vis-sem-ir* hármónk, *tuwat-sam-ir* négyőnk; *hu-zam-er*, *huwa-zam-er* magatok; *χaj-ber-zem-ir* egyikőnk. Néha utána következő rag előtt

hangtestében fogvatkozást szenved, így jelesen az utóbb említett collectiv alakok 2. személyében : *ik-se-r* (e. h. **ik-sem-sir*, **ik-ses-sir*) kettőtök, *vis-se-r* hármótök, *tuvat-si-r* négyötök, *čaj-ber-zi-r* egyikötök ; továbbá a genitivusban : *jalzeñ* e. h. *jal-zam-en*, *pürt-señ* e. h. *pürt-sem-en*. Hasonlóan csonkult alaknak tekintik már Schott (De lingua Tschuvaschorum dissertatio ; 16. l.) és Budenz is (NyK. I. ; 361.) a csuvas igeragozás többes 3. személyének *-se*, *-še*, *-ś*, *-s* végzetét is pl. *bolas-se* vannak (e. h. *bolat-se* ; v. ö. *bolat-pir* vagyunk, *bolat-tlr* vagytok), *agas-še* vetnek, (v. ö. *agat-če* vetnek, *agat-per* vetünk), *javas-se*, *javat-če* tekernek | *turži-s* álltak, *pidirži-ś* bezártak, *praxri-ś* vetettek | futurumi több. 3. személyű alakok ; *agis*, *agiś*, *javiś*, *turiś* stb. Ezen alakokban a *-sam* voltaképen nem igetökhöz járúl, hanem participialis alakokat többesít (l. Budenz: Csuvas közlések és tanulmányok ; Nyk. I : 359—361, 366, 377).

E különös alaku csuvas többesképző magyarázatára bátran elfogadhatjuk Patrubány Lukács véleményét, ki benne a köztörök *san* 'szám' szót látja (Nyk. XVII : 160). Ami az alaki momentumokat illeti, az egyezés tökéletes, amennyiben szóvégző köztörök *n*-nek a csuvasban sokszor *m* felel meg ; v. ö. pl. köztör. *uzun* hosszú : csuv. *vurum* | kaz. tatár *kalın*, jak. *čaliñ* sűrű, vastag : csuv. *čolım* | kaz. t. *bötön*, alt. *püdün* egész : csuv. *püdüm* | köztör. *toñ* fagy : csuv. *tun*, *tum* nasskaltes wetter (пзморозъ) | köztör. *tütün*, alt-tüdün füst : csuv. *tüdüm* | csag. *kojın* *kojun* kebel : csuv. *čüm*, *čüv*, *čü* | csuv. *lagum* schmiereimer : orosz *лагуны* | csuv. *soligim* és *solgin* hideg | *tum* és *tun* agyag | *ıldım* és *ıldın* arany : köztör. *altın* | *šum* és *šun* tollazat stb. Magát a köztörök *san*-nak megfelelő csuv. *sam* alakot nem mutathatjuk ugyan ki, mint önállólag létező szót a csuvasnak eddig ismert szókinéséből, de legalább egykori léteztére következtethetünk a török eredetű magyar *szám* szóból, melynek végső mássalhangzója a csuvasban szokásos *n-m* hangváltozást is feltünteteti. Jelentés dolgában sem akadunk különös nehézségre az említett egyeztetésben, mert a többes kifejezésére alkalmas 'sokaság'-féle jelentés a 'szám'-nak igen egyszerű átvitele, mely megvan -a 'sok'-kal teljesen synonym magy. *számos* szóban is. Azután meg arra is lehet gondolni, hogy a csuv.-*sam* plur. képzőben voltaképen a köztör. *san*-nak eredetibb 'sokaság'-féle jelentése őriződött meg, melyhez képest a mai általános 'zahl, achtung' jelentés van átvitt értelemben.

IV. A mongol nyelvágban :

K h a l k h a - m o n g o l - *noɣod*, *-nögöd*, melyről Schmidt a következőket mondja (Grammatik der Mongolischen Sprache. St.-Petersburg ; 1831.): „Ausser den verschiedenartigen pluralbildungen gibt es noch einen besonderen plural in dem wörtlein *noɣod* oder *nögöd*, das den singularen aller Nennwörter ohne Ausnahme angehängt werden kann. Es wird gebraucht: a) als verstärkter plural, z. b. *burčan* Buddha, *burčad* die Buddhas, *čamux burčan-noɣod* alle Buddhas ; ferner *olan* viel, *olan-nurɣod* sehr viele, alle ; — b) bei solchen wörtern, die keine der gewöhnlichen pluralbildungen annehmen, oder bei denen sie ungebräuchlich sind ; so kann man z. b. von *kömün* 'der mensch' im plural nicht gut sagen *kömüd*, sondern es muss heissen *kömün-nögöd*“.

Ez összetételes pluralis képző kétségtelenül a kalkha mongol és burját *nökör* gefährte, freund, begleiter szónak rendes szabály szerint többesített alakja (v. ö. *üker* das rind : plur. *üked*), úgy hogy pl. *kömün-nögöd* voltaképen ezt teszi : „ember-társak“, azaz „emberek“. Érdekes, hogy e képzés tekintetében a mongol a zürjén-votják nyelvben találkozik egybe, hol — mint fentebb láttuk — a votj. *jöz* verwandter, gefährte, zürj. *jöz* volk, leute, gesellschaft szó *-jos* (*-jas*, *-jes*) többesképzővé vált.

V. A tunguz-mandsu nyelvágban,

vagy szabatosabban mondva magában a mandsu nyelvben találjuk az összetételes többesjelölők legnagyobb számát valamennyi altaji nyelv közt. E nyelv, melyről már érintettük, hogy néha a pluralist jeltelenül hagyja, ismét hogy másszor kettőzéssel fejezi ki, melynek a többi altaji nyelvekhez hasonlóan változatos alakú, valódi többesképzője, s ezen kívül még különmemű pronominalis többesképzése is van — e nyelv a többesképzés eszközeinek változatosságát még azzal is gyarapítja, hogy bizonyos alkalmas szókat a névszó elébe vagy utána helyez. Ilyen előljáró szó a többes kifejezésére kettő van : *geren* és *tumen* pl. *geren-šalma* (*niyalma*) emberek, *geren-šabi-sa* tanítványok (*-sa* rendes plur. képző) | *tumen-fafun* törvények, *tumen-žaka* a dolgok, minden (omnes res, omnia : *žaka* = res, negotium) ; *geren*-nek jelentése Lucien Adam szerint : „monceau, quantité, commun, nombreux“, *tumen* a törökségben és mongolban is ismeretes *tümen*, *tömen* alakban és értelme : tízezer, igen sok, sokaság, csoport, tömeg (ebből való a magy. *tömény-telen* is). Alapjában véve e szók nem egyebek, mint jelzők, vagy mondjuk bár jelzős összetételek előrészei. E sajátságuknál fogva nem épen egyneműek az eddig tárgyalt többesképzőkkel, melyeknek a névszó szolgál jelzőül, maguk pedig eredetileg jelzett szók. Inkább csatolhatók ezekhez azon mandsu többesjelölő szók, melyek hátul járúlnak a névszóhoz, minők :

a) *gemu* : *irgen-gemu* népek, *žadažon-gemu* szegények. Önálló jelentése „mind, valamennyi“ és az azonos jelentésű keleti török *kamuk*, *kamu*, mongol *χамуχ* szókkal egyeztethető.

b) *tome* : *gurgu-tome* állatok, *moro-tome* csészek, *gašan-tome* falvak. Luc. Adam eredetire nézve ezt jegyzi meg : part. prés. d'un verbe inusité signifiant „compter“ ; v. ö. mandsu *tolo-*, tunguz *tolo-* számolni (inf. és part. praes. *tolome*, tung. *töloom*), *to-n* szám, számolás. E szerint e többes kifejezés ép olyan volna, mint a csuvas *-sam-é*.

c) *žergi* : *tubiže-žergi* gyümölcsök, *gurgu-žergi* állatok. Önállóság is előfordul és jelentése : „classe, espèce, rang“ (Kaulennél : „ordo ; summus etc“) ; egyezik a mongol *cerge*, jakut *särgä*, csuvas *jirgi*, kazáni tat. *nirgä* „sor, rend“ szavakkal.

d) *urse asižan-urse* fiatalok. Az előbbiektől abban különbözik, hogy nem csak a nominativusban, hanem ragos alakokban is jelölheti a többest, mint : *χaji-urse-be* barátokat | *boo-i-urse* (*-i* genitivus rag) „ceux de la maison“, *čoooha-i-urse* „ceux de l'armée“. Jelentése Luc. Adam fordításában : „la commune, tous“.

e) *sei* csak személyeket jelentő szókon : *ažgasi-sei* özvegyek, *žan-sei* khánok. Eredete előttem nem világos.

4) A felsorolt módokon kívül a többes kifejezésére minden altaji nyelv — kivétel nélkül — valódi képzőelemeket is alkalmaz, azaz bizonyos csekély hangtestű végzeteket, melyek lehettek bár valamikor, a nyelvek keletkezése korában szintén összetételi elemek (mint általában valamenyi képző); de önállóságukat és hangtestük épségét oly régen elvesztették, hogy még az egységes alapnyelvben is csak ilyen állapotukban ismerhetők fel. Ilyenek pl. a magyar *-k*, a finn *-t* (*d*), szamojéd *-t*, *-j*, török *-z* (*biz* mi, *siz* ti), mongol *-d*, tunguz *-l*, mandsu *-ta*, *-sa*, *-ri* stb. többesképzők. Valamint a kétfős számnak és collectiv számnév-képzésnek, úgy a többesnek is ezek képzik legáltalánosabb és — egyéb képzőmódokhoz viszonyítva — legeredetibb formáit, melyek közösen előfordulnak az egyes nyelvágakon belül a legtöbb tagban, sőt mint látni fogjuk, bizonyos részben közöseknek mutathatók ki, több különálló nyelvágban is. Kitűzött feladatunkhoz képest, vagyis hogy feleletet nyerhessünk a kérdésre, hogy mennyiben tanúsítanak az altaji nyelvek közös eljárást a számképzésben — a többesjelölésnek, vagy mondjuk határozottabban a (pluralis, dualis és collectiv) számképzésnek ezen relative legeredetibb fájával kell legtűzetesebben foglalkoznunk.

A valódi többes képző az altaji nyelvekben általában a szó tiszta tövéhez járul (*háza-k*, *kerte-k*) nem úgy mint pl. az indogermánságban, hol a casusjelölőt követheti (v. ö. latin *homini-bu-s*, *hort-i-s*; görög *θῦρ-α-ς*, *χώρα-ι-ς*, *νῆσο-ι-ς*). Külömbözik e tekintetben az összetételes többesképzőtől is, mely rendesen az egyes számu nominativusi alakhoz tevődik, pl. votj. *sin* szem: plur. *tő sin-jos*, ellenben sing. inessivus *sinm-în*, elativus *sinm-îš* | cserS. *üdür* leány: plur. *tő üdür-šamoč*, ellenben a nominativus sing. 1. sz. *üdüre-m*, 2. sz. *üdüre-d*, plur. 3. sz. *üdürü-št* | kam.-szam. *na'b* kaesa: plur. *na'b-zañ*, ellenben valódi képzővel *náva-je*. Minthogy több altaji nyelvben az egyes számú nominativusban, továbbá az ugynevezett, másodrendű ragokkal viszonyított alakokban (magy. *-nek*, *-ben*, *-ról* stb.) fogyatékosabb hangtestű szótövek lépnek fel: a többes-számú *tő* az egyes számnak legalább némely alakjától sokszor külömbözik. Ezen esetekkel foglalkozni a részletes tárgyalás feladata, itt csak példa kedvéért hozunk fel néhányat: magy. *ló*, iness. *ló-ban*, dat. *ló-nak*: plur. nom. *lovak*, *lovaim*, *lovaid* etc., iness., *lovak-ban* (mint az egyesben is az acc. *lova-t*; nom. possessoris *lova-s*) | finn *sormus* gyűrű, sing. part. *sormus-ta*: plur. nom. *sormukse-t*, gen. *sormuks-ien* (v. ö. sing. adess. *sormukse-lla* etc.) | mord *mezama* micsoda: plur. *mezap-t*, *kodama* milyen: *kodap-t* || tung. *ḡḡ* zelt: plur. *ḡḡg-ül* || kam.-szam. *tažeb* eichhorn, dat. *tažebde*, loc. *tažebgan*, abl. *tažeb'ga'* (acc. *taževam*, gen. *taževan*): plur. *tő taževaje*. Néha a tövek szerkezetétől független, másnemű hangváltozások is mutatkoznak a többesi tőn, pl. tung. *kykin** meny (nurus): plur. *tő kykinil* mellett *kyñnil*, *näkyñ* öcs: plur. *näkyñil* mellett *näññil*. Az efféle töváltozások az illető nyelvnek specialis hangtörvényeitől függenek s

*) Castrén a tunguz és szamojéd szavakban többször alkalmaz alúl pontos *u-t* (értéke szerint: „das geschlossene *u*, das ein wenig härter ist als das schwedische *u*“), ezt mi *ü* jellel adjuk vissza. A Sjögrénnél található különös *l* í v magánhangzó-jeleket következőképen fejezzük ki: az alúl 3 pontos *o-t* *o*-vel, az alúl 2 pontos *u-t* *ü*-vel, az alúl 2 pontos *a-t* *a*-val, ennek hosszú alakját *ä*-val.

kiterjednek nemcsak a számképzésre, hanem egyéb grammatikai alakulásokra is.

A tőváltozásnak ezen neménél, mely csak az általános hangtörvények érvényesüléséből keletkezik, sajátosabb egy másik, mely — mivel csakis a névmásokon tapasztalható — a pronominalis többesképzés nevezetire adott alkalmat. Ez valamennyi altaji nyelvnek sajátja s két, néha együttjáró alakban nyilvánul, u. m. 1. a tőnek hangtani megváltozásában, mely elütőleg a fentebb említett esetektől épen a szó kezdetén (a szókezdő mássalhangzón, vagy az utána következő magánhangzón, esetleg mind a kettőn) mutatkozik; 2. a tőnek alaktani változásában, mi olyképen történik, hogy az egyik számban a másiknak tőképzője elesik, vagy más képzővel helyettesítődik. E különös tünemény oka abban keresendő, hogy a névmások egytől egyig csekély hangtestű, csupán egy mással- és magánhangzóból álló szócskák, melyeknél a számok pontosabb alaki megjelölése annál inkább szükségesnek bizonyult, minthogy ez elemeknek épen nagy szerepük van a nyelv életében és a szóvégi hangfogyatkozás következtében különben többes számú alakjuk többször egybeesnék az egyesével. Az itten előforduló esetek egyenként véve a következők: a) Több ugor nyelvnek az a sajátja, hogy a mutató névmások szókezdő foghangú explosíváját (*d*-, *t*-t) a többesben *n*-vé változtatja; ily módon kerülnek egymás ellenébe a következő egyes és többes számi alakok: finn *tämä* ez (gen. *tämä-n*, part. *tä-tä*, iness. *tä-ssä*): *nämä*, *nämät* (acc. *nämä*, *nämät*, part. *nä-itä*, iness. *nä-issä*); se az, ez (part. *si-lä*): *ne*, *ne-t* (part. *ni-itä*); *tuo* az, amaz (part. *tuo-tä*): *nuo*, *nuo-t* (part. *no-ita*) | észt *tema*, *ta* ő (part. *te-da*, iness. *tema-s*, *taä-s*, all. *tema-le*, *tä-le*): *nema-d*, *nä-d* ők (part. *ne-id*); se, *sē* az, ez: *nē*, *nē-d* | keleti finn *tää*, *teä* ez: *nää*; *taa*, *toa*, *tuo* az: *naa*, *noa*; se az: *ne* | vepsz *se*, *še* az: *ne-d*; *ñet-se* ez: *ñe-ne-d* || mordvinE. *te* ez: *ne*, *net*; mordM. *tä* ez: *ña-t* (ellenben *se*, *sä* „az“ a pluralisban: *’sat*); — mordM. *te-tä* ez: *ne-ñat*; mordE. *ete* ez: *ene*; — mordM. *take* ugyanez: *ñak-t*; mordE. *teke* id.: *neke*; — mordM. *tona* az, amaz: *nona-t*; mordE. *tona* id.: *nona-t*, *tona-t*; — mordE. *tene* ez, emez: *nene*; — *torata* az, amaz: *novata-t* || cseremisiz *tide* ez: *nine*; *tudo* az: *nuno* (e névmások ikerítettek; v. ö. mord. *te-tä*, *e-te*) || zürjén *ta*, *taja* ez: *na*, *naja*; *sī*, *sīja* az, ez: *nīja* (e mellett: *sīja-jas*) | permi *e-taja*, *e-tīja*, *eta* ez: *e-nīja* || lapp (svéd) *nou* így, úgy; *naute*, *noute*, *nauhte* így, úgy; *nuov* úgy; *nuorta*, *nuorte* azon módon, úgy, amúgy; *nauk*, *nauta* amúgy, ingyen, ugyancsak; igen | orosz-lapp *nitt* így, úgy | finnmarki-lapp *nu*, *no*, *nuft*, *noft*, *naft* úgy, *nutta*, *nurta* egyedül, csak; mindezen lapp módhatározói alakok a mutató névmás többes számi tövétől valók, mint a finn *näin* így, *niin* úgy, *noin* úgy, amúgy szók. Megjegyzendő, hogy ezekkel ellentétben a rendes mutató névmások többesítője nem orrhanggal kezdődik, pl. svéd-lapp *tat*, *tate* ez, az: *ta*, *ta’*; *tuot* ez, emez, az, amaz: *tuoh*, *to’*.

Ugyancsak explosiva-nasalis hangcserével van megkülönböztetve (egyéb alaki jelölőn kívül) az első személyű névmás egyes és többes számi alakja a törökségnek két tagjában, a jakutban és csuvasban, így: jakut *mīn* én (dat. *mīñiäḡä*, abl. *mīñigittän*): *bisigi* mi (dat. *bisiäḡä*, abl. *bisigittän*); csuv. *man* (nom. *ep*, *ebe*, gen. *manen*, dat. *mana*): *pīr* (nom. *ebīr*, gen.

pirin, dat. *pirä*). Külömben is a szókezdő *m-b* változás egyike a leggyakoribb jelenségeknek a törökségben.

b) Némely altaji nyelvben a névmás egyes és többes számú töve abban is különbözik, hogy a szókezdő mássalhangzó egyikben gyöngébb hangfokon áll, mint a másikon, így: finn *sinä* te: te || kamasz.-szam. *than* te: plur. *ši* || khalkha-mongol *či* te (gen. *činü*, acc. *čimaji*, dat. és loc. *čimadur*): *ta* (gen. *tanu*, dat. és loc. *tandur*) | burját *ši*, *še* te (gen. *šiži*, dat. *šamada*, *šamda*, acc. *šamaj*): *ta* (gen. *tamai*, *taži*, dat. *tanda*). E nyelvekben amúgy is uralkodik a szókezdő *t-s* (*š*, *č*) hangváltozás, ismerjük ezt különösen a finnben (l. Ny. XII: 340). A kamaszini szamojédre nézve ide tartozó adatok: *šü tüz*: osztj.-szam. *tü*, *tü*, jurak-szam. *tu*, tavgi-szam. *tuj* | *šürü* stab: osztj.-szam. *tür*, *tür*, *türe*, *čüre*, jurák *tur* (treibstock beim fahren) | *šišli* hideg: osztj.-szam. *täšedä*, jéniszei *tefide*, jurák *tici*, tavgi *časiti* | *šo* hárskéreg: osztj.-szam. *tö*, *tö*, jén. *tē*, *te*, jurák *tae* | *šomi* veresfenyő: osztj.-szam. *tüme*, tav. *tujmua* | *šürü* hamu: jur. *tuija*, osztj.-szam. *šiu*, *šime*. A mongolban sem ritka eset, hogy *t* különösen *i* előtt *č*, *š* hangokká gyöngüljön, pl. burj. *lamanut* papok: gen. *lamanuši*, *ket* a mely: gen. *keši*, *kesi*: v. ő. még *ulut* nép e mellett *ulus*, *orot* és *oros* orosz, *dölo*, *želo* kötőfék.

A hanggyöngülésnek erősebb foka, a teljes elenyésztés is szolgálhat (egyéb eszköz mellett) számbeli megkülönböztetésül; példa erre a magy. *én*, *enyém* szó, melynek többese *mi* (*miv*), *mijénk*. E hangváltozásnak egy más analog esete található a magy. *in*, *inas*, „servus“ alakban is (l. Ny. XII: 496).

c) A mongolban az első személyű névmás egyes száma épen csak abban különbözik a többestől, hogy amaz az azonossá vált alakon — legalább a mint ma előttünk látszik — methatesist létesített; így a burját dialektusban *bi* én: gen. *miži*, dat. *namda*, acc. *namaj*, abl. *namaha*, comit. *namtaj*, míg a pluralisban *bide* mi; gen. *maži*, dat. *manda*, acc. *mani*, abl. *manaha*, comit. *mantaj*. Az összes altajtság tanúsága szerint az „én“ szónak a mongolban is *mě*-, *měn*-nek kellett valamikor hangoznia, ezt bizonyítja az egyes számú *bi* nom. és *miži* gen. alak is — s hogy ma mégis a legtöbb rag előtt az egyesben *nam* tölt tapasztalunk, annak oka valószínűleg csak az lehet, hogy az eredeti *měn* alak a mélyhangúságba csapván át (v. ő. török *men* én: dat. *maña*, *sen* te: dat. *saña*) az egyes és többesszámi alak teljesen azonossá vált, úgy hogy a nyelvnek okvetlenül újabb alakai megkülönböztetést kellett létrehoznia. V. ő. még e tekintetben vogB. *äm* (acc. *anom*, abl. *anomnel*) „én“: plur. *man* (acc. *mānor*); vogK. *am* (acc. *anem*; ellenben dat. *amnane*, abl. *amnanel*): plur. *man* (acc. *manov*, abl. *mananel*), hol tehát szintén az egyes számot a többestől egyéb eltérésen kívül a metathesis is megkülönbözteti.

d) Több altaji nyelvben a személyes névmások különböző számu alakja látszólag hangrend szerint is különbözik, még pedig úgy, hogy az egyes számú fő rendszerint mélyhangu s vele szemben a többes (esetleg dualis) magashangu. Ilyen esetek az u g o r s á g b a n: votj. *mon* „én“ (acc. *monä*) és *mīn* (dat. *mīneštīm*, *moneštīm*): plur. *mi* (acc. *mīlemiz*) — *ton* „te“ (acc. *tonä*) és *tīn* (dat. *tīneštīd*, *toneštīd*): plur. *ti* (acc. *tīledez*) | mord, *mon* „én“ és *moñ* (abl. *moñden*): plur. *min* és *miñ*

(mordE. abl. *miždenek*) — *ton* „te“ és *toń* (abl. *tońdet*): plur. *tin* és *tły* (carit. *tiřftłmłntt*); mordE. *tiř*; — *son* „ő“ és *soń* (abl. *sońdenza*): plur. *sin*, mordE. *siř* | lapp *mon* „én“, *muń* (dat. *munji*) és *mu* (loc. *musne*); dual. *moi* és „*mōn*“ (gen. *mōnon* acc. *mōnob*): plur. *mije*, *mi*; — *ton*, *todn* „te“, *tuń* (dat. *tunji*) és *tu* (loc. *tusne*); dual. *toi* és *tōn* (gen. *tōnon*): plur. *tije*; lpF. *don*: plur. *di*, *dije*; — *son*, *sodn*, *sodne* „ő“ (gen. *so*, *su*, loc. *susne*); dual. *soi* és *sōn* (gen. *sōnon*): plur. *sije*; lpF. *si* | osztj. *ma* „én“ (acc. *mant*; de gen. *menem*): plur. *meń* (de osztB. *muń*); dual. *min* és *mīn* (loc. *mīnna*, abl. *mīnattemen*); — osztB. *lu* „ő“: dual. *lin* | vogB. *ām* „én“ (acc. *anom*, abl. *anomnel*): dual. *mīn* de a plur. ismét mélyhangú: *man*, (acc. *mānan*); — *nāń* „te“: plur. *nan* és *nānān* (abl. *nānānl*); *tāu* „ő“ (acc. *tāue*): plur. *tān* | Ujabban az ész *ma*, *mu* „én“, az épebb *mīna* és *mīnu* (finn *mīnā*) összerántott alakja szintén mélyhanguvá vált a plur. *meie*, *mei* alakok ellenében; hasonlóképen *sa*, *su* „te“ (teljesebb alakok: *sīna*, *sīnu*; finn *sīnā*) a többes *teie*, *tei* képzésekkel szemben || A szamojéd nyelvágából ide tartozó adatok: osztják *szam*. *man*, *mat* „én“ (loc. abl. *mannan*, *meńnan*, dat. *meńna*, *meķa*, instr. *masse*): dual. és plur. *mē*, *mī*; — *tan*, *tat* „te“ (dat. *tendeni*, loc. abl. *tanān*, *tendenān*, instr. *tasse*): plur. és dual. *tē*, *tī* | tagi-szam. *mannāń* „én“ (gen. *manāń*, dat. *mannā-nana*): dual. *mī*; plur. *mēń*; — *tannań* „te“: dual. *tī*; plur. *tēń* | kamaszin-szam. *man* „én“: dual. *mi-šte*; plur. *mī* (instr. *mīze*, acc. *mīńivā*); — *than* „te“: dual. *ši-šte*; plur. *ši* (instr. *šize*, acc. *šińilā*) || A törökség terén a csuvasban *man* „én“ (nom. *ep*, *ebe*, gen. *manen*, *mann*, dat. *mana*, abl. *mandan*) és *san* „te“ (nom. *es*, *eze*, gen. *sanen*, *sann*, dat. *sana*, abl. *sandan*) mélyhangu töknek a többesben *pīr* (nom. *ebir*, gen. *pīrin*, dat. *pīre*) és *sīr* (nom. *ezir*, gen. *sīrin*, dat. *sīre*) magashangu alakok felelnek meg || a mongolban is hasonló tapasztalunk, ha szembe állítjuk a *či*, *ši* „te“ (gen. *šinū*, *šini*) és plur. *ta* (gen. *tani*), továbbá a *bi* „én“ (gen. *mińi*) és plur. *man* töket.

Az adatok ily nagy száma mellett méltán kérdezhetjük, vajjon a numerus szerinti hangrendi sorakozás lényeges elem-e a felsorolt nyelvek névmásainak számképzésében, vagy pedig ettől független hangtani jelenség, mely esetleg csak egyező okok következtében keletkezett különböző nyelvből. Itt mindenelőtt figyelembe kell vennünk, hogy a mélyhangu alaknak az egyes számra való szorítkozása nem egészen következetes, hogy pl. a vogul *nāń* „te“, *tān* „ő“ alakokkal szemben épen a plur. *nān* (*nan*), *tān* tök mélyhanguak, szintígy a mongol plur. *man* és *tan* tök az egyes számú *bi* (gen. *mińi*) „én“ és *či* (gen. *činū*) „te“ alakok ellenében. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az ugróságban és szamojéd-ben az említett névmásokra -j plur. képző található, mi azért fontos, mert az eredeti magashanguság megőrzése a többesben, főképp e hang hatásának tulajdonítható. Már ezekből is láthatjuk, hogy az egyes számi funkció nem a mélyhanguságban rejlik s hogy a többesnek magashanguságában sem kereshetni a számképzésnek különös nemét. De ha még ezekhez hozzávesszük, hogy egyéb nyelvek (melyek a hangrendet általában épebben őrizték meg) a személyes névmásokat — úgy egyes, mint többes számban — egyformán csak magashanguaknak ismerik: nyíltan láthatjuk, hogy a kérdéses alakok

mélyhangusága egyedül az eredeti hangrend megromlásából keletkezhetett. S ezt igazolja az illető nyelveknek sok más mélyhangu szava is, mely magashanguból származott, minők a votjákban: *kul-* (*kulä* kell): magy. *kell-*, cser. *kul-*; *kur-* kérni: magy. *kér-*, f. *kerjää-* kéregetni; *kusíp* zwischenraum: magy. *köz-*, *közép*, f. *keske*, zürj, *kež*: *kežin* között; *lul* lélek: vog. *lili* seele, f. *lögly* vapor calidus, magy. *lélek*; *vu* víz: ugor *vödä*; *odlg*, *og* egy: ugor *ektä*; *pod-* fedni: magy. *fed-*, vog. *pänt-*, f. *peittä-*; *ul-* élni: magy. *él-*, f. *elä-* | a mordvinban: *kučka*, *kunčka* közép: ugor *këtkë*, *këskë*; mordE. *kurvaze-*: mordM. *kivvaze-* meggyuladni, magy. *gerjed-*; mordM. *žala* tél: mordE. *tele*: magy. *tél*, vog. *teli*; mordE. *udeme*, *udime*, mordM. *uj* velő: ugor *vödëmä*; *šoks* ősz (autumnus): ugor *tëgësä*; *sod* korom: finn *syte* (nom. *sysi*). Meg kell jegyeznünk, hogy a mordvin személyes névmások *moñ*, *toñ*, *soñ* mellékalakjában a végső mássalhangzó jésültsége szintén az eredetibb magashanguságra utal. | A lappban: *čalme*, *šalme* szem: ugor *šälmä*; *palle-*, *balla-* félni: ugor *pälä-*; *palva*, *balva* felhő: f. *pilve*, magy. *felhő*, votj. *pišem*; *addem*, *addam* velő: ugor *vödëmä*; *varra* vér: ugor *vërä*; *maññe*, *manje* meny: magy. *meny*, f. *miniä*, osztIrt. *meñ*; *akte*, *ohta*, *ofta* egy: ugor *ektä*; *auta*, *audda*, *orve* elő: f. *ele*, vog. *eli*, magy. *elő*; *salla* orgyia: ugor *tälä* (magy. *öl* sinus) | a vogul-osztjákban: vog. *kät*, *kat*, osztS. *köt*: ugor *kädä* kéz; vogB. *ñalej-* nyelni: ugor *ñälä-*; osztB. *ñalim* nyelv, osztIrt. *ñadam*: ugor *ñälmä*; vogB. *poñ*, *ponk*, vogK. *pank* fej, úr, osztIrt. *pāñ* ujj: ugor *pängä*; osztB. *vur*, *vür*, vogP. *vür*, *ür* vér: ugor *vërä*; vog. *āmp*, *amp* eb, osztj. *āmp*, *amb*: magy. *eb*; vog. *atiñ* süss, osztS. *āpel* szag; ugor *ēbdä* || Hogy a szamojéd dialektusokban sem ritka a mélyhanguságba való átesapás bizonyítsák a következő adatok: tavgi-szam. *ñäbta*, osztj. *šam. optä*, *upte*, *opt* haj (haar): jurák *čäbt*, *üöbta*, kamasz. *äbde*; tavgi *nutu'a*, jenísszei *oturuo*, osztj. *šam. ara* ősz (autumnus): osztj.-*šam. ärä*, *kam. ere*, jurák *ñöröi*, *üöröi*; tavgi *sa*, *soa* szív: *kam. sč*, jurák *siei*, *seai*; *kam. thu* tudó: jen. *tiñi*, jur. *tiñi*, tav. *tičindä*; osztj. *šam. čou*, *čeu*, *čeu* enyv (leim): jen. *jč*, jur. *jibi*, tav. *jimi*; tavgi *ñanasañ* szamojéd, ember: jur. *ñenčle*, *nienec'*, jen. *enneteñ*; osztj.-*šam. au*, tavgi *ñame* anya: osztj.-*šam. eu*, *ävue*, *ämä*, jen. *č*, jur. *ñebea*; tavgi *jankuä*: osztj.-*šam. čeña*, *čeñ*, *kam. řeji*; tavgi *tāñ* ideg: osztj. *šam. čäne*, *čän*, *ten*, *kam. then*, jen. *ti'*. || A törökség terén a csuvasnak jellemző sajátága, hogy az eredeti hangrendet igen sok esetben megrontotta, különösen magashangu szókban; példák: *kam* ki: köztör. *kim*, *kem*; *kandlr* kender: köztör. *kendlr*; *kas-* vágni: köztör. *kes-*, *kis-*; *kon* nap: köztör. *kün*, *kön*; *korlátni*: köztör. *kör-*, *kür-*; *koš* szem: köztör. *köz*, *küz*; *par-* adni: köztör. *ber-*, *bir-*; *teatta* négy: jak. *tüört*, oszm. *dört*, altaji *tört*. || A mongol általában meg szokta tartani az eredeti hangrendet s hogy az első és második személyű névmás több alakja itt is mélyhangu, azt valószínűleg ugyanazon ok fogja megmagyarázhatni, mely a megfelelő köztörök *men*, *sen* névmások dativusi *maña*, *saña* alakját.

e) Áttérve a pronominalis számképzés alaktani nemeire, mint a vogul nyelvnek sajátzerű alakítását felemlíthetjük, hogy benne az első személyű névmás egyes számi alakja abban is eltér a többesétől, hogy ott a fő elé még egy nyomosító előszócska (*a*, *ä*) járult: így vogB. *ām*

(acc. *anom*, abl. *anomnel*) „én”: plur. *man* (acc. *mānau*, abl. *mānauñl*); vogK. *am* (acc. *anem*, abl. *annanel*): plur. *man*. — Ugyanilyen nyomatékosító előszócskát találunk a zürjén-permi *etlja* (plur. *enlja*) „ez” és a csuvas *ep*, *ebe* „én” (plur. *ebir*) *es*, *eze* „te” (plur. *ezir*) nominativusi alakokban; v. ö. a megfelelő egyszerű zürj. *taja* (plur. *naja*) és köztörök *men*, *sen* (plur. *biz*, *siz*) alakokat.

f) Az eddig tárgyalt eseteknél általánosabb azon látszólagos számképzés, mely az altaji nyelvek névmásain úgy nyilatkozik, hogy az egyesben mutatkozó töképző a többesben (esetleg a dualisban is) vagy egészen elesik vagy más töképzővel van helyettesítve. Egy ilyen töképző *-n* (*-nə*, *-nə*) közösen is megtalálható több altaji nyelvágban, így jelesül: α) az ugor-ságban: finn *minä*, *sinä*, *hän*, én, te, ő (egyéb casusokban: *minu*-, *sinu*-, *häne*-): plur. *me*, *te*, *he* (egyéb casusokban: *mei*-, *tei*-, *hei*- és *meidä*-, *teidä*-, *heidä*-); észt *mina*, *sina* (*minu*, *sinu*): *meie*, *teie* (*mei*-, *tei*-); vepsz *mina*, *sina* (*šina*), *hän*: *mö*, *tö*, *hö*, és *müö*, *lüö*, *hüö* (*mei*-, *tei*-, *hei*-); a keleti finnben ezen *n* kiesett; mie *sie*, *hää* (part. *minnuu*, *sinnuu*, *hääntä*): *müö*, *tüö*, *hüö* (*mei*-, *tei*-, *höi*-). — Ken *ki* (gen. *kenen*, part. *ketä*): plur. nom. *ketkä* (gen. *keiden*); vót *čen* (part. *četä*): *čed* | csere-misz *meň*, *teň* én, te (*miň*, *tiň* és *möň*, *töň* alakkal is): *me*, *te* (*mä*, *tä*) | lapp *mon*, *ton* (*todn*, *don*), *son* (*sodn*, *sodne*) én, te, ő (dat. *munji*, *tunji*, *sunji*, loc. *musne*, *tusne*, *susne*): *mije*, *tije* (*dije*), *sije* és a lappF.-ban *mi*, *di*, *si*; a dualis ellenben a nominativus kivételével szintén feltünteteti az *-n* töképzőt valamennyi casusban, így a svéd lappban *moi*, *toi*, *soi* „mi ketten” stb. genitivusai *mōnon*, *tōnon*, *sōnon*, accusativusai *mōnob*, *tōnob*, *sōnob*, sőt a 3-személyű névmásnak a nominativusban is van *sōnoi* mellékalakja | votják *mon*, *ton* (acc. *monä*, *tonä*) és *mēn*, *tēn* (p. o. elat. *mēneštīm*, *tēneštīd*): *mi*, *ti* (acc. *mīlemez*, *tīledez*) || β) a samojéd nyelvágban: osztják-szam. *man* (dat. *mēña*, abl. *mannan*, instr. *masse*) „én”: dual. és plur. *mē*, *mī* (dat. dual. *meaganī*, plur. *meagant*, abl. *mēnan*, instr. *mēse*, *mīhe*). — *tan* (abl. *tanan*, instr. *tasse*) „te”: dual. és plur. *tē*, *tī* (abl. *tēnan*, instr. *tēse*, *tēhe*) | tavgi-szam. *mannañ* (dat. *manna-nana*) „én”: dual. *mī* (dat. *mī-nanī*). — *tannañ* (dat. *tanna-nanta*) „te”: dual. *tī* (dat. *tī-nandī*) | kamaszin-szam. *man*, *than* én, te: plur. *mī*’, *ši*’; dual. *mī-šte*, *ši-šte* || γ) a törökség terén; köztör. *men* (oszm. *ben*, jak. *min*, kazáni tatár *min*, csuvas *man*) „én”: plur. *biz* (kazáni tatár *bez*, jak. *bis*: *bis-ikki* wir zwei; [külömben *bisigi*, mint az egyesben is pl. abl. *miňigittän*] — csuv. *pīr*); köztör. *sen* (jak. *än*, kazáni t. *sin*, csuv. *san*) „te”: plur. *siz* (kazáni t. *sez*, jak. *äs*: *äs-ikki* ihr zwei; külömben *äsigi*; [v. ö. abl. sing. *äňigittän*] — csuv. *sīr*).

Hogy az *-n* töképző nem végez ezekben singularis functiót, legjobban kiviláglik abból, hogy a fentebbiek ellenében több altaji nyelv ugyan-ezen *-n*-t a többesben (esetleg a dualisban) is megtartja, így: mordvin *mon*, *ton*, *son*: plur. *min*, *tin*, *sin*, (egyéb casusokban: *miň*, *tiň*, *siň*, valamint az egyesben is *moň*, *toň*, *soň*); zürj. *me* „én” *te*, *tö* „te” (acc. *menö*, *tenö*, *tönö*): plur. *mi*, *mie* (acc. *mijanös*), *ti*, *tije* (acc. *tijanös*, *tĵjanös*); a vogul-osztjákban is meg van a személyes névmások többes-számi alakján az *-n*, csakhogy ezzel szemben a 2. személyben az egyes számi *-n* képzőhöz, még egy másik hasonló értékű *g* képző lépett:

vogB. *nāñ* ,te' (acc. *nāñen*): plur. *nan*, *nānān* (acc., dat. *nānān*); vogK. *nag* (acc. *nagen*) és *nagna* (dat. *nagnane*) ,te'; plur. *nan* (acc. *nanen*) és *nana* (dat. *nanane*); osztB. *niñ* ,te': plur. *nen* (a déli osztjában az egyes *neñ* alak ellenében a pluralisban szintén *ñ*-s alak: *neñ* található). — Az első személyű névmásban az osztják épen ellenkezőleg az előbbivel a többesben mutat fel *-ñ* végzetet s az egyesben *-t*: *ma* (acc. *mant*, dat. *menem*): plur. *meñ*, osztB. *muñ*. A vogul itt úgy az egyes, mint a többes számban csak egyszerű *-t* tüntet fel: vogB. *ām* (acc. *anom*): plur. *man* (acc. *mānau*); vogK. *am* (acc. *anem*): plur. *man* (acc. *manov*). A harmadik személyben a vogulnak a plur. *-n* tövézője ellenében az egyesben *v* (eredetileg *g*) képzője van: vog. *tāu* (acc. *tāue*), ,ö': plur. *tān*; vogK. *tav* (acc. *tavame*): plur. *tan*. | A magyarban is az *én*, *enjem*, *tijéd*, *tied* (e. h. *tenyéd*; l. MUGSz. 194. l.) *ennen*-magam, *tennen*-magad, *önnön*-maga alakok *-n* képzője és az *engem*, *téged* *-ng*-je ellenében a plur. *minnen*-magunk, *tinnen*-magatok, *önnön*-maguk, *mijénk*, *tijétek* (e. h. *minyénk*, *tinyétek*; v. ö. *enyém*, *tijéd*) alakok szintén *-n* képzősek (ellenben a HB.-beli *miv*, *tiv*, mai *mi*, *ti*, *övé*, ő inkább csak egyszerű *g* (*v*)-vel képzetteknek tekinthetők). || A tunguzban a *bi*, *ši* (plur. *bu*, *šu*), *én*, *te* névmások az alanyeseten kívül minden többi casusban mindkét számban *-n* tőképzővel bővülnek, pl. dat. *mindu*, *šindu*, acc. *minävü*, *šinävü*: plur. dat. *myndu*, *šyndu*, acc. *my-nävü*, *šynävü*. Ugyanezt tapasztaljuk a megfelelő *bi*, *si* (plur. *be*, *suve*) mandsu névmásokon: sing. gen. *mini*, *sini*, loc. *minde*, *sinde*, (acc. *mimbe*, *simbe*): plur. gen. *meni*, *suveni*, loc. *mende*, *suvende*, (acc. *membe*, *su-venbe*). || Hogy a mongol is így jár el, már fentebb láttuk. || V. ö. még jurák-szamojéd *mañ* *én*; dual. *mañiñ*, plur. *maña*; jenisszei-szam. *modi*, *tođi* *én*, *te*: dual. *modiñ*, *tođiñ*, plur. *modi*, *tođi*. Látnivaló mindezekből, hogy az *-n* tőképzőnek semmi számképzési functiója nincsen és hogy szerepe egyszerűen nyomatékosító lehet, — bár ma ilyen értéke sem érezhető ki. Mellékesen megjegyezzük, hogy eredetire nézve valószínűleg mutató névmás, mely szorosabb meghatározásra, nyomatékosításra más nyelvekben is használatos a névmások mellett (v. ö. német *ich* *da*, *du* *dort*; latin *tu* *iste*; a tatvi-szamojéd *man-nañ* ,én', *tan-nañ* ,te' testes utórésze valószínűleg szintén a *ñamañ* dieser hier mutató névmás össze-rántott alakja). Azt is felemlítjük, hogy egy *-n* képző nyomatékosító értelemmel nagy szerepű az ugor nyelvek személyragozásában is (l. Budenz: Ugrische Sprachstudien I.)

Az altaji nyelvek többesképzőinek jellemző sajátága, hogy a tőképzők sorában az utolsó helyet foglalják el, úgy hogy utánuk csak a rag, esetleg a raggá minősült személyjelölők (birtokragok) következhetnek. A pronominalis többesképzés e tekintetben is különállást foglal el; mert a mint már az előbbi fejtegetésekben tapasztaltuk, ott, hol a névmások többes számaiban is előfordul az *-n* (vagy *-n + g = -ñ*), az a valódi többesképző után helyezkedik. S ha valami, leginkább ez bizonyíthatja, hogy amaz elemek eredetileg csak nyomatékosítható szócskák lehettek; mert a hol még rajtuk kívül az említett jelenséggel találkozunk, ott világosan felismerhető nyomatékosítókkal van dolgunk. Szolgáljanak példákul: finn *ku-ka* ki, mely, *mi-kä* mi, ami, *jo-ka* aki, amely, ami: plur. *ku-t-ka*,

mi-t-kä, jo-t-ka; lív *mëg, meig* mi, *tëg, teig* ti, ezek mellett: *më, të* | mordM. *kivik* akárki, *mezerik* akármí: plur. *ki-t-ka, mes-t-kä*; mordE. *kijak* akárki, valaki: plur. *ki-t-kak* | svédLapp *kä-tas*: plur. *kä-h-tas* (acc. *kä-i-tas*); finnmarki lapp *gutte-ge* valaki: plur. *gude-k-ge* (allat. *guđ-i-di-ge*, loc. *guđ-i-n-ge*), *mikke-ge*: plur. *makkege* (v. ö. *mi* ami, *mi*: plur. *mak*) || mongol *ene* ez, *tere* az, *ez*: plur. *ede, tede* és *ede-ger, tede-ger* (v. ö. mong. *ker* wie). Ezek után igen különös, hogy a magyarban mégis pár példa található, melyben a többes tő új fogalommodosító képzés alapján szolgált (így magyarázza Szarvas a *rétéges*, Lukács Lőrincz a *lovagos*, *kérges üreges* szokat; l. Ny. XII: 534. és XIII: 4. — v. ö., még az árpádkori *luosicsag* = ? *lovassóság* adatot, melyet Nagy Gyula közöl: . . . jobagiones monasterii seti Benedicti iuxta Granum seruientes in propriis equo, qui ulgo *luosicsag* dicuntur . . . 1247. Ny. VII: 416.) Azonban itten sem kell eltérést látnunk az általános szabálytól; mert a mint e jelenség eddigi kutatói is kifejtették, a nevezett esetekben a pluralis képző értékének előbb el kellett homályosodnia, mintsem az új képzést kisarjaztotta. Bizonyítja ezt a beállott *k-g* hangváltozás (v. ö. *rétékes, rétek*; Ny. IX: 419), továbbá több más, elég világos adat, mely a többesi tőnek egyes számi szereplését mutatja (v. ö. e helységneveket: Alsó- és Felső-*Páhok*: régebben *Páh*, ma is *páhi* leány; Kis- és Nagy-*Bolyok*: *Boly*; Kis- és Nagy-*Mányok*: *Mány*; *Mándok*: *Mánd*; Ny. XIII: 5.)

A szamojéd nyelvágnak több dialektusában az a látszat van, mintha a helyragos casusokban a többesképző a rag hangtestének közepébe helyezkednék; így: jurák-szam. *ñuda* kéz; sing. loc. *ñuda-hana*, abl. *ñuda-had*, (dat. *ñudan*): plur. nom. *ñuda'*, loc. *ñuda-ha'na*, abl. *ñuda-ha't* (dat. *ñuda-ha'*, e h. *ñuda-ha'n*) | tavgí-szam. *kula* holló; sing. loc. *kula-tanu*, abl. *kula-gata* (dat. *kula-taň*): plur. nom. *kula'*, loc. *kula-tinu*, abl. *kula-gita* (dat. *kula-ti'*) | jenisszei-szam. *łibe* sas; loc. *łibe-hone*, abl. *łibe-horo* (dat. *łibe-ddo*): plur. nom. *łibe'*, loc. *łibe-hine*, abl. *łibe-hito*, (dat. *łibe-hiro*). Tekintve, hogy az említett ragok nagyobb hangtestűek, mint az altaji nyelvek valódi ragjai lenni szoktak, azt lehet hinnünk, hogy bennük voltaképen névutós összetétellel van dolgunk s a többesképző, mint minden egyéb összetételnél, az utólaghoz járult. Az ily módon nyert tiszta loc, -nə, abl. -d (t) ragok az ugor nyelvek hasonló hangzású és funkciójú ragjaival egyeznének.

Valódi fogalommodosító képző csak egyetlen egy járulhat a többesi tőhöz, s ez ugyancsak a többesképző; vagy más szóval mondva, lehetnek a többesképzőnek ikerítései is. Ennek kétféle faja van: 1. vagy ugyanazon pluralis képző ismételtetik, minek különösen a magyar dialektusokban akadunk sok példájára. így: *lovainkak, embercinkék, neveikék, csöplüinkék, mienkek* (szlavoniai tájszólás; Ny. V. 61.); *birákok, luakok, mósákók* (múzsák) stb.; vagy — 2. hogy két különböző számképző (plur. + plur., illetőleg eredetibb plur. + dual.) kapcsoltatik képzőbokorrá, nyilván azért, mivel az egyik képző értékének elhomályosultával, vagy hangtestének szerfölötti megfoggyatkozásával a nyelv szükségét érezte a numerust más épebb hangtestű, világosabb jelentésű képzővel is megjelölni. Ilyen pluralis képzőbokor több ugor nyelvben van -j+d (finn -ide) alakkal;

ilyen az osztS. *-gaŷa*, dualis is (v. ő. magy. *fiaimak*, *tinaidak* [Ny. II: 175, 323], melyekben a *-jai*, *-ai* képzőbokorhoz még külön is hozzájárult a rendes pluralis képző). Abban, hogy az efféle képzőbokok csak bizonyos alakokra (a finnben pl. az *-ide* rendszeren csak a genitivusra, a magyarban az *-i* a birtokosragozásra) szorítkoznak, csak a nyelvnek gazdálkodó szellemét ismerhetjük fel. Pluralis képzőbokokról lévén szó, itt tartjuk czélszerűnek felemlíteni, hogy a keleti finnségben némely szón a közönséges *-i* többesképző mellett testesebb *-loi*, *lői* képző is szerepel, pl. *talo* ház: plur. nom. és acc. *talot*, gen., par. *talo-loi*, inessiv. *talo-loiss*, elat. *talo-loist* stb.; *nim* név: plur. nom. és acc. *nimet*, gen. part. *nimmii* és *nimilöi*, iness. *nimiss* és *nimilöiss*, elat. *nimi-st* és *nimi-löist* (l. Nyk. XVI: 107). E *-loi*, *-lői* pluralis képzésben aligha lappang olyasféle összetételi elem, minőket fentebb tárgyaltunk, hanem sejtethetőleg pusztán azon különös functio nélküli *-lo* képző, mely a finn *ontelo* cavus (v. ő. *onte* cavus) szóban is található. Itt tehát a csekély hangtestű *-i* képző — ha szabad e képlettel élni — „megerősítésére” egy a pluralis értelemre nézve teljesen indifferens képző szolgál. Ilyenforma képzőbokrot sejtünk a tunguz *-nasal*, *näsäl* (*nahal*, *nähäl*) pluralis végzetben is, melynek a gyakoribb *-sal*, *säl* pluralis képzővel ellentétben még bizonyos „reciprocitas”-féle mellékértelme van („wörter, die ein gegenseitiges verhältniss, namentlich eine verwandtschaft ausdrücken, nehmen die endung *-nasal* etc. an, z. b. *ači* vetter: *ačinasal*, *baza* schwager: *bazanasal*, *bärigän* frau des älteren bruders: *bärigänäsäl*, *ygi* id.: *yginäsäl*, *yjälä* vetter: *yjälänähäl*.” Castrén-Schiefner: Grundzüge d. Tungusischen Sprachlehre 7.).

Mind az eddigi tárgyalásokban a számképzést, csak mint névszó i forgalom módosítás eszközét vettük tekintetbe, holott tudvalevőleg a pluralis és dualis igei alakokon is előfordúl, jelesen kifejezik rajtuk, hogy az ige szóban jelzett működés alanya több-e, vagy csak egy. Ennek alapján azt lehetne hinnünk, hogy a számképzés abban is különbözik a képzők egyéb nemeitől, hogy nem szorítkozik pusztán egy jelentéstani osztályra — a név- vagy ige szóra — hanem mindkettőn alkalmazható. Azonban vizsgáljuk kissé közelebbről e jelenséget. Mindenekelőtt azt vesszük észre, hogy az igei számképzők alakra nézve teljesen azonosak a névszóakkal, továbbá hogy különösen az 1. és 2. személyben a személyjelölőkkel igen sokszor ugyanazon kapcsolatokat alkotják, mint a névszóknál — vagy más szóval, hogy a többes- és kettősszámi alanyi (igei) és birtokos (névszói) személyragok egyenlők, pl. magy. *vár-unk*, *vár-tok*: *lov-unk*, *lova-tok*; finn *saa-mme* kapunk: *kala-mme* halunk; mordE. *čora-nok* fiunk, *čora-st* fiujok: *jorata-nok* akarunk, *jora-st* akarunk, *jora-st* akarjanak; cser. *kudo-na*, *kudo-da*, *kudo-št* házunk etc.: *tolo-na*, *tolo-da* jövünk, jöttök, *tolo-št* jöjjenek; lpF. *gietta-mek*, *gietta-dek*: kezeink, kezetek, *gietta-me*, *gietta-de* kettőnk keze, kettőtök keze: *loŷai-mek*, *loŷai-dek* olvastunk, olvastatok, *loŷai-me*, *loŷai-de* ketten olvastunk, ketten olvastatok; votj. *ataj-mŷ*, *ataj-dŷ*, *ataj-sŷ* atyánk etc.: *šoto-mŷ*, *šoto-dŷ*, *šoto-šŷ* adunk etc.; vogB. *lū-men*, *lū-en* kettőnk, kettőtök lova, *lū-u*, *lū-en* lovunk, lovatok: *oli-men*, *ole-en* ketten vagyunk, vagytok, *ole-u*, *ole-en* vagyunk, vagytok; osztjlrt. *kerabe-men*, *kerabe-den* kettőnk, kettőtök hajója: *mende-men*, *mende-den* ketten megyünk, men-

tek, *kerabe-u* hajónk: *mende-u* megyünk | *tavgi-szamojéd kula-mi, kula-ri* kettőnk, kettőtök hollója, *kula-mu', kula-ru'* hollónk, hollótok: *mat-metszeni* (*mata'am, mata'añ* én metszék, te metszél), indie. első idő, dual. 1. és 2. sz. *mata'a-mi, mata'a-ri*, plur. 1. és 2. sz. *mata'a-mu, mata'a-ru*; *jenisszei-szam. libe-ba', libe-ra'* sasunk, sasotok: *mot-* metszeni (*motaro'* én metszék), ind., első idő, plur. 1. és 2. sz. *mota-ba', mota-ra'* stb. Már ezen jelekből is láthatjuk, hogy az igei számképzésben a számképző voltaképen nem az igré, hanem a személyjelölőre vonatkozik, ép úgy mint pl. a *lov-unk* alakban a *-k* nem a „ló” többségét, hanem a birtokos személyekét fejezi ki. Kiviláglik e tény magából, az igei számképzés funkciójából is; hiszen a többesképző benne nem a cselekvés nagyobb quantumát, a frequentatiót jelöli, hanem a működő alanyok egyedi quantumát, számát. Ilyenformán azon alakok, melyeken a cselekvésben működő személyek és számuk ki van fejezve, voltaképen nem is igei alakok, hanem névszóiak; azaz egy nomen verbale képzésnek a személyes névmásokkal való összetételei. Nyíltan kitűnik az ilyen szerkezet a törökségben, hol pl. a csatagaj *barır-men, barır-sen, barır-miz, barır-siz* megyek, mész, megyünk, mentek alakok a *barır* „menő” és *men, sen* én, te, *miz, siz* mi, ti összerakásai. Hasonlóképen alakultak a burját *alan-ap, alana-š, alana-bdi, alana-ta* ölők, ölsz, ölünk, öltök igei alakok az *alan* „ölő” és *bi, ši* én te, plur. *bidi, ta* névmások összetételéből. Be lehet bizonyítani, hogy az ugor nyelvek verbum finitum-jai általában így keletkeztek (l. Budenz: mordvin nyelvtan, 28. §. és könyomatú íveinek 31. számát), noha e nyelvágban arra is vannak kétségtelen adatok, hogy a személy- és számképző egyenesen az igetőhöz járul; v. ö. pl. magy. *vár-unk, vár-tok*. Ez utóbbira nézve megjegyezhetjük, hogy az ugor alapnyelvben az igeszók és névszók osztálya nincsen oly élesen megkülönböztetve, mint az egyes nyelvekben és hogy jó számú igető található, mely minden további képzés nélkül mint névszó is szerepel, pl. ugor *jəgə-* és *jəgə* „fluere” és „fluvius” (magy. *ju-t-, jár-* és *jó: Hé-jó, Sa-jó*). Azon esetekben tehát, hol a személy-, illetőleg a személy- és számképző, látszólag a pusztá igetőhöz járult, jó okkal fel lehet tennünk, hogy az igei alak névszói jelentésben vétetett, vagyis pl. *várunk, vártok* alapjelentésük szerint egyenlők volnának e kifejezésekkel: „mi váró, ti váró”. A harmadik személyben, mivel a beszédben ez szokott leggyakrabban előfordulni, a különös személyjelölő sokszor el van hanyagolva s a többesképző ilyenkor egyenesen az igenévi képzőhöz (esetleg a névszónak vett pusztá igetőhöz) tétetik, pl. csag. *barır-lar* „menők” és „ők mennek” | mord. *joraj-lt, jorł-t* „akarók” és „ők akarnak” stb. Azt hisszük, ezek után bátran állítható, hogy az altaji nyelvekben voltaképen csak névszói számképzés van, az igei számképzés pedig csak látszólagos.

A számképzőket tudvalevőleg régebben a ragok közé számították; e nézetre valószínűleg azon jellemző sajátáguk is okot adott, hogy alkalmazásuk mondattani viszonyoktól is függ. Az altaji nyelvekben ugyanis, ép úgy mint az indogermán és sémi nyelvcsaládokban általános törvény, hogy az állítmány — akár névszói, akár igei — számbelileg egyezik az alanyval, valamint az értelmező és értelmezett szóval. A finn nyelv még tovább megy a mondatrészek számbeli egyeztetésében, jelesen többes

számban használja a jelzőt is a jelzett szó előtt, azon módon, mint megkívánja, hogy a jelzőn is kitétessék a jelzett szó ragja, pl. *hyvüt lapsët* jó gyermekek, plur. iness. *hyvissä lapsissa*. Hasonló jelenségnek látszik a magyar 'ezek az emberek', 'azoknak az embereknek'-féle kifejezés is; de tekintve, hogy egyéb jelzős szólásban nem találkozunk ilyen szerkezettel, az említett példákban jóformán értelmezőket láthatunk, ép úgy mint ezekben: 'ti, rossz emberek', 'nektek, rossz embereknek' stb. Mindenesetre feltűnő, hogy ilyen mondattani egyezést egyébként csak a ragok tüntetnek fel (rendesen az apposiációs szerkezetben); de hát lehet-e e véletlen összetalálkozásból mindjárt az említett nyelvtani elemek egyműségére következtetnünk, viszonyzócskák közé sorozni a számjelölőt, mikor ez semminemű mondatbeli viszonyítást nem fejez ki? Nem kell-e inkább arra gondolnunk, hogy a nyelvszellemnek ugyanazon működése, mely különböző mondatrészekben a ragok ismétlődését létrehozta, előidézhette esetleg egy, a szabatos értelemre nézve igen fontos képzőnél is az ismétlést? Az, hogy az értelmezőn ismételjük a ragot, nyilván egy eliptikus kifejezés mód eredménye, úgy hogy midőn pl. ezt mondjuk: 'Mátyást, a királyt igazságosnak nevezték', voltaképen így gondolkozunk: 'Mátyást — értsd t. i. a király M.-t stb.' Hasonló módon eliptikus kifejezések: 'a madarakban, különösen a szépekben gyönyörködünk' e h. 'a madarakban, különösen a szép madarakban stb.'; 'az emberek halandók' e helyett való: 'az emberek halandó emberek'; 'a halak úsznak' etymologice egyértékű e mondattal: 'a halak — ők úszó'. Látnivaló, hogy az így felbontott mondatokban a számképző ismételt alkalmazása igen szükséges a pontos érthetőség szempontjából és semmivel sem különösebb, mint más képző ismétlése, pl. ilyen mondatokban: 'a jobb értékesebb', 'a madárka szép állatka', 'az esztelennek, különösen a szívtelennek' (t. i. szívtelen esztelennek) eljárása stb.' Hogy a finnben, az összes altajság ellenére, a jelzőre is kiterjed a többesképző ismétlése, korántsem tartjuk indogermán hatásnak — mint első tekintetre hihető volna — hanem csupán esetlegességnek; azaz úgy hisszük, hogy minden idegen befolyás nélkül a finn nyelvszellem gondossága annyira ment a számjelölés dolgában, mint az indogermán nyelvekben. Különben megjegyezhetjük, hogy a finnben is van még néhány jelző szó, mely a jelzett szó előtt változatlan marad, pl. *kelpo* jóra való, derék, *pikku* kis, *pícziny*, *oiva* kiváló, derék, erős, *eri* külön, különvaló etc. (I. Budenz: Finn nyelvtan; II. kiad. 75. l.); továbbá, hogy a mandsuban és mongolban az állítmányi névszón — ha igenév — nem tétetik ki különösen a többesképző (l. fentebb); v. ö. még az ilyen finn szólásokat: *pojalla on* (s nem *ovat*) *mustat silmät* a fiunk fekeze szemei vannak, *ukolla on rypistyneet kädet* az öregnek ráncos kezei vannak, *miehellä on harmaat hiukset* az embernek ősz haja van (I. Budenz: Finn nyt. II. kiad. 101. l.), melyekben az állítmányi igező szintén nem egyezik a többesszámi alanynyal.

A számképzők ragszerű jellemére nézve az sem jöhet számba, hogy pl. a mordvinban ragos alakon is található a többes (*son tása* 'ő itt'; t. i. van: plur. *sin tásit* 'ők itt'; t. i. vannak; *son toso* 'ő ott': *sln tost* 'ők ottak'); mert itten csak 'önállósított határozókkal' van dolgunk, olyanformával, mint midőn pl. a magyarban 'légyottok'-ról beszél-

lünk, vagy midőn a Szilágyságban ezt mondják: *eleinteken* kezdetben (Ny. IX.: 182.)

Feladatunk körén kívül esik mindazon használatok és jelentésfejlődések tárgyalása, melyekkel az altaji nyelvcsalád különböző tagjai a számképzőket alkalmazzák. Mindemellett nem mulaszthatjuk el e szempontból is legalább néhány feltűnő jelenségre ráutalni, melyek főképp a számképzőknek egyéb képzőkkel való jelentéstani rokonságára vetnek világot. Már fentebb érintettük, hogy szemben avval, hogy „sokaság, collectio” jelentésű szók a többesszám kifejezésére használatnak, vannak olyan esetek is, melyekben a tiszta pluralisképző jelent collectiót; más-képen szólva, hogy a többesképző nem fejezi ki, mint rendesen, több individuumnak egy magasabb egységbe való összefoglalását, hanem hogy egy individuum több alsóbb egységre van felbontva. Ilyen, mondhatnók „singularis értelmű” pluralis alakok: finn *hiukse-t* haj (*miehellä on harmaat hiukset*), *viikse-t* bajusz, *jauho-t* liszt, *ruumene-t* polyva észt *taku-d* kócz, csepű; Fmlapp. *gafo-k* liszt, *värä-k* vér, *sadōo-k* polyva; *vuofta-k* haj, mely „anyag”-ot jelentő szókon a plur. képző annak jelölésére szolgál, hogy az anyagindividuum több részből van összetéve (v. ö. még *laiva ei päässyt jälltä* a hajó nem jutott által a jégtől; Budenz: Finn nyt. II. kiad. 105. l.) | finn *raunio-t* rom, *tulukse-t* tűz-szerszám (kova, tapló és aczél együttvéve), *valjaa-t* lőszer-szám fék, kantár, zabola, nyereg etc. együttvéve); liv. *ronto-d* könyv (mint több lap összetétele), *vāro-d* kapu; az előbbiekhöz hasonlóan szintén több „alkotó rész” (nem „anyagrészt”) collectióit jelentik | finn *ohimo-t* test oldala, halánték, *sieraime-t* orrlyuk (orrlyukak), *saapaa-t* csizma (csizmák), *sakse-t*, észt *kääri-d* olló, *püksi-d* nadrág; Fmlapp. *sküra-k* olló, *busa-k* nadrág, *muodo-k* orczák, kép, *radde-k* és *radde* mell, *huor-jakak* főkabór-csizmák (*huorjo* foka), *gallokal* rénszarvas homlokából készült csizma (*gallo* homlok); l. Nyk. V: 314. — két alkotó rész collectiv kifejezései. Néha a többesképző collectiv értelméhez, bizonyos „reciprocitas”-féle mellékjelentés is társul, olyanforma minő a külön tunguz *-nasal* reciproc-plur. képzőé, v. ö. finn *veljekse-t* testvér (testvérek; több testvér egymáshoz viszonyítva, egybefoglalva), *sisarukse-t* nőtestvérek, *veikkose-t* testvérek; észt. *langukse-d* schwestermänner; v. ö. *molemma-t* ketten, monnó, *vanhemma-t* szülő, szülők; mordM. *erast ala-t* baba-t *kafinest* élt egy atyuska és anyuska együtt (itt a *-t* plur. képző azt fejezi ki, hogy a kettő egymáshoz vetve, férj a nőhöz, nő a férjhez viszonyítva voltaképen nem egy) *mirtt-erä-t* férj-feleség (*mirdä* férj, *erä* feleség). Az „anyag”, vagy „alkotó rész” collectiójának további átvitele a „cselekvési collectio”, minő functiója a plur. képzőnek akkor van, ha olyan cselekvést jelentő névszóhoz tétetik, mely több aprólékos működésből, különféle egy célra szolgáló ténykedésből áll, pl. finn *pido-t* vendégtartás, lakoma, *hää-t* lakodalom, menyegző, *vihkiäise-t* esketés, *ristiäise-t* keresztelő, *keilaise-t* kuglizás, *ilvee-t* tréfa, bohóság, *lapset ovat sakkosilla*, *kuninkaisella* a gyermekek a szembekötödsdi, királyosdi játszásban vannak; észt *joodu-d* schmaus; liv. *kojgon-d* hochzeit, *bēra-d* begräbnisschmaus, *riškis-t* tauffest. A „cselekvési collectio”-ból igen természetes jelentésfejlődés az „állapot”, vagyis annak kifejezése, hogy valamely működés (névszóilag kifejezett actio) az

alanyra nézve tartósan egyforma; ennek aztán ismét további átvitele az „abstractio”. Ilyen szerepűek a plur. képzők a következő finn mondatokban: *hän on eksesyksissä* el van tévedve, tévelygőségben, tévelygő állapotban, van, *tainoksissa* elájulva, *väsysissä* elfáradva, *hän on iloissaan, murheissaan* örömeiben, bújában van, *karhu katosi näkyvästä* a medve eltűnt szemünkől (tdk. látszónkból), *hän heräsi tainnoksistaan* felébredt az ájultságából, *hän on humaloissaan* részegségében van (tkp. komlóiban) | *teos on alkeilla, tekeillä* a munka kezdetén, csináló félben van, *hevonon on valloillansa* a ló szabadjában van, *hän tuli hyvillensä* jó kedvébe jött, *koura on kiimoillansa* a kutya koslatásában van (l. Budenz: Finn nyt. II. kiad. 93. és 102. l., hol még több ilyen példa található). A fokozatos átvitel útján végül még „bizonyos időszak” jelzése is belejut a többes képző funkciókörébe, pl. Fmlapp. *juovla-k* karácsony (f. *joulu*, norv. *jul*), *bäsača-k* husvét (f. *pääsiäinen*, norv. *paaske*), *helludaja-k* (f. *heluntai*) pünkösd. Érdekes, hogy a magy. -ség képzőn ugyanezen jelentésfejlődés fordított menetben történt meg, v. ö. eredeti „időszak, nap” jelentését (mord. *ši, či* nap) és a következő szókban való alkalmazásait: *mostanság*, *mai nap-ság*, *ifjúság*, *öregség*; *szolgaság*, *uraság*, *boldogság*; *katonaság*, *fiatalság*, *papság*, *magyarság*; *erdőség*, *mezőség*, *rokonság* stb.

A többesképzőnek ezen átviteles használatai magyarázzák meg, hogy miért szeret különösen a finn nyelv mód-, állapot-, idő- és mennyiség-határozóknál többesszámi tőt alkalmazni a rag előtt, továbbá hogy az instructivus rag — mely leginkább az említett határozók jelzésére szolgál — miért fordul általában csakis a többesben elő. A finn *näin* így, *niin* úgy, *noin* úgy, amúgy, *kuin* hogyan, *hyvin* jól, *pahoin* rosszul, *kovin* erősen, *väkisin* erőszakkal, *välein* hamar, *melkein* meglehetősen, *jalkaisin* módhatározók, továbbá a *muinoin*, *ammoin* régen, hajdan, *nykyisin* minap, *varain* korán, *ensin* először, *viimein* utóljára időhatározók a többesképzőnek ép olyan jelentésfejlődéseit tüntetik fel, minőkkel a fentebbi példákban találkoztunk. Többesszámi töből alakultak a következő lapp igehatározók is: svédlp. *nau*, *nou*, *naute*, *noute* így, úgy, *nuov* úgy, *nuovta* azon módon, *nauk*, *nauta* amúgy, ingyen, ugyancsak; Fmlapp *nu*, *no*, *nuft*, *noft*, *naft* úgy. Hasonló jelenségre a szamojédnek tavgi dialektusa is szolgáltat példákat, különösen módhatározóknál, melyek többször a többesszámi genitivussal fejeztetnek ki, így: *hāgei'* jól (*hāgā* jó), *hēinda'* jobban (az egyes számi *hēindañ* alak mellett), *nomba'*, *nombañ* rosszul (*nomba*, *noñfa* rossz), *nombuja'* *nombujañ* rosszabbul, *tatiñei* ingyen, hiába (umsonst), *mendu'*, *mendu'* gerade recht (*mendatanu* zu rechter zeit).

Ezen általános észrevételek előrebocsátása után áttérhetünk immár az altaji nyelvek valódi számképzőinek rendszeres alaktani tárgyalására. Munkánkat természetesen csak úgy folytathatjuk tudományos módszerrel, ha szakítva az eddig követett tárgyalási móddal, most már egyelőre minden nyelvéget a maga körében külön vizsgálunk s csak az ekképen nyert alapnyelvi eredményeket hasonlítjuk aztán egybe.

I. Az ugor nyelvjág valódi számképzői.

1. Ugor -d többesképző.

E közkeletű többesképző az ugor nyelvekben két alakban lép fel, még pedig a) önállóan, névszókön és igén egyaránt, b) egy másik többesképzővel, a -j-vel kapcsolatban, mint -j + d képzőbórok csakis névszókön. Az önálló -d többesképző legtisztábban a finn nyelv dialektusaiban mutatkozik, különösen az észtkben. Példák (tekintve a különféle töváttozásokat): *karja* nyáj: plur. nom. *karja-d*, iness. *karja-des*, transl. *karja-deks* | *maa* föld: plur. nom. *mā-d*, gen. *mā-de* (és *maie*), iness. *mā-des*, elat. *mā-dest*, ill. *mā-dese*, adess. *mā-del*, abl. *mā-delt* és így tovább a partitivust (*maid* = finn *maita*) kivéve valamennyi esetben | *tö* munka: plur. *tö-d* || *auk* (f. *aukko*) nyílás: *augu-d* | *sirp* (f. *sirppi*): *sirbi-d* | *jagu* (gen. *jau*, ill. *jaguse*) osztás, osztály (f. *jako*): *jau-d* (gen. *jagu-de*) | *ladu* (iness. *laus*, elat. *laust*; f. *lato*): *lau-d* (gen. *ladu-de*) | *tuba* (iness. *toas*) szoba (f. *tupa*): *toa-d* (gen. *toba-de*) || *hürg* (iness. *hürjas*) ökor (f. *härkä*): *hürja-d* (gen. *hürga-de*) | *künal* (iness. *kündlas*, *kündlas* gyertya (f. *kynttilä*): *kündla-d*, *künla-d* (gen. *künal-de*) | *lesk* (iness. *lezes*) özvegy (f. *leski*): *leze-d* (gen. *leske-de*) | *vars* (iness. *varres*, ill. *varde*) nyél (f. *varte*, nom. *vars*): *varre-d*, iness. *var-tes* (e. h. *varte-des*) | *süzi* (iness. *søes*, ill. *sütte*) szén (f. *syte*, nom. *sysi*): *søet*, iness. *süt-tes* (e. h. *süte-des*) || tövégző s után a -d többesképző, ép úgy mint az egyesben is a part. -d-je megkeményül követő rag előtt, pl. *harjas* (iness. *harjakses*, *harjases*, part. *harjast*; f. *harjakse*, nom. *harjas*): *harjakse-d*, *harjased*, iness. *harjas-tes* | *endne* (iness. *endses*, part. *endist*) előbbi (f. *entise*, nom. *entinen*): *endse-d*, iness. *endis-tes* | *puhas* (iness. *puhtas*, part. *puhast*) tiszta (f. *puhtaa*, nom. *puhdas*): *puhta-d*, iness. *puhas-tes* || ugyanezen hangváttozást tüntetik fel a következő példákhoz sorakozó szócsoportok is: *anne* (iness. *andes*, part. *annet*) ajándék (f. *antee*, nom. *anne*): *ande-d*, iness. *anne-tes* | *oige* (part. *oiget*) igaz (f. *oikea*, e. h. **oigeda*): *oige-d*, iness. *oige-tes* | *iste* (iness. *istmes*, part. *istet*) szék (f. *istui*, nom. *istuin*): *istme-d*, iness. *istme-tes*. — L. Krohn: Viron Kielioppi (1872.) 70. s köv. 1.

Eredeti -d-s alakjában mutatkozik a pluralis képző a vepszben is, csak hogy itt szerepének köre sokkal kisebb, mint az észtkben, a mennyiben önállóan csak a nominativusban és accusativusban használatos. Példák: *ma* föld: plur., nom. és acc. *ma-d*; *kala* hal: *kala-d* | *sulg* toll (tő: *sulga*): *sulga-d*; *lind* madár (tő: *lindu*): *lindu-d* | *valged* világos (gen. *valkta-n*, tő: *valgeda*): *valgta-d*; *korged* magas (gen. *korttan*, tő: *korgeda*): *kortta-d*; *lähtek* lék (gen. *lähtken*, tő: *lähtege*): *lähtke-d*; *armas* kedves (gen. *armhan*, tő: *armaha*): *armha-d*. — L. Szinnyi; NyK. XVI. 418. 1.

A lívben is -d a többes számi nominativus képzője, mely még ezenkívül három ragos alakon tapasztalható: a genitivuson, dativuson és 'instrumentalison' — mint Sjögrén elnevezte. Példák: *jumal* isten: plur. nom. és gen. *jumāl-d*, dat. *jumāl-don*, instr. *jumāl-dōks* (ellenben: iness. *jumāl-is*, elat. *jumāl-ist*); *suol* bél, *kāl* nyelv: plur. nom. és gen. *suol-d*, *kāl-d*, dat. *suol-dōn*, *kāl-don*, instr. *suol-dōks*, *kāl-dōks* (ellenben:

iness. *suol-is*, *käl-is* és *suol-ši*, *käl-ši*, elat. *suol-ist*, *käl-ist* és *suol-šti*, *käl-šti* | *jälga* láb: *jälga-d*; *külda* arany: *külda-d*; *röda* vas: *röda-d* | *tot* atya: *toti-d*; *jog* folyó: *jogu-d*; *mzg* hegy: *mzgu-d*; *vag* barát: *vagu-d*; *tug* támaszték: *tugu-d* | *jeng* lélek: *jengo-d*; *küz* fenyő: *küzo-d*; *täd* csillag: *tädo-d*; *lind* madár: *lindo-d* | *āmbas* fog: *ambo-d*; *lāmbas* juh: *lambgo-d*; *kīndas* keztyű: *kīndo-d* | *ibüks* haj: *ibüks-t*; *suormöks* gyűrű: *suormöks-t*; *varikš* varju: *varikš-t* (az *s* tövégeztet után tehát itt is elváltozik a *-d* *t*-vé).

A finn köznyelvben a *-d* többesképző *-t* (illetőleg véghangzóval *-te*) alakot ölt a rendes hangtörvények következtében. Használatos a nominativusban és accusativusban általában, ezenkívül még igen sok szó genitivusában is; mely utóbbi alkalommal zárt szótagba kerülve *-t* (ha a tövégi magánhangzó megmarad) kiesik. Példák: *kala* hal: plur. nom. és acc. *kala-t*, gen. *kala'in* (e helyett: *kala'en*, *kala-den*), *kive* (nom. *kivi*) kő: *kive-t*, *kive'in*; *risti* kereszt: *risti-t*, gen. *risti'en*, *riste'in* | *maa* föld: *maa-t*; *puu* fa: *puu-t* | *kukko* kakas: *kuko-t*; *tyttö* leány: *tyttö-t*; *suku* nemzetség: *suru-t*, gen. *suku'in*; *käte* (nom. *käsi*) kéz: *käde-t*, gen. *kätten*; *apu* segítség: *avu-t*, gen. *apu'in*; *aurinko* nap: *auringo-t*, gen. *aurinko-in*; *jalka* láb: *jala-t*, gen. *jalka'in*; *härkä* ökör: *härjä-t*, *härä-t*; *jäntee* (nom. *jänne*) ideg: *jänne-t*, gen. *jännet-ten*; *kante* fedél (nom. *kansi*): *kante-t*, gen. *kant-ten*; *kovempa* keményebb (nom. *kovempi*): *kovemma-t*, gen. *kovempa'in*; *puhtaa* (nom. *puhdas*) tiszta: *puhtaa-t*, gen. *puhdas-ten*; *vastaukse* (nom. *vastaus*) felelet: *vastaukse-t*, gen. *vastaus-ten*; *antancee* (nom. *antanut*) adott: *antancee-t*; *lyhye* rövid (nom. *lyhyt*): *lyhye-t*, gen. *lyhyt-ten*; *oikeute* igazság (nom. *oikeus*): *oikeute-t*, gen. *oikeut-ten* stb. — L. Budenz: Finn nyelvtan. II. kiad. 18. és köv. l.

Az igei alakok közül az önálló *-d* többesképzőt a harmadik személy tünteti fel, így az észten: *laula-b* dalol: plur. 3. sz. *laula-va-d*; praet. *laulis*: *lauli-va-d*, *lauli-d*; cond. *laulaks*: *laulaksi-va-d*, *laulaksi-d* | a livben: *so-b* (f. *saa-pi*) kap: *so-bo-d* | a nyugati finnben: *saa-pi*, *saa* kap: *saa-va-t*; praet. *sai*: *sai-va-t*; cond. *saisi*: *saisi-va-t*; imp. *saa-kaan*: *saakaa-t*; opt. *saakoon*: *saakoo-t*. Az egyes számi *-b* (f. *-pi* e h. *-pa*) végzetet *s* a neki megfelelő plur. *-va-t* Budenz nyomtatékosítónak tartja; de talán azonosítható (más ugor nyelvekben található másaival együtt) a f. *-va*, *-vä* igenévképzővel (v. ö. vepsz *andab* 'adó' és 'ö ad' és a vogul-osztyák megfelelő *-p* képzőt; számbaveendő, hogy a keleti finnben az egyes számban is *-vi* — e h. *-va* — végzetet találunk, pl. a Kalevala első két sorában: *mieleni minun tekevi*, *aironi ajattelevi*), mi szerint a f. *saava-t* alak ép olyan névszói többesítés lenne, mint a mordvin *joraj-ht*, *jorj-t* (f. fentebb 255. l.). A vepszben az egyes számi *andab* ad, praet. *andoi*, concess. *andanob*, imp. *andkaha* alakok többes számai: *andaba* és *andtas*, *andoiba* és *andtihe*, *andneba* és *andtanés*, *andtakaha*, melyeknek *t*-jében jóformán szintén a plur. *-d* képzőt ismerhetjük fel; v. ö. északi vepsz *andau* ad, *pezöu* mos: plur. *antlau*, *pestäü*, praet. *anduoï*, *pezi*: plur. *antfii*, *peštšii*, conc. *andanou*, *peznöu*: *anttanou*, *pestänöu*, cond. *andaiž*, *pežiž*: *anttaiš*, *pestäiš*, imp. *ankkai*: *ankkat* (Nyk. XVI.: 426. s köv. l.)

A mordvinban szintén *-t* a rendes többesképző: *ava* (*avā*)

asszony: plur. nom *ava-t*; *tolga* toll: *tolga-t* | *M.šula*, *E.šulo* bél: *šulž-t*, *šulo-t*; *M.selmä*, *E.selme*: *selmi-t*, *selme-t* | *M.kud*, *E.kudo* ház: *kut-t*, *kudo-t*; *M.pilgä*, *E.pilge* láb: *pilk-t*, *pilge-t* | *vir* erdő: *M.vir-ht*, *E.vir-t*; *M.ažir*, *E.azoro* úr: *ažir-ht*, *azoro-t*; *M.eräj* lakó: *eräj-ht*; *ili* vessző: *ili-ht* | *M.kodama*, *E.kodamo* milyen: *kodap-t*, *kodamo-t* | *narmiñ*, *E.narmoñ* madár: *narmi-t*, *narmo-t* | *käv*, *kev* kő: *keft*, *E.käv-t*; *M.šičau* bolha: *šičaf-t*; *M.šaržu* szürke: *šaržuf-t*. A többi casusok csak a deter minált többesi többől alakíthatók, pl. *tolga* toll: *tolga-t* tollak, *tolgatnä*, *E.tolgatne* a tollak, gen. *tolgatnen*, *E.tolgatneñ* 'tollaknak' és 'a tollaknak', abl. *tolgatnen-ezda*, *E.tolgatnede* 'tollaktól' és 'a tollaktól'. — L. Budenz: Moks- és Erzamordvin nyelvtan 30. l.

A mordvin *-t* többesképzőnek nyoma a birtokos személyragokon is mutatkozik, jelesen a második személyű *M.-ntt* (determ. *-nttū*) és 3. személyű *M.-st*, *E.-st* (*-sk*) végzeteken. Az egyes számú 2. személy jele mindkét dialektusban *-t* (*čora-t* fiad), világos tehát, hogy a *M.-ntt* (illetőleg determ. *-nttū*) többes 2. személyben (*čorañttū* 'fiatok' és 'fiatok' iness. *čorasñntt*, elat. *čorasñntt*) az *-n* nyomatékositó és a 2. személy *-t* jelölőjén kívül fennmaradó másik *-t* csakis a többes képző lehet. Hasonlóképen többes képző a *čorattnä* 'fiad' alak második *t*-je, mint az egyes számú *čorasä* 'fiad' alakból kitetszik. A harmadik személy egyszámú az erzában *-zo*, *-ze* (*čora-zo* fia), többese *-st* (*čorast* fiok, fiaik), tehát a *-t* itt is többesjelölő. Ugyanezen *-st* többes 3. személyrag meg van a moksában is, de csak pár casusra szorítkozva, így *čorasna* fiok, fiaik: iness. *čorasñst*, elat. *čorastñst*, ill. *čorazñst*. — Az *-st*, mint többes 3. személyének jelölője igezőkon is előfordul, pl. *kulž-*, *E.kulo-* halni: praet. sing. 3. sz. *kulžs*, *kuloš*, plur. *kulžst*, *kulošt*; imper. sing. 3. sz. *kulžza*, *kulozo*: plur. *kulžst*, *kulošt*.

Már fentebb érintettük, hogy a mord *M.jorajht*, *E.jorīt* 'akarnak' alakokban voltaképen igenévi képzések vannak többesítve s szószserint ezt jelentik: 'akarók' (t. i. ök). Most hozzátethetjük, hogy az indicati-ven jelen idő, továbbá a conditionalis összes többes számi alakjai (*jorata-tama*, *E.joratanok* akarunk, *joratada*, *E.joratado* akartok, *sodañdärätama*, *E.sodñndärätanok* ha tudtunk, *sodañdärätada*, *sodññdärätado* ha tudtok) ilyen többesített igenévi alakok, melyekhez a létigének többes alakjai járultak (l. Budenz: Mordvin nyt. 72. l.). Az 'esse' ige hozzájárulása nélkül van képezve a cond. többes 3. személye is: *sodañdäräjht*, *E.sodññdäräjht* ha tudnak, ép úgy mint az indic. praesensben a *jorajht*, *jorīt*.

A cseremiszben, mint már fentebb tárgyaltuk, az összetételes *-šamoč*, *-vülä* többesjelölők kiszorították a valódi többesképzőt a használatból. Mindemellett maradtak még nyomok, melyekből a *-d* plur. képző egykori használatára következtethetünk, ilyenek: a) a többes számú 3. személy *-št* végzete, mellyel szemben az egyesben *-žo* (*-že*, *-žö*) alakot találunk, pl. *kudožo* háza: *kudošt* házuk, *jumužo* istene: *jumušt* istenük, *kindeže* kenyere: *kindešt*, *ačaže* atyja (*ači* atya): *ačašt*, *mariže* férje (*mari*): *marišt*, *čüčüžo* nagybátyja (*čüči*): *čüčüšt*, *akaže* néneje (*akaj*): *akašt*, *avaže* anyja (*avaj*): *avašt*, *vujžo* feje (*vuj*): *vujšt* (l. Nyk. III. 435.). Ezen *-št* eredetére nézve teljesen azonos a mord. *-st* többes 3. sz. ragjával, t. i. a *-s* harmadik szem. és *-t* plur. képző összetétele. Ugyanezen *-št* mint többes harmadik személy jelölője néhány igei alakon

is szerepel, u. m. az imperativusban : *tolžo* jöjjön : *tolžošt* jöjjenek, *pok-tožo* hajtsón : *poktošt* hajtsanak | conjunctivusban : *tolneže*, *pokteneže* : *tolnežd*, *poktenežd* (*tolnešt*, *poktenešt*) | és conditionalisban : *tolgeč*, *poktegeč* : *tolgečest*, *poktegečest*. — b) A jelenidő többes harmadik személye a -*d* plur. képzőt tisztán tünteti fel : *toleš* jön (*tol-*) : *tolod* jönnek, *ulo* van : *ulod* vannak, *pokta* : *poktađ*, ölnék, *ilä* lakik, él : *iläd*, *ilad* | *ulut* vannak, *lit* lesznek, *pušt*ot megölnék, *šočet* születnek (a Nyk. III. 139—152. lapjain közlött szövegben). — c) többesképzőnek magyarázza Budenz (Nyk. III. 437.) azon -*t* képzőt is, mely az 1—7 számnéveket főnevesíti : *kok* két : *koktot*, *koktat* ; *kum* három : *kumut* ; *nil* négy : *nilit* ; *vič*, *vic*, *viz* öt : *vizit* ; *kut* hat : *kudot*, *kudat*, *kudut* ; *šem*, *šim* hét : *šemet*, *šimit*, *šimīt*, *šimut* és *ik* egy mellett a többiek analogiájára : *iktet*, *iktöt*, *iktat*, *iktīt* (de -*t* nélkül is : *iktä*, *ikta*, *ikte*). E képző a sorszámnéveken is fellép (*kumutuso*, *nilitise*, *vizitise*, *kudotoso*, *šemetese*, *koktošo* : *luat-k*. tizenkettedik, *iktatša* : *luat-i*. tizenegyedik), mit Budenz úgy magyaráz meg, hogy az utána következő -*so*, -*se* azonos volna a *körgö-sö* belső, *möngö-sö* hátsó, *tu-so* ottani, *tele-se* téli stb. szók képzőjével, úgy hogy pl. *kudotoso* 'hatodik' valódi jelentése ez volna : 'a hatnál való'. Igen egyezik a -*t* főnevesítő számképzőnek eredeti pluralis értékével, hogy a collectiv számnévekben is előfordúl, mint : *kokton* ketten, *kumuton* hárman, *nilitin*, *vizitin*, *kudoton*, *šemeten*. — d) a rendes -*šamoč*, -*šamoč* névszói többes végső mássalhangzójában is az eredeti -*d* plur. képző nyomát láthatjuk, mint már fentebb tárgyaltuk.

A *vogul* névszónak többesképzője valamennyi casusban -*t* : *v o g K.* *kval* ház : plur. nom. *kvalet*, *kvalme* házat : *kvaletme*, ill. *kvalne* : *kvaletne*, elat. *kvalnel* : *kvaletnel* ; *püv* fiú : *püvet* ; *χoles* ember : *χoleset* | *a* leány : *at* ; *ne* nő : *net* ; *puti* búza : *putit* | *agem* betegség : *agmet* ; *kepel* vidék : *keplet* ; *volχev* böles : *volχvet* | *čarχ* só : *čaket* ; *erχ* hatalom : *erket* | *jäni* nagy : *jängel* ; *ini* csipkebokor : *inget* | *ari* sok : *arget* (Nyk. IX : 38.) *v o g u l B.* *krol* ház : *kvolet*, ill. *kvoletne*, elat. *kvoletnel*, instr. *kvoletl*. Ugyancsak ez a -*t* többesképző található az igei alakok többes harmadik személyében is : *v o g K.* *jeje* (*jej-*) jön : *jejvet* jönnek, *teg* eszik : *tet*, *miğ* ad : *miğet*, *vari* (*varg-*) tesz : *varat* | *lates* szolt : *latset*, *vares* tett : *varset*, *tes* (*teg-*) evett : *teset*, *us* (*uj-*) látott : *uset* | *olni* volna : *olnet* | *ole* legyen : *olet* || *v o g B.* *oli* van : *olēt*, *ols* volt : *olset*.

Az *osztjákban* szintén -*t* a többes képzője, mely következő magánhangzúnál előtt eredetibb -*d* alakjában lép elő : *osztB.* *pog* fiu : *poget* fiúk, loc. *poχna* : *pogetna*, ill., all. *poga* : *pogeda* ; *řoga* test : *řogajet*, loc. *řogana* : *řogajetna*, ill., all. *řogaja* : *řogajeda* | *mu* föld : *mut* | *loč* ló : *lovet* ; *keč* kő : *kevet* ; *iki* férj : *iket* ; *imi* nő : *imet* ; *sem*la vak : *semlet* | *perna* kereszt : *pernajet* ; *χanžipsa* irás, *jaštłpsa* mondás ; *χanžipsajet*, *jaštłpsajet* | *uš* vidék : *ušet* ; *sit* az : *sidet* | *ojang* boldog : *ojanget* ; *rom* esendes : *romet* | *torim* isten : *tormet* ; *nubł* tartósság, életkor : *nubtet* ; *libł* levél : *libtet* ; *lebłs* galy : *lebset* | *pugol* falu : *puχlet* ; *togol* toll : *toχlet* ; *jugol* ij : *juχlet* (Nyk. XI : 75.) || *osztI* rt. *ima* asszony : *imet* ; *řatχa* jegenyefenyő : *načχaet*, *načχait* | *kerap* hajó : *kerabet*, dat. *keraba* : *kerabeda*, abl. *kerabivet* : *kerabedivet* | *vāχ* pénz : *vāgat* ; *juχ* fa : *jūgot* | *pēčē* felhő : *pētēt* | *urmā* gyalpús kesztyű (dat. *urmāga*,

abl. *urmāgīvet*) : *urmāget* (dat. *urmāgeda*) | *pesan* asztal : *pesant* || A szurguti osztyák rendes *d—l* (*t—l*, *tl*; *d—l*, *dl*) hangváltoztató hajlandósága szerint a többes *-d* képzőjét is *-l*, *l* alakban tünteti fel: *vont* hegy : *vondal* | *kōs* csillag : *kōsl* | *iki* öreg : *ikił*, *kara* tér, alap : *karał* és *karagał*. — Mint a vogulban, úgy itt is igei alakokon is megtaláljuk a *-d* (*-t*) többesképzőt : o s z t B. *manl* megyen (*man-*) : *manlet* mennek ; *vogil* hív (*voglem* hívok, tő : *vog-*) : *voglet*; *mal* ad : *malet*; *vıl* visz : *vılet*; *jogodl* jut : *jogodlet* | *vogıs* hívott : *vogset*; *vantıs* látott : *vantset*; *pıtıs*, *pıts* kezdett : *pıtset* || o s z t Irt. *ment* megyen : *mendet* mennek || o s z t S. *men* mene : *ment* menének.

A szurguti osztyákban a többes számi névszói személyragozás következőleg alakul: *kara-m*, *kara-n*, *kara-l* terem, tered, tere : plur. *kara-lam*, *kara-lan*, *kara-l* tereim stb., *kara-lamen*, *kara-len*, *kara-len* kettőnk terei stb., *kara-lauł*, *kara-len*, *kara-lal* tereink stb. | *ač* juh : *ūžem*, *ūžen*, *ūžel* juhom stb., *at-lam*, *at-lan*, *at-l* juhaim stb., *at-lamen*, *at-len*, *at-len* kettőnk juhai stb., *at-lauł*, *at-len*, *at-lal* juhaink stb. Kétségtelen dolog, hogy a tőt követő *l*, *l* ez alakokban a többes jelölője, mely előtűnik az irtisi és északi osztyákban is, amott *d*, itt *l* hangzással. Példák : o s z t B. *łot* ház : *łotem*, *łoten*, *łotel* házam stb. : *łot-lam*, *łot-lan*, *łot-lal* házaim stb. | *semem*, *semen*, *semel* szemem stb. : *sem-lam*, *sem-lan*, *sem-lal* szemeim stb. | *jazılñ* beszéd : *jazılñ-lam* beszédjeim ; *jał* nép : *jałlan* népeid, *navırem* gyermek, *navıremlan* gyermekeid ; *mu* föld : *mulal* földjei ; *sopek* sarú : *sopelal* az ő sarui ; *lıl* lélek : *lıl-l-au* lelkeink ; *muš* betegség : *mušlau* betegségeink | *imi* (*ima*) asszony : *imi-lam*, *imi-lan*, *imi-lal* asszonyaim stb. ; *imi-lau*, *imi-lan*, *imi-lal* asszonyaink stb. (de sing. *ımem*, *ımen*, *ımel*) ; hasonlóképen *apsi* öcs : sing. *apsem*, *apsen*, *apsel* : plur. *apsılam*, *apsılan* stb. || o s z t Irt. *pōgor* sziget : *pōłrem*, *pōłren*, *pōłret* szigetem etc. : *pōgor-dam*, *pōgor-dan*, *pōgor-det* szigeteim stb. ; *jūrał* margo ; *jūragaem*, *jūragen*, *juragat* szélem stb. : *jurաł-tam*, *jurաł-tan*, *jurաł-tet* széleim ; *kerap* hajó : *kerabem* hajóm, *keraptam* hajóim. Más irtisi osztyák szókön a többes képző *-id* (*-j+d*)-nek látszik, pl. *imi*, *ima* asszony ; *ımem*, *ımen*, *ımet* asszonyom stb. : *ımidam*, *ımidan*, *ımidet* asszonyaim stb., *ımıdeu*, *ımıden*, *ımidet* asszonyaink stb. | *kēze* kés : *kēzet* kések, *kēžem*, *kēžen* késem, késed, *kēžıdam*, *kēžıdan* késeim, késeid | *urmāgem*, *urmāgen*, *urmāget* keztyüm stb. ; *urmāgidam*, *urmāgıdan*, *urmāgidet* késeim stb. ; *urmāgidemen*, *urmāgıden*, *urmāgıden* kettőnk kései stb., *urmāgıdeu*, *urmāgıden*, *urmāgidet* késeink. Azonban az *-i* ezekben valószínűleg az alapszóhoz tartozik és aligha egyértékű pl. a finn *-ide* többes genitivusi tő *-i*-jével ; v. ö. o s z t B. *kēzi* kés, o s z t S. *kāčēł*, *kōčēł*, vog. *käsāj*, *käsi* | o s z t B. *imi* asszony, magy. *eme*, zürj, *ıñ*, *čı*, melyek az *-i*-nek diminutív értéke mellett tanuskodnak.

Az önálló *-d* többesképzőn kívül ugorságszerte el van terjedve a *-j+d* többes képző b o k o r is, csakhogy szerepe általában sokkal kisebb körre szorítkozik, mint amazé. A finnségben a többes számú genitivus alakon jelentkezik, így a v e p s zben : *ma* föld : plur. gen. *maıde*, o jati *maıde-n* ; *sulğ* toll : *sulğıde* ; *kala* hal : *kalıide* ; *valged* világos : plur. nom. *valğıad*, gen. *valğıide* ; *korged* magas : plur. nom. *kortıad*, gen.

kortide; *lind* madár: plur. nom. *lindud*, gen. *linduide-n* (ojati v.), *lindide* (onegai v.); *armas* kedves: plur. nom. *armhad*, gen. *armhide* || a nyugati finnben az *-ide* képzőbokor részint erősbült *-itte*, részint gyengült *-ie* alakokkal váltakozik, mint: *maa* föld: plur. gen. *maide-n*, *maitte-n*; *työ* munka: *töide-n* és *töitten-n*; *puhtaa* (nom. *puhdas*) tiszta: *puhtaitten*, *puhtaiden*; *satee* (nom. *sade*) eső: *sateitten*; *antance* (nom. *antanut*): *anteneitten*, *anteneiden*; *aurinko* nap: *auringoiden*, *auringoitten* | *jalka* láb: *jalkojen* (e. h. *jalko-ien*, *jalko-iden*); *väkevä* erős: *väkevien*; *korempa* keményebb (nom. *korempi*): *korempien*; *kukko* kakas: *kukkojen*; *tyttö* leány: *tyttöjen*; *vastaukse* (nom. *vastaus*) felelet: *vastauksien*; *käte* kéz (nom. *käsi*): *käsien*; *hevose* ló (nom. *hevonen*): *hevosien* || a keleti finnben csak gyöngült *-ii*, *-ei*, *-je*, *-ihe* alakjai ismeretesek, mely utóbbiban a *-h* nyilván csak a *-d* kiesése folytán keletkezett hiatus pótlására szolgál, tehát olyforma járulékmássalhangzó, milyen a magy. *bihal*: *bial*, *bijal*, *bival*; *lohak*: *loak*, *lovak*; *kühér*, *küér*, *kövr* stb. alakokban tapasztalható. Példák: *pää* fej: plur. gen. *päihe*; *paljaa* (nom. *paljas*) puszta: *paljaihe*; *jalka* láb: *jalkoihe* (vagy kopottabb alakban: *jalkoi*); *talo* ház: *taloi* (e. h. *taloihe*); *nime* (nom. *nim*) név: *nimmii* (erősbült tövel; v. ö. part. *nimmii*) és *nimilöihe*; *lyhve* (nom. *lyhyt*) rövid: *lylvii*; *hevose* (nom. *hevone*) ló: *hevosii*. — L. Szinnyei: Nyk. XVI: 105. || Az észttben csak ritkán fordul elő, pl. *mā* föld: plur. gen. *maie* (e. h. *maiden*), de szokottabban: *māde*.

Az *-ide* többesképző használata a személyes névmásokon az accusativusra is kiterjed, sőt az észttben a nominativusra és caritivusra is, így: nyugati finn *minä*, *sinä*, *hän* én, te, ő: plur. nom. *me*, *te*, *he*, gen. *meidä-n*, *teid-än*, *heidä-n*, acc. id. és *meidä-t*, *teidä-t*, *heidä-t*, | déli vepsz *mina*, *sina*, *hän*: plur. nom. *mō*, *tō*, *hō*, acc. *meide-moi*, *teide-tei*, *heide-ze*, gen. id. | éjszaki vepsz *minä*, *sinä*, *hän* és *mina*, *šina*, *hän*: plur. nom. *müö*, *tüö*, *hüö*, gen., acc. *meide-n* (*meiden*), *teiden* (*teiden*), *heiden* (*heidēn*) | a keleti finnben: *mie*, *sie*, *hää* (*heä*); plur. nom. *myö*, *työ*, *hyö*, gen. *meijjä(n)*, *teijjä(n)*, *höijjä(n)* és *meijje*, *teijje*, *höi(he)*, még kopottabban: *mei*, *tei*, *höi*, acc. id. | az észttben: *mina*, *sina*: plur. nom., gen. és acc. *meie*, *teie*, car. *meie-ta*.

A *lapp* névszók többes számának, ugyszintén a személyes névmások kettős számának allativusában és illativusában¹⁾ a rag előtt egy *-id* alakú képzőelem lép fel, mely nyilván nem más, mint a finnségben kimutatott *-ide* pluralis képzőbokor. Példák: *lap* pF. *jokka* folyó, all. *jokk-i*, *jokka-s*: plur. nom. *joŋa-k*, all. *joŋa-id-i* és *joŋa-id-ass*- (személyragozva: *joŋa-id-ass-am*, *joŋaidassad*, *joŋaidassess*); *gietta* kéz: plur. nom. *gieđa-k*, all. *gieđa-id-i* és *gieđa-id-ass*-; *vuogga* horog: plur. nom. *vuoggak*, all. *vuoggaidi* és *vuoggaidass*-; *boaco* rénszarvas: plur. nom. *boccuik*, all. *boccuidi* és *boccuiddass*-; *gama* csizma: plur. nom. *gabmagak*, all. *gabmagidi* és *gabmagiddass*- | *mon*, *don*, *son* én, te, ő: dual. nom. *moaj*, *doaj*, *soaj*, all.

¹⁾ Halász Ignác (Nyk. XVI: 12.) a többes szám accusativusának *-it*, *-ite*, *-ide* végzetében is az *-ide* többesszámi képző bokrot látja; mi nem mernők azt állítani, lehet ugyanis, hogy a lp. *-ite* accusativus merőben csak a finn *-ita* plur. partitívus végzet mása.

monnoidi, dodnoidi, sodnoidi: plur. nom. *mi, di, si*, all. *miggidi, digjidi, sigjidi*; dat. ez, *duot, dot* az: plur. nom. *dak, duok, dok*, all. *daidi, duojdi, doidi* || **Enare-lapp** *cäce* víz: plur. nom. *cäseh*, all. *čäsöd*; soate had: *soadēh, sōdēd*; lope engedelem: *loveh, luvvöd*; vahe hiba: *vačeh, vačöd*; pānu eb: *pādnuh, pādnagid*; kārbes sajka: *kārb-bah, kārb-baid* || **Svéd-lapp** *peive* nap: plur. nom. *peiveh, peive'*, all. és ill. *peiviti, peivita, peivit*; *jukkem* ivás; *jukkemah, jukkemiti, -ita, -it* | *mon, todn, sodn* (ton, son): dual. nom. *moi, toi, soi*, all. *mōnoit* (monnoi, mōnoi), *tōnoit* (tonnoi, tōnoi), *sōnoit* (sonnoi, sōnoi); plur. *mije, tije, sije*, all. *mijit, tijit, sijit* (miji, tiji, siji); *tat, tuot*: plur. nom. *tah, tuoh*, all. *tāite* (taite, tait, tait), *tuoti* (tuote, tuoit) || **Orosz-lapp** *kitt* kéz: plur. nom. *kēd'*, all., ill. *kēdijt* (kēdij); *mürr* fa: *mūr', mūrijt* (mūrij); *nīzan* asszony: *nīzan', nīznijt*; *pāirn* fiú: *pāirn', pārna*, all., ill. *pārnajt* | *mon, ton, son*: plur. nom. *mij, tij, sij*, all., ill. *mijjit* (mijji, mijje), *tijjit, tijjid* (tijje), *sijjit, sijjid* (sijji, sijje); *tott* az: plur. *tēkk*, all. *tejd*.

A **votják** személyes névmások többesszámi alakjai a nominativusban *mi, ti* mi, ti, egyéb casusokban: *mīle-, tīle-*: all. *mīle-m-lī, tīle-d-lī*; acc. *mīle-mī-z, tīle-dī-z*; elat. *mīle-stī-m, tīle-stī-d*; adess. *mīl-a-m, tīl-a-d*; instrum. *mīle-mī-n, tīle-dī-n*. Ezekben a többes funkciót az egész <īle> végzett végzi (v. ő. sing. nom. *mon, ton*, acc. nom. *monā, tonā*, elat. *monēstīm, tonestīd* és *mīneštīm, tīneštīd*, all. *mīnīm, tīnīd*), mely tekintve, hogy a zürjén-votjákban igen gyakori a *d-l* (ℓ, j, ') hangváltozás¹⁾ — nyilván nem egyéb, mint a fentebbiekben kimutatott *-j+d* képzőbokor. A **zürjénben** is a nom. *mi, ti* alakok mellett a többi többesszámi casusok töve *mijan-, tijan-*: acc. *mijanös, tijanös*; a per miben a nom. is *mie, tije* (acc. *mījanös, tījanös*, abl. *mījanīš, tījanīš*) az egyes számi *me, tö* névmások mellett.

A **magyar** *mi, ti* (mī, tī), ő (öv), többesszámú névmások a HB-ben *miv, tiv, iv* a székelben *mū, tū* (mūk, tūk) alakúak. Számbavéve a votj. *mīle-, tīle-* többesszámi töveket, továbbá a magyarban elég gyakran előforduló *l-v* hangváltozást (kivül: *kilül, bevül*; belül: *betül, csórány*: csalán, *sivány*: silány, *horá*: holá, hideg-lövés: h.-lelés, be-ólal: *avat, vék*: lék, *vép*: lép; *láp*: vápa stb.; l. Nyelvőrkalauz 66. l.) talán itt is egyik nyomát láthatjuk a tárgyalt *-j+d* többes képzőbokornak. A *mijénk, tijétek* (mīénk, tīétek) alakokban fellépő *-j-t* e szerint eredetibb ℓ-, l-ből valónak tarthatnók s ehez képest a *minnen-* magunk, *tinnen-* magatok *min-, tin-* töveit is eredetibb *mijen-, tijen-* helyett valóknak (v. ő. zürj.

¹⁾ V. ő. votj. *vījim*: magy. *velő*, osztB. *velīm*, osztIrt. *vēdem*, f. *ytime* | zürj. *kī* kéz, *kij-a* kezű: ugor *kēdē* | *tīl* tűz: ugor *tegdē* | zürj. *kōl* strick: f. *kōyte*, magy. *telek* | zürj. *va* víz, *va'a* [e. h. *valā*] vizes: ugor *vēdē* | zürj. *ma* méz, *maša-zī* méh [mézes -zī]: f. *mete* [nom. *mesi*], magy. *méz* | zürj. *vol'*, *voles*, votj. *vales* ágy: f. *vuotehe* [nom. *vrode'*], vogL. *glax* nest, lager | zürj. *on, un* álom [tő *unm-*: *unmēn* álomban; *unm* pedig e. h. való *ulm-*, v. ő. *sin, sinm-* szem: f. *silmā*]: magy. *álom, aluv-*, lp. *ode-* | votj. *vīl, vīl'* uj: f. *unte* [nom. *uusi*], mord. *od*.

mijan-, tijan-). Ellene szól ezeknek Budenz felfogása (MUGSz. 194. 1.), mely szerint a *miv, tiv, iv* alakok *v*-je azonos volna a magy *ővé, ő* (e h. *övé*), finn *minu, sinu* egyesszámú alakok *v*-jével s így eredetibb *g*-ből származott volna; v. ö. *en-g-em, té-g-ed* (e h. *ten-g-ed*), vog. *täu, tav* ő, osztIrt. *teu* ő.

2. Ugor -j többesképző.

A fentebbiekben kifejtett <ide (-j + d) képzőbokrón kívül az ugor nyelvekben határozottan kimutatható nyoma egy önállólag létező -j (illetőleg a tövégi magánhangzóval egybeolvadva <i) hangzású többesképzőnek is. A legtöbb nyelvben kiválóan csak a személyes névmásokon észlelhetjük, úgy hogy ennek alapján könnyen pronominalis többesképzőnek volna tekinthető, ha szerencsére nem maradt volna meg még két ugor nyelvben, mint rendes névszói többesítő is. Egyike e nyelveknek a finn, melyben a nominativus, accusativus és genitivus casusokon kívül, valamennyi többesi casus <i-t tüntet fel számképző gyanánt. Példák (a különféle dialektusok számbevételével): nyugati finn *maa* föld (sing. iness. *maassa*, elat. *maasta*, trans. *maaksi* stb.): plur. iness. *maissa*, elat. *maista*, adess. *mailla*, abl. *mailta*, allat. *maille*, part. *maita*, transl. *maiksi*, essiv. *maina* stb. | *puhtaa* (nom. *puhdas*) tiszta: plur. iness. *puhtaissa* | *jalka* láb: plur. iness. *jalkoissa* | *käte* (nom. *käsi*) kéz: *käsissä* | *lintu* madár (sing. iness. *linnussa*): plur. iness. *linnuissa* | *lyhye* (nom. *lyhyt*) rövid: plur. part. *lyhyitä, lyhyjä* | *onnetoma* (nom. *onneton*) szerencsétlen: plur. part. *onnettomia*, iness. *onnettomissa* stb. || *vEPSZ sulga* toll (iness. *sulgas*, adess. *sulgal*): plur. iness. *sulgiš*, adess. *sulgil* | *kala* hal: plur. part. *kaloid*, transl. *kalõikš* | *valgeda* (nom. *valged*) világos: plur. abess. *valgita*, all. *valgite* | *lindu* madár (nom. *lind*): plur. ess. *lindinn*, iness. *lindš* || *liv jumal* isten: plur. infin. *jumäli* (v. ö. f. part. *jumaloia*), iness. *jumälis*, elat. *jumälist* | *käl* nyelv: plur. inf. *käli*, iness. *kälis* (*kälši*), elat. *kälist* (*kälšti*) | *suol'* bél: plur. inf. *suoli*, iness. *suolis* (*suolši*), elat. *suolist* (*suolšti*) || Az és z tben a -d képzővel alkotott többesi fő szerepel általában a casusokban; mindamellett az <i- s többes képzésnek itt is maradt nyoma, mint: *mā* föld: plur. iness. *mādes* és *mais*, elat. *mādest* és *maist*, adess. *mādel* és *mail*, abl. *mādel* és *mailt*; sőt a partitívus mindig -i- s többesi többől való: *maid* (f. *maita*); *tõ* munka: *tõzid*; *jagu* osztás: *jagusid*; *hārg* ökör: *hārgi* (f. *hārkiä*); *kari* (f. *karja*) nyáj: *karju* (f. *karjoija*); *koer* (f. *koira*) kutya: *koere* (f. *kiroja*); *küna* (f. *kynttilä*) gyertya: *küünlaid*; *jogi* (f. *joke*) folyó: *jogesid*; *keel* (f. *kiele*) nyelv: *keeli* (f. *keliä*); *vars* (f. *varte*) nyél: *varsi*; *puhas* (f. *puhtaa*) tiszta: *puhtaid* stb.

A lappban is néhány többesi casus egyedül <i-t tüntet fel számképző gyanánt, így: lpF. *jokka* folyó; sing. gen. és inf. *joŋa*: plur. gen. *joŋai*; inf. *joŋaid* (f. part. *jokia* e. h. *jogida*) | *gietta* kéz (sing. gen. és inf. *gieđa*, loc. *gieđast*): plur. gen. *gieđai*, inf. *gieđaid*, loc. *gieđain* | *vuogga* horog: plur. gen. *vuoggai*, inf. *vuoggaid* | *gama* csizma (inf., gen. *gabmag*): plur. gen. *gabmagi*, inf. *gabmagid*, loc. *gabmagin* || lpEn *are čäce* víz (gen., inf. *čäse*, loc. *čäsest*, abess. *čäsetta*): plur. gen. *čäsiŋ*, inf. *čäsiđ*, loc. *čäsin*, abl. *čäsiŋta* | *pänu* kutya (gen., inf. *päđnu*, loc. *päđ-*

nagest, abess. *pādnutta*): plur. gen. *pādnui*, inf. *pādnagīd*, loc. *pādnui*, abess. *pādnuitta* | *vahe* hiba (gen., inf. *vaŋe*, loc. *vaŋest*, abess. *vaŋetta*): plur. gen. *vaŋij*, inf. *vaŋīd*, loc. *vaŋin*, abess. *vaŋitta* || *s v é d-l a p p* *peive* nap; sing. gen. *peiven*, acc. *peivem*, ess. *peiven*, iness. *peivesne*, elat. *peivist*: plur. gen. *peivi*, acc. *peivit*, ess. *peivin*, iness. *peivisne*, elat. *peivist* | *jukkem* ivás, sing. gen. *jukkemen*, acc. *jukkemem*, ess. *jukkemen*, iness. *jukkemesne*, elat. *jukemest*: plur. gen. *jukkemi*, acc. *jukkemit*, ess. *jukkemin*, iness. *jukkemisne*, elat. *jukkemist* || *o r o s z-l a p p* *kitt* kéz, gen. *kīd*, acc. *kīd*, iness., elat. *kīdest*, part. *kīteđ*, abbes. *kīd'ŋa*: plur. gen. *kīđij*, acc. *kīđijt*, iness., elat. *kīđijn*, part. *kīđijt*, *kīđij*, abbes. *kīđij'ŋa* | *mūrr* fa: plur. gen. *mūrij*, acc. *mūrijt*, iness., elat. *mūrijn*, part. *mūrijt*, *mūrij*, abess. *mūrij'ŋa*.

A személyes névmásokon a -j (< *l*) pluralis képzőre többször más töképző (nyomatékosító) elem is következik, mely — mivel néha a hasonló értékű egyes számi töképzőtől alakilag eltér — esetleg annak látszatát tünteti fel, mintha szintén része volna a többes számi functio teljesítésében. E jelenséggel, valamint általában a pronominális számképzés különössegeivel már fentebb foglalkoztunk, minélfogva e helyütt arra való különös tekintet nélkül, egyszerűen csak a valódi többes exponens kimutatására szorítkozhatunk.

A **finn** *minu*, *sinu*, *hāne* (nom. *minä*, *sinä*, *hän*) egyes számú személyes névmásoknak a többesnek legtöbb casusában *mei*, *tei hei* tövek állanak szemközt: iness. *meissä*, *teissä*, *heissä*, adess. *meillä*, *teillä*, *heillä*, part. *meitä*, *teitä*, *heitä* | és z t *minu*, *sinu* (nom. *mina*, *sina* és *ma*, *sa*): plur. part. *meid*, *teid*, iness. *meis*, *teis*, ill. *meise*, *teise* | *déli* vepsz plur. part. *meidamoi*, *teidatei*, *heidaze*, adess., abl. *meilamoi*, *teilatei*, *heilaze* | *éjszaki* vepsz plur. part. *meid*, adess., abl. *meil*, *meill*, abl. *meile*, ill. *meihe*, iness. *meis* | *lív* plur. ill., iness. *meiši*, *teiši*, elat. *meišti*, *teišti*, inf. *meidi*, *teidi*. Mindezekben ugyanazon < *i* többesképzőt tapasztaljuk, melyet a főnevek is a legtöbb casusban alkalmaznak; különöséget csak az ész képez, mely különben az < *i*-vel való többesképzéssel csak gyéren él (v. ö. még hogy a *tema* ő és *se* az, ez névmásoknak is plur. part. *neid*, iness. *neis*, elat. *neist*, ill. *neise*, adess. *neil* stb. alakjai vannak). A többes számi nominativusnak a többi casusok töveitől eltérő alakja van, így: nyugati finn. *me*, *te*, *he* | keleti finn *myö*, *työ*, *hyö* (egyes szám: *mie*, *sie*, *hää*) | vepsz *mö*, *tö*, *hő* és *müö*, *füö*, *hüö* | *liv* *mē*, *mēg*, *meig*; *tē*, *tēg*, *teig*, mely utóbbi alakokból azt lehet következtetni, hogy a plur. nom.-ban még egy -g nyomatékosító végzet is lappang (v. ö. az egyes *minu*, *sinu* töveket e. h. **minev*, **sinev*, esetleg még eredetibb **mineg*, **sineg*).

A **mordvinban** a *mon*, *ton*, *son* (ragosalakokban *moń*, *toń*, *soń*; pl. M. abl. *mońden*, *tońdet*, *sońdenza*, E. abl. *mońden*, *tońden*, *sońdenze*) névmások többesei: M. *min*, *tin*, *sin*; E. *min*, *tīń*, *sīń* (ragos alakokban a moksában is *miń*, *tiń*, *siń*; pl. abl. *mińzdīnk*, *tińzdīntt*, *sińzdīst*; v. ö. E. abl. *mińdenek*, míg a 2. és 3. személyben némely casuson *tīn*, *sīn*: gen., acc. *tīnk*, *tenk*, *sīnent*). Nyilvánvaló itt is, hogy a valódi többesképző < *i*, melyhez még az egyesben is szereplő *n* determináló elem is hozzájárult.

A **cseremisiz** *meñ, teñ* (*miñ, tiñ* és *mõñ, tõñ*), én *te'* névmások többes számai: *me, te* (*mä, tä*), melyek egyéb ugor nyelvek tanúságai szerint eredetileg hosszú hangzósaknak vehetők, így: *mē, tē* s még eredetibb *mej, tej*; v. ö. hogy a rövid önhangzós ugor *kē, mē* *ki, mi'* (magy. *ki, mi*, finn *ke-n*, mord. *me-z*, vog. *mä-nä*) a cseremisizben *kō, kü, ma, mo* alakuvá lett, tehát (*e, i*) hangzóját nem őrizte meg tisztán.

A **lappban** a személyes névmások többesei a különböző nyelvjáráások szerint így hangzanak: finnmarki-lapp *mon, don, son* (all. *muñi, dudñi, sudñi*, loc. *must, dust, sust*): plur. nom. *mi, di, si*; gen., inf. *min, din, sin*; loc. *mist, dist, sist* | vefseni-lapp plur. nom. *min, din, sin*, gen. *mijen, dijen, sijen*, loc. *mijest, dijest, sijest*, inf. *mijeb, dijeb, sijeb* | svéd-lapp *mon, ton* (*todn*), *son* (*sodn*): plur. nom. *mije, tije, sije* (*sžj, siže*); gen. *mijen* (*mijan, mija*), *tijen* (*tijan, tija*), *sijen* (*sijan, sija, sže*); elat. *mijest, tijest, sijest* stb. | orosz-lapp *mun* (*mon*), *ton, son* (*sonn*): plur. nom. *mij, tij, sij*, iness. *mžnest* (*mžst*), *tienest* (*tžnest, tžst*), *sienest* (*sžnest*); acc. *mienžjt* (*mijžit*), *tienžjt* (*tijžit*), *sienžjt* (*sinžit, sijžit*) stb. Látnivaló, hogy a többes szám képzője mind ez alakokban *-j* (< *i*) s hogy többször itt is hozzájárul a számképzőhöz az egyes számban általánosan szereplő *-n* nyomatékosító.

Zürjén személyes névmások: *me, te* *én, te'* (acc. *menö, tenö*): plur. nom. *mi, ti* (acc. *mijan-ös, tijan-ös*) | permi *me, tö* (iness. *meñ, tõñ*): plur. nom. *mie, tije* (acc. *mžjanös, mžjansö; tijanös, tžjansö*). — **Votják** *mon, ton* (acc. *monä, tonä*; adess. *mžnam, tžnad*; elat. *monestžm, tonestžd* és *mžneštžm tžneštžd*): plur. *mi, ti* (a többi casusokban: *mile-, tilē-*: acc. *mžlemžz, tžledžz*). Az önálló *-j* többesképző ezekben csak a nominativusban tapasztalható, míg a többi ragos alakok a *-j + d* képzőbokrót tüntetik fel *-n* nyomatékosító elemmel.

A **vogulban** a plur. *-j* képző nem ismerhető fel oly tisztán a személyes névmásokon, mint az előbbi nyelvekben; itt t. i. a következő alakokkal találkozunk: *k o n d a i - v o g u l a m* én (acc. *anem*, dat. *am-nane*, abl. *amnanel*): plur. *man* mi (acc. *manov*, dat. *manane*, abl. *man-nanel*) | *nag* te (acc. *nagen*, dat. *nagnane*, abl. *nagnanel*): plur. *nan* ti (acc. *nanen*, dat. *nanane*, abl. *nananel*) | *tav* ő (acc. *tavame*): *tan* ők (acc. *tanme*, dat. *tanane*, abl. *tananel*) || *é j s z a k i - v o g u l a m* én (acc. *anom*, dat. *anomn*, abl. *anomnel*): *man* mi (acc. *mānau*, dat. *mānaun*, abl. *mānaunl*) | *näñ* te (acc. *näñen*): *nan* ti (acc. *nāñän*, abl. *nāñänl*) | *täu* (acc. *täue*): *tän* ők. Itt mindenekelőtt azt vesszük észre, hogy a viszonyragos casusokon a tiszta többesi névmás után egy *-a, -ä* alaku töképző járja. Ez nyilván azonos azon *-a* hanggal, mely a személyragozott főneveken a többest jelöli (v. ö. vogK. *šamem, šamen, šamä* szemem stb.: plur. *šam-a-n-em, šam-a-n-en, šam-a-n-el* szemeink stb.), úgy hogy pl. a vogK. *manane* alakban a *man* többesi tön kívül a többesítés még külön is ki van fejezve az *-a*-val (v. ö. székely *mü-k, tä-k*). Tapasztaljuk továbbá, hogy az éjszaki vogulban a többes tők a viszonyragos casusokban hosszú hangzósak; miből azt lehet következtetnünk, hogy itt valamely mássalhangzói elem (*-j*) enyészhetett el. Azután meg ha csak a vogK. *am, nag, tav* alakokat vetjük egybe a vogB. *äm, näñ, täu* alakokkal, könnyen rájöhethünk arra, hogy egy vogul *a* eredeti értéke sze-

rint *ä* lehet, Hozzávetve mindezekhez, hogy az *ä* pl. a 3. személyű birtokos ragon is *j* (*l̥, l, d*) elenyészéséből keletkezett (v. ö. vogB. *semem, semen, semä* szemem stb. *semem, semen, semel*), világosan láthatjuk, hogy a vogul *man, nan, tan* többszámi személyes névmások előző alakjai ezek voltak: *mān, nān, tān; mǎn, nǎn, tǎn; mejen, nejen, tejen* (v. ö. mord. *min, tin, sin*). Meg lehet itt jegyeznünk, hogy a kettős számi *min, nin, tin* alakok *i*-je másnemű (*g* eredetű) s mindenesetre csak újabb keltű (t. i. a plur. *-j*-hez viszonyítva) *j* beolvadásából keletkezett; továbbá, hogy a többes alakokban a nyílt hangszin (*ä, a*) kifejlését a nyelv differentiáló természete is elősegíthette, a mennyiben a nélkül a többes és kettősszámi alakok egybeestek volna.

Tekintve, hogy a *-j* mint pluralis képző valamennyi ugor nyelvnek és hogy különösen a vogulnak személyes névmásain is előfordul, alig lehet kétség, hogy az **osztják** is ezen számképzőt használta fel a nevezett szókon a többes jelölésére. Az osztják személyes névmások a következők: *o s z t I r t. ma* én (acc. *mant*, dat. *menem*, loc. *mana*): plur. nom. *meñ* (acc. *meñat*, dat. *meñeva*, loc. *meñna*) | *neñ* te (acc. *neñat*, dat. *neñen*, loc. *neñna*): plur. nom. *neñ* (acc. *neñat*, dat. *neñeda*, loc. *neñna*) | *teu* ő (acc. *tevat*, dat. *tevet*, loc. *teuñ*): plur. nom. *teg* (acc. *tegat*, dat. *teget*, loc. *teгна*); szurguti osztj. *lewχ* ő: *lew* ök. || *o s z t. B ma* én (acc. *manem*, dat. *manema*): *muñ* mi (acc. *muneu*, dat. *muncu*) | *niñ* te (acc. *nñen*, dat. *nñena*): *neñ* ti (acc. *nñilan*, dat. *nññilana*) | *lu* ő (acc. *luel*, dat. *luela*): *lñ* ök (acc. *lñel*, dat. *lñela*). — Ezen alakok közül a *-j* többesképzőt legvilágosabban az osztB. *lñ* tünteti fel; az osztIrt. *meñ* is változatlan *e*-jével (ellentétben a sing. *ma, man* tö mélyhangúságával) eredetibb hosszúságra (v. ö. vog *mān* e h. *mǎn*) s ennek alapján *-j* beolvadására enged következtetni. A második személyű névmás egyes és többes alakja teljesen egybeesett az irtisi dialektusban, úgy hogy a dativusban a rendes főnévi *-d* többesképző felvétele vált szükségessé. Ugyanez történt az éjszaki osztýákban is, hol csak a nominativusi alakok térnek el (*niñ* te: *neñ* ti; ez utóbbi alak megmaradt *e*-je szintén eredetibb hosszúságból magyarázható); az acc. *n nñlan*, dat. *nññilana* alakok *l*-je itt is többesképző (v. ö. osztB. *sem-lam, semlan, semlal* szemeim etc.: osztIrt. *semedem, semeden, semedet* id.) s nyilván csak azért használtatik, mivel a hangváltozás folytán az egyes és többes tök közti különbség megszűnt. Különös az osztB. *muñ* 'mi' alak *u* hangzója; de magyarázatát adhatja az ugyancsak osztB. *lu* 'ő' alak, mely mint az osztIrt. *teu* 'ő' bizonyítja eredetibb *leu* helyett való. E szerint a *muñ* alak megelőzőit következőleg rekonstruálhatjuk: *müñ, meüñ, meüñ, meñ, meñ*. Tanulságos, hogy az osztIrt. *teu* 'ő' (acc. *tevat*) mellett a többesben még épen találjuk a *g* nyomatékositót (*teg* ő); ez arra mutat, hogy a többesben a *g*-t valami más mássalhangzóival elemnek kellett megelőznie, mely a fogyatkozástól mintegy védte s ilyenül alkalmasan csak a *-j* plur. képző vehető fel.

Az önálló *-j* többesképzővel alkotott személyes névmások sorát kiegészíthetnék a magyar *miv, tiv, iv* (HB.), *mi, ti, ök*, székely *mük, tük* alakok, ha Budenz magyarázatát elfogadjuk; mely szerint e névmá-

sok *v*-je tisztán nyomatékosító értékű. Hogy azonban itt más felfogás is lehetséges (*mív* = votj. *miŕe*-) már fentebb tárgyaltuk.

Nézetünk szerint az önálló *-j* ugor pluralis képzőnek nyoma a magyarban a birtokos személyragozás többes számában maradt fenn, melynek példái: *házaim, házaid, házai; házaink, házaitok, házaik | napjaim, napjaid, napjai; napjaink, napjaitok, napjaik | szemeim, szemeid* stb. és búza-*szemjeim, -szemjeid, -szemjei* stb.; *útjaim, útjaid és útaim, útaid* stb. — Budenz ennek magyarázatában a szurguti osztyák *-gaŕa-*, *-ŕaŕa-* (1. sz. *-gaŕa-m*) dualis képzőből indul ki (Szóképz. ivek: 25.) s mint ebben, úgy a fentebbi példákban mutatkozó magy. *-ja'i*-ban is az ugor dual. *-g* és plur. *-d* kapcsolatlát látja, átmeneti alakokul a következőket vévén föl: *-jalo-(m), -jaŕo-(m), -jajo-(m)*. Ugyancsak a magy. *-ja'i* és osztS. *-gaŕa* egyezéséből ered azon nézete is, hogy voltaképen az *<ide* plur. képző előrészének s így természetesen magának az önálló ugor *-j* plur. képzőnek is eredetileg dualis értéke lehetett. Ez utóbbi felvételt — azt hisszük — egyszerűen megdönti azon tény, hogy a szamojéd nyelvágban is kimutatható külön *-g* dualis és külön *-j* pluralis képző; továbbá hogy a vogul-osztjákban is az épen fentartott *-g* dualis mellett külön találunk egy *-j* (*<i*) képzőt pluralis értékkel (l. fentebb). A mi pedig a magy. *ja'i* = ugor *-g + d*-féle magyarázatot illeti, ebben mindenelőtt azon hangtani nehézségre akadunk, hogy egy szóközepon eltűnő *j* hang ugor *d* (ill. *l*) hangból van származtatva, holott az ilyen, *j-k* — még akkor is ha pusztán eredeti, (azaz nem előbbi *d*-ből keletkezett) *l*-ből valók — nemcsak hogy el nem tűnnek, sőt inkább meg szoktak erősödni (az *ŕ, lj, jj* hangfejlődési menet következtében); v. ö. *szél* margo, *szélyel*: *széjjel*; *széles*: *széjjös*; *külül, kívül*: *küjjel*; *belül, belyül*: *bejjül*; *telebb*: *tejjebb*; *szilánk, szivács*: *sziiju* | *új* novus: mord. *od*, zürj. *víl*; *újj*, *ujj* digitus: ugor *degde*; *máj*: ugor *megde*; *háj*: ugor *kegde* (melyekben az eltűnt *g*-nek nem a *j*, hanem a magánhangzói hosszúság a képviselője); *ujj* manica: vog. *tajt*, osztB. *lit* id. Azután meg a *napjaim*-féle *-ja'i* megfejtésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy teljesen azonos hangzású *-ja* (*jæ*) végzetek az egyes számu *napja, napjuk*, továbbá az igei tárgyas ragozás *várja, várjuk, várjátok, várják* alakjain is előfordúlnak. — Budenz szerint (Szóképz. ivek: 29.) „a birtokos egyes számi 3. személy *-ja, -je*, pl. *napja* érthető régibb *napoja, napola, napolæ* alakból; v. ö. osztB. *-l* 3. személy (*seme-l* szeme) és vog. *-nl* plur. 3. személy (*semanl* szemeik)“. Ámde számba kell vennünk, hogy az egyes 3. személy *-ja* magánhangzós végzetű s hogy e magánhangzó korántsem tekinthető pusztá, értéknélküli tövégzetnek, hanem — mint minden hasonló esetben tapasztaljuk — eredetibb hosszú hangzó, illetőleg valamely elenyészett mássalhangzói elem képviselője. Sőt tekintve, hogy a *lova, háza, szeme* alakokban semmi nyoma egy a tö után közvetlenül fellépő *j*-nek, azt kell hinnünk, hogy a 3. személy jele voltaképen nem is a *-j*-ben, hanem a végső magánhangzóban lappangó mássalhangzóban keresendő. Ilyen személyjelölő mássalhangzónak az osztB. *seme-l* szeme, vog. *seman-l* szemeik alakokból ítélve *-l* (ugor *-d*) vehető fel, mely a szóvégen épen úgy eleshetett, mint ez analógiákban: *hangya*: *hangyál*; *csana*: *csanál, csalán*; *kana*: *kanál*; *harka*: *harkály*; *serege*:

seregély stb. A ház, házuk alakok e szerint ezek helyett valók: ház-l, ház-l-k (ház-v-k, házok) s a nap-ja, nap-juk is e helyett: nap-j-l, nap-j-l-k (nap-j-v-k), melyekben a 3. szem. funkcióját az -l teljesíti. Kérdés immár, mi funkciója van hát a -j nek? Megfelelnek erre a magy. vár-ja, vár-juk, vár-játok, vár-ják alakok, melyeknek j-je egész világosan a harmadik személyű tárgyat (őt) jelöli s eredete szerint l (ill. d) volt; v. ö. vog. kieti-l-em, kieti-l-en stb. küldöm, küldöd őt. Véleményünk szerint tehát a magy. napja, napjuk; napjaim, napjaid, napjai stb. alakokban egy hajdani determinatív személyragozás romjait kell felismernünk; j-jük az ugor d₃ az, ő₃ mutató névmás mása, ugyanaz a várja, várjuk stb. alakok j-jével s egyeredetű a mordvin determinált névragozás t (s) exponenseivel — a valódi többes jelölő pedig pusztán az i (-ja'i e h. -lajo, -laj₃, -deja₃) hangban lap pangó ugor -j képző. Tekintve, hogy ma is előfordulnak a magyarban egymás mellett szeme: szemje; lába: lábja; kertük: kertjük; utaim: utjaim; utódaid: utódjaid; szándékaink: szándékjaink s több más szón is j-s és j nélküli alakok, fel lehet vennünk, hogy a magyar személyragozásnak eredetileg következő schémája volt minden szón:

Határozatlan személyragozás:

utam, utad, úta; útunk, útatok, útuk.
 utaim, utaid, utai; útaink, útaítok, útaik.

Határozott (determinált) személyragozás:

*útjam, *útjad, útja; *útjunk, *újtatok, útjuk.
 útjaim, útjaid, útjai; útjaink, útjaítok, útjaik.

Mivel a magyar nyelv újabb történetében a determinációnak egy másik neme, az articululus (az, a) fejlődött ki, igen természetes, hogy a determinációt kevésbé világosan kifejező -ja képző értékének el kellett homályosodnia, úgy hogy egyaránt használatossá vált akármilyen — értelmileg determinált, vagy nem determinált — szón. Megvan annak is a magoka, hogy alakilag mért tartotta magát fönn épen a többesben s az egyes számi harmadik személyben. Ezekben ugyanis a pluralis, illetőleg a 3. szem. exponense hangbelileg megfoghatóvá, a mellettük úgyszólván értéktelenül szereplő testesebb j képző igen alkalmassá vált, hogy amazok funkcióját átvegye — ellenben nem volt erre semmi szükség az utam, utad, uto-muk, uta-tok alakokban, hol a személyjelölők egészen ép hangtestükben maradtak meg. — Meg kell jegyeznünk, hogy a nap-ja, nap-ja-im, vár-ja alakok j-ének egybetartozását észrevette s egész világosan kifejezte már Hunfalvy Pál is (NyK. VII: 414.); szerinte „valamint a tárgyi ragozásban vagy rejtve (az -m, -d-ben) vagy nyíltan (a -ja és megfelelőiben) a tárgy jelölője okvetlen ott van, azonképen kell a birtokos névragozásban is előfordulnia, mivel különben a névszó nem birtokomat, hanem enmagamat jelentené. Házam azt teszi: a ház enyém, én a ház birtokosa vagyok; ellenben ház-ok, ha úgy szólhatnánk, mint a szamojéd (sava jó: savam, savan jó vagyok, jó vagy stb.), vagy a mordvin nyelv (mazi szép: mazi-an, mazi-at szép vagyok, szép vagy) azt tenné: én ház vagyok. A birtokos névragozás tehát ez okból a tárgyi igeragozással egyeznek meg, azaz, a birtokos névragozásban is a tárgyi jelölő fordul elő, csak

is evvel fejezhetvén ki a nyelv azt, hogy a névszó által jelentett dolog nem subjectum, hanem objectum“. A kölömbiség tehát Hunfalvy felfogása és a mienk közt csak az, hogy míg II. a *j*-ben objectum jelölőt lát, mi ezt egyszerűen determináló elemnek tekintjük, mely egy eredetű ugyan azon *j*-vel, mely a *vár-ja* alakban objectumot jelöl, de itt semminemű objectum-functiót nem végez. S valóban a birtokos személyragozásban nincs is szükség, hogy a tárgy külön kifejeztessék; hiszen akárhány nyelv bizonyíthatja, hogy pusztán avval, hogy a névszóhoz a személyragok járulnak, ki van már fejezve a birtokosság is; v. ö. finn *käte-ni, käte-si, käte-nsä* kezem, kezéd, keze, vagy török *ata-m, ata-ñ, ata-sñ* atyám, atyád, atyja, melyekben semmi objectumjelölőt nem látunk.

Látva, hogy az önálló *-j* plur. képző hozzájárulásával a vog. *äm, nän, täu* én, te, ő alakokból a többesben *man, nan, tan* (*män, nän, tän* e. h. *män, mäjän* stb.) alakok váltak, azt hisszük semmi kétség, hogy a **vogul** birtokos személyragozásnak *<an* alaku többesjelölőjében (*lü-m, lü-n, lü-ä* loyam stb.; *lü-u, lü-un, lu-anl* lovunk stb.: *lu-an-em, lu-an-en, lu-an-ä* lovaím stb.; *lu-an-u, lu-an-en, lu-an-l* lovaínk stb. | vogK. *šam-em, šam-en, šam-ä* szemem stb., *šam-an-em, šam-an-en, šam-an-el* szemeim stb.) — ép úgy mint a magyarban — a *-j* pluralis képző lappang összekapcsolva azon nyomatékosító *n*-nel, mely több más ugor nyelvben is tapasztalható a többes személyragokban (l. Ugrische Sprachstudien I.). E szerint a vogul a többesjelölésben más eljárást követett, mint az osztják, hol a birtokos személyragok többesei az ugor *-d* plur. képzővel vannak alkotva, pl. osztB. *sem-em, sem-en, sem-el* szemem stb.: *sem-l-am* (e. h. *sem-l-äm*; v. ö. osztIrt. *seme-de-m*), *sem-l-an, sem-l-al* szemeim stb. | osztIrt. *sem-em, sem-en, sem-et* szemem stb.: *sem-ed-em, sem-ed-en, sem-ed-et* szemeim stb.

3. Ugor *-k* többesképző.

Két ugor főnyelvben rendes névszói — esetleg igei — többesképző gyanánt *-k* mutatkozik, melynek nyoma az ugarság többi tagjaiban is előtűnik a személyragokon. E *-k* többesképzőt eddigelé általában a tárgyalt *-d* (*-t*) pluralisjelölő változatának tartották, így Hunfalvy (Nyk. XI.: 76.), Schiefner-Castrén (Gramm. d. Samojedischen sprachen 109. l.) és Budenz (Szóképz. évek: 25.). E nézetben főkép az szolgált kiinduló pontul, hogy a *t-k* hangesere, ha nem is rendes hangváltozásképen, de mindenesetre sok más példán is kimutatható az ugor nyelvekben. Így változott el jelesül a lappban az ugor *-d* (*-t*) 2. személyjelölő is *-k*-vá, pl. lappFm. *lořak, lokkik* olvasol, olvasál; lappSv. *lokkah, lokkih*; lappE. *luvruh, lühih* id. (v. ö. 1. szem. *lořam, lokkim*; finn *lu'en, luet* lego, legis, praet. *lu'in, lu'it*); néha a többesben és dualisban is, mint: *bagadüttet, bagadäkket* (és *bagadäppet*) fegeztek, *bagadütte, bagadäkke* (és *bagadäppe*) ketten fegeztek (Nyk. V.: 303). A mordE-ban a *čora-st* „fiok, fiaik“ mellett *čorask* változat fordul elő, valamint a mordM. *čora-ñttä* „fiatok, fiaiok“ alakkal szemben a mordE. *čora-nk* alakot tüntet fel. A magyarban sem ritka a *t-k* hangesere, bár itt rendszeren a *k* szokott az eredetibb hang lenni; v. ö. *nyuszt*: *nyuszka* nyúl (Baranya); *előte*: *előke*; *cselőte*: *cselőke*; *lusztos*: *lucskos*; *zamat*; *zamak*; *pamut*: *pamuk*;

palóc *let-jobb* : *leg-jobb* ; *aggyit*, *pegyit*, *penyét* : *pedig*. Ezen adatok számbavételével valóban elég alapunk lehetne a *-d* (*-t*) és *-k* többesképzők azonosítására, ha a *-k* csak egy-két ugor nyelvben, vagy bár az ugarságnak egy ágában volna észlelhető. Azonban éppen azt tapasztaljuk, hogy — bárha csak nyomokban — a *-k* többesképző kimutatható valamennyi ugor nyelvben ; minélfogva sehogysem tehető fel, hogy az említett hangeserét mindegyik nyelv külön-külön végrehajtotta volna a maga történetében. E nehézség elől csak azon nézethez folyamodhatnánk, hogy a *t-k* hangesere már az ugor alapnyelvben megtörtént s az egyes nyelvek majd ezt, majd amazt a változatot alkalmazták. Azonban ekkor is fennmaradna a kérdés, hogyan van az, hogy a *-d* plur. képzőnek öt nyelvben (magyar, lapp, mordvin, vogul-osztják, finn) következetesen kemény (*-k*) változata van s nem — mi sokkal természetesebb volna *-g*, vagy bár ennek megfelelő *-v*, *-j* hang. Mindezek alapján a *-k*-t egyelőre harmadik ugor többesképzőnek tekinthetjük, függő kérdésnek hagyván vajjon magában az ugor alapnyelvben önállólag keletkezett-e, vagy a *-d* (*-t*) plur. képzőnek elváltozásából, vagy végül — hogy mi is kockáztassunk egy felvételt — nem-e azon *-g* képzőnek alaki és jelentésbeli fejlődéséből, mely az ugor collectiv számneveket alkotja.

Legterjedelmesebb szerepkörrel a *-k* pluralisképző a magyarban mutatkozik, hol t. i. a birtokos személyragokon kívül valamennyi egyéb viszonyító elem az ezen képzővel többesített tőhöz járúl : hal : *halak*, *halakon*, *halakat*, *halakká*, *halakig* ; *halakban*, *halakról* stb. (de *halaim*, *halaid* stb.) ; fej : *fejek* ; bútor : *bútorok* ; köz : *közök* ; a HB-ben : gyimiles : *gyimilcsik* ; szent : *szentük* ; oz : *ozuk* ; v. ö. mend *angyalkut* | nyár : *nyarak* ; kéz : *kezek* ; madár : *madarak* ; egér : *egerek* ; | lélek : *lelkek* ; álom : *álmok* ; köröm : *körmök* ; korom : *kormok* (régebben az egyesben is : *álm*, *titk*, *szerelm* stb.) || koci : *kocsik* ; kapu : *kapuk* ; hajó : *hajók* ; erő : *erők* ; gyűrű : *gyűrűk* | alma : *almák* ; fecske : *fecskék* (eredetileg az egyesben is meg volt a hosszú véghangzó az eredeti szókon) | hó : *havak* ; jó : *jók* és *javak* ; só : *sók* és *savak* ; szó : *szók* és *szavak* ; tű : *tűk* ; mű : *művek* ; szű : *szüek*, *szíek* (v. ö. *miv*, *sziv* ; HB-beli *jorben*) | hamu : *hamvak* ; darú : *darvak* ; fenyő : *fenyek* ; ölyű : *ölyvek* (v. ö. sing. *hamv*, *ölyv* ; könyv és könyű *lacrima*) | biró : *birák* és *bírók* (possidentes) ; szülő : *szülék* és *szülők* (nascentes) | borjú : *borjak* ; varjú : *varjak* ; ifjú : *ifjak* | keserű : *keserűek* ; szomorú : *szomorúak* (régebben ; *keserőek*, *élőek*, *utóak*) | háziak, *fatusiak* e. h. *háziak* stb. A székelben a személyes névmások is felveszik a *-k*-t a többes pontosabb megjelölésére : *mük*, *tük* : mi, ti ; egybeült is : *ők*, *ti-k-leket*.

A lappban csak a nominativuson mutatkozik a *-k* — vagy hanggyöngüléssel *-h*, ' többesképző. Példák : finnmarki lp. *jokka* folyó : plur. nom. *jo'ak* ; *gietta* kéz : *gie'dak* ; *muorra* fa : *muorak* | *vuogga* horog : *vuoggak* ; *čuojka* szűnyog : *čuojkak* ; *madke* utazás : *madkek* | *boaco* rénszarvas : *boccu'k* (sing. loc. *boccust*) ; *na'yer* álom : *nakkarak* (sing. loc. *nakkarest*) ; *gales* öreg ember : *gallak* (sing. loc. *gallast*) ; *gama* (loc. *gabmagest*) : *gabmagak* ; *čäve* nyak (loc. *čäppatest*) : *čäppatak* || Enare-lapp *čäce* víz (loc. *čä'sest*) : *čä'seh* ; *lope* engedelem (loc. *lovest*) : *loveh* | *vahe* hiba (loc. *va'jest*) : *va'eh* ; *pänu* kutya (loc. *pädnagest* ; gen. *pä'dnu*) :

pǎdnuh; *kärbes* sajka (gen. *kärbba*): *kärbbah* || Svéd-lapp *čalme* szem: *čalmeh*, *čalme'*; *peive* nap: *peiveh*, *peive'* | *kaik* minden: *kaikah*, *kaike'*; *sabme* lapp: *sāme'*; *mānu* hold: *māna'*; *stālo* óriás: *stālo'* | *pārda-
nač*, *pārnač* gyermek: *pārnača'*; *vānes* hiányzó: *vānesa'*. „A -h a nép-
nyelvi szövegekben ma már nem hallható és meglevését vagy nyomát
csak a végmagánhangzó megnyújtása jelöli“ (Nyk. XVI.: 8). || Az
o r o s z -l a p p b a n „a többes szám nominativusának képzője elveszett.
Nyomát a kildini nyelvjárásban legtöbbszörre csak egy már félig néma
önhangzó és a gyöngülésre alkalmas szavaknál a mássalhangzó mutatja;
pl. *ałm* ég: *ałm'*; *čūhpəj* arató: *čūhpəj'* | *samm*, erő csuda: *sam'* |
ałk fiú: *ałg'*; *pīñk* szél: *pīñg'*; *kitt* kéz: *kītō'*; *loñt* madár: *lomd'* |
riekh bűn: *riek'* | *pəghp* pap: *pəp*. — Csak kevés szó van, a hol a
többszámban a végönhangzó is megmaradt, mint: *pārñ* fiú: *pārna*;
lajχ adomány: *lajχe'*“ (Nyk. XVII. 4.). Megjegyezhetjük itt — s egy-
úttal pótlólag a -j pluralis képző tárgyalásához, — hogy az előbbi pél-
dákkal szemben az akkai és ter-lapp a nominativusban néha a többi casusok
< i, < ĩ többesi tőjét alkalmazza, pl. *əłk* fiú: *əłgi*; *kuəd* kígyó: *kuədi*;
kirj írás: *kirji* | *olmuj* ember: *olmi*; *viertaz* forgács: *viertazĭ* (l. u. o.).
— Budenz ívei alapján megemlíthetjük azt is, hogy a „Manuale Lap-
ponicum“-ban, mely a svéd-lapphoz csatlakozó Torneo vidéki dialektus-
ban, 1648-ban íródott a -k (-h) többesképzőnek -g (-gh) alakja található,
pl: *pična-g* kutyák, *ta-gh* ezek, *mubbe-g* mások; hasonlóképen, hogy az
ugyanazon nyelvjárást 1743-ban tárgyzó Ganander grammatikája -ch
(-χ) jelt alkalmaz kifejezésére, mint: *puolvach* térdek: *puolva* térd;
viessuo ház: *viessuoch*; *kabmag* eszima: *kabmagach*.

Ugyancsak az egyszerű -k pluralisképzővel fejezi ki a lapp nyelv
az i g e s z ó k jelenidejének többes harmadik személyét. Példák: 1p Fm.
lokka olvas: *lokkek* olvasnak; *lodno* kivált: *lodnuk*; conjunc. sing.
lojača, *lonuča* (1. sz. *lojačam*, 2. sz. *lojačak*): plur. 3. sz. *lojaček*,
lonuček | *ravve* parancsol: *ravvijek* (plur. 3. sz.); *vuogja* indul: *vuog-
jajek*; *lábbo* terjeget: *lábbojek*; conjunc. sing. 3. sz. *ravviča*, *vuogjača*,
lábboča: plur. 3. sz. *ravviček*, *vuogjaček*, *lábboček* || 1p En. *loha* olvas:
plur. 3. sz. *loheh*; *oca* keres: *oceh*; *ärved* ért: *ärvedeh*; *oajdna* lát:
oajdneh; conjunct. *luvvuž*, *ūsuzž*, *ärvedäžža*: plur. *luvvučeh*, *ūsučeh*,
ärvedäžžeh || 1p Sv. *eca* szeret: *ecch*, *ecce'*; *jukka* iszik: *jukkeh*, *jukke'*;
lokka olvas: *lokkeh*, *lokke'*; *vieso* él: *viesoh* *vieso'*; indefinitus (conjunc.) *jukkač*,
viesoč: *jukkačeh*, *viesočeh* || Az o r o s z -l a p p mint a névszónál, úgy az igénél
is elejtette a valódi plur. képzőt s helyette a jelenidejű igei személyrago-
kon -b (-p, -β, -v)-t alkalmaz, pl. *ujnam*, *ujnaχ*, *ujn*: *ujnep*, *ujnbeñted*,
ujneb (*ujneβ'*) látok stb. E -b nyilván ugyanaz, mely a finnsgben is
előfordul az igék 3. személyeiben (f. *saa-pi*: *saa-va-t*). — Különös, hogy
az akkalaiban az egész lappság ellenére a többes 3. személyében -t lép
fel: *cielke* mondani: plur. 3. sz. *cełket*, *cielket*; *sarnø* id.: *sarnøt*;
pijje- tenni: *pijjet*; *puo,de*-jönni: *puo,det*. Itt is egyik esetét láthatjuk
a lappban gyakori *t-k* hangcserének, melyben azonban — tekintve, hogy
a lapp önálló -d (-t) pluralisképzőt általában nem alkalmaz — aligha
lehet a *t-t* eredetibbnek tartanunk.

Az ugor nyelveknek *-k*-val többesített személyragjai a következők:

Magyar *-muk*; *-tuk*; *<uk*, *-juk* (*-mük*; *-tük*; *<ük*, *-jük*) birtokos személyragok; így a HB.-ben: *isemüküt* (ösünket); *szümtükkel* (szemetekkel), *bennetük*; *turkukat* (torkukat), *vimádságuk*. Már a HB-ben előfordul a *-muk*-nak *-mk* változata (*uromk*, *uromkγuz*), melyből későbbben *-nk* (*házonk*, *fejénk*), majd a tövégi hangzó zártabb hangszínevel *<unk*, *<ünk* (palócz *<ónk*, *<önk*; a székelyben is *engönk* bennünket) lett. A 2. személy *-tuk*, *-tük* ragja ma *-tok*, *tök*, *-ték* (*házatok*, *fejeték*) hangzásu; ugyanilyen fejlődéssel lett az *<uk*, *-juk* 3. személyragból is *<ok*, *<ök*, *<ék* (*házok*, *fejük* v. *fejék*) s csak ujabban ismét *<uk*, *<ük*, *-juk*, *-jük* (*házuk*, *fejük*, *botjuk*, *kertjük*). Példák: hal: *hal-unk*, *halatok*, *hal-uk*; *halai-nk*, *halai-tok*, *halai-k* (e. h. *halai-juk*) | *hajó-nk*, *hajótok*, *hajó-juk*; *hajói-nk*, *hajói-tok*, *hajói-k*.

Az alanyi személyragok többesei: *-muk*, *-tuk*, *-nok* (*-mük*, *-tük*, *-nék*) és a tárgyas ragozásban: *-juk*, *-játok*, *-ják* (*-jük*, *-jétek*, *-jék*); pl. a HB-ben: *vogymuk*, *vimádjomuk*; *vimádjonok*, *legyenék* | *vimádjuk*, *tümetjük*; *látjátuk*, *kéassátuk*. Mai alakok az alanyi ragozásban: *-nk*, vagy *<unk*, *<ünk* (régebben csak *-nk*: *váronk*, *kérönk* v. *kérénk*); *-tok*, *-tök*, *-ték*; *-nak*, *-nek*. Példa: ír: *ír-unk*, *ír-tok*, *ír-nak*; *ír-juk*, *ír-játok*, *ír-ják* | *írá-nk*, *írá-tok*, *írá-nak*, *ír-ók*, *írá-tok*, *írá-k* | *írt-unk*, *írta-tok*, *írta-nak* (*írta-k*); *írt-uk*, *írtá-tok*, *írtá-k*.

Ugyanezen alkotó elemekből képződnek a **lapp** személyragok is, melyek közül a birtokos jelentésűek így hangzanak: 1 p F m. *-mek*, *-dek*, *-sek*; *gietta* kéz (1. sz. sing. *gietta-m*, 2. sz. *gietta-d*): plur. *gietta-mek*, *gietta-dek* kezünk, kezetek, gen. *giēda-sek* kezüknek | *boaco* rénszarvas: *boccu-mek*, *boccu-dek*, all. *boccusä-sek* | *goatte* ház: *goađestä-mek*, *goađestä-dek*, *goađestä-sek* házunkból stb. | *lusa-mek*, *lusa-dek*, *lusa-sek* hozzánk stb. | *gaskanä-mek*, *gaskanä-sek* közöttünk stb. || A svéd-lapp alakok: 1. szem. *-me*, *-ne*, *-nne*; 2. sz. *-te*, *-tte*; 3. sz. *-se*, *-sa*, *-s* az egyes számú *-m*, *-n*; *-t*; *-s* személyragok ellenében. Látnivaló ezekben, hogy az eltűnt *-h* (*-k*) pluralis nyomát a megmaradt szóvégi hangzó őrizte meg. Példák: *vaimo* szív; *vaimosna-n* szívembe: *vaimosnan-ne* szívünkben és *vaimosna-ne*; *vaimosa-t* szívedben: *vaimosa-te* szívetekbe; *vaimob-s* szívét: *vaimob-se* szívüket | *lusa-n* (*lusasa-n*), *lusa-t*, *lusa-s* hozzám stb.: *lusa-me*, *lusa-te*, *lusasa-s* hozzánk stb. | *kaska* között: *kaska-me*, *kaskanette* (*kaskanete*), *kaskanesa* közöttünk stb. | *palden* mellett; *paldesnan* mellettem: *paldesnan-ne*, *paldesna-te*, *paldesne-se* mellettünk stb. || Az orosz-lappban a többes birtokos személyragok kopása még nagyobb fokú, mint a svéd-lappban, úgy hogy az egyes számbeliekkel alakilag egybeesnek (sing. *-m*, *-n*; *-nt*, *-t*; *-s*; plur.: *-n*; *-nt*; *-s*), pl. *nijt-s* leánya és leányuk; *ažā-nt* atyád: *ažā-nt* atyátok.

A finnmarki lapp *-mek*, *-dek*, *-sek* többesszámi személyragok alanyi jelentéssel is előfordulnak az igék praeteritum, conditionalis és imperativus alakjain, pl. *lonoi* kiválta: *lonoi-mek* kiváltánk, *lonoi-dek* kiváltátok; *lonušeim*ek kiváltanánk, *lonušeidek* kiváltánátok; imp. *lodnus* váltson ki: *lodnusek* váltssanak ki | *lořai* olvassa: *lořai-mek*, *lořai-dek* olvasánk, olvasátok; *lořašeim*ek, *lořašeidek* olvasnánk, olvasnátok; *lokkus* olvasson (imp.): *lokkusek*

olvassanak | *ravvi* parancsola: *ravvimek*, *ravvidek*; *ravvišeimek*, *ravvišeidek*; *ravijekkus* (parancsoljon): *ravijekkusek*. — A jelenidő, úgyszintén a conjunctivus személyragjai: *-p*; *-bättet* (pl. *lokka-p* olvasunk, *lokka-bättet* olvastok; *loŕačü-p* olvassunk, *loŕačü-ppet* olvassatok); kérdés, hol rejlik itt a pluralis képző? Az, hogy az egyesszámi *loŕa-m* olvasok ellenére a többes *lokka-p* töve nem mutat gyöngült alakot, azt mutatja, hogy emitten a *-p* eredetileg nem volt szótagzáró, hanem régebben így hangozhatott *-pe*. Bizonyítja ezt a svéd lapp is, hol a két első személy a többesszámu praesensben *-be*; *-betet*, *-bete*, *-bet*, *-beta*, a praeteritumban *-me*, *-m*; *-te*, *-ten* alakú; pl. *cca-b*, szeretek: *ccc-be* szeretünk, *ccc-bet* szerettek; *cci-b* szerettem: *cci-me* szerettünk, *cci-te*, *cci-ten* szerettetek. Tekintve a teljes *-mek* alakú plur. 1. személyt, ezen *-me*, *-be* (Svlp.); *-p*, *-*pe* (Fmlp.) alakokat eredetibb *-me'*, *-be'* helyett valóknak tarthatjuk, mire nézve számba jön, hogy a közlapp sing. 1. szem. *-m* ragot a svéd lapp szintén *-b*-vel cserélte fel (Fmlp. *loŕa-m* olvasok: Svlp. *lokkab*), továbbá hogy az ugor *-m* accusativus ugyancsak *-b* alakú a dialectusban (*käta* kéz: *kätab* kezet; *tollo* tűz: *tollob* tüzet). Azt hogy a Fmlappban kemény *-p* alakot találunk, tulajdoníthatjuk bár annak, hogy a *-k* (*-h*,') pluralisképző elkopásával az eredetibb *-be* nyílt szótaggá válván, könnyen megerősödhetett *-pe*, *-p* (az enarelappban *-pp*: *luvvum* olvasok: *lühopp* olvasunk; *üsom* keresek: *ücep* keresünk) alakúvá. Nagyobb nehézséget okoz a 2. személyű *-bättet* alak megfejtése, melyhez igen hasonlít a dualis 2. személyének *-bätte* ragja (lpFm. *lokkabätte* ketten olvastok) s melynek a svéd lappban *-betet*, *-bete*, *-bet*, az enarelappban *-vetteð* (*luhovetteð* olvastok, *ucevetteð* kerestek mása van. Ennek *-b*-jét Budenzzel a finn *saa-pi*, *saa-vat* kap, kapnak) labialisával tarthatjuk azonosonak; a rákövetkező *-ttet*, illetőleg *-tet* személyragot pedig talán úgy magyarázhatnók, mint a finn *-tte* 2. személyű alanyi ragot (*tule-tte* jöttök, *tuli-tte* jöttetek), azaz *tetek*, *-tete'* helyett valónak, melynek elő részében a 2. személy jelölője ismételve van. A svéd lapp praeteritumi *-te*, e szerint vagy a *-tete'* összerántásának (v. ö. finn *-tte'*), vagy bár a Fmlp. *-dek* 2. személyű ragnak megfelelőleg egyszerűen *-te'* helyett valónak tartható. A *-ten* változat végső mássalhangzójában ugyanazon *-n* nyomatékosítót ismerhetjük fel, mely a kettős számú személyragokon s a praeteritumban a többes szám harmadik személyében is előfordul; v. ö. *ecite*, *eciten* szerettetek, *ecin* szerettek, szeretének. Ezek után megérthetjük az orosz lapp többes személyragokat is, melyek praesensben: *-p* (*-ep*, *-ēp*); *-be,ttetð* (*-ŕe,ttetð*, *-vetet*, *-vette*, *-eppeð* stb.), a praeteritumban: *-m*, *-t* hangzásuak; pl. *ujnam* látok: *ujnep* látunk, *ujnbe,ttetð* láttok; *ujnim* láttunk: *ujni,jt* láttatok, *lätätok*.

Pluralis *-k* (') képzővel vannak szerkesztve a többesszámu személyragok a **finnségben** is, melyek közül a birtokos jelentésűek a nyugati finnenben következő alakuak: 1. szem. *-mme*, 2. szem. *-nne*, 3. sz. *-nsa*, *-nsä* (vagy *-h-n*, *-h-n* [-'n]); pl. *käte-mme*, *käte-nne*, *käte-nsä*, iness. *kädessään* kezünk stb.; *jalka-mme*, *jalka-nne*, *jalka-nsa*, iness. *jalassansa* és *jalassaan* lábunk stb. Mint Budenz kimutatta e személyragok elő részében egy ugarságszerté elterjedt *-n* nyomatékosító elem van, melyhez a személyjelölők a pluralis-képzővel megtoldva járulnak (l. Ugrische

Sprachstudien. I. 10 s köv. l.). Ez utóbbi elem ma már nem látható tisztán, de egykori ottlétét bizonyítja egyrésről a beállott mássalhangzó-gyengülés, mi azt mutatja, hogy az említett szótagok eredetileg zártak voltak, azaz *-nme* megelőzője *-nme'*, *-nne-é-nte'* volt. De bizonyítja más részről a megmaradt *e* hangszín is, mely a *kolme* három és *se* 'az' szók kivételével minden egyéb esetben *i*-vé változik a szóvégen. Az csupán most a kérdés, mi volt amaz eltűnt szóvégi mássalhangzó, mely a többest kifejezi? A rendes *-t* pluralis-képző aligha, hiszen ez megmaradt a viszonyítatlan névszón s különben is kedvelt szóvégzet (v. ö. sing. 2. szem. *-t* és a part. praeteriti *-nut'*, *-nyt* végzetét), elannyira hogy eredeti *-k* szóvégzet is gyakran *-t*-vé változik, pl. *sidet* kötés e h. *sidek*. Ez ellenében azt tapasztaljuk, hogy a *k* nem maradhat meg a szó végén és hogy legtöbbször *-vá* (véghehezetté) változik, pl. *side'* kötés a *sitche*, *sitege* tőtől; v. ö. *sade'* eső: tő *satche*, *jänne'* ideg: tő *jäntche*. Mi természetesebb tehát, mint hogy az eltűnt pluralis képzőül *-k*-t vegyünk fel, melynek alapján a finnben a *-mek*, *-dek* alakú lapp személyragokkal hasonló megfelelőket nyerünk. Ezen *-k* nak úgy látszik meg is van világosabb nyoma a savo dialektusban, hol a 3. személyű *-nsä* alakkal szemben *-sek* alakot tapasztalunk, nyilván *-nsek* helyett pl. *ihtesek* 'se ipsu' és 'se ipsos', *tulevasek* 'dass sie würden', *cäntäsek* 'seine stimme' (l. Ugr. Sprstud. 27. l.), melyben ismét a 3. személyű lapp *-sek* alak mását láthatnók. Nem zavarhat bennünket, hogy a *-nsa* az egyesben is használatos, valamint a neki megfelelő savói *-sek*; mert mint Budenz kifejti (u. o. 19. ll.) sok ok van hinnünk, hogy az eredetileg csak is egyes számú *-h-n* 3. személyrag mellett a *-nsa* csupán analogikus összefoglalás útján kerülhetett az egyes számú személyragok sorába. — A finn dialektusok közül az észti, vót, vepsz és lív a birtokos személyragozást általában eljettette, úgy hogy ma csak gyér nyomokban láthatjuk egykori uralmát. Ilyenek a többes számú személyragokat tekintve vót *lintuno* madarunk (=f. *lintumme*) a *lintuni* 'madaram' és 'madarunk' mellett (l. Krohn: 100. l.); hasonlóképen a déli vepsz személyes névmásokon s a reflexiv *ilše* 'maga' szók előforduló *-moi*, *-tei*, *-ze* végzetek (a nominativust kivéve valamennyi casuson), melyek aligha alakultak ugyanazon elmekből, melyekből a finn birtokos személyragok. A karéliában ellenben megtaláljuk még ez utóbbiak pontos megfelelőit a *-na*, *-ne* (1. szem.), *-(e)na* *-(e)ne* (2. szem.); *-se*, *-(e)* *-(e)se* névszói személyragokban (Nyk. XVI.: 100.).

Az alanyi személyragok közül a többes 2. személye a nyugati finnben *-tte*-nek hangzik. Ez semmiképen sem azonos a birtokos *-nne* személyraggal, mely *-nte'* helyett való s *-tte*-vé nem assimilálódhatott. Budenz többször említett értekezésében így gondolkozik róla: „wir dürfen uns die sache so vorstellen, dass im finnischen ein ursprünglich einfach angetretenes pluralisches affix *-te* sich bald derart abschliff, dass es von der entsprechenden form 2. sing. nicht mehr sicher zu unterscheiden war (z. b. *sanote* wurde bald zu *sanot* = 2. sing. *sanot*) und sich, dem missverständniss vorzubeugen, das bedürfniss einer nochmaligen affigirung desselben pronomens einstellte (*sanot-te* = *sanotte*). Denkbar wäre auch, dass von anfang her ein durch wiederholung vernachdrücklichtes prono-

men (vgl. das magyarische *mink* ans *mi-mek*, *titek*) also etwa *-tete* (*sanotete*) zur verwendung kam, dessen zwei *t* dann zusammenrückten (*sanotte* wie *vettä*, *kettä* statt *vetetä*, *käletä*)“ (52. 1.). E magyarázatot annál inkább elfogadhatjuk, minthogy ugyanennek felvételére — mint fentebb említettük — a lp. *-bütet* (plur. 2. szem.) is utal; de akkor talán helyesebb volna az 1. szem. *-mme* (*sanomme* mondunk) ragját is *-m* + *me'*-ből, azaz eredetibb pronomen kettőzésből származtatnunk, mintsem azonosítva a birtokos *-mme'* személyraggal *-n* + *me'*-ből (l. u. o.). — Bennünket itt főképp az érdekel, hogy ezek alapján a finn alanyi személyragokon is *-k*-t kell felvennünk többesjelölőknek, mire a *karél -mmee* (*ota-mmee* veszünk) is mutatni látszik, mely *mmche* helyett valónak vehető. Teljesség kedvéért megemlítjük itt a többi finn dialektusok alanyi személyragjait is, melyek a következők: *karél -mmee*, *-m*; *-tta*, *-tto* (*otatta*, *otatto* vesztek, *otitta*, *otitto* vettetek); és *zt -me*, *-te* (*toibume*, *toibute* felüdülünk, felüdültök; *toibusime*, *toibusite* fölüdültünk, fölüdültetek); *lív -m*, *-t* [*sob*, *sod*, *sod* kapott stb.: *som*, *sot*, *sobod* kapunk stb.; *sai*, *said*, *sai* kaptam stb. *saimo* (*saimi*), *saito* (*saiti*), *saito* (*sai*) kaptunk stb.]; *vepsz (éjszaki) -mme*, *-tte* (*andamme*, *andatte*; *anduoimme*, *anduoitte*: adunk, adtunk stb.) — *déli vepsz -mai*, *-tei* (*andamai*, *andatei*; *andoimai*, *andoitei* id.).

A finnben lappangásba jutott *-k* pluralis képző világosan előtűnik még a **mordvin** többes személyragokon. Ezek a határozó rag nélkül következőleg hangzanak a névszón: 1. sz. E. *-nok*, *-nek*; M. *-nk* (és *-nek* ezen egy példában *kafinek* mi ketten e h. *kafin-nek*; v. ö. *kafine-nt* ti ketten és *kafine-st* ők ketten) | 2. sz. E. *-nk*; M. *-ntt*, *nt* | 3. sz. E. *-st* és *-sk*; M. *-st* — a határozó raggal kapcsolatban (a moksában): 1. sz. *-nkä*, *-ñkä*; 2. sz. *-nttä*, *-ñttä*; 3. sz. *-sna*. Példák: E. *čora-nok* fiunk, fiaink, all. *čorane-nek* (sing. *čoranen*); M. iness. *čorasñ-nk*, elat. *čorastñ-nk*; nom. *čora-ñkä*, gen., acc. *čora-ñken* | E. *čora-nk* fiatok, fiaitok; M. iness. *čorasñ-ntt*, elat. *čorastñ-ntt*; nom. *čora-ñttä*, gen., acc. *čora-ñtten* | E. *čora-st* és *čora-sk* fiok, fiaik (*tejerne-sk* lányuk; *pine-sk* kutyájuk; *piline-sk* füleik; *kedi-sk* kezeik, kezük NyK. V: 98., 99., 104., 92.); M. iness. *čorasñ-st*, elat. *čorastñ-st*; nom. *čorasna*, gen., acc. *čorasnen*. Az első személy *-nok* (*-nek*) és M. *-nk* ragjain egész világosan felismerszik a *-k* mint pluralis képző, melyhez képest az *-n* előrész vagy bár egyszerűen az egyesben is mutatkozó *-n* első személy mása (sing. iness. *čorasñ*, elat. *čorast n*; E. *čorason*, *čoraston*), vagy tekintettel a finn *-mme*-nek *-n* + *me'*-ből való keletkezésére és az E. *čora-m* fiam személyragjának alakjára *-nm* helyett valónak vehető, azaz *-nok* = *-nmok*. A 2. személy *-ntt* és *-nk* alakjai eredetibb *-ntäk* (*-ntäk*) alakra utalnak, melyből összerántás és assimilatio útján a M. *-ntt*, a középső *-t* elisiója, illetőleg másnemű assimilatio folytán az E. *-nk* alak keletkezett. A harmadik személy *-st* és *-sk* jelölői a finn *-nsa* (*-nsä*) továbbá a mordvin két első személyének tanulsága szerint eredetibb *-nsäk* (*-nsäk*) vagy *-nsät* (*-nsät*) alakokra vezethetők vissza, melyekben a *-t* és *-k* az ismert pluralis képzők. Meg kell jegyeznünk, hogy az *-st* alak esetleg az *-sk*-nak pusztá változata is lehet, mely felvételre az jogosíthat, hogy a többi sze-

mélyekben és a finnben is a személyragok többesjelölője kizárólag *-k* (de ez ellen v. ö. cser. *-št* plur. 3. szem.).

Az alanyi személyragok a mordvinban következő alakúak: 1. szem. E. *-nok*, *-nek*; M. *-ma*, *-mä* | 2. szem. E. *-do*, *-de* (s a tárgyas ragozásban *-nk*); M. *-da*, *-dä* | 3. szem. *-st*; pl. E. *joran*, *jorat* akarok, akarsz: *jorata-nok*, *jorata-do* akarunk, akartok; *jorl-nek*, *jorl-de*, *jorast* akartunk stb. (*sodasl-nek*, *sodasl-nk* tudjuk, tudjátok) — M. *jorata-ma*, *jorata-da* akarunk, akartok; *jora-mä*, *jora-dä*, *jorast* akartunk stb. Az E. *-nok*, *-nek* 1. szem. és a 3. szem. *-st* ragja láthatólag egyeznek a birtokos személyragokkal, ellenben eltérnek a *-ma* (*-mä*) és *-da* (*-dä*), E. *-do*, (*-de*) alakú többi személyjelölők, már csak abban is, hogy az *-n* nyomatékösítő elemet nem tüntetik fel. Az egyes szám 1. szem. *-n*, 2. szem. *-t* személyragjaihoz viszonyítva az utóbbiak bővebb hangtestűek, magánhangzóval végződők. E magánhangzónak megmaradását nyilván csak egy szóvégről lekopott mássalhangzó eszközölhetette, melynek természet-szerűleg a többesképzőnek — a birtokos személyragok tanúsága szerint *-k*-nak — kellett lenni.

A cseremiszen az egyes számú *-m*, *-d* (*-t*, *-d'*) személyragoknak megfelelőleg a többesalakok úgy a birtokos, mind az alanyi személyragozásban egyformán *-na* (1. szem.), *-da* (2. szem.) alakúak; pl. *kude-m*, *kude-d* házam, házad: *kudo-na*, *kudo-da* házunk, házatok | *tola-m*, *tola-d* jövök, jössz: plur. *tolo-na*, *tolo-da*; praet. plur. *tol-na*, *tol-da*; conditionalis *tolgeč-na*, *tolgeč-da*; conjunc. *tolne-na*, *tolne-da*; imper. *tol-da* jöjjetek. A többes alakokban megmaradt szóvégi magánhangzó, ép úgy mint a fentebb tárgyalt nyelvekben, a lekopott többesképző nyomát őrizte meg, mely gyanánt itt alkalmasan szintén *-k* (') vehető fel; minthogy a *-d* pluralis képző különben nem kopott el, v. ö. *tolo-d* jönnek, *tolo-št* jöjjenek.

Ugyanígy magyarázhatók a zürjén-votják személyragok többesei is. Ezek a votjákban következő alakúak: *-mł*, (*-m*); *-dł*, *-zł* ellentétben az egyes számi *-m* (<ä, ł), *-d*, *-z* (<ä) alakokkal; pl. *murt* ember, iness. sing. *murta-m*, *murta-d*, *murta-z*; nom. *murt-ä*, *murte-d*, *murte-z*; plur. nom. *murt-mł*, *murt-dł*, *murt-zł* emberünk stb.; iness. *murta-mł*, *murta-dł*, *murta-zł* | *šoto*, *šoto-d*, *šoto-z* és *šotä* adok stb.: plur. *šoto-mł* és *šoto-m*, *šoto-dł*, *šoto-zł* és *šoto*; praet. *šotł*, *šotł-d*, *šotł-z* adtam stb.: plur. *šotłmł* és *šotłm*, *šotłdł*, *šotłzł* || Megmaradt a végső magánhangzó a permi alanyi ragozásban is, így: *kera*, *kera-n*, *kerö* tesztek stb.: *kera-mö*, *kera-tö* és *keram*, *kerat* teszünk, tesztek; *uša*, *ušan*, *ušas* esem stb.: *ušamö* és *ušam* esünk, *ušatö* és *ušat* estek, *ušasö* esnek; *kerönl* tesznek — praet. *keri*, *kerin*, *keris* és *keröm* tettem stb.: *kerim*, *kerit*, *kerisö* és *kerömas* tettünk stb. — imper. *ker* tedd: *kerö*, *keröte* tegyédtek. Azonban a birtokos személyragok már teljesen elkoptak, úgy hogy a többes pontosabb alaki megjelölésére, mint egyéb ugor nyelvben is történt, az *-n* nyomatékösítő (többesített mutató névmás) felvétele vált szükségessé; pl. *ki* kéz; *kie*, *kiłt*, *kiłs* kezem stb.: *ki-nłm*, *ki-nłt*, *ki-nłs* kezünk stb.; *vonö*, *vonłt*, *vonłs* testvérem stb.: *von-nłm*, *von-nłt*, *von-nłs* testvérünk stb. Ugyanez történt a zürjén birtokos személyragokon is, melyek a többesben ilyen alakúak: *-nłm*, *-nłd*, *-nłs* az egyes számú *-m*

(<öj, ej), -d, -s ellenében; pl. *vok frater*: elat. sing. *vokšim, vokšid, vokšis*, nom. *vokěj, vokid, vokis*: plur. nom. *vok-nim, vok-nid, vok-nis* testvérünk stb. Az alanyi többes személyragokon ez csak a 2. szem. -*nnid* és a 3. szem. -*snš*, udori-zürj. -*snš* alakjain mutatkozik, ellenben nem látszik világosan az első szem. -*m* alakjában; pl. *seta, setan, setas* és *setö* adok stb.: *seta-m, seta-nnid, seta-snš* és *setöni* adunk stb.; udori-zürj. *völim, völinnid, völisnis* valánk stb. — praet. zürj. *seti-m, seti-nnid, seti-snš* adtunk stb. Mind e kopások daczára — amennyiben a zürjén-votják személyragok is analogice alakultak a fentebb tárgyalt ugor nyelvekével — eredeti többesképzőül itt is -*k*-t kell felvennünk.

Végül előtűnik a -*k* (χ, ') pluralisképző a **vogul-osztják** személyragok többesein is. Az első személy a **szurguti osztják**ban névszón és igén egyaránt <*uχ* (sing. 1. szem. -*m*); 2. szem. *deχ*, a névszón <*en, in* (sing. 2. sz. igén és névszón -*n*); pl. *menčevχ, menčedevχ* megyünk, mentek: sing. *menčam, menčan; karavχ, karin* földünk, földetek: sing. *karam, karan; karačauχ, karačen* földjeink, földjeitek: sing. *karačam, karačan*. Látnivaló, hogy az <*uχ* és <*deχ* személyragokban a személyjelölők <*u* és -*d* (v. ö. vog. első személy plur. <*ov*: *šamov* szemünk és vog.-osztj. sing. 1. személy -*m*), minélfogva a -*χ* csakis a pluralis képző lehet, mely a névszói <*in, <en* plur. 2. szem. ragjain lekopott (v. ö. sing. 2. szem. -*n*). Ugyanily kopott személyragok mutatkoznak a többi vog.-osztj. dialektusokban is, hol az eltűnt többesjelölő nyomát legfölből (a 2. személyben) a megmaradt szóvégi magánhangzó őrizte meg. Ezen személyragok a következők: osztjirt. plur. 1. sz. <*u* névszón és igén; 2. sz. az igén -*da*, a névszón -*den*, mely utóbbi alakban ép úgy mint a finnben és lappban ismételt személyjelölőket tapasztalunk (v. ö. sing. 2. szem. -*n* e h. -*nd* assimilatio útján; e szerint -*den* a 2. szem. -*d* ragjából és ugyanennek -*nd, -n* nyomatékosító alakjából áll); pl. *keraben, kerabeden* hajónk, hajótok: sing. *kerabem, keraben* (v. ö. *menem, nečen* nekem, neked; *minemen, nineden* kettőnknek, kettőtöknek: *mečeva, nečeda* nekünk, nektek; de *tevet* neki, *tineden* kettőjüknek, *tęget* nekik) | *mendam, mendan* megyek, mész: *mendeu, mendeda* megyünk, mentek || osztb. 1. szem. igén és névszón <*u* (<*eu*); 2. szem. igén -*ta*, névszón -*n* (sing. 1. szem. -*m*; 2. szem. -*n*); pl. *imeu, imen* feleségünk, feleségeitek: sing. *imem, imen; pogeu, pogen* fiunk, fiatok: sing. *pogem, pogen* | *malu, maleta* adunk, adtok: sing. *malem, malen; vantsu, vantseta* láttunk, láttatok: sing. *vantsem, vantsen* || v o g K. 1. szem. <*ov* igén és névszón; 2. szem. igén -*ne* és <*an*, névszón <*an* (sing. 1. szem. -*m*; 2. szem. -*n*); pl. *šamov, šaman* szemünk, szemetek: *šamem, šamen* szemem, szemed | *olov, oline* és *olne* vagyunk, vagytok: *olem, olen* vagyok, vagy; *varsov, varsan* csináltunk, csináltatok: sing. *varsem, varsen* || v o g B. plur. 1. szem. igén és névszón <*u* (<*eu*); 2. szem. <*en* (igén -*n* is) a sing. 1. szem. -*m*, 2. szem. -*n* végzetek ellenében; pl. *krolu, krolen* házunk, házatok: sing. *krolem, kroln; luu, lūen* lovunk, lovatok: sing. *lūm, lūn* | *oleu, oleen* vagyunk, vagytok: sing. *olēm, olēn; olsu, olsen* voltunk, voltatok: sing. *olsem, olsen* || Épebb alakú személyragokat találunk még a **loszvai vogul**-ban is; pl. *pil-* félni: *pili-vä, pilinä* félünk, féltek, sing. *pilem, pilen*;

kol- halni : potentialis plur. *kolni-va*, *kolni-na*, sing. *kol-nem*, *kol-nen* (Ahlquist szerint).

4. Ugor -g (ñ) kettősszámi képző.

Minthogy a kettős szám alapján véve csak szorosított, kettőre vonatkozó többes kifejezés, igen érthető, hogy legtöbb sajátosságában a többessel egyezik és hogy általában mindenütt helye van, hol emez alkalmazódik. Így jelesen előfordulhat az ugor -g dualis képző, ép úgy mint a többes, főneven, mellékneven, névmáson, birtokos és alanyi személyragokon; ezenkívül természetesen a ,kettő, monnó‘ számnéven is. Felveheti továbbá maga mellé az -n nyomatékosító elemet, még pedig nemcsak a személyragokon (mint a többes), hanem — mint az osztSurg. -gan (-*χan*, <*an*) és osztB. -*ñen* dualis képzőkben látjuk — a tiszta névszótón, azaz a birtokos személy szerint nem viszonyított szón is. Ugyancsak szorosított többesi jelentésével függ egybe, hogy esetleg kapcsolatba léphet a pluralis képzővel, a midőn ez utóbbinak specialis értéke elhomályosulván, hozzájárul a kettősségben kifejezett többes jelzéséhez. Példa erre a személyragos alakokban fellépő osztS. -*gaŋa-* (-*χaŋ-a*) dualis képző, mely az ugor -g dualis és -*d* plur. képzők összetételéből keletkezett. Sőt arra is találunk esetet, hogy az eredeti pluralisképző olyan nyelvben, mely különben a dualist külön szokta választani, magában véve is kettős számi értéket vesz fel. Ezt tapasztaljuk ugyanis a lapp személyes névmások kettős számu allativusaiban (lpFm. *monnoidi*, *dodnoidi*, *sodnoidi*), melyek egyezőleg a többes számi alakokkal (*miŋjidi*, *diŋjidi*, *siŋjidi*), az -*ide* pluralis képzőbokrót tüntetik fel. A többes képzőnek az a sajátága is, hogy némely nyelvben összetartozó szókon ismételve reciproc-féle mellékértelmet vesz fel (pl. mord. *atāt-babat* ,atyus és anyó‘, hol *atāt* nem ezt teszi: ,atyák‘, hanem hogy az ,atyus‘ az ,anyó‘-hoz viszonyítottan s vele együtt ,több ember, emberpár‘) — szintén előfordul a dual. képzőn, még pedig nagyobb terjedelemben. Példák e használatra: osztB. *neljañ atñen pa χadlñen ušltiŋjm jubina*: negyven éj és nap böjtölése után (*at* éj, *χadl* nap) | vogB. *jägaum-añaum* atyám-anyám: *jägaum* két atyám (NyK. XI: 73.); *jägäjä-añvajä palt johtes* atyjához, anyjához juta; *egvai-ajkui olei* asszony és férj valának (Hunfalvy: Vogul föld és nép 123., 119. l.) | zürj *soča-roka* soror et frater; *völa-čaña* ló és csikó; *štra-kaña* egér és macska (Buden: ívek; 26.) | votj. *agajo-vino* gebrüder (*agaj* bátya, *vln* öcs); *šuro-pelo* kiemen der fische (*šur* szarv, *peł* fül).

Az ugor dualis képzőnek legteljesebb alakját az **oszttyákban** találjuk, melynek éjszaki dialektusában -*ñen* alakú, míg a déliben (szurgutiban) -*gan*, -*gen* (a megelőző mássalhangzóhoz alkalmazkodva: -*kan*, -*ken*; -*χan*, -*χen*), <*an*, <*en* hangzással ismeretes. Példák: o s z t B. *lu ka’alas kad jaj-apsañen* ő látta két testvér (*jaj-apsi* bátya-öcs, testvér); *kaŋalas pa kad i jŋ-pogñen* látta más két egy-anya-fiát; *neljañ atneñ pa χadlñen* negyven éj és nap (NyK. XI: 73). Hunfalvy az e példákban mutatkozó -*ñen* dualis képzőnek -*ngen*, -*ngin* mását is megtalálta a Reguly hozta osztják énekekben: *koräñ or ko koräñ küt ortgnen*, *vöjäñ or ko koräñ ortgnin* a bikás szamojéd embernek bikás két szolgája, a vadás két szamojéd

embernek bikás két szolgálja (v. ő. *ort* szolgál: *kät orgnen* két szolgál) | osztSurg. *kara* (*karag*) föld: dual. nom. *karagan* (dat. sing. *karaga*: dual. *karagana*; abl. sing. *karageuχ*: dual. *karaganeuχ*); *iki* öreg ember: dual. nom. *ikigen*; *vont* hegy: *vontχan*; *rīt* csónak: *rītχen*; *maχ* hód: *makkan*; *lenkep* lyuk: *lenkepan*; *jāk* írnok (schreiber): *jākan*. — Világosan felismerhető a *-χen* (< *en*) dualisképző az osztják kettő számneven is, melynek alakjai a szurgutiban: *katχen* a jelzős *kät* két mellett; az irtisiben *kāden*, *kādñ* kettő: *kät* két; az osztB.-ben *kādñ*, *katñ* kettő: *kād*, *kit*, *kät*.

A két birtok jelzésére — mint már többször érintve volt — a szurguti osztják a *-gaŋa-* (*-χala-*) képzőbokkal, a dual. *-g* + plur. *-ŋ* (Z) összetételével él. Példák: *kara* föld: *karam*, *karān*, *karāl* földem stb.; *karāŋam*, *karāŋan*, *karāl* földeim stb.: *karagaŋam*, *karagaŋan*, *karagaŋ* két földünk stb. | *ač*, juh: *ūžem*, *ūžen*, *ūžel* juhom stb.; *atŋam*, *atŋan*, *atŋ* juhaim stb.: *ačχaŋam*, *ačχaŋan*, *ačχaŋ* két juhom stb.

A kettős számú személyes névmások alakjai az osztjában a következők: osztIrt. *mīn*, *nīn*, *tīn* (dat. *mīnemēn*, *nīnemēn*, *tīnemēn*; loc. *mīnna*, *nīnna*, *tīnna*): sing. *ma*, *neñ*, *teu*; plur. *meñ*, *neñ*, *teg* | osztB. *men*, *nen*, *lñn*, Regulynál: *mīn*, *nen*, *tīn* (dat. *menemēn*, *linēn*): sing. *ma*, *nīñ* (Reg.-nál *nañ*), *lu*; plur. *muñ* (acc. *muncu*), *neñ* (acc. *nīñilan*; Reg.-nál: *nañ*); *lī* (Reg.-nál: *lu*). A *-g* dualis képzőnek nyoma felismerszik az osztIrt. alakok hosszú *i*-jében (e h. *eje*, *ege*), melynek rövidült alakja az osztB.-ben is megtalálható. Megemlítsére méltó, hogy a pluralis alakokban elenyészett *j* nem változtatta a szóközépi magánhangzót *i* hangszínűvé, mi onnan magyarázható, hogy ez utóbbi *j* más eredetű, mint a dualis *-j*, azaz eredetileg is *j* volt, míg a dualis előbb *g*-nek hangzott.

A birtokos személyragok kettős számai a szurguti osztjában: 1. szem. *-men*; 2. szem. < *in*; 3. szem. < *in*, pl. *ūčmen*, *ūžin*, *ūžin* kettőnk, kettőtök, kettőjük juha: sing. *ūžem*, *ūžen*, *ūžel* juhom stb. Az osztIrt.-ben: 1. szem. *-men*; 2. szem. *-den*; 3. szem. *-den*; pl. *imemen*, *imeden*, *imeden* kettőnk stb. felesége (abl. *imemenivet*, *imedenivet*): sing. *imem*, *imen*, *imet*. Az osztIrt. személyragok alkotó elemeikre nézve azonosnak vehetők a megfelelő személyes névmásokkal, állanak t. i. a személyjelölből (1. szem. *-m*, 2. *-d*, 3. *-d*) a lappangásba jutott *-g* dualisképzőből és az *-n* nyomatékositóból. Különös az osztS. < *in* alakú 2. és 3. személyrag, melynek *i*-jében úgy látszik több lappang, mint az egyszerű *-g* (*-j*) dualisképző. Tekintve az osztIrt. *-den* alakot ezen < *-in*-t jóformán *-lgen* (*-l* 2. és 3. szem. + *-g* dual. + *n* nyomatékositó), *-ljen*, *-len*, *-jen* átmeneti alakokból származtathatjuk.

Az alanyi személyragok jelei a déli osztják nyelvjárásokban: 1. személy *-men*; 2. személy *-den* (*-ten*); 3. személy *-gen*; pl. *men*-menni: osztIrt. praet. dual. *menmen*, *menden*, *mengen* ketten menénk stb.: sing. *menem*, *menen*, *menöt* menék stb.; plur. *mencu*, *menda*, *menet* menénk; — osztS. praet. dual. *menmen*, *menten*, *mengen*: sing. *menem*, *menen*, *men*; plur. *meneuχ*, *mentcχ*, *ment* | praesens. dual. osztIrt. *mendemen*, *mendeden*, *mendegen* ketten megyünk stb.: sing. *mendam*, *mendan*, *ment* megyek stb.; plur. *mencu*,

mendeda, mendet megyünk stb. — osztS.: dual. praes. *menļemen, menļeden, menļegen* ketten megyünk stb.: sing. *menļem, menļen, menļ* megyek stb.; plur. *menļewχ, menļedeχ, menļet* megyünk | imper. dual. osztIrt. *menaden, menagen*: sing. *mena, menag*; plur. *menada, menat*. — osztS. imper. dual. *meniten, menigenat*: sing. *mene, meneχ*; plur. *meniteχ, menidat*. Az osztB.-ben is megtalálta Hunfalvy a kettősszámu alanyi személyragnak egy nyomát e példában: *siri antom χun lln jega volta pītsažen* előbb mintsem ők együtt élni kezdtek (v. ö. *pīt-* kezd: praet. sing. *pīsem, pītsen, pīts*; plur. *pīsu, pītseda, pītsel*). — Az itten felhozott személyragok közül a 3. szem. *-gen* (osztB. *-žen*) jele nyilván egészben azonos a névszói *-gen* (*-žen*; *-gan*) dualis képzővel, a *-men* és *-den* pedig az azonos alakú osztIrt. birtokos személyragokkal.

A *vogulban* is előfordul a kettősszám önálló, azaz a birtokos személy szerint nem viszonyított szón; ezenkívül a névmásokon és személyragokon. Alakja *-g*, illetőleg ennek gyöngültebb alakjai *-j* és *< i, -v* és *< u*. Példák az önálló használatra: *vogh. kval* ház: *kvalag, kvali* két ház (a casusragok csak az előbbi tőhöz járulnak: *kvalagme* két házat, *kitagnet* kettőből), plur. *kvalet; jegepüvinč* atyafi: *χotsa kit jegepüvinčagme* láta két attyafiat (Máté evang. IV.: 18, 21.); *tin olsi χul-kišpi* ők valónak két halász (uo. IV.: 18): *kišp kereső* | *vogB. lū* ló: dual. *lūi* két ló (dat. *luin*, abl. *luinl*: sing dat. *lūn*, abl. *lūnel*; plur. nom. *lūt*, dat. *lūtn* abl. *lūtnel*); *egvai-ajkai* asszony-férj | *vogL. lū* lū, ló: dual. *lurvi* két ló (acc. *lurvima*, loc. *lurvita*: sing. acc. *lūma*, loc. *lūta*; plur. nom. *lūt*, acc. *lūtna*, loc. *lūtnel*). — A 'kettő' számnév alakja a *vogK.-ban: kitag* a jelzős *kit* két alak mellett; megfelelőeknek *vogB. kiti* kettő: *kit* két.

A két birtok jelzésére csak az éjszaki *vogulban* találunk külön alakokat; pl. *ām lūaum* az én két lovam (*lūm* lovam, *lūanem* lovaim); *nāñ lūaen*, vagy *lūagen* a te két lovad (*lūn* lovad, *lūanen* lovaidd); *tāu lūage*, vagy *lūagje* az ő két lova (*lūū* lova, *lūanū* lovai) | *mēn lūagamen* (*lūāgemen*) kettőnknek két lova (*lūmen* kettőnknek egy lova, *lūanamen* kettőnknek több lova); *nēn lūagen* kettőtök két lova; *tēn lūagen* kettőjük két lova (*lūen* 'kettőtök' és 'kettőjük lova', *lūanen* 'kettőtök' és 'kettőjük lovai') | *man lūau* a mi két lovunk (*luu* lovunk, *lūanu* lovaink); *nan lūagen* a ti két lovatok (*lūan* lovatok, *lūanen* lovaítok); *tan lūaga* az ő két lovuk (*lūanl* lovuk, lovaik). Mindez alakokon a *-g*, illetőleg *-j*, *< u* gyöngült alakja fejezi ki a birtok kettősségét, mint egész világosan látható.

A személyes névmások kettős számai: *vogK. min, nin, tin* (acc. *minnem, ninen, tinne*; dat. *minane, ninane*): plur. *man, nan, tan* (acc. *manov, nanen, tanne*); sing. *am, nag, tar* | *vogB. mēn, nēn, tēn* (acc. *mēnemen, nenān, tēneten*): plur. *man, nan, tān* (acc. *mānau, nānān, tānānl*); sing. *ām, nūñ, tāu*. A *-g* dualis nyoma ezekben a szóközépi magánhangzó hosszúságában tartotta fenn magát, továbbá a megmaradt magashangúságban, melyet a más természetű (nem *g*-ből eredt) pluralis *-j* hatása nem őrizhetett meg.

A birtokos kettős számi személyragok következő alakuk: *vogB.*

1. szem. *-men*; 2. szem. $\langle en$; 3. szem. $\langle en$; pl. *mēn lūmen* kettőnk lova; *nēn lūen* kettőtök lova, *tēn lūen* kettőjük lova; *kvolmen*, *kvolen*, *kvolen* kettőnk, kettőtök, kettőjük háza | a *kondai vogulban* csak gyér példán mutathatók ki, ezek: 1. szem. *-men*; 2. szem. $\langle an$; 3. szem. $\langle an$; pl. *mīn šamenamen* kettőnk szemei; *nīn agtne ašan* kettőtök hite (*agtne aš hit*); *tīn šamenan* kettőjük szemei. E személyragok ép úgy fejthetők meg, mint az osztjáké; t. i. az 1. szem. *-men* jele alkotó részeiben azonosnak vehető a megfelelő személyes névmással (= *-m* 1. szem. $+-g$ dual. $+-n$ nyomatékösítő) s a *vogB.* $\langle en$ 2. és 3. személyrag is mása lévén az osztS. $\langle in$, illetőleg osztIrt. *-den* kettős számú birtokos személyragnak ezekkel egyformán magyarázható (l. fentebb.) Különös azonban a *vogK.* $\langle an$ 2. és 3. személyű rag, melyben a dualis *g*-nek utolsó nyoma, a magashanguság sem mutatkozik. Talán az *agtne ašan* 'kettőtök hite' így fordítandó helyesebben: 'hitetek', hiszen *šam* szem, *pūv* fiú mellett is *šaman* szemetek, *pūvan* fiatok (ellenben *šamen*, *pūven* szemed, fiad). Abban sem vagyunk teljesen biztosak, hogy a *šamenan* ('kettőjük szemei') alakban kettős számú birtokos van kifejezve; tekintve ugyanis, hogy az egyes számú birtokos megfelelő alakjai: *šaman* 'szemeid' és 'szemei' összeesnek, azt várhatnók hogy a *šamenan* 'szemeitek' mellett is a 'szemeik' alak így hangozzék szintén: *šamenan* (v. ő. *šamenov* szemeink, *šamenamen* kettőnk szemei.) Igaz, hogy előfordúl *šamanel* alak is 'szemeik' jelentésben, de ez azt is teszi, hogy 'szemük' és úgy látszik, ez az eredetibb jelentés; v. ő. *šaman* e h. *šamanen* 'szemetek' (*šamanen* = *tő + n* nyomatékösítő $+-n$ 2. szem.; *šamanel* = *tő + n* nyomatékösítő $+-l$ 3. szem.). Hogy az egyes és többes számú alakok így felelserélődnek mutatja a finn is, hol a *-nsa* (*-nsä*) és a *-h-n* 3. személyű ragok egyformán használatosak az egyes és többes számban, noha — mint Budenz kimutatta — a *-h-n* eredetileg csak egyes számi, a *-nsa* (*-nsä*) eredetileg csak többes számi alak lehetett. E felvétél mellett — hogy t. i. a *šamenan* alak voltaképen 'szemeik' s nem 'kettőjük szemei' — az is tanuszkodhatik, hogy azon példákon, melyekben Hunfalvy a kettős szám szereplését még találta, a kettős számú birtokost csak is az előjáró névmás kettős száma fejezi ki s nem a birtokszó végzete; ezek t. i. a következők: *pušteset tīn šamanel* megnyilatkozásának kettőjük (*tīn*) szemei, *Isu akilmat jejn sartitesa tīn šamenan i aku ton lat šunšpeset tīn šamet* Jézus megkönyörülve megdörzsölé kettejük (*tīn*) szemeit s azonnal látának kettőjük (*tīn*) szemei (NyK. IX: 48). Itt három eset volna a kettős számú birtokos személyrag használatára; két esetben (*šamanel* 'szemük' és 'szemeik', *šamet* szemek) világosan látjuk, hogy helyette többes számú alak alkalmazódik, föl lehet ennél fogva tennünk a főtebbiek számbavételével, hogy a harmadik is ilyen, azaz hogy alakja szerint nem kettős, hanem többes számú birtokost fejez ki.

Az alanyi személyragok az *éjszakai vogulban*: 1. szem. *-men*, 2. szem. *-n* ($\langle en$, $\langle an$), 3. szem. $\langle i$; pl. *olimen*, *olēn*, *olei* ketten vagyunk stb.: sing. *olēm*, *olēn*, *oli* vagyok stb., plur. *oleu* *olēn*, *olēt* mi vagyunk stb.; *olsāmen*, *olsān*, *olsi* ketten valánk stb.: sing. *olsem*, *olsen*, *ols* valék stb., plur. *olsu*, *olsen*, *olset* valánk stb.; potentialis dual.

olnuemen, olnuen, olnuu: sing. *olnum, olnūn, olnu*; plur. *olnuu, olnnen, olnut (olnuet)*. Az első és második személy jele itt ugyanaz, mint a birtokos személyragozásban, a 3. személy *-i*-je pedig nyilván a tiszta (*-g, -j*) dualis képző, mely az osztjákban is a személyraggal való kapcsolat nélkül fejezi ki a harmadik személyt. | A *loszvai vogulban* (Ahlquist szerint): 1. sz. *-ma, -mä*; 2. szem. *-na, -nä*; 3. sz. *< i*; pl. *kol- halni*: potentialis dual. *kolnima, kolnina, kolnii*: plur. *kolniva, kolnina, kolnēt*, sing. *kolnem, kolnēn, kolni*; *pilimä* ketten félünk: *pilivä* félünk, *pilinä* 'ketten féltek' és 'féltek'. E személyragokban, mint látható, elmaradt a szóvégi nyomatékosító, ellenben a 2. személyrag átvétele lehet (v. ö. vogK. *latine* 'ketten szóltok' és 'ti szóltok') — pontosabban megőriződött a személyrag. | A *kondai vogul* a kettős számú alanyi személyragokat is, valamint a megfelelő birtokos jelentésűeket, csak gyéren használja, rendszeren a többest alkalmazván helyettük. Hunfalvy a következő alakjait mutatta ki: *agti-men, lati-men* ketten hiszünk, szólunk; *agt-a, lat-a* ők ketten hisznek, szólnak: v. ö. *varem, varov* tesztek, teszünk; *vari, varat* tesz, tesznek; — *ols-i* kettő volt, *mens-i* kettő ment, *pümt-si* kettő kezdett: *ols, olset* volt, voltak; — *vares-ten* ketten tették azt: *varestä, varsanel* ő tette azt, ők tették azt; — a kettős számbeli tárgyra való példák a tárgyas ragozásban: *χotsa* találá kettőt, *pušsa* nyíta kettőt, *vovelēsa* hiva kettőt: *varestä* ő tette azt, *varesan* ő tette azokat. E példák közül kettős számú 1. személyű alanyi ragnak *-men* tűnik ki, mely természetesen azonos az előbb tárgyalt dialektusok *-men* birtokos és alanyi személyragjával. A 3. személy végzete a multban *-i*, a jelenben *-a*; az első tisztán a *-g* dualis képviselője, így mutatkozik ez a vogB.-ben is (*olsi* ketten valának: *ols* vala). Az *-a* végzet ellenben — mint megváltozott hangminőségéből következtethetjük — nyilván valami egyebet is foglal magában, mint pusztán a dualis képzőt; hogy mi lehet ez, megvilágosítják a vogB. *olei* 'ketten vannak' és a vogK. *var-at* 'ők tesznek' alakok, melyekben a tiszta dualis, illetőleg plur. képző nem az igetőhöz, hanem ennek participalis névszói képzéséhez járult. A *varesten* 'ketten tették azt' alakból — viszonyítva a *vares-l-em, vares-l-en, vares-tä* 'tettem, tetted, tette azt' alakokhoz — alanyi személyrag gyanánt *-ten* vehető ki, mely nyilván azonos az osztlrt. *-den* kettősszámú 3. személyű birtokos raggal (*kerabe-den* kettőjük hajója).

A vogul-osztjákon kívül a kettős számképzést még egyedül a lapp nyelv (az oroszlp. kivételével valamennyi dialektusban) tartotta fenn; de itt is már csak fogyatékos alakjával találkozunk, a mennyiben csupán a személyes névmásokra és személyragokra szorítkozik elejtven az önálló névszótó kettős számának megjelölését. A kettős számú lapp személyes névmások a következők: lapp Fm. *moaj, doaj, soaj* (gen. *monno, dodno, sodno*, allat. *monnoidi, dodnoidi, sodnoidi*): plur. *mi, di, si*; sing. *mon, don, son* | lpEnare *moi, toi, soi* (gen. *mudno, tudno, sudno*; allat. *mudnoi, tudnoi, sudnoi*) | svéd lapp *moi, toi, soi* és *sōnoi* (gen. *mōnon, monnōn; tōnon; sōnon, sonnon*; acc. *mōnob, monnob; tōnob, tonnob; sōnob*): plur. *mije, tije, sije*; sing. *mon, ton* és *todn, son* és *sodn* | Az orosz lappban is talált Halász (NyK. XVII: 18.) egy példát a kettős

számú 3. személyű névmásra *sonaj*, alakkal (sing. *mon*, *mun*; *ton*; *son*, *sonn* — plur. *mij*, *tij*, *sij*): *sonaj lejjën kūll-šilej* ők ketten halászok voltak. — Látnivaló hogy e névmásokban a dualis *-g* képző *-j*-vé gyöngült, mely tisztán kivehető a nominativusi alakokon, de a svédlappban megtartotta nyomát az *-n* nyomatékossítóval bővült többi casustókn is a szóközépi hosszú magánhangzóval.

A birtokos személyragok alakjai a finnmarki lappban: 1. személy *-me*; 2. személy *-de*; 3. személy *-sga*, *-sge* a nominativus kivételével valamennyi egyéb casusban. Példák: *giettame*, *giettade* kettőnk, kettőtök keze: *giettamek*, *giettadek* kezünk stb., *giettam*, *giettad* kezem stb. | *goatte* ház: dual. loc. *goađestäme*, *goađestäde*, *goađestäsga*, plur. *goađestämek*, *goađestädek*, *goađestäsek* | *välgolaš* adós: *välgolažaidäme*, *-žaidäde*, *-žaidäsga* kettőnk stb. adósainak. A 3. személy *-sga*, *-sge* ragjában világosan előtűnik az *-s* 3. személyjelölő után a *-g* dualisképző, mely a *-me*, *-de* személyragokban lappangásba jutott. Tekintve, hogy a plur. személyragok *-mek*, *-dek*, *-sek* alakúak, ez utóbbiakat (*-me*, *-de*) *-meg*, *-me'*; *deg*, *de'* helyett valóknak vehetjük. A svédlapp birtokos személyragokban a fogatkozott dualis alak az *-n* nyomatékossító végzetten van megerősítve, miszerint ilyen alakúak: 1. szem. *-men*; 2. szem. *-ten*; 3. szem. *-sken*, *-skan*, *-ska*. Példák: *vaimomen* kettőnk szívét, *vaimobten* kettőtök szívét, *vaimobskan*, *-sken*, *-ska* kettőjük szívét: *vaimom*, *vaimobt*, *vaimobs* szívemet stb.; *herrame* urunkat, *vaimobte* szíveteket, *vaimobse* szívüket; *obba* soror: *obbab-sken* a kettő nőtestvérét; *karvo* ruha: *karvoiteska* ruháikat; *kaskan* között: *kaskabten*, *kaskabte* kettőtök közt, *kaskebska* kettőjük közt.

Az alanyi személyragok a praeteritumban és optativusban azonosak a birtokos személyragokkal, amennyiben a lpFm.-ban *-me*, *-de*, a lpS.-ben *-men* *-ten* alakúak. A harmadik személyben itt is azon tűneményt tapasztaljuk, mint a vogul-osztjájában, hogy t. i. benne a tisztá dualis képző minden személyjelölő nélkül lép fel, mi az ilyen alakok névszói voltából érthető: lpFm. *-ga*; lpSv. *-kan*, *-ken*, *-ka*, *-ke*. Példák: lpFm. *loŕjai* olvasa: *loŕjaima*, *loŕjaide*, *loŕjaiga* olvasánk stb. (ketten), *loŕjaimek*, *loŕjaidek*, *loŕjaiga* olvasánk stb. (többen); *bođi* jöve: *bođime*, *bođide*, *bođiga* ketten jövénk stb., *bođimek*, *bođidek*, *bođiga* jövénk stb., optat. sing. 3. sz. *boađaši*: dual. *boađašeime*, *boađašeide*, *boađašeiga*. | lpSv. *ecib*, *ecih*, *eci*, szereték stb.: *ecimen*, *eciten*, *ecikan* vagy *ecika* ketten szereténk, *ecime*, *ecite*, *ecin* szereténk; *jukkai* ivék: *jukkaimen*, *jukkaiten*, *jukkaikan* vagy *jukkaika* ketten ivánk, *jukaime*, *jukkaite*, *jukkin* ivánk; *vieso*- élni: opt. sing. 3. szem. *viesoli*: dual. *viesolimen*, *viesoliten*, *viesolika*. A parancsoló módban a 2. és 3. személy jelei teljesen azonosak a birtokos személyragokéval: lpSv. 2. szem. *-ten*, 3. szem. *-skan*, *-ska*; lpFm. 3. szem. *-sga*; pl. *ecoh* szeress: dual. *ecoten*, 3. szem. *ecoska*, *ecoskan* | lpFm. *lokkus* olvasson: *lokkusga* ketten olvassanak. A praesens dualisának 2. személyű lpFm. *-bätte*, lpSv. *-beten* alakokat egybevetve a plur. 2. szem. lpFm. *-bättet*, lpSv. *-betet* alakokkal, amazoknak végzetében a dual. birtokos 2. személyragra (lpFm. *-de*, lpSv. *-ten*) ismerünk: lpFm. *lokkabätte* ketten olvastok: *lokkabättet* többen olvastok; lpSv. *ecebet* ketten szerettek: *ecebetet* többen szerettek. A 3. személynek lpFm. *-ba*

(lpSv. *-ban*) ragja szintén *-ba'* *-bag* helyett valónak tekinthető, mint a *-me*, *-de* ezek helyett *-me'*, *-de'* (*-meg*, *-deg*) úgy hogy itt a dualis ismét különös személyjelölő nélkül fejezhetné ki a 3. személyt. — Igen sajátos az Enarela p dualis alakítás a praeteritumban, hol a dualist megkülönböztető hangalaki változás az időexponens és személyrag előtt mutatkozik; pl. *lūhim*, *lūhīh*, *luvī* olvastam stb.: *luvaim*, *luvaid*, *luvain* ketten olvastunk stb.; *luvlim*, *luvliid*, *luhli* olvastunk stb. | *ūcim*, *ūcih*, *ūsli* kerestem stb.: *ūsaim*, *ūsaid*, *ūsain* ketten kerestünk stb.; *ūslim*, *ūsliid*, *ūccii* kerestünk stb. | *ärvedim*, *ärvedi*, *ärvedi* értetem stb.: *ärvedäim*, *ärvedäid*, *ärvedäin* ketten értettünk stb.; *ärvedim*, *ärvedi*, *ärvedi* értettünk stb.

A többi ugor nyelvekben a dualis számképzés általában kiveszett, úgy hogy ma csak csekély nyomból sejthetjük egykori léteztét. Ilyennek gondoljuk a votjákban az *agajo-vino* gebrüder (*agaj* bátya, *vīn* öcs) és *šuro-pežo* kiemen der fische (*šur* szarv, *pež* fül) szóösszetételeket. Ezek két félből álló páros egészet jelentenek, mely kifejezések — mint fentebb több vogul-osztják példán láttuk — kiválóan alkalmasak a kettős számi képzésre. Ami az alakot illeti, számba veendő, hogy az ugor dualis *-g* képzőnek már a vogulban is gyöngült *-v* változata van, mely *-v*-nek a votják *< o* ép úgy megfelelhet, mint ama másik két *< o* alakú képző, melyek a finn *-va*, *-vā* nomen possessoris és nomen verbale képzők másai; v. ö. *duno* drága (*dun* ár), *kōto* hasas (*kōt* has): f. *lihava* husos (*liha* hus), *verevä* véres (*veri* vér); *šulo* peitsche (*šul*- hauen, peitschen), *vajo-šures* landstrasse (*vaj*- bringen, führen): f. *antava* adó (*anta*- adni), *elävä* élő (*elä*- élni). A votják *< o*-nak a zürjénben *< a* szokott megfelelni (v. ö. *vīna* erős: *vīn* erő, *dona* drága: *don* ár) s csakugyan találunk a zürjénben is *< a* képzővel a fentebbi votják példákhoz hasonló, két félből álló, páros egészet kifejező összetételeket. Ilyenek: *soča-voka* soror et frater (*soč* soror, *vok* frater), *vōla-čaná* ló és csikó (*vōl* ló, *čan*, *čan* csikó), *šīra-kaña* egér és macska (*šīr* egér, *kañ* macska); lásd Budenz: Szóképz. ívek, 26. A *goz* pár (tő: *gozj*:- *gozjōd*- paaren) alak mellett *gozja* képzés fordul elő 'páros' és 'pár' értelemben; itt az *< a* lehet bár dualis, de lehet egyszerűen nomen possessorisképző is (u. o.).

Az ugor *-g* dualisnak másik nyomát látja Budenz a mordvin additionalis számnevekben, melyek a moksában *-gā*, *-jā* (*< iā*), *-va*, az erzában *-ga*, *-je*, *-vo*, *-ve* képzővel alakúlnak; pl. *M. kēmen*, *E. kāmēn* tíz: *M. kefkīā* — *E. kēvejke-je*, *kēvejke-ve* 11. | *M. kēmgafu-va* — *E. kām-garto-vo* 12. | *M. kēmgolmu-va* — *E. kām-golmo-vo* 13. | *M. kēmnīl-iā*, *kēmnīl-jā* — *E. kām-nīle-je*, *kām-nīle-ve* 14. | *M. kēvet-iā*, *kēveti-jā* — *E. kāvūte-je*, *kāvūte-ve* 15. | *M. kēmgotu-va* — *E. kām-goto-vo* 16. | *M. kēmsīsem-gā* — *E. kām-sīsem-ga*, *-sīse-je*, *-sīse-ve* 17. | *M. kēmkafksu-va* — *E. kām-garkso-vo* 18. | *M. kēvehksīā*, *kēvehksu-va* — *E. kām-vejkse-ve*, *-vejkse-je* 19. | *M. komšfkiā* — *E. komš-vejke-je*, *-veike-ve* 21. E képzők dualis értékének felvétele arra támaszkodik, hogy functiójuk 'két számnak egy számegészé való összefoglalása', mely czélra alkalmasan a kettős számi képző szolgálhat.

A vogul *kūt* két és *kitag* kettő alakokból kiindulva dualis képzés-

nek tartja Hunfalvy a magyar *kettő* számnevet is a jelzős *két* mellett (Nyk. IX.: 16.), hasonlóképen a régi ,ambo' jelentésű *monnó* szót a finn *mole-mpa* ,mindkettő' alakra való tekintettel. A dualisképző ezekben szerint „a *monnaja*, *ketteje* után ítélvén *-naj -nej* alakú; a két magyar szó tehát *mol-naj*, *keht-nej* tagokból áll“ (Nyk. XI.: 75.) Ez ellen mindenelőtt azt jegyezhetjük meg, hogy a dualisképzőnek *-n*-vel való képzőbokra a vogul-osztjában és lappban nem *-n-g*, hanem *-g-n* alakú, melynek megfelelőleg a magyarban nem *-naj*, *-nej*, hanem *-j-n* (< *in*) alakot várhatnánk. De ami ennél döntőbben szól Hunfalvy felvétele ellen, az hogy nemcsak *két* mellett van *kettő*, hanem *három* mellett is személyragozva *hármójuk*, *öt* mellett *ötőjük*, *hat* mellett *hatójuk* stb., melyekben az < *ó*, < *ő* képzőt csak nem tarthatjuk dualisnak, mikor világosan collectiv számnévképző értéke van (l. tárgyalásukat a következő fejezetben.). Ezzel természetesen a *monnó* dualis képzése is kétséssé válik, melyre nézve számba jöhet Budenz véleménye, hogy t. i. ,ambo' jelentése úgy keletkezett, hogy benne a *más*-nak alapszava ismételtetett. „Bátorít erre“ — így szól (MUGSz. 606. I.) — „a votj. *mld-mld*, ,más-más' is, mely ,ambo, uterque'-t teszen [*m.-m. palaš* von beiden seiten, *mld* anderer]. Minthogy pedig a *monnó*-ban sem pluralis (vagy akár dualis) alakot, sem comparativust [v. ö. f. *mole-mpa*] nem láthatunk, a „kettőre“ vonatkozás csak az „egyet“ mutató szó ismétlése által lehet benne kifejezve. E szerint azt véljük, hogy *monnó* egy hajdani *mol-mol*-ból úgy változott el, hogy először dissimilatióval *molnol* támadt, amiből aztán, látni való, igen könnyen válhatott *monnó*“.

A csereemiszen a ,két' jelentésű *kok* számnév mellett ,kettő' jelentésű főnévi alakok: *koktat*, *koktat*, *kokta*. Budenz szerint (Nyk. III. 437.) „a *kokta* magában dualisi ragot rejthet, mely alkalmasint a magyar *kettő*-ben is lappang, melyhez *koktat*, *koktat*-ban még a pluralisi rag járult, mihelyest az alkalmasint régen divatozni megszűnt dualisi rag már nem értetik vala“. E nézetet nem fogadhatjuk el, mivel *kut* ,hat' mellett is a főnévi alakok *kudat*, *kudot*, *kudut*, továbbá *ik* egy mellett szintén: *iktat*, *ikta*, *iktät*, *iktä*, *iktet*, *iktät*.

5. Ugor -g collectiv számnév-képző.

A számképzésnek egyik fajtát képezi — mint már érinteni alkalmunk volt — a collectiv számnév-képzés is, mely az alapszóban határozott mennyiséggel kifejezett többségnek szorosabb egységbe való összefoglalását jelenti, vagy más szóval, hogy bizonyos számú fogalmi individuum egy csoportban levőnek, egymáshoz tartozónak, nem pedig külön működőnek értendő. Jóformán ellentétben áll a pluralis képzéssel; mert míg ez az alapszóban kifejezett fogalmi egységet többesíti, a collectiv számnév-képző éppen megfordítva az alapszóban kijelentett többséget egységgé szorosbítja, hogy úgy mondjuk ,singularizálja'. Ezen functiójából érthető, hogy esetleg nemcsak határozott számnevekhez, hanem mint régebben neveztek a ,határozatlan számnevek'-hez, vagyis sokaságot jelentő tulajdonságnevekhez is hozzájárul (pl. *sokan*, *többen*, *kevesen*, *néhányan*), melyeket többször szintén úgy alkalmazunk, hogy a bennük kifejezett határozatlan számú egyeseket együtt föllépőknek, mintegy több tagból

álló csoportnak értjük. Másrészt egybefér a collectiv számnév-képző egysegítő értékével az is, hogy ,egyet, egymagát' jelentő szókhöz is csatlakozik, a midőn természetesen csak az amúgy is kifejezett egységet még nyomatékosabban kiemeli. Mint minden képzőnek, úgy ennek is megvannak a maga jelentésfejlődései, ilyenek pl. midőn az egységgé való összefoglaláson kívül még azt is kiemeli, hogy ezen egységbe a többségnek ,minden' tagja bele tartozik, vagy hogy ,csak ennyi vagy annyi' tagja; azaz ha — tegyük fel a ,hármán' szó ezt jelenti: ,mind a hárman', vagy ,csak hárman'. Másnemű sarja az eredeti collectiv jelentésnek, midőn belőle az ,együttesség' fogalma domborodik ki, mely alkalommal a collectiv számnév-képzés a többséget jelentő alapszó egyeseinek egymáshoz való viszonyát tüntetvén ki, igen természetszerűleg átjátszik a viszonyzócskák, azaz ragok jelentéskörébe. S csakugyan azt tapasztaljuk, hogy nemcsak ugor, hanem pl. a szamojéd nyelvekben is a collectiv számnév többször adverbialis alaku s mondattani szerepében is nagyon kiérezhető határozói jelleme (l. Lehr Albert: „Határozó-e a határozó?“ czimű czikkét; Ny. IV.: 8, 541 s köv. l.). Még a kicsinyítő képző is eszközül szolgálhat collectiv számnév-képzésre, mi onnan magyarázandó, hogy emez functiója szerint egy nagyobb számbeli quantumot szorosbít, kisebbé reducál, melynek jelölésére a diminitivum is alkalmas. Hogy az ugor nyelvek miképen alkalmazzák mindezen kifejezésmódokat külön csoportokban kívánjuk kimutatni.

a) Aránylag nem a legnagyobb elterjedésű a tiszta collectiv *-g* képző használata, melyet önállóság úgy látszik csak a magyar (s talán a svéd) tartott fenn, minthogy egyébként *-n* képzőelem társaságában (*-n-g*) tapasztaljuk. Ezen *-n* — eredeti alakja szerint valószínűleg *-m* — aligha lehet más, mint nyomatékosító értékű, mihez számbaveendő, hogy hasonló szerepű *-m*, *-n* a számnevek más osztályaiban is előfordul és hogy szorosbító, egyedítő értelme nagyon is ráillik a collectiv számnévre. Ilyen tőképzőkkel találkozunk a finn *seitsemä* (nom. *seitsemän*), mord. *sisem*, cser. *šem*, *šim*, zürj.-votj; *sizim* ,hét' szóokban ellentétben a magy. *hét*, vog. *sät*, lp. *šieča*, osztlirt. *täbet* (mord. *sis*: *sis-gemen* hetven) alakokkal. Így alakultak a f. *kahdeksan* nyolcz, *yhdeksän* kilencz, *kymmenen* tíz, *tuhannen* ezer számnevek is a mint már a cser. *kandakše* 8, *indekše* 9, magy. *tíz*, zürj.-votj. *das* is mutatják. Ezen képzővel magyarázza Budenz a zürjén 30—60 tizedek *mîn*, (*ko-mîn* 30 *nelja-mîn* 40) s a votják 40—90-beli *-don* utórészt (*nîl-don* 40, *vîl-don* 50) szemben az udori zürjén *-mîs*, a zürj.-votj. *das* ,tíz' alakokkal. De meg ezeken kívül rendszeren előfordul ezen *-m* (*-n*) képző az észt és osztják sorszámneveken is; pl. észt *neljandama* negyedik. (v. ö. f. *neljante*), *küendama* hatodik, *seitsmendama* hetedik | osztB. *nelmît* 4-ik, *vetmît* 5-ik *χutmît* és *χudîmt* 6-ik; osztlirt. *ñetmet*, *vêlmet*, *χudamet* (v. ö. vogB. *ñîlît*, *katît* stb.). Maga a *-n-g* képzőbökör legtisztábban mutatkozik a cseremiszből, hol a magashangú vocalisok társaságában, illetőleg befolyásuk alatt *-ñeg* (< *eñeg*) alakot ölt. Példák: *kogeñeg* mind a kettő (*kok* két), *kumeñeg* mind a három (*kum* 3.), *luñeg* vagy *luñeg* mind a tíz (*luo*, *lu* 10), *šüdöñeg* mind a száz (*šüdö* 100); *kudeñeg* mind a hat (*kut* 6), mely mellett a főnévi *kudot* alakból is van *kudoteñeg*. Budenz a cseremiszből

biblia fordításban ilyen alakot is talált: *kokonek*, mind a kettő, mindkét, főnévi és melléknévi természettel. Megjegyzendő, hogy ezek nem veszik fel a viszonyragot, de magukban véve accusativust is jelenthetnek, pl. *kogehég*, (*kumeńég*, *lueńég*) *užaleve* mind a kettőt (hármát, tizet) eladták, *memam kogehég kereve* megverték minket, mind a kettőt (Nyk. III: 119). A többes számi *-na*, *-da*, *-št* személyragokkal kapcsolatba léphetnek, sőt az így alakult tőn az accusativus *-m* ragját is felyehetik; de ekkor azt tapasztaljuk, hogy a *-g* eltűnik, pl. *memam koguńam* (e h. *koguńnam*) mind a kettőnket, *tendam kogehńdam* mind a kettőtöket, *numon koguńuńštom* mind a kettőjüket, *kumeńam* (e h. *kumeńnam*) mind a hármunkat. Hihető, hogy ezen alakokban is megvolt eredetileg a *-g*, csak hogy a megelőző vocalis elisiója folytán az *-n* (*-ń*) szomszédságába kerülven *-ń* hangzást vett fel s ilyen módon könnyen assimilálódhatott az előtte álló mássalhangzóhoz. E szerint pl. a *kumeńam* alaknak megelőzői ezek lettek volna: *kume-ńég-nam*, *kumeńgnam*, *kumeńńnam*, *kumeńnam*, *kumeńńnam*; a *kogehńdam*-é hasonlóképen: *kogehńég-dam*, *kogehńg-dam*, *kogehńńdam*, *kogehńńdam*.

Eredeti ugor *g* a zürjén-votjákban általában *v*, vagy *j* hangokká szokott változni, melyek aztán további hangfejlődéssel a mellettük lévő magánhangzóval többnyire egybeolvadtak. Ilyenkor a *v*-ből a zürjénben *<a*, a votjákban *<o* hangszín szokott keletkezni, a *j*-ből mindkét nyelvben egyformán *<i*, *<i* (pl. finn *-ja*, *-jä* nomen verb. = zürj.-votj. *<i*: zürj. *šondl*, v. *šundl* nap, v. ő. *šund*- világítani; v. *geri* pflug, v. ő. zürj. *gür*- ackern). De a *j*-nek ezenkívül másnemű hangmegfelelése is tapasztalható, ha t. i. mindkét nyelvben változatlan *<a* hangszínen tartotta fenn nyomát; ennek példája az igen gyakori zürj.-votj. *<al* frequentativ képző, mely a magyar *<ál*, *él*-nek (*dobál*, *metél*) megfelelőleg ugor *-j* + *l* frequ. képzők összetétele. Ez utóbbi hangváltozást tapasztaljuk a zürj.-votj. collectiv számniveken is, melyeknek képzője a votjákban *-na* (e h. *-nej*, *-neg*; v. ő. cser.-*ńég*); a zürjénben is *-na* az *öt-na-m*, *ötnat*, *ötnas*, *ötnanńm* egymagam, egymagad, egymaga, csak mi magunk stb. alakokon, különben még egyszer megtoldva az *-n* nyomatékossító képzővel *-nan*. Példák: votják *kikna-zi*: k. *guā ūsozi* beide fallen in die grube (v. ő. *kłk* 2.); *sizimna-zi*: *vilem so sizimna-ziłi klišno* sie war (ihnen) allen sieben weib (v. ő. *sizim* 7.); hasonlóképen ettől *voč*, 'alle': *vočnadl* ihr alle, *vočnazl* 'sie alle'. Az *og*, *odl*g, egy' számnévből is alakul: *ognam*, *ognad*, *ognaz*; *ognamł*, *ognadł*, *ognazł* egymagam, egymagad stb. jelentéssel (*mon ognam övıl* ich bin nicht allein, *monä ognamü öz-kełłi* er hat mich nicht allein gelassen; l. Wiedemann: Gramm. d. votjakischen Sprache 99. l.). Látnivaló e példákból, hogy a votjákban a collectiv számnév-képző csakis személyragozva fordul elő, (esetleg egyesben is, pl. *kiknaiz*, *vočnaiz*), mi onnan magyarázható, hogy a személyrag természeténél fogva alkalmas az egyedítés még szorosabb kiemelésére, amennyiben az alapszóban kifejezett több egyest mint egy együvé tartozó birtokot tünteti fel. Ugyanezt tapasztaljuk a magyarban is, hol csak *kettőnk*, *kettőtök* mellett maradt meg *kettő*; ellenben nincsen *ötő*, *ható* az *ötőnk*, *hatótok* mellett || zürjén-permi *öłłk* egy; *ötna*-. *ötnam* én egyedül, egymagam (одннъ я), *ötnat* te egyedül, te

magad (ОДИНЪ ТЫ) és így tovább *öt*nas; *öt*na-*nĕm*, *öt*na-*nĕt*, *öt*na-*nĕs* (viszonyragokkal is: acc. *öt*na-mös, *öt*na-*nĕm*ös, elat. *öt*na-mĕš, *öt*na-*nĕm*ĕš); a többi zürjénségben: *öt*nas csak egy, egyedül (ОДИНЪ ТОЛЬКО), *öt*na-*nĕs* egyedül ők, csak ők (ОДНѢ ОНИ); acc. *öt*na-sös, *öt*na-*nĕs*ö [zürjén (beleértve a permi dialektust is) *kĕk* 2., *kuim* 3., *ńol* 4., *das* 10., *das-kĕk* 12.: *kĕk*nan kettő együtt, mindkettő (оба вмѣстѣ, двое), *kuim*nan mind a három (всѣ три, трое), *ńol*nan mind a négy (всѣ четыре, четверо), *das*nan, *das-kĕk*nan. A permiben személyragozott alakjaikat is találjuk: *kuim*nan*nĕm* mind a hármunk (трое мы), *kuim*nan*nĕt* mind a hármótok (трое вы), *kuim*nan*nĕs* mind a hármójuk (трое они); *ńol*nan*nĕm*, *ńol*nan*nĕt*, *ńol*nan*nĕs* mind a négyünk stb. (четверо мы etc.). Ha e személyragos alakokat az előbbiekkal (*kĕk*nan, *ńol*nan) összehasonlítjuk, látjuk hogy amazokban a végső -n elem nincs meg (*kuim*na-*nĕm* és nem *kuim*nan-*nĕm*), miből szintén következtethetjük, hogy ez elemnek a collectiv értelem kifejezésére lényeges szerepe nincsen s csak afféle nyomatékösítő funkciója lehet, mint a finn *kymmenen*, *kahdeksan*, *yhdeksän*, *seitsemän*, *tuhannen* nominativusialakok -n-jének, mely a többi casusokban eltűnik.

Az önálló (nyomatékösítő nélkül való) -g collectiv számnév-képzőt véljük felismerhetni a magyar *kettő* (ketteje, kettejük és kettőjük), *hármó*: hármójuk, *néggyő*: négyötök, négyönk, *ötő*: ötötök, *ható*: hatónk, hatótok, hatójuk és az *egyikönk* (v. ö. *egyikünk*) collectiv számnévekben. A magyar nyelvtörténet tanúsága szerint ugyanis a mai <ó, <ö (<ú, <ü) végzet általában eredetibb <evə, <ěvě (esetleg <əjə, <ějě) helyett való, melynek v-je igen könnyen származtatható eredetibb g-ből, mint — hogy csak pár példát említsünk — a *tev-* (tesz), *lev-* (lesz), *hav* (hó), *sav* (só), *lov* (ló), *ev-* (eszik), *iv-* (iszik), *év*, *szav* (szó), *ver-* (vesz, venni) szókban. Sőt ha nem csalódunk, megvan a lappangásba jutott -g (-v, -j) collectiv számnév-képző az adverbialis *hármán*, *néggyen*, *ötén*, *hatan*, *ketten*, alakok tövégi magánhangzójában is. Feltűnik ugyanis, hogy nem mondjuk *kéten* hanem a collectiv képzővel alkotott *kettő*-ből *ketten*, mint van *ketteje*, *kettejük*; továbbá hogy a *hatan*, *ötén* alakokban a tövégi hangzó nyiltabb, mint egyebütt (v. ö. *hatos*, *hatot*; *ötös*, *ötöt*; *ötön*, *haton* pl. emberen) s *néggyen*, *heten* is nyiltabb mint *néggyét*, *néggyés*; *hetét*, *hetés*; *néggyén*, *hetén* (pl. 4 emberen). Számba véve ezeket, valamint hogy pl. a *könnyű* és *lassú* módhatározói alakjai: *könnyen*, *lassan* (nyilván eredetibb *könnyĕn*, *lassĕn* helyett), könnyen vélhetjük, hogy *ketten* is e helyett való *kettĕn*, *hárman*, *néggyen* e h. *hármanĕn*, *néggyĕn* (v. ö. *hármó*-juk, *néggyő*-tök), melyekben a hosszú hangzó az elvesztett collectiv képző nyomát tartották volna fenn.

A rendes -s (<os, <as, <es) alaku collectiv számnév-képzőn kívül a *svéd*lappban hasonlóértékű <k (<ok, <uk, <ak) alakú képzőt is találunk; pl. *kuektak* vagy *kuekta* csak kettő, egyedül ketten (*moi kuekta leime tanne* csak mi ketten voltunk itt); *kolmuk*, *kolmok* csak hárman (*vazzob miĕ kolmuk tokko* menjünk oda mi hárman); *nelyok* csak négyen (*miĕ n.* csak mi négyen). E -k képző nem lehet azonos a lapp pluralis -k-val (mert ez itt -h, alaku) és alkalmasan tekinthető az ugor -g collectiv számnév-képző másának, ha nem — mi szintén meg-

lehet — egyszerű nyomatékosítónak; v. ö. ez utóbbira nézve: lpS. *tat* ez: *tateh* éppen ez, *udne* ma: *udnek* még ma, *tale* most: *tallak* mindjárt (NyK. XVI: 40, 68.). Megjegyzendő hogy az orosz-lapokban is találunk *kūyto* mind a kettő (оба), *kiofta* ketten, (двое) alakokat a *kūjtas*, *kolmas*, *viltas* rendesebb képzésű collectiv számnevek mellett (NyK. XVII: 22.). Az előbbieket nyilván a lpS. -k képzős alakoknak máisai.

b) Némely ugor nyelv a collectiv számneveket egész világosan ragos, adverbialis alakokkal fejezi ki, ilyen pl. a finn, mely e czélra az instructivus -n ragját használja: *kahden menemme* ketten (kettesével) megyünk, *kolmen olivat* hárman (hármával) valának. Az osztB. *kadna-kadna* ketten-ketten, *nelna-nelna* négyen-négyen alakokban is a -na végzet azonos a -na locativus raggal (pl. *pog* fiú: loc. *poyna*, *libit* levél: loc. *libitna*). Hogy a magyar *hárman*, *négyen* stb. collectiv számnevek voltaképen határozók, Budenz és Hunfalvy ellen (NyK. II: 314. és III: 264.) — azt hisszük kétségbevonhatatlanul — kimutatta Lehr Albert (Nyö. IV: 8., 541.), mely kimutatás még abban is helyes, hogy ama számnevek -n-jét, a módhatározó -n (*lassan*, *szépen*) raggal veti egybe. A módhatározó -n rag ugyanis mindenesetre az ugor -n (-*ne*, -*ně*) locativus rag mása kissé fejlődött jelentéssel; de ugyanebből származhatott a *sokan*, *többen*, *hatan* stb. számot jelentő szók instructivus-féle (valamivel együtt: *sokan* = sok együtt, *hárman* = három együtt) -n ragja is, amint a finn instructivus -n is minden bizonnyal eredete szerint locativus volt. Kiindulva e tényekből aligha csalódunk, midőn a cseremisiz és mordvin pusztá -n-vel alakított collectiv számneveket — melyek valódi rag felvételére épűgy nem alkalmasak, mint a magyar *sokan*, *hárman* alakok — voltaképen adverbiumoknak tekintjük s végzetüket az ugor -n locativus rag másának. Példák az így alakult collectiv számnevekre: *cseremisiz* *kokton* ketten (*kok*), *kandakšen* nyolezan (*kandakše*), *indikšen* kilenczen (*indikše*), *luun* tizen (*luo*, *lu*), *šüdön* százan (*šüdö*), *kolun* huszan (*kolo koklu*) | *šukon*, *šukan* sokan (*šuko*), *čelan*, *čilan* mindnyáján (*čela* mind), *šagalen* kevesen (*šagal*), *meňaren* hányan (*meňare*) || a főnévi számnév-alakoktól: *kumuton*, *kumutīn* (cserM.) hárman, *nilitīn*, *nilitīn* négyen, *vizitīn* öten, *šamaten*, *šemeten*, cserM. *šimītīn* heten. „Reguly szerint a „mind a kettő, három-féle számnevek, ezen collectiv számnevek által, utánok tett at = „is-el is kifejezhetők: *kokton-at*, *kumuton-at*, *luun-at*, *niliten-at*.” (NyK. III: 440.). — A mordvin collectiv számnevek rendesen -n-vel s utána tett személyragokkal képződnek, melyek valódi viszonyragokat szintén nem vesznek fel: *mord M. kolmīnek* (e. h. *kolmīn-nek*) mind a hármunk, mi hárman; *kolmīne-ntt* mind a hármatok, ti hárman; *kolmīne-st* mind a hármuk, ők hárman; *kafīnek* (e. h. *kafīn-nek*) mind a kettőnk, mi ketten; 2. szem. *kafīne-ntt*; 3. sz. *kafīne-st* (*kolma bratt kolmīnest*, *fkās* stb. „három testvérek [vannak], hárman, egyik . . . stb.“, *nilä bratt nilenest* „négy testvér, négyen“). Budenz: Moksa- és Erzamordvin nyelvtan 60. l.). Reguly a teljesebb *kafīnest*, *kolmīnest* alakok mellett ilyen összerántott alakokat is feljegyzett: *kafīntst*, *kolmīntst* s névhatározóval: *kafīntsnä*, *kolmīntsnä* „a kettő együtt“, „a három együtt“, melyekben a középső *t* csak afféle járulékmássalhangzó, minőt a *moīts*, *toīts*, *soīts* magam, magad, maga (E *moīts*,

tońs, sońs), *mänts* menekült (E. *meńs*): *mäne*-től, *kuckantś* ,a sas': *kuckan*-tól stb. alakokban is tapasztalunk. | Megfelelő m o r d E. alakok: *kolmonek* (e h. *kolmon-nek*), *kolmone-nk*, *kolmone-st* (-*ne-sk*); *kavtonek*, *kavtone-nk*, *kartone-st*; hasonlóképen *lamo* sok: *lamonek*, *lamonenit*, *lamonest* sokan közülünk, közületek, közülük; *ombo* más, másík: *ombonek*, *ombonenk*, *ombonest* mások közülünk stb. Budenz -*n* helyett -*m*-t vesz fel collectiv képzőül a mordE. *vese* ,mind' *vesemenek*, *vesemenk*, *vesemest* mindnyájunk stb., továbbá a *skam* ,magára v. egyedül való' szó M. *skamín* ,egy magam, én magamra', *skamít*, *skamínza* (E. *skamon*, *skamot*, *skamonzo*; *skamonek*, *skamonk*, *skamost*) alakjaiban; azonban ez nem valószínű egyrészt mivel a *vesemenk*, *vesemest* mellett rendes szabály szerint alkotott *vesemenenek*, *vesemenest* is elfordul, másrészt mivel a collectiv jelentés e szökon a pusztá személyrag hozzájárulása által is eléggé meg van határozva. Az -*m* (-*mo*, -*me*) képzőt itt inkább a *łafta-ma* ilyen, *sta-ma* (E. *istamo*) olyan, *koda-ma* (E. *kodamo*) milyen, *mezama* mi, micsoda, finn *tä-mä*, *muuta-ma* stb. szók végzetével lehetne egyeztetni.

c) Néhány ugor nyelvben a collectiv számnevek -*ks* (-*s*, < *ise*) képzővel alakulnak, mely nyilván nem más, mint a hasonló alakú ugor kicsinyítő-képző mása, mely itt egységesítő (többséget kicsinyítő) funkciót végez, ép úgy mint az ugor -*nd* diminutivum is egyedítő értékűvé válik az ugor sorszámneveken (magy. *harma-d*, *negye-d*). Legvilágosabb példáit az ilyen collectiv számnév-képzésnek a lapp nyelv nyújtja, hol ennek jelölője -*s* (< *os*, < *es*); v. ö. lapp -*š*, -*s* (< *os*, < *es*) kicsinyítő képzőt (lpF. *joŗa-š* folyócsa, *goaŗa-š* házikó; < *us*, < *ussa* = f. < *ukse*, < *ykse*: *balvalus* szolgálat, *vastadus* viszonzás = f. *vastaukse* | lpS. *uhče-s* kicsiny, *pelje-s* fülecske [az edényen]; < *us*, < *os*, < *es* = f. < *ukse*, < *okse*: *mannos* út ettől *mannē*- menni, *vastadus* felelet.) Példák: finn m a r k i l a p p *guõftes* kettő együtt, ketten, *golmas* hárman, *ńalles* négyen, *viđas* öten, *guđas* hatan, *čiečas* heten, *garves* nyolczan, *ovces* kilenczen, *loŗes* tizen. Ez alakok a viszonyragokat is felveszik, mi azt bizonyítja, hogy bennük valódi képzéssel, nem pedig adverbiummal van dolgunk, pl. gen. *vittas*, *guttas*, *lokkas* | s v é d l a p p *kuektes* ketten, *kolmas* (kolmes, kolmos, sőt további diminutiv képzéssel: *kolmosačē*), *nelyes*, *vitas*, *kotes* (kotas), *čēčes*; r a g o s alakjaikra nézve v. ö. e példákat: *aicei sono kucktaseb* megpillantotta kettőjüket, *kotasi faron sodn poti* hatnak kíséretében jött (NyK. XVI: 40.). | o r o s z l a p p *kūjtas* (acc. *kuehtas*, elat. *kuehtest*), *kūtes*, *koŗtest* (elat. *kuoŗtest*) ketten, *kolmas* hárman, *vittas*, *vīts*, öten (NyK. XVII: 22.).

Ugyancsak az < *ise* diminutiv képzőt látjuk a finn *kaksoise* unus binorum, gemellus, *kolmoise* unus ternorum collectiv számnevekben, melyek szintén ragozhatók, pl. *sai kolmcisia* hármast (három egységből álló csoportot) kapott. Különös a diminutivum előtt fellépő *o* tőhangzó, mely más hasonló képzésen nem mutatkozik, pl. *järve* tó: *järvisē* tócska. Lehet hogy benne *v* mássalhangzói elem lappang, mint a *tulo* jövetel, *olo* lét, *teko* tevés stb. nomen actionis képzésekben, mely esetben e *v* eredetibb *g* helyett, az ugor collectiv számnévképző mása lehetne. A *kaksoise* alak helyett ekkor is csak *kahdoise*-t várhatnánk, minélfogva itt azt kell fel-

tennünk, hogy már a *kahde-* tőhöz is diminutivum csatlakozott (*kahdise*, *kaksise*, *kakse*) s ehez járult aztán az *<oise* collectiv számnévképző. A *kolminaise* triplex, *kuutinaise* hatszoros alakok nyilván önállósított határozók, melyekben az *<ise* diminutivum a többesszámi essivus (*<ina*), tehát ragos alakhoz járult (v. ö. *opettaja-na* tanítóul, tehát *kolminaise* mintegy — *sit venia verbo!* — 'hármúlos', a HB. *χάρμῦλ* jelentése szerint: 'háromszoros').

Az ugor *-ks* diminutivum collectiv számnévképző szerepére végül a **mordvin** nyelv is tüntet fel adatokat. Szemben ugyanis a fentebb kimutatott, rag felvételére nem alkalmas adverbialis alakokkal (M. *kolmĩne-ntt* ti hárman, E. *kavtone-nk* ti ketten) olyan collectiv számnéveket is találunk a moksában, melyek hangzásra amazoktól eltérnek s a viszonyragokat is felveszik. Ilyenek nevezetesen, melyek *-tskü* képzővel alakultak, s melyeknek megfelelőleg Reguly a szindorovi nyelvjárásban *-ksnä* végzetűeket talált. Példák: M. *kaftskü* mind a kettő (*kulšt k.* meghaltak mind a ketten), *kolmitskü* mind a három (*tušt k. kudu* elmentek mind a hárman haza), *niletskü* mind a négy, *vetetskü* mind az öt stb. Ragos alakok: gen., acc. *kolmitsken*: *k. mizen* eladta mind a hármat, all. *kolmitskendi*: *k. maksan* mind a háromnak adok | szindorovi *kaftłksnä*, *kolmłksnä*, *kemenksnä* (*kemen* tíz). Budenz ez alakokat pusztán a M. *kolmĩnest*-félék névhatározóval ellátott másainak tartja, olyformán okoskodván, hogy a determinált 1. szem. *-nkü* (*-ńkü*), 2. szem. *-nttā* ragoknak megfelelőleg e példákon a harmadik személyre is alakult *-skü* névhatározós személyrag *-stā* helyett az erzában szokásos *-st*: *-sk* (3. szem.) hangváltozással. Ezen *-skü* személyrag aztán pl. a *kolmłn* (*kolmĩnest*) tőhöz járulván *kolmłnskü*, vagy a *t* járulékmássalhangzó beszúrásával *kolmłntskü* alakot képzett, melyből végre az *n* kopása folytán *kolmłtskü* vált. Másnemű volna a szindorovi *kolmłksnä* eredete, mely a tényleg létező *kolmłntsnä* (e h. *kolmłn-snä*; v. ö. *kolmĩnest* és *kolmłntst*) mása volna *ts*: *ks* hangváltozás és *n* kopás felvételével. Megengedve ezen kissé bonyodalmas hangváltozások eshetőségét, előttünk csak az tűnik fel, hogy miért vehetik fel épen ezen elváltozott alakok a viszonyragokat, mikor a megfelelő eredetibb hangzásúak ezek nélkül szűkölködnek. Tapasztalva, hogy az adverbialis eredetű collectiv számnévek egyebütt nem ragozhatók, mi itt sem vagyunk hajlandók a *kolmłnest*-félé alakok *n*-jének lappangását felvenni, annál kevésbé, minthogy a *-ksnä* és *-tskü* collectiv számnévképzők a más ugor nyelvekben is kimutatható *-ks* diminutivussal is megfejtethők. Nézetünk szerint ugyanis a *-ksnä* ezen *-ks* dim. (mely ezen alakkal különben is megvan a mordvinban) és a determinált *-snä* 3. személyrag összetétele, azaz e helyett való *-kssnä*; hasonlóképen alakult *-ks* + *skü*-ből a dissimilált *-tskü* (e h. *-ksskü*, *-tsskü*) alak.

II. A szamojéd nyelvág valódi számképzői.

1. Szamojéd -d (-t) többesképző.

A többesképzésnek leggyakrabban alkalmazott jelölője a szamojéd nyelvágban -d (-t), illetőleg a helyette fellépő (') hehezet,¹⁾ mely legalább a nominativusban minden nyelvben megtalálható, de ezenkívül az osztják-szam.-ban és jurákban a többi casusokon is, továbbá a jenísziben a genitivus és accusativus, a tavgiban a genitivus eseteken. Rendes képzője ezenkívül mindennemű többes személyragnak és esetleg a -j plur. képzővel kapcsolatban (v. ö. ugor -j+d plur.) a személyes névmásoknak is. Eredeti alakjában csakis az **osztják-szamojéd**ben mutatkozik, hol az újabb keletű -la (-l) mellett (l. főntebb 243. l.) még szerte divatozik az azonos értékű, régiebb -d, illetőleg a szóvégen -t alakú többesképző is. Példák: *loga* (sing. gen. *loga-n*, acc. *loga-p*, dat. *loga-n*, loc., abl. *loga-nan*, instr. *loga-he*) róka: plur. nom. *logala* és *logat*, gen. *logaden*, acc. *logadep*, dat. *logaden*, loc., abl. *logadenan*, instr. *logadche*; *kule* holló: *kulela* és *kulet*; *hai* szem: *haita* és *hait*; *šiu* hamu: *šitut* | *ud* (gen. *uden*) kéz: *udet*; *ēd* (gen. *ēden*) lak: *ēdet* | *kanak* (acc. *kanap*) eb: *kanala* és *kanat*; *nōp* (gen. *nūn*) isten: *nūla*, *nut*; *lep* (gen. *leun*) deszka: *leula*, *leut*; *töt* sikló: *tödela*, *tödet*; *mat* lak: *madela*, *madet* | *hīr* (gen. *hīrn*) tehén: *hīrla*, *hīrt*; *tar* (gen. *tarn*) gyapju: *tarla*, *tart*; *kel* (gen. *keln*) gödör: *kella*, *kelt*.

A **jurákban**, valamint a többi dialektusokban, az eltűnt -d (-t) pluralisképző nyoma a hehezetben maradt meg (v. ö. az ilyen hangmegfelelésre nézve: *mead* zelt: acc. *meadm*, gen. *mead*, de nom. *mea'*; *jīndad* seele: acc. *jīndadm*, gen. *jīndad*; de nom. *jind'*). Példák: *šuda* kéz (sing. gen. *šudañ*, acc. *šuda-m*, dat. *šuda-n*, loc. *šuda-ha-na*, abl. *šuda-ha-d*, pros. *šuda-una*): plur. nom. *šuda'*, gen. *šudā'* (e. h. *šuda-ñ'*, *šuda-ñ-t*), dat. *šudā'* (e. h. *šuda-n'*), loc. *šuda-ha'-na*, abl.

¹⁾ Ezen, a szamojéd számképzésben rendkívüli szerepű hehezet értékére és kiejtésére nézve Schiefner-Castrén grammatikája következőleg nyilatkozik [17. l.]: „In allen samojedischen sprachen, mit ausnahme des ostjak-samojedischen, kommt eine eigene art von aspiration vor, die ich am besten durch den apostroph (') ausdrücken zu können geglaubt habe, da sie wenigstens in recht vielen fällen durch die elision irgend eines consonanten entstanden ist. Diese aspiration hört man gewöhnlich nach einem vocal, wenn man sie aber ausnahmsweise nach einem consonanten antrifft, ist ausser dem consonanten auch der diesem nächstvorhergehende vocal elidirt worden; z. b. *mead'* für *meadan*. Im jurakischen hört man die aspiration am besten im auslaut, in den übrigen sprachen merkt man sie ebenso leicht im inlaut als im auslaut. Sie gibt sich theils dadurch zu erkennen, dass die silbe mit grosser schärfe und anstrengung ausgesprochen wird, theils und besonders dadurch, dass die stimme nach dem aspirirten laut schnell abbricht, eine plötzliche pause macht, welche innerhalb eines wortes laute und silben ganz und gar von einander trennt. In dem angestrengten bemühen, mit welchem eine solche aspirirte silbe ausgesprochen wird, sieht man deutlich einen versuch der organe einen laut hervorzubringen, zu dessen aussprache sie in dem gegebenen zusammenhang nicht geschmeidig genug sind. Die pause aber entsteht dadurch, dass dieser laut sich nicht über die lippen hervorarbeiten kann, sondern entweder ganz und gar unterdrückt wird oder erst gleichsam nach einem stammeln hervortritt.“

ñuda-ha'-t (és összevonva *ñudā'-na*, *ñudā'-t*), pros. *ñuda'mana*; *habi* szolga: plur. nom. *habi'*, loc. *habihi'na* (sing. *habihina*), gen. *habi'* (sing. *habiñ*); *ñano* csónak: *ñano'*, loc. *ñanoho'na* (sing. *ñanohona*); *ñumju* kemencze: *ñumju'*, loc. *ñumjuhu'na* (sing. *ñumjuhuna*); *ñacekñ* fiatal: *ñacekñ'*, loc. *ñacekehe'na* (sing. *ñacekehena*) | *pae* kő: *pae'*, loc. *pahe'na* (sing. *pahena*); *nisea* atya: *nisea'*, loc. *niseha'na*; *seai* szív: *seai'*, loc. *seaiha'na*; *jahamboi* folyócska: *jahamboi'*, loc. *jahamboho'na* | *har* kés: *har'*, loc. *harha'na*; *pusak* falat: *pusak'*, loc. *puskaha'na* | num. (gen. *nūñ*) isten: *nū'*, gen. *nuvo'*, loc. *numga'na* (sing. *numgana*); *ñañ* (acc. *ñam*) száj: *ña'*, gen. *ñaño'*, loc. *ñaña'na*; *siñ* fedél (acc. *sim*): *siñ*, gen. *siño'*, loc. *siña'na*; *nienecceñ*, *nienecceañ* (acc. *nieneccam*) ember: *nienecce'*, loc. *nienecceañ'na* | *mea'* (acc. *meadm*) lak: *mead'*, gen. *meado'*, loc. *meaka'na* (sing. *mekana*); *hade'* (acc. *hadesm*) kátrány: *hades'*, gen. *hadeso'*, loc. *hadeka'na*; *jind'* (acc. *jindadm*): *jindad*, gen. *jindado'*, loc. *jindaka'na*.

Jeniszei-szamojéd: *lata* (gen. *latañ*, acc. *latañ*) deszka: plur. nom. *lata'*, gen., acc. *latu'* (e h. *latañ'*) | *enneceñ* (gen., acc. *enneceañ*) ember: plur. nom. *enneleo'*, gen., acc. *enneceu'* (*enneču'*), pros. *emet'uone* (sing. *ennelemone*); *tiñ* ideg (gen., acc. *tiñoñ*): *tino'*, gen. *tinu'*, pros. *tinu'one* | *oddi'* (gen., acc. *oddiroñ*, *oddidoñ*) levél: nom. plur. *oddiro'*, *oddido'*, gen., acc. *oddiru'*, pros. *oddiru'one*; *tube'* (gen., acc. *tubesoñ*): plur. nom. *tubeso'*, gen., acc. *tubesu'*, pros. *tubesu'one*. A -d (-t) többesképzőnek e dialektusban már csak azért is el kellett tűnni, mivel ez a szóvégen *ñ* kivételével semmiféle mássalhangzót nem tűr meg (l. Schiefner-Castrén Sam. gr. 86. l.).

Tavgi-szamojéd: *kula* (gen. *kulañ*) holló: plur. nom. *kula'*, gen. *kula'*, *kuľu'*; *kinta* füst (gen. *kindañ*): *kinda'*, gen. *kindi'*; *luñfe* sas (gen. *lumbeñ*): plur. nom., gen. *lumbe'*; *tori* kemencze: plur. nom., gen. *tori'*; *turku* tó: *turku'*; *moku* (gen. *moguñ*) hát: plur. nom. *mogu'*, gen. *moga'*; *fale'a* iny: plur. nom. *falca'* (s nem *fale'a'*); *ñomu* nyúl: plur. nom. *ñomu'*, gen. *ñoma'* | *bigai* (gen. *bikañ*) folyó: *bikā'*, gen. *bikau'*; *foadai* (gen. *foadāñ*) zsák: *foadā'*, gen. *foadau'*; *fudar* (gen. *futarañ*) iga: *futara'*, gen. *futaru'*; *nusañ* (gen. *nusanañ*) tegez: *nusana'*, gen. *nusanu'*; *ma'* (gen. *madañ*) lak: *mada'*, gen. *madu'*; *bidi'* (gen. *bitidañ*) nyíl: *bitida'*, gen. *bitidi'*. Mint a két utóbbi példa mutatja, szóvégző *d*-nek egyértékese más esetben is lehet a hehezet. — A k a m a s z i n i dialektusban a plur. nom. -je' végzete eredetibb -j + d helyett való, azért ezt a többi hasonló esetekkel együtt tárgyaljuk (l. lejjebb).

A pluralis -d, illetőleg megfelelő hehezet szerepel — mint említettük a szamojéd s z e m é l y r a g o k o n is, melyeket, mivel rendkívül változatos alakukak, az egyes dialektusok szerint külön veszünk vizsgálat alá.

Az **osztják-szamojéd**-ben a birtokos személyragok következő alakukak:

Sing. 1. sz. < u (-m, -p); 2. -l; 3. sz. -d (-da, -t);

Plur. 1. sz. < ut (-men); 2. -let; 3. sz. -det (-tet);

vagy pedig az orrhangon (n, ñ) végződő ragos alakokon a szóvégzettel egyesülve:

Sing. 1. sz. *-n* (*-ñ*, *-k*); 2. sz. *-nd* (*-t*); 3. sz. *-nd* (*-t*);

Plur. 1. sz. *-net*; 2. sz. *-ndet* (*-tet*); 3. sz. *-ndet* (*-tet*).

Példák: *loga* róka; *logau* (*logam*, *logap*) rókám — *logaut* rókánk; *logal* rókád — *logalet* rókátok; *logad* (*logada*, *logat*) rókája — *logadet* rókájuk | acc. *logam* (*logap*) rókát; sing. *logau*, *logamd*, *logamd* rókámat stb.: plur. *logaut*, *logamdet*, *logamdet* rókánkat stb. || dat. *logani*, loc. abl. *logannan* (*loganan*); sing. *logaganeñ* (*logagaeñ*, *logagack*), *logaganeñd* (*logagaenđ*), *logagend* — plur. *logaganet*, *logagandet*, *logagandet*. Mindez alakokon kétségen kívül csakis a *-t* (*-d*) képzőelem végzi a többes funkciót.

Ugyanesek e személyragokkal találkozunk az igeszóknál is, midőn tehát azok praedicativ értelműek: *čondaut*, *čondelet*, *čondadet* fedénk stb.; *čondehut*, *čondehelet*, *čondehadet* fedtünk stb.; *čondelosut*, *čondeleselt*, *čondeleset* (*čondeleste*) fedni fogunk; *čondad* (sing. *čondek*) fedjete, *čondiamdet* fedjenek.

A kamaszini birtokos személyragok:

Sing. 1. sz. *-ba* (*-bä*; *-pa*, *-pä*; *-m*); 2. sz. *-la* (*-lä*; *-l*); 3. sz. *-de* (*-te*; *-t*);

Plur. 1. sz. *-ba'* (*bä'*; *-pa'*, *-pä'*; *-va'*, *-vä'*); 2. sz. *-la'* (*-lä'*); 3. sz. *-den* (*-ten*); vagy a ragvégzettel egyesülve az orrhangon és hehezetten végződő casusokon:

Sing. 1. sz. *-ni* (*-ñi*; *-li*); 2. sz. *-nan* (*-nün*; *-lan*, *-län*); 3. sz. *-nde* (*-te*);

Plur. 1. sz. *-ñiva'* (*-ñivä'*; *tiva'*); 2. sz. *-ñila'* (*-ñilä'*; *-lila'*); 3. sz. *-nden* (*-tten*).

Példák: *tura* szoba; *turam*, *tural*, *urat* szobám stb.: *turava'*, *turala'*, *turaden* szobánk stb. | *turazañba'*, *turazañna'* (e h. *turazañla'*), *turazañden* szobáink | dat. *turane*, loc. *turagan*; személyragos alakjaik: sing. *turañi*, *turanan*, *turande*; plur. *turañiva'*, *turañila'*, *turanden*; *turazañgan* szobákban: *turazañgañiva'*, *turazañgañila'*, *turazañganden* szobáinkban stb. | abl. *turaga'*; személyragozva: sing. *turatti*, *turattan*, *turatte*; plur. *turatfiva*, *turatfila'*, *turatten*; *turazañgattiva'* szobáinktól stb. Az eltűnt *-d* pluralis képzőt e személyragokban látnivalólag a szóvégző hehezet pótolja; különös csak a 3. sz. *-den* ragja, melynek *-n*-je ha nem egyszerűen a *-d* változata — lehetne bár ugyanazon nyomatékító elem, melyet az ugarságban is többször tapasztalunk, de meg a szamojédben is, pl. a személyes névmásokon. E mellett az eredeti ' többesjelölő természetesen elenyészett.

Ugyane személyragok praedicativ szerepben is megtalálhatók, mi mellett megjegyzendő, hogy a 3. személy az ige többes számában sokszor pusztá participialis többesképzés. Példák: *nereläm*, *nereläl*, *nerlä* ijedek stb.: plur. *nerelävü'* (*nerelbä'*), *nerelälü'* (*nerellä'*), *nereläje'* ijedünk stb.; *nerelivü'*, *nerelivü'*, *nerelivje'* ijedénk stb.; *nerä'* ijedj; *neregä'* ijedjete; *nergei'* ijedjen; *neragäje'* ijedjenek | *phärgalava'*, *phärgaläla'*, *phärgaladen* metszünk stb.; *üzügü'* essék: *üzügüje'* essenek | *tavonba'* *izä* (*tavonava'* i.), *tavonna'* i. (*tavonala'* i.), *tavondun* i. (*tavonaden* i.) többes conjunct. alakok a *tavo-* tartani igétől.

A jurákban a birtokos személyragok így alakulnak:

Sing. 1. sz. *-m* (< *u*); 2. sz. *-l* (*-r*); *-d* (*-t*); 3. sz. *-da* (*-ta*);

Plur. 1. sz. *-ma'* (*-ra'*); 2. sz. *-la'* (*-ra'*); *-da'* (*-ta'*); 3. sz. *-du'* (*-tu'*); vagy az orrhangú szóvégzettel egyesülve:

Sing. 1. sz. *-n*; 2. sz. *-nd*; 3. sz. *-nda*

Plur. 1. sz. *-na'*; 2. sz. *-nda'*; 3. sz. *-ndu'*.

Példák: *lamba* hóczipő; sing.: *lambau*, *lambár*, *lambada* hóczipőm stb.: *lambava'*, *lambara'*, *lambadu'* hóczipőnk stb. | gen. *lamban*, *lamband*, *lambandu*: plur. *lambana'*, *lambanda'*, *lambandu'* | loc. *lambahana* hóczipőben (v. ő. osztj.-szam. *-man* loc.); személyragozva: sing. *lambahanan*, *lambahanand*, *lambahananda*; plur. *lambahanan*, *lambahanat*, *lambahanata* || *pībtiñ* ajak; *pībtim*, *pībtīl*, *pībtinda* ajkam stb.: *pībtima'*, *pībtīla'*, *pībtindu'* ajkunk stb. | loc. *pībtiñanan*, *pībtiñanat*, *pībtiñanata*: plur. *pībtiñanana'*, *pībtiñanata'*, *pībtiñanatu'*. Mind e személyragok alkotó elemeik szerint egyeznek a kamasziniakkal; sőt ez egyezés a többes 3. személyre is kiterjed, melynek *u*-ja (*-du'*) az amottan még épen található *n*-t tükrözteti vissza (azaz *-du'* = *-dañ'*, *dan'*); v. ő. e hangmegfelelésre nézve: *ñañ* száj: plur. gen. *ñañu'* (e h. *ñañañ'*), *siñ* fedél: plur. gen. *siñu'* stb.

Világosan egyeznek ezekkel a jurák praedicativ személyragok közül az 1. és 2. szem., míg a plur. 3. sz. az egyszerűen többesített névszótöbbsz. áll. Példák: *sava* jó; *savava'*, *savada'*, *sava'* jók vagyunk stb., *sava-va'*, *savada'*, *sava'* jók valánk stb. | *ñenece'* ember, szamojéd: *ñenecema'*, *ñenecenda'*, *ñenecca'* és *ñeneccañ* emberek vagyunk stb. || *mada*- metszeni: *madā-va'* (*madau'*), *madā-da'*, *madā'* metszünk stb.; conjunct. praes. plur. *madaji-na'*, *madaji-da'*, *mada-ji'*; imper. sing. *mada'*, 3. sz. *madājea*: plur. 2. sz. *madāda'*, 3. sz. *madājea'*.

A **tavgi birtokos** személyragok:

Sing. 1. sz. *-ma*; 2. sz. *-la* (*-ra*); *-ta*; 3. sz. *-du* (*-tu*);

Plur. 1. sz. *-mu'*; 2. sz. *lu'* (*-ru'*); *tu'*; 3. sz. *-duñ* (*-tuñ*);

vagy az orrhangu (esetleg másnemű) szóvégzettel egyesülve:

Sing. 1. sz. *-na*; 2. sz. *-nta*; 3. sz. *-ntu*;

Plur. 1. sz. *-nu'*; 2. sz. *-ndu'* (*-ntu'*); 3. sz. *-nduñ* (*-ntuñ*).

Példák: *kula* holló; *kulama*, *kulara*, *kuladu* hollóm stb.: *kulamu'*, *kularu'*, *kuladuñ* hollónk stb. | gen. *kulañ*; személyragozva sing. *kulana*, *kulata*, *kulatu*: plur. *kulanu'*, *kulatu'*, *kulatuñ* | abl. *kulagata*; sing. *kulagatana*, *kulagatata*, *kulagatatu*: plur. *kulagatanu'*, *kulagatatatu'*, *kulagatatatuñ* || *bigai* folyó; sing. *bigaima*, *bigala*, *bigaiñu*: plur. *bigaimu'*, *bigalu'*, *bigaiñuñ*. E személyragok az eddig tárgyalattól abban különböznek, hogy bennük a többesben, valamint az egyes 3. személyben *u* hangszin lép fel az elvárható *a* helyett. Ezt már a jurák plur. 3. szem. *du'* alakján is tapasztaltuk s valamint ottan, úgy itt is valamely nyomatékostó (*n*, *ñ*) elem eltűnéséből magyarázhatjuk; ilyen módon a tavgi személyragok alakulása egyeznék, pl. az ugor nyelvek közül a finnével.

A tavgiban sem térnek el a praedicativ személyragok a birtokos jelentésűektől; *kulamu'*, *kularu'* azt is jelenti 'hollók vagyunk, vagytok', *tagaimu'*, *tagalu'* kések vagyunk, vagytok a *tagai* alaktól | *mata'am*, *mata'añ*, *mata'a* metszék stb.: *mata'amu'*, *mata'aru'*, *mata'* és *mata'aduñ* metszünk stb.; conjunct. plur. *matubāmu'*, *matubāru'*, *matubā'*; imper. plur. 2. szem. *matuñuru'* stb.

A **jeniszei** birtokos személyragok:

Sing. 1. sz. *-mo* (*-bo*, < *o*); 2. sz. *-lo* (*-to*,¹⁾ *-ro*); *-to*; 3. sz. *-da* (*-ta*; *-ra*);
 Plur. 1. sz. *-ma'* (*-ba'*, < *a'*); 2. sz. *-la'* (*-ta'*, *-ra'*); *-ta'*; 3. sz. *-duñ* (*-tuñ*, *-ruñ*);
 vagy pedig másnemű tövégzetek szerint:

Sing. 1. sz. *-no*; 2. sz. *-ddo*; 3. sz. *-dda*;

Plur. 1. sz. *-na'*; 2. sz. *-dda'*; 3. sz. *-dduñ*.

Példák: *libe* sas; *libebo*, *libero*, *libeda* (*libera*) sasom stb.: plur. *libeba'*, *libera'*, *libeduñ* (*liberuñ*) sasunk stb. | gen. *libeno*, *libeddo*, *libedda*: plur. *libena'*, *libedda'*, *libedduñ* | loc. *libehone*; személyragozva: sing. *libehoneno*, *libehoneddo*, *libehonedda*: plur. *libehonena'*, *libehonedda'*, *libehonedduñ* || *enneñeñ* ember; *enneñema'*, *enneñeta'*, *enneñedduñ* emberünk stb.

A hasonló alaku praedicativ személyragozásra példák: *bu'* eb; *buma'*, *bula'* ebek vagyunk, vagytok; *eseba'*, *eseñu'* atyák vagyunk, vagytok | *motabo*, *motaño*, *motara* metszék stb.: *motaba'*, *motaña'*, *motaru'* metszénk; conjunc. praes. plur. *motaiba'*, *motaña'*, *motai*; imper. *mota'* mess: *motaña*, messetek (*motaña* messen: *motaña'* messenek).

2. Szamojéd *-j* többesképző.

A *-d* (*-t*,¹⁾ többesképző mellett, mint az ugarságban, úgy a szamojéd nyelvekben is általánosán el van terjedve egy *-j* (< *i*) alakú pluralis jelölő is, még pedig szintén csak a tiszta névszótőn (azaz nem egyszerűsmind a személyragokon), továbbá szintén önállóan és a *-d*-vel egyesülve *-j + d* képzőborkorban. Ezenkívül egyik másik nyelvben a dualis *-g* képzővel való kapcsolatban is fellép, mely alkalommal eredeti értékének elhomályosultával a dualis functio teljesítésében segít. Mint önálló képző legtisztábban a **kamaszin-szamojéd**ben ismerhető fel, hol a nominativus kivételével — mely *-j + d*-vel alakul — minden többi casus ezt tünteti fel többesképző gyanánt; pl. *đaga* folyó (gen. *đagan*, acc. *đagam*, loc. *đagagan*, stb.): plur. *đaga-je-n*, acc. *đagajem*, dat. *đagajene*, loc. *đagajegan*, abl. *đagajega'*, instr. *đagajeze'*. | A **tavgiban** már fogyatékosabb < *i* alakban és kisebb szereppel találjuk; pl. *kula* holló (acc. *kulam*, dat. *kulatañ*, loc. *kulatanu*, abl. *kulagata*): plur. acc. *kulai* (e h. *kulaim*), dat. *kulati'* (e h. *kulatiñ*), loc. *kulatinz*, abl. *kulagita*; hasonlóképen *turku* tó: plur. acc. *turkui*, dat. *turkuti'*, loc. *turkutinz*, abl. *turkugita*; *latā* csont, *fatua* arc: plur. acc. *latāi*, *fatuai'*; dat. *latāti'*, *fatuati'*, abl. *latāgita*, *fatuagita*, sőt az utóbbi féle szókban a genit. is: *latāi'*, *fatui'* (e h. *latāiñ*, *fatuiñ*). | A **jeniszeiben** csakis a postpositiós casusokban ismeretes, pl. *libe* sas (loc. *libehone*, abl. *libehoro*): plur. loc. *libehine*, abl. *libehito*, dat. *libehiro*; *tiñ* ideg: plur. dat. *tiggiro*, loc. *tigginē*, abl. *tiggito*. | Még a **jurákban** is található, némi nyoma az ilyféle többesképzésnek a genitivusban és accusativusban: *ñuda* kéz: plur. *ñudi'* (e mellett *ñuda'*), acc. *ñudi* (és *ñuda'*); *tadibea* varázsló: plur. *tadibi'* (e h. *tadibiñ*), acc. *tādibi*; *nisea* atya: plur. gen. *nisi'* (és *nise'*), acc. *nisi* stb.

¹⁾ *ž* betűvel a Castrénál található *ž* (*lr*) hangot jelezzük.

Különös találkozása a szamojéd nyelveknek a magyarral (és vogul-osztjakkal), hogy a *-j* pluralis képzőt szerte alkalmazták a többes birtok jelölésére, így az **osztják-szamojéd**ben: *logam*, *logal*, *logad* rókám stb.: *logajim* (*logaim*), *logajil* (*logail*), *logajit* (*logait*) rókáim stb., hasonlóképen a genitivusban *logajin*, *logajind*, *logajind* és accusativusban *logajim*, *logajimd*, *logajimd*. Ezek mellett a plur. nom. *loganim*, *loganil*, *loganil* alakok lehetnek bár eredetibb *logaŋim*, *logajim* helyett valók. | A **jurákban**: *lambau*, *lambar*, *lambada* hócipőm stb.: *lambin*, *lambid*, *lambida* hócipőink; gen. plur. *lambin*, *lambit*, *lambita*; acc. plur. *lambin*, *lambid*, *lambida*; szintígy *nienecem*, *nienecel*, *nienecenda* emberem stb. ettől: *nienecŋ*: plur. *nienecijen*, *nienecijed*, *nienecijeda* embereim stb. Másféle végzetű tövekben a *-j* pluralis nem mutatkozik ily világosan, pl. *haru*, *harar*, *harda* késem stb.: *harn*, *hard*, *harda* késeim stb. *pibtim*, *pibfil*, *pibfinda* ajkam stb., ettől *pibfiŋ*: *pibfiŋon*, *pibfiŋod*, *pibfiŋoda* ajkaim stb.; *jam* tenger, *jamm*, *jaml*, *janda* tengerem stb.: *javon*, *javod*, *javoda* tengereim stb.; de ezekben is a személyragot megelőző hangzónak az egyesétől eltérő jelleme, továbbá maguknak a személyragoknak változásai mutatják a lappangó *-j* (s nem *-t*.) nyomát | A **tavgiban**: *kulama*, *kulara*, *kuladu* hollóm. stb.: *kulaŋa*, *kulaŋa*, *kulaŋa* hollóim stb.: *ŋetā* katlan: *ŋetāma*, *ŋetāra*, *ŋetāde* katlanom stb.: plur. *ŋetaŋa*, *ŋetaŋa*, *ŋetaŋi* katlanaim stb.; gen. *ŋetaina*, *ŋetaŋa*, *ŋetaŋi* (e h. *ŋetaŋma* stb.); *tomu* egér, *tomuma*, *tomura*, *tomudu* egerem stb.: *tomaŋa* (e h. *tomaina*), *tomaŋa*, *tomaŋa* egereim stb. Ezekben a többes alakok *<-i-*je, továbbá a személyragok jésített volta kétségtelenül a *-j* plur. képzőre vallanak.

Az önálló *-j* plur. képző mutatkozik továbbá a **tavgi- és osztják-szem.** személyes névmásokon is, így: **osztják-szam.** *man* (*mat*) én: *mē*, *mī* mi (gen. acc. *mē*, *mī*, loc., abl. *mēnan* *mīnan* stb.); *tan* (*tat*) te: *tē*, *tī* ti (gen., acc. *tē*, *tī*, dat. *teagandi*, *tiagandi*, instr. *tēse*, *tīse* stb.) | **tavgi** *mannaŋ*, *tannaŋ* én, te: *mēŋ*, *tēŋ* mi, ti nyomatékösítő *-ŋ* képzővel megtoldva; a *sete* ő alak mellett a *seteŋ* ők eredetibb *setēŋ* helyett valónak tekinthető.

A **kamaszin-szam.** *mī*, *ŋī* mi, ti többes alakok az egyes *man*, *than* ellenében végső hehezetükkel eredetibb *-j+d* plur. képzőre vallanak, miszerint képzésük azonos volna a megfelelő észti, vagy votják személyes névmásokéval. A tiszta *-j* plur. képző előtűnik még a ragos casusokon, pl. instrum. *manze'*, *thanze'*: plur. *mize'*, *ŋize'*, acc., dat., loc. *mīŋivā'*, *ŋīŋilā'*, abl. *mīŋilivā'*, *ŋīŋililā'*, mely utóbbiak még külön a többes személyragokkal is meg vannak toldva | A **jeniszei** *modi'*, *tođi'* mi ti a *modi'*, *tođi'* én, te alakokkal szemben lehetnek bár szintén régiebb *modi'*, *tođi'* helyett, azaz *-j+d*-vel (s nem egyszerűen *-d*-vel) képezve (e névmások utórészére nézve v. ő. kamasz.-szam. *di* ő az). — A *-j+d* képzőbokornak más nyoma látható a kamasz.-szam. plur. nom. *-je'* végzetben, pl. *dağa-je'* folyók, *ŋeğe-je'* sasok, *tagai-je'* kék stb.

3. Szamojéd *-g* kettősszámi képző.

Önállólág csakis az osztják-szamojédben fordul elő, egyébként a plurális *-j*-vel való (*-g-j*) képzőbokokban ¹⁾ továbbá — úgy a névszói tőn, mint személyragokon — azon *-ñ* (*-n*) alakú nyomatékosítóval kapcsolatban, mellyel az ugarságban is találtuk. **Osztják-szam.** alakja *-g* (*-ga*, *-k*, *-ka*). Példák: *h̄r* tehén: *h̄rg* két tehén; *tar* gyapju: *targ* két gyapju | *nop* isten: du. *nopka*; *lep* deszka: du. *lepka*; *töt* sikló: *tötka*; *mat* lak: *matka* | *kanak* eb, *tönak* ujj (ärmel), sing. gen. *kanan*, *tönan*: du. nom. *kanak*, *tönak* | *loga* róka: du. nom. *logāg* (gen. *logāgan*, acc. *logāgap*, loc., abl. *logāganan* stb.); *kule* holló: *kuleag*; *hai* szem: *hajög*; *šiu* hamu: *šiveag*; *l̄imb* sas: *l̄imbög*; *čünd* ló: *čündeag*; *ud* kéz: *udög*; *ēd* lak: *ēdeag*. Ezekhez tartozik a *sede* (*šite*, *šitte*) 'két' számnévnek 'kettő' jelentésű *sedeāge* (*šiteag*, *šitteag*) képzése is. Az utóbbi alakokban az a látszat van, mintha a *-g*-t megelőző hosszú hangzónak, (illetőleg diptongusnak) is része volna a dualis képzésben; de meg kell jegyeznünk, hogy ugyanezen hosszú hangzó az abl. *-gan* (*-gon*) ragja előtt is fellép, pl. a *hai*, *šiu*, *ud*, *ēd*, *tülde* (flinte), *ükke* (mütze), *tulgo* (kiste) szavaknak ablativusai: *hajögon*, *šiveagan*, *udöggon*, *ēdeagan*, *tüldeagan*, *ükkeagan*, *tulgögon*.

A *-g+j* képzőbokok ¹⁾ legvilágosabban észlelhető a **tavgiban**, hol a dualis képző *-gai* (*-kai*; *-gi*, *-ki*) alakú; pl. *kula* holló, *jabe* sark, *luñfe* sas: dual. nom. *kulagai*, *jabegai*, *luñfegai*; gen., acc. *kulagi*, *jabegi*, *luñfegi* | *tori* kemence, *turku* tó: du. nom. *torigai*, *turkugai* (gen., acc. *torigi*, *turkugi* | *bigai* folyó, *fudar* iga, *jam* tenger: du. nom. *bigaikai*, *fudarkai*, *jamkai* (gen., acc. *bigaiki* stb.). A dat. *kula-gi-nā-ñ*, loc. *kula-gi-nā-nu*, abl. *kula-gi-nā-ta*, pros. *kula-gi-nā-mana* alakokban kétszeres dualis jelölést sejtünk olyképen, hogy a *-gi* (eredetibb *-gai*) képző a névszótőhöz, a *-nā*-ban lappangó *-g* (*-j*) pedig a postpositionális *-n* elemhez tartoznék (v. ö. plur. dat. *kulati*, loc. *kulatinz*, abl. *kulagita* és sing. dat. *kulatañ*, loc. *kulatanu*, abl. *kulagata*, pros. *kulamānu*; a plur. alakokban t. i. itt is a postpositiót követi az *<i>* többesjelölő).

A **jeniszei szamojéd**ben a nominativus kivételével minden többi casusban *-ggi* (*-ki*, *-hi*) dualisképzőt tapasztalunk, mely elemekre nézve nyilván azonos a tavgi *-gai* dualissal. Példák *Libe* sas: dual. gen. *Libehiñ*, dat. *Libehinēñ*, loc. *Libehinēne*, abl. *Libehinero*, pros. *Libehinēone* (nom. *Libehoñ*) | *enneñ* ember: dual. gen., acc. *ennefeggiñ* stb. (nom. *ennefeggoñ*) | *oddi* levél: dual. gen., acc. *oddikiñ* stb. (nom. *oddikoñ*). A névutós casusok *-nē* részét úgy magyarázhatjuk, mint a megfelelő tavgi *-n*-t, mi mellett különös, hogy az ablativusban rendszeren rövid hangzós *-nero* végzetre akadunk; v. ö. azonban erre nézve: *tiñ* ideg: dual. dat. *tigginēñ*, loc. *tigginēne*, pros. *tigginēone* és abl. is *tigginēro*.

A *-gaj* (*-kaj*, *-haj*) alakú dualis képző a tavgiban és jurákban a kettős birtok jelzésére is fordítatik; így **tavgi-szam.** *kula* holló: *kula-gai-ña*, *kula-gai-ña*, *kula-gai-ña* két hollóm, két hollód, két hollója;

¹⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy a *-g+j* dualis képzőbokok eredetibb *-g-ñ* helyett valónak is magyarázható *ñ-g-j* hangváltozás felvételével; e szerint természetesen a *-j* nem plur. képző eredetileg, hanem nyomatékosító elem.

dat. *kulagáinanāñ*, *kulagaitanāñ*, *kulagaitunāñ* | *łimi* ől: dual. nom. *łimikaiña*, *łimikaiña*, *łimikaiñu* két őlem stb. || *jurák* jam tenger: *jamgajun*, *jamgajud*, *jamgajuda* két tengerem stb. | *łamba* hóczipő: *łambahajun*, *łambahajud*, *łambahajuda* két hóczipőm stb. | *mea'* lak: *meakajun*, *meakajud*, *meakajuda*. A dualis képzőt az utóbbi dialektusban *u* kötőhangzó követi, melynek hangszínében nem a számképzőnek valamely része laplang, hanem — úgy látszik — azon nyomatékosító nasalisé, mely a személyrag előtt eltűnt; v. ö. *łambau*, *łambar*, *łambda* hóczipőm stb. A *jeniszeiben* a kettős birtok jele *-gu* (*-hu*, *-ku*); pl. *łibe* sas: *łibe-hu-no*, *łibe-hu-do*, *łibe-hu-da* két sasom stb. | *enneceñ* ember: *ennecegguno*, *enneceggudo*, *ennecegguda* két emberem stb. | *oddi'* levél: *oddi-kuno*, *oddi-kudo*, *oddi-kuda* két levelem stb. Itt a *-gu* eredetibb alakjául a rendes *jeniszei* *-goñ* vehető fel, melynek *ñ*-je a zárt *u* hangszinben tartotta fenn nyomát; a nasalis eltűnését különben az 1. szem. *-no* (*łibe-hu-no*) ragja is bizonyítja, melylyel szemben az egyesben *-bo-t* (*łibe-bo*) találunk.

A *-ñ* nyomatékosítóval párosult *-g* dualis található a *jurákban*, hol az *-g-ñ*, illetőleg *-h-ñ*, *-k-ñ* alakú, melynek magánhangzója vocalison végződő tőn rendszerint ugyanolyan, minő a tövégi hangzó, mássalhangzón végződő tőn pedig kiesik, úgy hogy ilyenkor gyakran a tövégi mássalhangzónak és az egész dualis képzőnek egy hangba való assimilatiója áll be. Példák: *ñuda* kéz: dul. nom., gen., acc. *ñudahañ*; *sarmik* farkas: *sarmikahañ*; *varñe* varju: *varñeheñ*; *ñacekl* fiatal: *ñacekeheñ*; *habi* szolga: *habihñ*; *ñano* csónak: *ñanohoñ*; *łumju* kemenceze: *łumjuhuñ* | *tādibea* varázsló: *tādibehañ*; *seai* szív: *seaihañ*; *haleu* möve: *haleuhañ*; *pae* kő: *paheñ*; *jahamboi* folyócska: *jahambohoñ*; *hohoraci* hattyú: *hohoraheñ* | *num* isten: *numgñ*; *jam* tenger: *jamgñ*; *ñañ* száj: *ñaññ* | *nienecñ*: *nieneccañ*; *mñ* gyomor: *mēñ* | *ñahal* piszok: *ñahalkñ*; *peandēr* dob: *peandērñ*; *mea'* lak: *meakñ*; *jind'* lélek: *jindakñ*; *hade'* (tő: *hades*) kátrány: *hadekñ*. A postpositiós casusok pl. a *ñuda* kéz szótól: dat. *ñudahañā*, loc. *ñudahañāna*, abl. *ñudahañād*, pros. *ñudahañāuna* (v. ö. plur. dat. *ñudaha'*, loc. *ñudaha'na*, abl. *ñudaha't*, pros. *ñuda'mana*; sing. dat. *ñudan*, loc. *ñudahana*, abl. *ñudahad*, pros. *ñudauna*). Tekintve, hogy az ezen végzeteknek alapúl szolgáló postpositio eredetileg *-g* (*-gə*) alakú, mi pl. a dual. loc. *-gañāna* (*-hañāna*) ragot következő elemekből állónak tartjuk: *-gan* dul. képző + *ga* postpositio + *-g* önálló dual. képző + *-na* eredeti locativus rag; e szerint a *-hañāna* alaki megelőzői ezek voltak: *-gañgagana*, *-gañajana*, *-gañiana*, *-gañāna*, *-hañana*. — A *jeniszeiben* is a dual. nom. *-goñ*, illetőleg a különböző tövégek szerint *-ggoñ*, *-hoñ* (*hañ*), *-koñ* alakú; pl. *łibe* sas: dual. nom. *łibehoñ*; *łatu* deszka: *łatahañ* | *enneceñ* ember: *enneceggōñ*; *tiñ* ideg: *tiiggōñ* | *oddi'* levél: *oddiñoñ*; *tube'* vászon: *tubeñoñ*; *taw'* tavgi-szamojéd: *taukoñ*.

A személyes névmások dualisai a szamojéd dialektusokban következőleg hangzanak: *jurák* *mañ* én, *pudar* te, *puda* ő: *mañiñ*, *pudariñ*, *puduñ* mi ketten stb. | osztják-szam. *man* (*mat*), *tan* (*tat*), *tep* (*tap*): dual. *mē*, *mī*; *tē*, *tī*; *tebeag*, *teпка* (*tabeag*) | tavgi *manñañ*, *tannañ*, *sete*: dual. *mī*, *tī*, *seti* | *jeniszei* *mođi*, *tođi*, *nī*-

toda: modiñ, todiñ, řitodiñ. Látni való ezekben, hogy a *-g* dualis *j* hangfokon által *< i-vé* gyöngült, melyet önállóan (azaz nem *ñ*-vel) mutat fel a tagvi és osztják-szam. Az utóbbira nézve meg kell jegyeznünk, hogy az 1. és 2. személyben a többes is *mē, mī; tē, tī* alakú, noha amint a tagvi dual. *mī, tī* alakokból (szemben a plur. *mēñ, tēñ* alakjaival) — következettetni lehet, eredetileg pusztán a *mī, tī* volt dualis s szintígy pusztán a *mē, tē* pluralis. A jurákban és jensiszeiben a rendes *-gañ* (*-g-ñ*) képzőnek fogyatékosabb *< iñ* alakja szerepel a névmásokon is. — A kamaszin-szamojédnek is van dualisa a személyes névmásokon; de ez összetétel útján alakult (l. fentebb 243. l.).

A kettős számú birtokos jelzésre szolgáló személyragok a szamojédben következők:

Jurák	Tavgi	Jensiszei
1. sz. <i>-mī'</i>	<i>-mī</i>	<i>-mīñ</i> (<i>-biñ, < iñ</i>)
2. sz. <i>-dī' (-tī'); -rī', -lī'</i>	<i>-tī; -rī, -lī</i>	<i>-dīñ (-tīñ); -rīñ, -līñ (-līñ)</i>
3. sz. <i>-dī' (-tī')</i>	<i>-dī, -tī</i>	<i>-dīñ (-tīñ); -rīñ</i>
Osztják-szam.	Kamaszin-szam.	
1. sz. <i>-mī (-vī, < uī)</i>	<i>-bei (-pei, -vei)</i>	
2. sz. <i>-tī; (-lī)</i>	<i>-lei</i>	
3. sz. <i>-dī (-tī)</i>	<i>-dei (-tei)</i>	

vagy pl. a tövégző nasalissal egyesülve:

Jurák	Tavgi	Jensiszei	Osztj.-szam.	Kam.-szam.
1. sz. <i>-nī'</i>	<i>-nī</i>	<i>-nīñ (-ñiñ)</i>	<i>-nī</i>	<i>-ñicei (ñicei)</i>
2. sz. <i>-ndī'</i>	<i>-ndī (-ntī)</i>	<i>-ddīñ</i>	<i>-ndī</i>	<i>-ñilei (ñilei)</i>
3. sz. <i>-ndī'</i>	<i>-ndī (-ntī)</i>	<i>-ddīñ</i>	<i>-ndī</i>	<i>-ndei (-ttei).</i>

Példák: jurák *lamba* hócipő: *lambamī', lambarī', lambadī'* kettőnk stb. hócipője | *pībñiñ* ajak: *pībñime', pībñilī', pībñindi*; gen. *pībñini', pībñindi', pībñindi'* || tavgi *kula* holló: *kulami, kularī, kuladi* kettőnk stb. hollója; *kulagaiñi, kulagaiñi, kulagaiñi* kettőnk stb. két hollója; dat. *kulatani, kulatandi, kulatandi* kettőnk stb. hollójának || jensiszei *libe* sas: *libebiñ, liberiñ (libeñiñ), liberiñ* kettőnk stb. sasa; *libehuñiñ, libehudiñ, libehudiñ* kettőnk stb. két sasa; gen. *libeñiñ, libeddiñ, libeddiñ* kettőnk stb. sasának (sasáé) || osztják-szam. *loga* róka: *logamī (logavi, logaurī), logali, logadi* kettőnk stb. rókája; gen. *logani (loganni), logandi, logandi*; acc. *logavi, logamdi, logamdi* (v. ő. *logam* rókát) || kamaszin-szam. *tura* szoba: *turavei, turalei, turadei* kettőnk stb. szobája; *turazañbei, turazañnei, turazañdei* kettőnk stb. szobái; loc. *turañivei, turañilei, turandei* kettőnk stb. szobájában. Igen világosan elemezhetők e személyragok; bennük t. i. a *-m* (*-b, -v*); *-d* (*-t, -l, -r*); *-d* (*-t*) névmási elemekhez az *< i-vé* gyengült *-g* dualis képző járult, még pedig magában a kamaszin, osztják-szam. és tagvi személyragokon *ñ* nyomatékosítóval kapcsolatban a jensiszei és jurák megfelelő végzeteken.

Nem különböznek ezektől alkotó elemeik szempontjából a *prae-dicativ* jelentésű személyragok sem (t. i. az 1. és 2. személyben, míg

a 3. szem. itt is általában a pusztá kettősített névszótó személyjelölő nélkül), mint a következő példákból kitetszik: *jurák sava jó: savañi'*, *savadi'*, *savaha'* ketten jók vagyunk, vagytok, vannak | *mad-* metszeni: *madāñi'*, *madādi'*, *madañaha'* ketten metszünk stb.; *madāñinś*, *madādinś*, *madañahanś* ketten metszénk stb. || *ta vgi kulami*, *kulari*, *kulagai* hollók vagyunk ketten stb. | *mata'ami*, *mata'ari*, *mata'agai* ketten metszünk; imper. dual. *matuñuri*, *matuñā'agai*; conj. *matubāmi*, *matubāri*, *matubāgai* || *jeniszei szam. bi' víz: bimi'*, *biži'*, *biko'* ketten vizek vagyunk stb.; *ese atya: esebi'*, *eseži'*, *eseho'* ketten atyák vagyunk stb. | *mot-* metszeni: első idő, dual. *motabi'*, *motazi'*, *motaha'*; conjunc. *motaibi'*, *motaizi'*, *motaiho'*; imper. *motēri'* *motēgo'* || *osztják-szam. čond-* befedni: első idő, dual. *čondai*, *čondali*, *čondag*; conj. *čondeniri*, *čondenili*, *čondenig*; imper. *čondeli*, *čondiag* || *kamaszin-szam. phārga-* faragni: praes., dual. *phārgalavei*, *phārgalalei*, *phārgaladei*; conjunc. *phārganbei izā*, *phārgannei i.*, *phārgandei i.*; imper. *phārgagalei*, *phārgaguvii* (sing. *phārgaguvii*).

Külön **collectiv számnévképzést**, — olyat, minőt az ugor, török és mongol nyelvágak feltüntetnek, a szamojédben nem találunk. Itt ugyanis, mint több ugor nyelvben is tapasztaljuk, a számneveknek ezen osztálya pusztán a sarkszámnevek instructivusa, esetleg locativusa által fejeződik ki; pl. osztják-szam. *nāgur* három: *nāgurse*, *nāgurhe* három együtt, *oker* egy: *okerse*, *okerhe* egyedül, egymaga; *jurák sidehana* kettő együtt: locativusa a *side* kettő szónak. Ezek mellett feltűnő, hogy a kamaszin dialektusban *-go*, *-gö* alakú, valóságos collectiv képzőre is akadunk, pl. *šidegö* ketten együtt, *nāgurgo* hárman együtt, *thēdegö* négyen együtt, *sumnañzo* öten együtt, *muktugo* hatan együtt, *bie'dgö* tizen együtt. S valóban ha számba vesszük, hogy a kamaszinra igen nagy mértékben hatott a törökség s hogy e hatás különösen a számnevek és egyéb számnévképzők átvételében is mutatkozik (v. ö. kam. *khera'* 40, *ilix* 50, *althon* 60, *šus* 100, *miñ* 1000 és *kojbal kērek* 40, *ilix* 50, *altōn* 50, *šus* 100, *muñ* [köztör. *miñ*] 1000; — továbbá kam. *-lāreñ*, *-lāre*, illetőleg *-nāreñ*, *-nāreñ* és *<ñāre*, *āreñ* distributiv számnévképzőt és az azonos értékű *kojbal -lār*, *-lār*, vagy *<ār*. *<ār* képzőt, hasonlóképen, hogy a kam.-szam. iterativ és temporalis számneveket a karagasz *kata*-nak megfelelő *katei* szócskával alakít) — alig kételkedhetünk benne, hogy az említett collectiv számnévképző csak a tatár *-gū*, *-gü* (*ike-gü* ketten együtt) átvétele. Ezt mutatja a tatárral egyező zárt hangszínnű végső magánhangzó is (*-o*, *-ö*; v. ö. csag. *ikeö*), mely helyett egyéb kam. rag és képző mintájára *-a*, *-e* hangot várhatnánk.

III. A török nyelvág valódi számképzői.

1. Török *-al* többesképző.

A csuvast kivéve (l. fentebb 243. l.) valamennyi török nyelvnek rendes többesképzője *-lar*, *-lär*, mely a szóvégző mássalhangzó szerint esetleg *-dar*, *-tar*, *-nar* (*-där*, *-tär*, *-när*), a jakutban és altajiban még ezeken kívül az utolsó szótág magánhangzójához alkalmazkodva *-lor*, *-lör*;

-*tor*, -*dor*, -*nor* (-*tör*, -*dör*, -*nör*) alakú lehet: pl. kazáni tatár *ata-lar* atyák, *katlın-nar* asszonyok, *kilen-när* menyek | altaji tatár *ene-ler* anyák, *koj-lor* juhok, *kas-tar* ludak *kös-tör*, *añ-dar* vadak, *paš-tar* fejek | kojbál-karagasz *kü-lar* hattyúk, *sañ-nar* csengetyúk, *agas-tar* fák, *tizik-tür* lyukak | jakut *aŋa-lar* atyák, *biä-lär* kanczák, *oŋo-lor* gyermekek, *dörö-lör* (zugseile); *tii-dar*, *äžii-där*, *oi-dor*, *bölköi-dör*; *tobuk-tar*, *oŋ-tor*; *ŋatlıñ-nar*, *olom-nor*.

Tekintve, hogy egyéb altaji nyelvégek számképzői igen egyszerű, pusztán egy mássalhangzóból álló elemek: már eleve is gondolhatjuk, hogy a testes török -*lar* (-*lär*) többesképző valamivel többet tartalmazhat, mint a pusztá számjelölőt. S valóban ha a személyes névmásokat és a belőlük keletkezett személyragokat vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek a többesképzésnek más, egyszerűbb módját alkalmazzák. A személyes névmások ugyanis a törökségben következő alakúak: csatagaj *men*, *sen*, *ol* (*ul*, *ö*): plur. *miz*, *siz*, *olar* (*ular*, *alar*) mi, ti, ők | oszmani *ben*, *sen*, *ol* (*ö*): *biz*, *siz*, *onlar* (*anlar*; v. *ö*. sing. gen. *anıñ*, *aña*, acc. *anı*) | sinai tatár *min*, *sin*, *ol*: *mizler*, *sizler*, *olar* | kazáni t. *min*, *sin*, *ul* (gen. *anıñ* stb.): *mez*, *sez*, *alar* | altaji t. *men*, *sen*, *ol* (gen. *anıñ* és *onıñ*): *pis*, *sler* (e h. *sizler*), *alar* | kirgiz *men*, *son*, *ol*: *biz*, *siz* (és *sizder*, *sender*), *olar* | kojbál-karagasz *men* (*min*), *sen* (*sin*), *ol* (gen. *äneñ*, *oneñ*): *bes* (*bis*), *sirä* (gen. *siräneñ*, dat. *sirägü* stb.) és *silär*, *olar* (*oler*) || jakut *min* én, *än* te (dat. *miñiäŋä*, *äñiäŋä*; abl. *miñigittän*, *äñigittän* stb.), *ol* amaz, az (dat. *onuoŋa*, abl. *onton*): *bis*: *bis-ikki* mi ketten, *äs*: *äs-ikki* ti ketten, (egyébként való tők: *bisigi*, *äsigi*; pl. abl. *bisigittän*, *äsigittän*, dat. *bisiäŋä*, *äsiäŋä*); *olor* azok, ők | csuvas *man* (gen. *manın*, acc., dat. *mana*; nom. *ebe*, *ep*) én; *san* (gen. *sanın*, dat., acc. *sana*; nom. *eze*, *es*) te: *pir* (gen. *pirin*, dat., acc. *pirä*; nom. *ebir*) mi; *sir* (gen. *sirin*, dat., acc. *sire*; nom. *ezir*) ti. Látnivaló ezekből, hogy az egyszerűbb török pluralis az 1. és 2. személyű (köztörök *miz*, *siz*) névmáson -*s*, mely a csuvasban rendes hangtörvény szerint -*r*-vé változott. Ugyancsak -*r*-vé változott a -*s* plur. a kojbál *sirä* ,ti' alakban (végső magánhangzójára nézve v. *ö*. kojb. *ikärä* zwillling és köztör. *ikiz*), továbbá az egész törökségben a 3. személyben, melynek *olar* (jak. *olor*) alakja — mint a valamennyi dialektusban következetesen rövid *l* mutatja — nem *ol-lar* helyett való, azaz nem a közönséges -*lar* pluralisképzőt tartalmazza. Ez utóbbi nézetnek ellene látszik szólani, hogy az oszmanliban *onlar* alak található; de ez — már csak azon körülménynél fogva is, hogy csak egy dialektusban fordul elő — analogikus képzésnek vehető, azaz úgy magyarázható, hogy az oszmani *gen. anıñ*, dat. *aña*, loc. *anda*, abl. *andan* alakokból kiérzett *an* tőt a rendes -*lar* pluralisképzővel látta el. Ugyancsak ilyen analogikus képzések a *siz* alak mellett a sinai tatár *sizler* (v. *ö*. *miz* mi és *mizler*), altaji *sler* és kojb. *silär*. — Az itt kifejtett -*s* (-*r*) pluralisképző világosan előtűnik a személyragokon is, melyek közül az első személyi rendesen a *miz* ,mi' alaknak megfelelő, alkalmazkodó hangszójú -*m-s* (esetleg kopottabb < *iz*, < *iz*, < *uz* stb.); a 2. személy vagy a *siz* ,ti' névmásnak -*s-s* mása, vagy az egyes -*ñ* második személyrag szerint *ñiz* (-*ñiz*, -*ñez*), -*giz* (-*giz* stb.) és

a közönséges *z-r* hangváltozással több helyütt *-ñ-r*, *-g-r* alakú (esetleg a kettő együtt: *-sññiz*, *-siñiz*). Példák: o s z m. *ata-mñz*, *ata-ññz* (*atanñz*) atyánk, atyátok; *kapu-muz*, *kapu-ñuz* kapunk, kapútok; *sever-iz*, *sever-siñiz* szeretünk, szerettek; *sevežej-iz*, *sevežek-siñiz* szeretni fogunk, fogtok | c s a g. *barñr-mñz*, *barñr-sñz* megyünk, mentek; *bar-ññiz* menjete | k a z á n i t. *ata-blñz* atyánk, *ana-γñz* anyátok; *ene-bez*, *ene-gez* öcsénk, öcsétek; *di-gez* mondjatok, *tor-γñz* álljatok; *ašlj-bñz* eszünk, *ašlj-sñz* esztek | a l t a j i t. *ene-bis* anyánk, *ene-ger* anyátok; *jadñrñ-bis*, *jadñrñ-ñar* (*jadñrñ-gar*) fekszünk, feküsztok; *туру-bis*, *туру-ñar* (*туру-gar*) állunk, álltok | k o j b. -k a r. *tura-bes*, *tura-ñār* házunk, házatok; *bürñ-bes*, *bürñ-ñār* sapkánk, sapkátok; *aler-bes*, *aler-zār* venni fogunk, fogtok; *alde-bes*, *alde-ñar* (*aldār*) vevénk, vevétek || v i r j a l i c s u v a s *atle-mēr* atyánk, *γa-mār* magunk, *kuža-mār* szemünk; *ival-ar* fiatok, *kuž-ar* szemetek, *sāmāγ-ar* beszédetek, *až-ar* atyátok; *těl-γēr* nyelvetek, *pižēγγi-ger* övetek | a n a t r i c s u v a s *γa-mēr* magunk, *hwñr* magatok; *küdet-pir* várunk, *küdet-pir* vártok; *kalare-mir* mondtunk, *kalar-ir* mondtatok.

Ismerve a török nyelveknek azon hangváltoztató hajlandóságát, hogy a szó kezdetén túl előforduló eredeti *d-t z*, *r* hangokkal cserél fel, könnyen sejtethjük, hogy a fentebbiekben kimutatott *-z* plur. képző is eredeti alakja szerint *-d* volt. S ezt világosan mutatja még a *j a k u t*, hol az első és második személyű — úgy a birtokos, mint a praedicativ — személyragok *-mñt* (*-bñt*, *-pñt*), *-ññt* (*-γñt*, *-gñt*, *-γñt*, *-kñt*) alakúak; pl. *ādñr-bñt* fiatalok vagyunk, *ādñr-gñt* fiatalok vagytok, *möltöγ-pñt*, *möltöγ-γñt* gyöngék vagyunk, vagytok; *aγa-bñt* atyánk, *aγa-γñt* atyátok; *bisñl-bñt*, *bisñl-γñt* vágunk, vágatok. E szerint az ugor és szamojéd nyelvágakban talált *-d* pluralisképző megvan a törökségben is, még pedig félreismérhetetlenül a személyes névmásokon, úgy hogy most már csupán az a kérdés marad fenn, miképen magyarázható e mellett a rendes *-lar*, *-lär* többesképző. Látva, hogy a *-d* (ill. *-z*) plur. több nyelvnek személyragjain, sőt magukon a személyes névmásokon is *-r-vé* változik, azt hisszük, nem lehet kétség, hogy a *-lar*-ban is a valódi számképző *-r*. Hogy e mellett minő értéke lehetett eredetileg az *-l*-nek, megmagyarázhatják az ugor nyelvek többes személyragjai, melyek tudvalevőleg determinative nyomatékösítő (*-n*) elemmel bővülnek. Ezt számbavéve, valamint hogy a mongolban is található egy a török *-lar*, *-lär*-től külön nem választható *-nar*, *-ner* alakú többesképző, mely az egyesben is szereplő *anu*, *inü* nyomatékösítő értelmű mutató-névmás (v. ö. mongol *ene ez*) többes alakjának tekinthető (l. 308. l.) — mi a *-lar*-t egészben véve az *olar* 'ők, azok' kopott másának tartjuk, azaz a nyomatékösítő szerepű mutató-névmás és a *-d* (*-z*, *-r*) plur. képző összetételének. Megjegyezhetjük itt egyuttal, hogy az *ol* eredetibb *on*, *an* alakja szerint (v. ö. gen. *anññ*, dat. *an-ga*, *añña*, loc. *an-da*, abl. *an-dan*) etymologice is egyezik a mongol *ene* 'ez' közelre mutató névmásnak megfelelő *anu*, eredetileg 'az' jelentésűnek felvehető névmással.¹⁾

¹⁾ A török *-z* plurarisképzőnek dualis szerepét találjuk az *ikiz* (kazáni t. *igez*, karagasz *ihis*, kojb. *ikärä*, alt. *egis*, csuv. *jiger*) 'iker, ikrek' szóban; v. ö. köztör. *iki* (jak. *ikki*) 'két'.

2. Török -*g* collectiv számnév-képző.

Csaknem valamennyi tagjában a törökségnek találunk a sarkszámnevek mellett külön alakú számneveket is, melyeknek alakját néhol az önállóan használt (tehát nem szorosan collectiót kifejező) számnév is fölveszi. Az ezt kifejező képzőnek eredeti alakja *-gu, -gü (-agu, -ägü)*, mely ezen hangminőségében az *éjszaki tatár* dialektusokban fordul elő, pl. *ike-gü* ketten, mind a kettő, *üčegü: üčegüsi* (a 3. sz.-ben) : „ihre dreiheit, alle drei“ (l. Böhlingk: Über der Spr. der Jakuten 145. lap, 44. jegyzet és Gramm, Altajskav. jazyka: 33. l.); az ujugurban ennek megfelelő *-ku, -kü, -ki: ike-kü* beide, alle zwei, *törta-ku* alle viere (Vámbéry: Ujgurische Sprachmonumente 34. l.). A többi török nyelvek a szokásépi *-g*-t elejtették e képzőben, de megtartották nyomát a helyette fellépő diphtongusban, illetőleg hosszú hangzóban. Ilyen alakok a *kazánitatór ber-äü* egyedül, egy, *ik-äu* ketten, kettő, *öčäü* hárman és így tovább *dürtäu, bišäü, altäu, jideü, sigezäü, turğzan, unau* | *csagataj birä* einer, jemand; *ikeö*, beide, *üčao, törtao, bišao, altao, jeteö, sekseö, toksao, unao, жүzao* (100-an), *mingeö* (1000-en) és *-la, le* képzővel megtoldva: *ikeöle* beide zusammen, *üčaoła* stb. | *altaji tatár pirü, ekü, üčü* stb. (pl. *kanča kiži keldi? üčü* = hány ember jött? három; *Altaj kiži, Teleket kižt ekü* = Altaji és Tel. ember ketten) | *kojbal* < *öläñ*, < *öläñ: iköläñ* beide, *ütöläñ* alle drei, *törtöläñ, bizöläñ, altöläñ, tidöläñ, siğizöläñ, togozöläñ, onöläñ*; *karagaszi ihälän, üdälän, törtälän, bedälän* stb. és *ihän, üdän, törtän, bedän, altän, fedän, shešän, tohosön, onän*. Az < *öläñ*, < *öläñ* képzőt, mely ragozható is (pl. dat. *altöläña*, abl. *altöläñnan*) három elemből állónak tekinthetjük, melyeknek elseje a *-g* collectiv képző, másika azon *-la, -le*, melyet már fentebb a csagatajban is észleltünk, harmadika azon *-n* képző (vagy talán eredetileg rag?), mely a karagaszban, jakutban és csuvasban is hozzá járul a collectiv számnévképzőhöz || *jakut* < *ia*, < *iä*, < *uo*, < *üö* és < *ian*, < *uon* stb.; pl. *ikkiä* im ganzen zwei, *üsüö* im ganzen drei, *tördüö, bäsiä, altla, sättiä, aχsła, toχsuo, onuo* és *ikkiän* beide, *üsüön* alle drei stb. || A csuvasban Reguly szerint az önállóan, „főnévi jelentésben“ használt számnevek: *prü, ikke, visse, tuvatta, pillik, olta, šiče, sekkur, turχχur, vonna* a jelzős szerepű, kisebb hangtestű *per, ik, vis, tuvat, pilik, olt, šic, sager, turχχur, von* ellenében. Amazoknak bővülésében a török collectiv számnévképző nyomát sejtethetjük; különben a collectiv számnevek a csuvasban < *en* (< *in*, < *in*) végzetűek (v. ö. jakut < *ian*, karag. < *än*), pl. *ikkin* kettő együtt, *vissin, vonnen* hárman, tizen és *-le* képzővel: *ikinle, vissinle, vonnenle* kettős, hármas, tizes; Reguly ilyen alakokról is szól: *ikkin-de, vissin-de, tuvatten-da, vonnen-da* mind a kettő, három, négy, tíz.

IV. *Mongol nyelvág valódi számképzői.*

1. Mongol *-d* többesképző.

A valódi többesképzés változatos alakjai közül leggyakoribb a mongolban a *-d*, mely mássalhangzón végződő szókhoz a khalkában *<od*, *<öd*, a kalmukban *<ūd*, a burjátben *<ut*, *<ūt* (*<yt*) alakkal jár. Példák: *khalkha* a *belek-öd* ajándékok, *aral-od* szigetek, *erdem-öd* éide-

mek, *ger-öd* házak | *burjät barlak* szolgál: *barlaγut*, *nom* tudomány: *nomut*, *serek* sereg: *seregüt*, *ger* ház: *gerüt*, *añ* vadállat: *añut*, *γap* seehund: *γabut*, *bişik* irás: *bišigüt* | *kalmuk aralūd*, *erdemūd*, *belegūd*. Az *n*, továbbá a kéttagu *r* hanggal végződő szók a *-d* pluralist kötőhangzó nélkül és végső mássalhangzójuk elvesztésével veszik fel, pl. *khalkha morin* ló: *morid*, *nojan* ur: *nojad*, *γonin* juh: *γonid*; *üker* barom: *üked*, *nökör* társ, barát: *nököd* | *burjät burγan* isten: *burγat*, *γān* király: *γāt*, *γöbün* gyermek: *γöbüt*, *modon* fa: *modot* és *modonut*, *aišin* vendég: *aišüt* és *aišinut*; *nykyr* társ: *nykyt* | *kalmuk morid*, *γonid*; *uked*, *nököd*. Ugyancsak *-d*-vel alakul a többes a khalkában és kalmukban a *-či* végzetű nomen verbalékben, továbbá *-t*-vel a burjät szelengini dialektusában általában a magánhangzón végződő szók, ha élettelen tárgyat jelölnek; pl. *khalkha öggükči* adó: *öggükčid*, *jabukči* vándorló: *jabukčid* | *kalmuk öggükčid*, *jabukčid*, *abukčid* (a vevők) | *szelengini ajaga* edény: *ajagat*, *ača* packen, bündel (gen. *ačāni*, acc. *ačāgi*): *ačāt*.

Nyilván csak a mongolban is kimutatható *d-z* (*t-s*) hangváltozással lett a *-d* pluralisképző magánhangzón végződő szók *-s*-vé; pl. *khalkha tengri-s* istenek, *ere-s* férfiak, *eme-s* nők, *ege-s* anyák; *moγai* kigyó: *moγas*, *činoa* farkas: *činos* | *kalmuk tenggeri-s*, *üli-s* (tettek); *mogos*, *činos*. A burjätban ezen *-s* rendes hangtörvények szerint *h*-vá változik és az eredeti *-t* plur. képzőalakokkal kapcsolatban *-hut*, *-hüt* képzőbokrot alakít, melynek megfelelőleg a khalkában is található az *ere* 'férfi' szótól: *ere-söd* (v. ö. *γān* király: *γād* és *γādod*); pl. *bara-hut* tigrisek, *juma-hut* holmik, *düre-hüt* alakok, *üle-hüt* tények, ügyek; v. ö. még *ödör* nap: plur. *ödör-hüt* (s nem *ödörüt*).

Másnemű képzőbokok a közmongol *-nar*, *-när* és burjät *-nat*, *-nut*, *-nüt*, melyek alkotó elemeikre nézve a török *-lar*-ral egyeznek. Mindakettő rendszerint csak magánhangzón végződő szókhoz tétetik, de a burjät *-nut*, esetleg *l*, *r* végzetűekhez is; jellemző még ezenkívül a *-nar*-ra, hogy használatát a nyelv pusztán az élő lényt jelentő szókra szorította. Példák: *khalkha aγa-nar* bátyák, *ečige-när* atyák, *eke-när* anyák | *kalmuk aγa-ner*, *ečige-ner*, *döner* (öcsék) || *burjät lama-nar* papok és *lama-nat* (Bálint G.), *lama-nut* (Castrén); *čono-nor* és *čono-nut* farkasok, *iži-ner*, *iži-nyut* anyák; *bö-nör* sámánok; *kürdy-ner* sógorok; *babogai-nar*, *babogai-nut* medvék | *šabi-nat* tanítványok (Bálint G.), *kete-nyut* acélok, *mına-nut* ostorok, *kirē-nut* hollók, *gal-nut* tüzek, *aišin-nut* vendégek, *modo-nut* fák; v. ö. még *orodut* és *orodunut* oroszok. Bármennyire emlékeztessenek ez alakok az összetételes *-noγod* (*-nuγod*), *-nögöd* képzőre, illetőleg az alapjául szolgált mong. *nökör* (plur. *nököd*, burj. *nyköt*) 'társ' szóra (l. fentebb 245. l.); mi ez egyeztetést nem tartjuk elfogadhatónak főképp a *-nar*, *-när*, *-nat* hangszínénél fogva, de meg azért is mivel a mongol *-nar*-t a vele oly hasonlatos török *-lar*-tól nem lehet elválasztanunk. Kétségtelen, hogy a tárgyalt képzőkben a valódi számjelölő a végső *-t* és az ennek megfelelő *-r*; a mi az *-n* eredeti értékét illeti, erre nézve számba jön, hogy a khalkha több esetben egy *anu*, *inü* alakú nyomatékostót alkalmaz, melynek használatára nézve Schmidt-nél a következőket találjuk: „Obgleich der nominativ immer die reine

grundform des substantivs zeigt, so lässt er, als casus des subjects und um dieses hervorzuheben, gewöhnlich die partikeln *anu* oder *inü* und *ber* auf sich folgen; z. b. *cecek inü delgerebe* die blume ist aufgeblüht, *üile inü tegüsebe* die tat ist vollendet [*burġan anu* a Buddha]. Die genannten partikeln haben durchaus keine eigene bedeutung, auch ändern sie nicht im geringsten die bedeutung des wortes, welchem sie zugegeben werden; sie sind weder als casusflexion, noch als postposition anzusehen, sondern sie dienen blos zur bezeichnung des subjectes und stehen daher gemeiniglich mit dem nominativ. Nur dann findet eine ausnahme statt, wenn das subject, vom nominativ abweichend, auch in einem andern casus seine eigentümlichkeiten behält; z. b. *ġarġanu ġartik boluksan anu* der befehl des kaisers (lautet u. s. w.), *ġ. ġ. boluksandur anu* auf dem b. d. k. (wurde u. s. w.). Auch substantivische adjectiva, zahlwörter und persönliche pronomina können, wenn sie das subject bilden, diese partikeln auf sich folgen lassen.“ (l. 29. l.) E kiemelő, nyomatékosító értelmű *anu*, *inü* szócska természeténél fogva — s mint más nyelvek példájából is következik — alkalmasan mutató névmásnak tekinthető; van is a mongolban *ene* ‚ez‘ névmás, melynek megfelelőleg a török *an* (*ol*) ‚az‘ alapján távolra mutató névmásul mongol *ana*-t várhatnánk (v. ö. tör. *ola*-r). Azt hisszük ezen **ana* ‚az‘ névmás megmaradt a tárgyalt *anu*, *inü* szócskában, melynek *u*, *ü* magánhangzóját megmagyarázhatja az *ene* ‚ez‘ és *tere* ‚ez, az‘ névmásoknak egyéb casusokban mutatkozó *egü*, *tegü* (e h. *enegü*, *engü*; *teregü*, *tergü*) képzése; v. ö. gen. *egü-nü*, *tegü-nü*. Többes számi alakja az *ana*-nak: *anad*, vagy a *d-z-r* hangváltozás fölvetelével *anar* lehetett; ebből alakulhatott a közmongol *-nar* (*-när*) és burját *-nat* (*-nut*, *-nyut*) pluralis, úgy hogy előbb a szókezdő magánhangzó a következő szótagra eső hangsúly következtében lekopott. Ilyen módon e pluralis képzők keletkezésének módja azonos volna avval, melyet fentebb a török *-lar* (*-lär*) többesképzőre nézve fölvevünk.

A mongol személynévmások a következők: *bi* én; gen. *minü* (burj. *miñi*), loc. és dat. *nadur*, *nada* (burj. *namada*, *namda*, *nada*), acc. *namaji* stb.: *bide* (burj. *biđi*, *bidi*) mi; gen. *bidenü*, *manu* (burj. *manai*), loc. és dat. *bidendür*, *mandur* (burj. *manda*); acc. *bideni*, *mani* (burj. *mañi*, *mani*) | *ċi* (burj. *ċi*, *ši*, *še*) te; gen. *ċinü* (burj. *ċiñi* *šiñi*), dat. *ċimadur* (burj. *ċamada*, *šamada*), acc. *ċimaji* (burj. *ċamai*, *šamai*): *ta* ti; gen. *tanu* (burj. *tanai*, *tañi*), dat. *tandur* (burj. *tanda*), acc. *tani* | v. ö. még ezekhez *ene* ez, *tere* ez, az: plur. *ede*, *tede*. A plur. *-d* képző világosan mutatkozik a *bide*, *ede*, *tede* alakokban, melyeknek végső magánhangzója egy szóvégi mássalhangzó kopását jelenti. Ilyenül alkalmasan az *-n* nyomatékosító vehető fel (azaz *bide*, *ede* = *biden*, *eden*), mely amúgy is mutatkozik a személyes névmások mindkét számában s eltűnt a szóvégről a *bi*, *ċi* alakokon is (v. ö. török *men*, *sen*). A *man*, *tan* többesi tőket összerántott alakoknak tarthatjuk, melyek pedig *man*-t e h. *midan*, *mdan*, *mnan* (v. ö. plur. nom. *bide*, személyragképen: *bde*), *tan*-t e h. *tidan*, *tdan*, *ttan*; ily hangfejlődésre mutat az is, hogy a 2. személyű névmás egyes számú *ċi*, *ċin* alakjai ellenében a többes *ta*, *tan* az eredeti explosivát megőrizte, mi aligha történt volna, ha a *t*-t a vele assimilálódott *d* hosszúvá, erősebb kiejtésűvé s evvel a gyöngülésre alkalmatlanná nem teszi. Tekintve a *bi* ‚én‘ és *bide* ‚mi‘ szókezdő *b*-jét,

a plur. *man* tö *m*-jének megmaradását is megelőző **mnan*, **mdan* alaknak tulajdoníthatjuk. A nominativusi *ta*, *ti* alak nyilván megelőző *tan* helyett való, melyből az *n* ép úgy kopott le, mint a *bi*, *či*, *bide* stb. névmásokon. Végre megjegyezhetjük, hogy az első személyű névmás egyezővé vált egyes és többes számú alakjait ismét úgy tette különbözőkké a nyelv, hogy az egyesben metathesist létesített (l. 248. l.). — Személyragozás olyan értelemben, mint pl. az ugarságban voltaképen nines a mongolban, mert ha találunk is a burjátben *miñi*, *šiñi*, *ñi* (*mñi*, *šñi*, *n*; *m*, *š*): plur. *manai*, *tanai*, *ñi* (*mñai*, *mñei*; *tnai*, *tnei*; *n*) hátuljáró, a birtokos személyt kifejező végzeteket, ezek szemmeláthatólag csak a kész névmások genitivusai, esetleg összerántott alakban. A praedicativ jelentésű *bde* (*bdi*), *ta* (*t*) többesszámú személyvégzetek is pusztán a megfelelő személyes névmások plur. nominativusai, melyek a nomen verbalékhoz csatlakoznak.

2. Mongol -g collectiv számnév-képző.

A *khalha*-mongol a collectiv számnevek alakítására -*gula*, -*güle* képzőt alkalmaz, mely ragozható s mivel azonos a törökségben kimutatott -*gula*, -*gülä* collectiv számnévképzővel — így tagolható -*gu* collectiv képző +-*la* (-*le*). Példák: *χοja-gula* alle zwei, beide (*χοjar* 2.), *γurba-gula* alle drei (*γurban* 3.), *dörbe-güle* alle vier (*dörben* 4.), *tabo-gula* alle fünf (*tabon* 5.). A burjátben e képző < *ulan*, < *ülen* (< *ülen*) és *ulañ* stb. alakú, melynek hasonló mása a kojbalban található. Példák: *χοjulan* beide, *gurbulan* drei zusammen, dreiheit, ihrer drei, *dyrbülen* vier zusammen, ihrer vier, *tabulan* ihrer fünf, *zorgālan* ihrer sechs (*zorgān* 6.), *dolōlañ*, *dolōlan* ihrer sieben (*dolōn* 7.), *naimulan* ihrer acht (*naiman*), *jžhülen* ihrer neun (*jžhön* 9.), *arbulan* ihrer zehn (*arban* 10.).

V. A tunguz-mandsu nyelvág valódi számképzői.

1. Tunguz-mandsu -d többesképző.

A szoros értelemben vett *mandsu* többes képzők — melyek a fentebb tárgyalt (l. 245. l.) összetételes többesjelölőknél aránylag gyérebb használatúak — következőleg hangzanak: *ta*, *-te*; *-sa*, *-se*, *-si*; *-ri*. Meggondolva, hogy az eredeti -*d* többesképző a törökségben *-t*, *-z*, (*-s*), *-r* alakokban jelentkezik, továbbá hogy a mongolban is *-d* (*-t*), *-s* hangzása van: nem kételkedhetünk benne, hogy a változó alakú *mandsu* *-ta*, *-sa*, *-ri* képzők is egy közös *-d* alakra vezethetők vissza. Kaulennél e képzők alkalmazására következő példákat találjuk: *ama* pater: plur. nom. *ama-ta*, *amu* amita: *amu-ta*, *sefu* magister: *sefu-ta*, *da* princeps: *data* | *aχōn* frater maior: *aχōta* || *eme* mater: *emete*, *efu* levir: *efute*, *oke* glos: *okete*, *ge* gener: *gete*, *deo* frater minor: *deote* | *esχen* patruus: *esχete*, *eχen* dominus: *eχete* || *andaχa* conviva: *andaχasa*, *enduri* spiritus: *endurisa*, *χutu* daemon: *χutusa*, *sakda* senex: *sakdasa*, *šabi* discipulus: *šabisa*, *faksi* operae: *faksisa*, *vang* rex: *vangsa* | *amban* magistratus: *ambasa*, *urun* nurus: *urusa*, *χafan* magistratus: *χafasa*, *χafasi*, *sadun* socius: *sadusa*, *morin* equus: *morisa* | *χan* imperator:

χansa || *age* princeps : *age*se, *agu* dominus : *agu*se, *gege* soror major : *gege*se, *guču* amicus : *guču*se, *beje* persona : *beje*se | *žui* filius : *žuse* | *irgen* populus : *irge*se, *mergen* sapiens : *merge*se || *aχa* servus : *aχasi*, *omo* nepos : *omosi*, *χaχa* vir : *χaχasi*, *χeχe* mulier : *χeχesi* | *χožiχon* gener : *χožiχosi*, *selgijen* nuntius : *selgijesi* || *mafa* atavus : *mafuri*, *mama* atava : *mamari*. Látnivaló e példákából, hogy a mandsu valódi többesképzőit kiválóan élő lényt jelentő szökön alkalmazza, mely eljárásnak másik példájával már fentebb megismerkedtünk a mongol *-nar*, *-när* képző tárgyalásánál.

A *tunguz* többesjelölés alakilag eltér a mandsuétól, amennyiben itt a nevezett functióra rendszeren egy *-l* (*-il*, *-ul*, *-yl*) egyszerűbb alakú s egy korlátolt használatu, testesebb *-sal*, *-hal* (*-säl*, *-häl*) képző járja. Ezenkívül mutatkozik még egy harmadik módja is a többesképzésnek az *n* végzetű szökön, melyek e végzetük elejtésével *-r*-t vesznek fel. Példák : *bira* folyó : *biral* (gen. *biralñi*, dat., loc. *biraldu* stb.), *mīrā* váll : *mīrāl*, *takši* tálcza : *takšil*, *okto* út : *oktol*, *uru* handvoll : *urul*, *akā* bátya : *akāl*, *ākā* nagynéne : *ākāl*, *uši* szív : *ušil*, *mō* fa : *mōl*, *dalai* tenger : *dalail*, *usugui* sark : *usuguil* | *aral* sziget : *arail*, *arail*, *kadār* hegy : *kadāril*, *kadum* ip : *kadumil*, *gāk* kancza : *gāgil*, *žāt* réz : *žāsil*, *sägüf* czoboly : *sägävil*, *sägävyl*, *tokorof* darú : *tokorovul* || *gāk-säl* kanczák, *mō-sal* fák | *ägän* gazda : *ägäsäl*, *ägähül*; *samān* schaman : *samā-sal*, *samāhal*, *nojōn* úr : *nojōsal*, *nojōsol*, *nojōhal*; *gurān* vad kecskebak : *gurāsal*, *gurāhal*; *imagan* kecske : *imagasal*; *kān* khán : *kāsal*, *kāhal* | *ükür* tehén : *üküsäl*, *ükühül*; *kadār* hegy : *kadāsal*, *kadāhal* || *oron* rénszarvas : *oror*; *nuñan* ő : *nuñar* : *ikyn* mi : *ikyr*; *mānäkän* én magam : *mānäkär* mi magunk. A reciproc *-nasal*, *-näsäl* többesképzésnek példáit már fentebb felsoroltuk (254. l.). — Nem gondolhatjuk, hogy a *tunguz* külön életében fejlesztett volna ki egy mandsuban és az egész altajságban ismeretlen valódi képzőelemet s ezért az *-l* többesképzőt alkalmasan a *-d* változatának magyarázhatjuk, mely hangváltozásra nem csak ugor, hanem török és mongol nyelvek is mutatnak példákat (a *tunguzra* nézve v. ö. *upkat* és *upkal* alle || *mō* fa e h. *mol* : burját *modo* | denom. *-la* képző, pl. *kurōla*-einen pelz besäumen : *kurō* pelzsaum és török *-da*, *-la* denom. képző). Számbaveendő itt az *-r* többesképvő is, mely *n* végzetű szökön lép fel s valamint a mandsu *-ri* plur. eredetibb *-d*-re vall; v. ö. a *tunguz* praes. 3. szem. *-dan*, *-tan*, *ran*, plur. 1. szem. *-davun*, *-tavun*, *-ravun* végzeteit. E mellett a *-sal*, *-hal* a burját *-sut*, *-hut* (khalkha *ere-söd* férfiak) többesképző mása lehetne, azaz képzőbokornak volna magyarázható, melynek előrésze (*-s*, *-h*) a plur. *-d*-nek *-s* (*-z*) változata (v. ö. mandsu *-sa*, *-se*, mongol *-s*, török *-z*, *-s* pluralisképzőket), utórésze pedig a rendes *-l*. Efféle többesképző-ikerítésre amúgy is találtunk már több adatot tárgyalásunk folyamán.

Kevésbé világos a *tunguz*-mandsu pronominalis többesképzés. A személyes névmások ugyanis itt következő alakuk : mandsu *bi* 'én'; gen. *min-i*, loc., dat. *minde*, acc. *mimbe*, abl. *minči*; plur. nom. *be*; gen. *meni* loc., dat. *mende*, acc. *membē*, abl. *menči* | *si* 'te' gen. *sin-i*, loc. *sinde* stb.; *sue* 'ti', gen. *suen-i*, loc. *suede* stb. | *i* 'az' 'ő'; gen. *ini*, loc. *inde* stb.; plur. nom. *če*; gen. *čeni*, loc. *čende* stb. || *tunguz bi* 'én'; gen. *miñi*, dat. *mindu*, acc. *minävä*, abl. *minduk* :

by 'mi'; gen. *myñi*, dat. *myndy*, acc. *myñäwä* | *ši* (*hi*) 'te'; gen. *šiñi*, dat. *šindu*, acc. *šinäwä*: *šy* 'ti'; gen. *šyñi*, dat. *šyndy*, acc. *šynäwä*. Ez alakokban a látható különbség az egyes és többes szám között csak egy csekély hangszínbeli eltérés, melyre annál kevésbé építhetünk, minthogy ilyen eltérés minden jelentésváltozás nélkül más szókön is kimutatható; v. ö. pl. tunguz *nygyl* és *nigyl* bűn, *ylä* hús: *ildä* test, tung. *nyñyn* hat: man. *ninggun*, tung. *tiñän* mell: man. *tunggen*, tung. *digin* négy: man. *duin*, tung. *jägin* kilencz: man. *ujun*. Azt hisszük tehát, hogy a hangszínbeli eltérésnek nincsen lényeges köze a számjelöléshez s csak a nyelv differentiáló működése következtében jött létre, miután hangbeli fogyatkozása következtében a többes fő egybeesett az eggyessel (v. ö. az etymologice azonos magy. *vesz-* és *visz-* szokat). Arra nézve, hogy a többes névmási tök eredetileg testesebbek voltak, mint az egyes számiak, bizonyoságul szolgálhat még a mandsu plur. *suen-* fő a sing. *sin* ellenében, melynek alapján a tunguz *šyn-* fő is eredetileg hosszúnak kell vennünk (v. ö. tung. *šän* 10.: man. *šuan*, *šyr* 2.: man. *šue*). A valódi többesképző ezen magánhangzói hosszúságban lapang, mely akár *v*, *u* (*d—l—v* változással), akár *h* (*d—z*, *s—h* változással) eltűnéséből keletkezhett olyformán, hogy pl. a *suen*-tőnek alaki megelőzői ezek voltak: *syhen*, *sysen*, *syten* vagy *siuen*, *siven*, *silen*, *siden*.

A személyragozás a mandsuban hiányzik, ellenben meg van a tunguzban, még pedig úgy possessiv, mint praedicativ jelentésben következő alakokkal: sing. 1. sz. *-u*, *-f*; 2. sz. *-s*, 3. sz. *-n*: plur. 1. sz. *-run*; 2. sz. *-sun*, *-hun*; 3. sz. *-tin*; pl. *haga* csésze: *hagavun*, *hagasun*, *hagatin* csészénk stb.; *hagan* (*hagaf*), *hagas*, *hagan* csészém stb. | *anac* taszítani: *anacārun*, *anacāsun*, *anacātin* vagy *anacāl* (egyszerű participium többesítéssel) taszítottunk stb. A plur. *-run*, *-sun* személyragokban a *by* mi, *šy* ti nominativusok teljesebb alakjait láthatjuk, melyeket a többi casusok is épen tartottak meg; a 3. személyű *-tin*-ben a *-t*-t az eredeti 3. személyű névmás maradványának kell tartanunk, mely az egyesben szókezdő explosiváját elvesztette (v. ö. mandsu *i* ő: *če* ők és jakut *-ta*, *-tä* 3. személy ragja: *aŋa-ta* atyja). Tanulságosak az imperativus éltető személyragjai; itt t. i. a sing. 2. sz. *-kal* végzete ellenében a többesben *-kaldun*-t találunk (*anakal* taszits; *anakaldun* taszítsatok), melyben a *šy*, *šyn* 'ti' névmásnak meg eredetibb *dun* (*tun*) alakját ismerhetjük fel; v. ö. mongol *či*, *čin*- te: *ta*, *tan*- ti. A jövő idejű imperativus többes 2. személye *-var* alakú az egyes *-vi* ellenében (sing. 2. sz. *anadāvi*: plur. *anadāvar*), ebben az *-r* lehet bár a 2. szem. rendes *-s* (*-z*) ragjának változata, de akár a *-d* pluralisé is, mely utóbbi nézet mellett az szól, hogy a praes. imperativusban a plur. 1. személyében is található hasonló *-gār* alakú végzet, pl. *anagār* taszítsunk e mellett *anaktavun* (sing. *anakta*).

2. Tunguz *i*- (*-g*) collectiv számnév-képző.

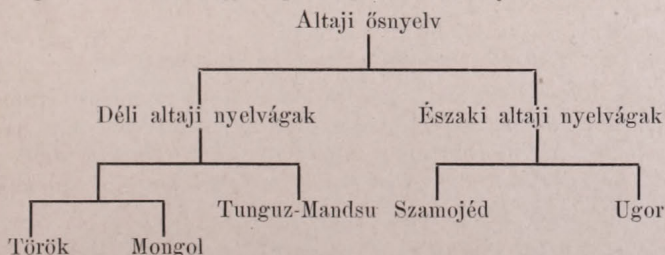
A más altaji nyelvegekben található *-g* collectiv számnév-képzőnek nyoma a tunguzban is mutatkozik, hol a kérdéses számnevek így hangzanak: *šüri*: *šür* 2.; *ilanī* (*ilañi*): *ilan* 3.; *diginī* (*digiñi*): *digin* 4.; *toñanī*; *toña* 5.; *nyñynī*: *nyñyn* 6., *nadanī*: *nadan* 7.; *zupkunī*:

zapkun 8.; *jäginĩ*: *jägin* 9.; *zānĩ*: *zān* 10.; *orinĩ*: *orin* 20.; *gučini*: *gučin* 30.; *dučini*: *dučin* 40. Ezen alakokból collectiv számnév-képzőül -*ĩ* látszik ki, mely mellett ha *tońa*-ból *tońanĩ* lett, analogikus képzésnek veendő a többi -*nĩ* végzetek mintájára, melyekben az -*n* a tőhöz tartozik. Igaz, hogy vannak *digińĩnĩ* (*digińĩ* 40.), *tońańĩnĩ* (*tońańĩ* 50.), *nyńnyńĩnĩ* (*nyńnyńĩ* 70.), *nadańĩnĩ* (*nadańĩ* 70.), *zapkuńĩnĩ* (*zapkuńĩ* 80.), *jägińĩnĩ* (*jägińĩ* 90.), *namāžini* (*namāži* 100.) alakok is de ezekben a -*nĩ* végzet *n*-je úgy látszik a teljesebb tőhöz való, mely a *zān* 10., *orin* 20., *gučin* 30., *dučin* 40. tízes számneveken s ezeken kívül a *tońa* -öt-öt kivéve valamennyi egyes számneven is előfordúl. Maga az -*ĩ* hosszúságával eredetibb mássalhangzó hangtetre vall, milyen mássalhangzóul — tekintve más altaji nyelvek collectiv számnév-képzését — alkalmasan -*j*, illetőleg még eredetibb -*g* vehető fel.

* * *

Ime munkánk eredménye: Az altaji nyelvek rokonsági foka kiterjed nyelvtani elemek azonosságára is. Bizonyíthatja ezt ü klónösen a számképzés, melynek terén valamennyi altaji nyelvágban találunk 1) közös -*d* többes képzőt; 2) közös -*g* collectiv számnévképzőt (kivéve a szamojéd nyelvágat). Találunk továbbá az ugarságban és szamojédben közös -*j* pluralis- és -*g* dualisképzőt; a törökségben és mongolban egy — a pluralis -*d*-ből és elébe tett mutató névmásból keletkezett, -*lar*, -*nar*, -*nať* stb. alaku közös képzőbokrot. V. ö. még ezekhez, hogy a pluralis -*j* + *d* képzőbokor szintén meg van közösen az ugarságban és szamojédben.

De van e tényeknek még egy más tanulsága is, melyet figyelem nélkül nem hagyhatunk. Tapasztaljuk nevezetesen, hogy a többi nyelvágakkal szemben az ugarság és szamojéd közösen kifejlesztett egy -*g* dualis és -*j* alaku pluralis képzőt; más részről, hogy a török és mongol nyelvágak is közösen jártak el egy többes képzőbokor alakításában. E jelenségből, ha egyéb bizonyító körülmények is járulnak hozzá, következtetést vonhatunk az altaji nyelvágaknak egymás közt való szorosabb, illetőleg távolabbi rokonságára, vagy más szóval az altaji ősnyelv elágazására. Úgy látszik jelesen a számképzés adataiból, mintha az ugarság legszorosabban a szamojédhez csatlakoznék, más részről ismét, hogy a törökség a mongollal járt volna legtávolabbi együtt. E szerint — tekintve a nyelvágak földrajzi elterjedését — az altaji ősnyelv elágazását következőleg képzelhetnők: I. éjszaki altaji nyelvágak: ugor, szamojéd; II. déli altaji nyelvágak: a) török, mongol; b) tunguz, mandsu; vagy képtelileg előállítva ilyenformán:

Nem tartjuk még elérkezettnek az időt, melyben az altaji nyelvcsoporthoz elágazásának kérdését tüzetes vizsgálat alá lehetne fogni, annál kevésbé, minthogy e kérdés okvetetlenül föltételezi az altaji nyelvek rokonságának bebizonyított voltát, de még azt is, hogy e rokonságnak, illetőleg a nyelvi azonosságnak tényei legalább nagyjában ismeretesek legyenek. S ha erre nézve mégis véleményt bátorkodtunk kockáztatni, azt csak azért tettük, hogy esetleg gondolatébresztőül, számbavehető eszméül szolgálhasson a szélesebb körű altaji összehasonlító nyelvészet követendő munkamenetére nézve, különösen azon pontot illetőleg, hogy első sorban mely nyelvágaknak egybevetéséhez lehetne fogni, vagy pl., hogy egy ugor alapnyelvi kérdésnek megvilágítását hol kereshetjük legközelebről. A mondottakhoz itt még csak annyit akarunk röviden megjegyezni, hogy különösen az ugor és szamojéd, másrésről a mongol és török nyelvágak szorosabb egybetartozását nemcsak a számképzők észlelete igazolja, hanem kiváltképen a szókincs vizsgálata és nyelvtani tényezők is. Ez utóbbiakra nézve felhozhatjuk, hogy az éjszaki altaji nyelvek szókezdő *l*-t fejlesztettek ki, mi a déliekben mint eredeti hang csakis idegen szón ismeretes; továbbá, hogy a déli altaji nyelvek hátul hangsúlyoznak, ellenben az ugarság tagjai nagyobb részben elül s a szamojéd is — a mint az első szótagok gyakori hosszúsága s a szóvégezeti kopások mutatják — ugyancsak elül. A déli altaji nyelvek a hangrendi illeszkedés mellett kifejtettek hangszín-illeszkedést is: ellenben az éjszakiakban a hangrendre nézve is a romlás processusa indult meg. Az éjszaki altaji nyelvekben tárgyas ragozás és dualis van: a déliekben ezeknek semmi nyoma. Az éjszaki altaji nyelvekben egész világosan közös *-m* accusativus, *-n* locativus, *-d* ablativus ragok mutathatók ki; a déliekre nézve legalább mai ismereteink szerint ezt nem állíthatjuk. Mind az ide tartozható jelenségek tüzetes kikutatása és feltüntetése nyelvtudományunk jövő feladatai közé tartozik s részünkről egyelőre szívesen beérnők annyi eredménnyel, ha sikerült volna jelen dolgozatunkkal legalább az altaji nyelvágak összetartozására vonatkozó vizsgálatok jogosultságát és időszükségét igazolnunk.

MUNKÁCSI BERNÁT.

LAPP NÉPDALOK.

I.

Szomorú a szívem, jaj, nehéz a keblem,
Elragadták tőlem az én édes lelkem.
Fölvágyom az égbe, ott kerülünk egybe . . .
Az én szívem búval, bánattal van telve.

Egy lányt választottam, még most is szeretem,
Övé lesz szerelmem, a míg tart életem.
Míg meleg a vérem, míg magamat érzem,
Bánat hasogatja búbanatos lelkem.

Mily vigan éneklí meg a madár párját!
Hej, de ha a golyó elszedi a társát,
Zivatarként zúdul rája kora veszte,
Gyötrelemtől, kintől ég piczike keble.

Szerelmem nyujtottam néked telt csészében,
De az idő, világ kidöntötte régen.
Majd ha a nagy földet végig-végig folyja,
Te hozzád is eljut, kedvesem, a nyoma.

A hamis barátnak nem is tudom számát;
Csak ők tépték össze kettőnk barátságát.
Vesztüinkre törtek és legyőztek bennünket,
Elfojtották, nyomták forró szerelmünket.

A lapp eredetiből.

II.

Jött hozzám egy öreg halász,
Gazdag halász Murd taváról,
Arany hálót hoz magával,
Arany hálót, ezüst hálót.
„Hallgass csak rám“, szólott hozzám.
„Megfoglak majd a hálóban,
Az ezüstben, az aranyban;

Velem viszlek messze földre,
 Hegyeken túl a hálóban,
 Az ezüstben, az aranyban.
 Kikaczagtam a vén halászt,
 Meghallották hegyen túl is :
 „Későn jöttél, öreg halász,
 Gazdag halász, a hálóval,
 Az ezüsttel, az arannyal.
 Halfogásod rossz ez egyszer,
 Kisiklott a hal kezedből.
 Más hálóba jutott régen,
 Fogva van benn réges-régen,
 Nem ezüstben, nem aranyban,
 Csak rossz kenderből kötöttben.
 Gazdag halász, nem te fogtad,
 Csak egy szegény legény volt az.“

III.

Fölmentem a nagy hegyekre,
 Föl vadászni rén szarvasra.
 Elejtettem egyet nyíllal
 És a vessző befuródott
 A szarvas forró szívébe.
 Lerogyott a rénvad rögtön,
 Ott hevert a havon holtan.
 Vállamra vettem a vadat,
 A faluba bevoniszoltam.
 Két szarvát fogtam, levágtam,
 Lemetszettem, beledobtam,
 Be a tóba büszke szarvát.
 Körmét is mind lemetéltem
 S a hullámba hajítottam ;
 Csak a testét vittem velem
 Szüleimhez, szobájukba
 És a husát nekik hagytam.
 Ám a szarvas forró szívét
 Szeretömnek, annak adtam.*)

HALÁSZ IGNÁCZ.

*) A két utóbbi dal lapp eredetiben sehol se jelent meg. *Dancsenko* orosz író, a ki 1873-ban a Kola félszigetén lakó oroszországi lappok közé utazott és visszatértével a „*Golos*“-ban őket és népköltésiket ismertette, közölte e két dalt legelőször, még pedig az eredeti nélkül, orosz fordításban. *Dancsenko* után *Donner O.* finn nyelvész is fölvette *Lieder der Lappen* című művébe.

BUDENZ JÓZSEF IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

A. Önállóan megjelent művek.

1. DAS SUFFIX *ος* — *ος*, *ος*, *ος* — im griechischen. Ein beitrage zur wortbildungslehre. Göttingen. Dieterich. 1858. 8r. 90 l. (Ismertette Meyer Leo, Zeitschrift für Vergl. Sprachforschung VII. 1858).

2. ABUSKA. Csagatajtörök szógyűjtemény. Török kéziratból fordította Vámbéry Ármin. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. A m. tud. Akad. kiadása. Pest. Emich G. 1862. 8r. XXII+107+3 l.

3. ERDEI- ÉS HEGYI-CSEREMISZ SZÓTÁR. Főleg Reguly cseremisz szógyűjteményéből és az új testamentom cseremisz fordításából szerkesztette Budenz József. A m. tud. Akadémia kiadása. Pest 1866. 8r. VIII+104 lap (A NyK.-ben is megjelent).

4. A MAGYAR ÉS FINN-UGOR NYELVEKBELI SZÖEGYEZÉSEK. Pest, Emich G. 1868. 8° 2+166 l. (Különnyomat a NyK. VI. és VII. kötetéből.)

5. UGRISCHE SPRACHSTUDIEN. I. Nachweis und erklärang einer ursprünglichen gestalt der pluralischen possessiv-affixe in den ugrischen sprachen. Pest. Aigner L. 1869. 8r. 60 l.

6. UGRISCHE SPRACHSTUDIEN II. Determination des nomens durch affigirten artikel im mordwinischen und in einigen andern ugrischen sprachen. Pest. Aigner L. 1870. 8r. 71 l.

7. RÖVID FINN NYELVTAN (Alaktan) és olvasmányok. Budapest, 1873. 8° 4+184 l.

8. MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁR. A m. tud. Akad. kiadása. Budapest. 1873—1881. 8r. XVIII+885+3+98+1 l.

9. MOKSA- ÉS ERZA-MORDVIN NYELVTAN. Budapest 1876. 8r. 134 l. (Különnyomat a NyK. XIII. kötetéből).

10. UEBER DIE VERZWEIGUNG DER UGRISCHEN SPRACHEN. Separat-Abdruck aus der Festschrift zum fünfzigjährigen Doctorjubiläum des Herrn Professor Benfey. (Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen, IV. Bd.) Göttingen. Peppmüller R. 1879. 8r. 68 l.

11. FINN NYELVTAN olvasmányokkal és szótárral. Második, mondattani részszel bővített kiadás. Budapest. Knoll K. 1880. 8r. 4+205+3 l.

12. NYELVÉSZETI ÉSZREVÉTELEK VÁMBÉRY ÁRMIN „A MAGYAROK EREDETE“ Czimű MUNKÁJÁRA. I. füzet. Budapest 1882. 8r. 107 l. (Különnyomat a NyK.-ből).

B. Folyóiratokban.

I. TANODAI LAPOK :

1. Tithonos mythologiai jellemzéséről. 1858.
2. A görög accentus elnevezései- s azok magyarázatáról. 1859.
3. Birálat Budenz Józseftől 1859 :
 - a) Raumer Rudolf: Die sprachgeschichtliche umwandlung und die naturgeschichtliche bestimmung der laute.
 - b) Brücke Ernest: Über die aspiraten des altgriechischen u. d. sanskrit.

II. ZEITSCHRIFT FÜR VERGLEICHENDE SPRACHFORSCHUNG :

Latinische etymologien: 1. *facētus*; 2. *provincia* und got. *frauja*. VIII. 1859.

III. MAGYAR NYELVÉSZET :

1. Az indh (andh) igeigyök görög tulajdonnevekben. IV. 1859.
2. A görög ΔΑΝΟ képzőrül. IV. 1859.
3. J-elejtű török szók magyar szókhoz való viszonyulásáról. IV. 1859.
4. Latin iskolai szótár. Dolgozta néhány kolozsvári tanár. Szerkeszt. Finály H. és Regényi J. (Könyvism.) IV. 1859.
5. Curtius Grundzüge der griechischen Etymologie. I. Theil. (Könyvism.) IV. 1859.
6. Adalék a magyar számnevek megfejtéséhez V. 1860.
7. A magyar „meg” és rokonsága. V. 1860.
8. Adalék a székely beszéd ismertetéséhez. V. 1860.
9. A magyar nyelvben hajdan meg volt kétféle hosszú *e*, azaz *é*- és *ê*-rül. V. 1860.
10. A *gy* eredetéről néhány adat Erdősi Jánosbul V. 1860.
11. A szanszkrit igeidők a magyarra viszonyítva. V. 1860.
12. A magyar *talán telen* képzőrül. V. 1860.
13. Magyar hangtan. Irta Riedl Szende. Lipese, 1859. (Könyvism.) V. 1860.
14. Nyelvészeti hulladékok. V. 1860.
 - a) Mindíg, mindétig. — b) A finn *nut nyt* részesülői képző. —
 - c) Arab szó a magyarban. — d) Azonnal. — e) Mérföld-e vagy mértföld? — f) Elnök, Elémber.
15. Quaedam ad aures amicas. (Viszhangul Szilády A. hasonlataira.) VI. 1861.
16. Meyer Leo: 1. Die griechisch-lateinischen Vocale. 2. Vocal-distraction. (Könyvism.) VI. 1861.
17. Schott Vilmos: Altajische Studien. (Könyvism.) VI. 1861.
18. Kovács József: Az igaz, szép és jó föltárt tana.... (Könyvism.) VI. 1861.
19. Nyelvészeti hulladékok. VI. 1861.
 - g) Hajlék, hajlok. — h) Mige a Halotti Beszédben. — i) Többi. —
 - j) Kanda-szin. — k) Kakas. — l) Gágogni. — m) Alap-Tolma. —
 - n) Hébe-hóba, üdö-hára, tehát. — o) ἄρρατος. — p) Minden—nélkül. —
 - q) Szív és tudás. — r) Még valami az „a több, a többi”-ről, meg a „minden—nélkül”-ről. — s) Genus grammaticum. — t) Magy. patak és török batak. — u) Tudósítani—tudtosítani. — v) Okadatolni—megokolni. — x) Kép, képen. — y) Támad. Vám. — z) Török il (nép), tik-mek (szúrni) a magyarban. — aa) Szinület, színültibe. — bb) Ifju, ifju. Férj; férjfiu, férfi.
20. Török olvasmányok, az igeidőkre való tekintettel. VI. 1861.

- IV. UJ MAGYAR MÚZEUM. A Negyven Vezír könyvéből néhány mese. Egy kolozsvári [török] kéziratból. X. 1860.
- V. M. AKAD. ÉRTESÍTŐ. A philosophiai-, törvény- és történet-tudományi osztályok közlönye. Szerk. Csengery Antal.
Tárikhi ingiürüş, azaz Magyarország krónikája ezimű török kézirat ismertetése. — Uj folyam, I. 1860—61.
- VI. M. AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye. Szerk. Toldy Ferencz.
Török-magyar nyelvhasználat és hasonlító magyar-altaji hangtanról. Uj folyam, II. 1861—62.
- VII. NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK:
1. Homér Iliása. Magyarázta és kiadta P. Thewrewk Emil. I. Ének. Pest, 1862. — I. 1862. (Könyvism.)
 2. Csuvas közlések és tanulmányok. I. ezikk. I. 1862.
 3. Csuvas közlések és tanulmányok. II. ezikk. I. 1862.
 4. Lexicon palaeoslovenico-latinum, emendatum auctum. Fr. Miklosich. Vindob. 1862. — (Könyvismertetés.) I. 1862.
 5. Csuvas közlések és tanulmányok. III. ezikk. II. 1863.
 6. A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre. II. 1863.
 7. Reguly csuvas példamondatai. II. 1863.
 8. A török hangutánzó igékről. II. 1863.
 9. Vegyes apróságok. (Ismeretések, észrevételek, fejtegetések.) II. 1863. 152. 305. 461. II.
 - a) Álnok. — b) Kedig, pedig. — c) Schott V. „Altajische studien“. II. ezikk. — d) Tövisk, tövis. — e) Ezüst. — f) Schott V. „Altajische studien“. II. — g) Német *weichbild*. — Magy. *megye*, vár-megye. — h) *Olvas-ni*. — i) P. Thewrewk Emil: Az akad. Nagy Szótárhoz való jegyzetek. — j) Grassmann H. „Über die casusbildung im indogermanischen.“ — k) *Kangi*. — l) Birtokosragok elhagyása a törökben. — m) Magyar *szer-etni* = török *sev-mek-e*? — n) *Keztyü*. — o) *Csorda*. — p) *Nyáj*. — r) Miklosich F.: Die slavischen Elemente im Rumunischen. 468. I.
 10. A magyar *el* igekötőről. III. 1864.
 11. Erdei cseremiszség. Mondat- és szöveggazdaság. III. 1864.
 12. Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban. III. 1864.
 13. Cseremisiz tanulmányok. I. ezikk. III. 1864.
 14. Vegyes apróságok. III. 1864. 157. 285. 471. II.
 - a) Csizmadia (csizmázia). A török *zi* képző. — b) A magyar *ód, öd* úgynevezett belszenvető igeképző. — c) A magyar és finn többesragok. — d) Magyar viszonyragok és postpositiók. — e) Csuvas hangutánzó igék. — f) Ebel H.: Zur lautgeschichte. — g) Varga. — h) Török (és arab-perzsa) szók a szerb nyelvben.
 15. Cseremisiz tanulmányok. II. ezikk. IV. 1865.
 16. Néhány magyar igeképzőről (aszt, ad; ít, ül; t, l; tat). IV. 1865.
 17. Khivai tatárság IV. 1865.
 18. Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. IV. 1865.

19. Vegyes apróságok. IV. 1865.
 - a) *Térdepelni*. — b) A *-matos*, *-metes* melléknevek. — c) A *talán* (*atlan*) magyar fosztó képzőről. — d) Ebel H.: Zur lautgeschichte. — e) Latin *br*, mely *tr*-ből ered.
20. A magyar úgynevezett igekötők s az árja praefixumok. V. 1866.
21. Szintén valami az a *ki*, a *mi*-ről. V. 1866.
22. Mordvin közlések. V. 1866.
23. Szótaglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról. VI. 1867.
24. Az „az ez” mutató névmásról. VI. 1867.
25. A magas magnus-féle magyar-árja hasonlat. VI. 1867.
26. Török szófejtegetések. VI. 1867.
27. Az *ime* végű eszköznevekről a finn nyelvben. VI. 1867.
28. Az 1775-diki cseremisiz grammatika. VI. 1867.
29. Vegyes apróságok. VI. 1867.
 - a) S. W. Kölle: Bemerkungen über Zahlen-Etymologie.
 - b) Miklosich F.: „Die fremdwörter in den slavischen Sprachen“.
 - c) Árja nyelvészek elfogultsága.
30. A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyeztések. VI. 1867. VII. 1868
31. Denominativ igék az ugor nyelvekben. X. 1871.
32. Jelentés Vámbéry A. magyar-török szóegyeztéseiről. X. 1871.
33. Svéd-lapp nyelvmutatványok. XII. 1876.
34. Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. XIII. 1876.
35. Egy ál-szó. XIII. 1876.
36. Zürjén nyelvmutatványok: I. Popov András: „Keresztyén jámborság példái”. II. Szavvajitov Pál zürjén nyelvtana. XV. 1879.
37. Syrjäniläisiä häällauluja (zürijén nászdalok), koonnut Castrén, suomen-tanut Aminoff. (Könyvism.) XV. 1879.
38. J. Budenz: Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. (Könyvism.) XV. 1879.
39. Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen Sprachen, von N. Anderson. (Könyvism.) XV. 1879.
40. Misteli F. alkalmi észrevételei a magyar és a finn nyelvről: „Laut-gesetze und Analogie“ cz. értekezésében. (Ism.) XV. 1879.
41. M. *gyűrű* és *szűrű* (szérű). XV. 1879.
42. M. *köt-* és f. *köyttä* - ? *kössöntyö*, *kössöntyü*. XV. 1879.
43. Wiedemann zürjén szótára. — Aminoff utazása a votjakok közt. — Lönnrot, finn *loihturunot* (ráolvasások). XV. 1879.
44. Moksa-mordvin Máté evangélioma. Tyumenyev fordításából, bevezetéssel és szójegyzékkel. XVI. 1880.
45. O. Donner: Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. (Könyvism.) XVI. 1880.
46. A főbb testrészek elnevezései az öt altaji nyelvesoportban. XVI. 1880.
47. Az öt altaji nyelvesoport alapszámnevei. XVI. 1880.
48. Két csuvas mese, Reguly hagyományából. XVI. 1880.
49. VogK. elol „első”. XVI. 1880.
50. A grammatikai genus hiánya. XVI. 1880.
51. Orosz igék az Erza-mordvinban. XVI. 1880.
52. Szorokin vogul szójegyzéke. XVI. 1880.

53. Ahlqvist: Über die Sprache der Nord-Ostjaken. (Könyvism.) XVII. 1881.
54. Osztyják mondatok, Vologodszki orosz-osztyják szótárából. XVII. 1882.
55. Csagataj „*baru*“ bőr? XVII. 1882.
56. Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Armin „A magyarok eredete“ című munkájára. — Bevezetés I. czikk: A Magyar-Ugor Szótár mérlege. A magyar testrész-szók. II. czikk: Vámbéry urnak török nyelvújítása. — XVII. 1883.
57. (Sajtó alatt:) Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész. Az ugor nyelvek szóképzése. — XVIII. 1884.

VIII. MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁR :

Szulejman naplója 1529-ki bécsi hadjáratáról. XIII. 1867.

IX. MAGYAR TANÜGY :

Az egyetemi magántanárságról. I. 1872.

X. MAGYAR NYELVÖR :

1. A magyar szóképzés tárgyalásához. I. 1872.
2. Unitárius írók a XVI. évszázadból. I. 1872.
3. Egyház. I. 1872.
4. Elő, elé. I. 1872.
5. Jó. I. 1872.
6. Néhány -ság, ség-féle képző. I. 1872.
7. A népirodalomból. I. 1872.
8. Til (tilalom, tilos, tilt). II. 1873.
9. Szom. II. 1873.
10. Származik. II, 1873.
11. Valal (valál). III. 1874.
12. Juhszél. III. 1874.
13. Sötét. III. 1874.
14. Ivad, évad. IV. 1875.
15. Bűn. IV. 1875.
16. Figyel, fülel. V. 1876.
17. Ki (kive), mint névutó. VI. 1877.
18. A „más“ szó és családja VII. 1878.
19. Elme. IX. 1880.
20. Felszólítás a nyelvújítási adatok gyűjtése iránt. X. 1881.

XI. ÉRTEKEZÉSEK a nyelv- és széptudományok köréből. (Kiadja a M. Tud. Akad. Szerk. Gyulai Pál):

1. Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználása. — VII. 2. 1877
21 + 1. l.
2. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag fölött. — IX. 1. 1880. 15 + 1. l.

NAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 1239/19 57 N. SZ.

TARTALOM.

	Lap
Budenz József	1
Kalevi-poeg. Előhang. Dr. <i>Simonyi Zs.</i>	13
I. Ének. <i>Vikár Béla</i>	14
Az ugor népek. Dr. <i>Szinnyei József</i>	26
A finn igeképzés-tanból. Dr. <i>Szinnyei József</i>	33
Mássalhangzók gyengülése a finn nyelvben. Dr. <i>Szinnyei J.</i>	37
Adalékok az ugor nyelvek jelentés-tanához. Dr. <i>Szinnyei J.</i>	40
Önállósított határozók. Dr. <i>Simonyi Zs.</i>	48
I. Ragos névszók	60
II. Névutós szók	67
III. Határozó szók	69
A püä [fej] szó szerepe a finn nyelvben. Dr. <i>Szinnyei J.</i>	81
Az ugor összehasonlító verstanról. <i>Négyessy László</i>	84
A magyar nyelv hangjai. <i>Balassa József</i>	96
A lapp nyelvjárások. Dr. <i>Halász Ignác</i>	107
A rhythmus hatása a szóképződésre. <i>Körösi Sándor</i>	115
A Debreceni Codex. <i>Volf György</i>	125
Gyarmathi Nyelvmestere. <i>Hahn Adolf</i>	138
Benniünket, benneteket. <i>Tömlő Gyula</i>	149
A göcseji nyelvjárás alakтана. <i>Kardos Albert</i>	157
Szóképzés.	157
Szóragozás.	164
Faludy Ferenc nyelvéről. <i>Kasztner Géza</i>	173
I. Alaktan	180
II. Jelentés-tan	184
III. Mondattan	187
Az ó ő képzős igenév a régi magyar nyelvben. <i>Könnyé Nándor</i>	195
A „ki“ igekötő használata. <i>Kános Ignác</i>	204
Az altaji nyelvek számképzése. <i>Munkácsi Bernát.</i>	235
I. Az ugor nyelvág valódi számképzői.	259
II. A szamojéd nyelvág valódi számképzői.	295
III. A török nyelvág valódi számképzői.	304
IV. A mongol nyelvág valódi számképzői.	307
V. A tunguz-mandsu nyelvág valódi számképzői.	310
Lapp népdalok. Dr. <i>Halász Ignác</i>	315
Budenz József irodalmi munkássága	317

